EGY EZREDÉV

Gondolat

EGY EZREDÉV

EGY EZREDÉV

Magyarország rövid története

Írták

BENDA KÁLMÁN
HANÁK PÉTER
L. NAGY ZSUZSA
MAKKAI LÁSZLÓ
NIEDERHAUSER EMIL
SPIRA GYÖRGY
VÖRÖS KÁROLY

Szerkesztette
HANÁK PÉTER

Gondolat · Budapest, 1986

A kötet szerzői

Makkai László	9–102 old.	Niederhauser Emil	183–186 old.
Benda Kálmán	103–155 old.	Spira György	187–206 old.
Vörös Károly	156–182 old.	Hanák Péter	207–298 old.
	L. Nagy Zsuzsa	299–402 old.	

A képanyagot válogatta

Szvoboda D. Gabriella

ISBN 963 281 687 0

© Benda Kálmán, Hanák Péter, L. Nagy Zsuzsa, Niederhauser Emil, Makkai László, Spira György, Vörös Károly, 1986

Tartalom

Magyarország a középkorban

Vándorlás és államalapítás 11

A Kárpát-medence története a római uralom végéig 11
Hunok, germánok, avarok, szlávok a Kárpát-medencében 15
Az Uráltól a Dunáig: magyar őstörténet 18
Honfoglalás és kalandozások 22
Államalapítás 24

A feudalizmus kialakulása és virágkora 29

Belső és külső harcok a magyar állam létéért 29
Felzárkózás a nyugati feudalizmushoz 34
A korai középkor magyar műveltsége 37
Királyok harca a bárókkal (1242–1308) 41
Búcsú az Adriától 43
Első harcok a törökkel 47
A dunai birodalom kísérlete 53
Magyarország gazdasága a középkorban 56
Parasztháború és Mohács 59
A magyarországi gótika 63
A korai reneszánsz műveltsége Magyarországon 67

Magyarország az újkor kezdetén

A három részre szakadt ország 73

Mohács után 73
Erdély felvirágzása és a hosszú háború 79
A magyar későreneszánsz és a reformáció kultúrája 82

Bocskai és a hajdúk szabadságharca 86
Bethlen Gábor küzdelme az egységes Magyarországért 90
A két Rákóczi György szerencséje és balsorsa 92
Örökös jobbágyság és örökös főrendiség a török korban 95
Műveltség a „magyar romlás századában" 98

Magyarország egyesítése a Habsburg-birodalomban 103
„Fegyver, fegyver kévántatik, és jó vitézi elszántság" 103
„Zrínyi vére mosta Bécset . . ." 105
„Rajta, kuruc, rajta" 109
„Akarnám, hogy nemzetünk ne maradna a tudatlanságban" 113
„A föld népe kész, csak legyen feje."
Magyarország a török kiűzése után 118
„Istennel a hazáért és a szabadságért."
A Rákóczi-szabadságharc katonai és diplomáciai története 121
„Szándékom hazám teljes boldogságát megvalósítani."
Állami és társadalmi reformok a Rákóczi-szabadságharcban 124
Telepítés és újjászervezés a 18. században 127
„Életünket és vérünket!" Mária Terézia királynő 131
„Minden nemzet a maga nyelvén lett tudóssá."
Művelődés és művészetek a 18. században 135
Az állam első szolgája II. József császár 140

A polgári átalakulás kora

A francia forradalom hatása és a reformkor 147
„Megszakad a Habsburgok örökösödésének fonala."
Az 1790. évi nemesi mozgalom 147
„Esküdjünk polgárok szabadságra vagy halálra!"
A magyar jakobinus mozgalom 149
Magyarország a francia háborúk korában (1796–1815) 153
A Szent Szövetség árnyékában 156
Széchenyi István fellépése 159
„Szabadság és tulajdon" 167
A polgárosodás útján 168
Új magyar kultúra a 19. század első felében 174
A nemzetek ébredése a Duna-tájon 182

Polgári forradalom (1848–1849) 187
A forradalom kirobbanása 187
A forradalmi tábor és az ellenforradalom 191

A szabadságharc megindulása 196
A forradalom bukása 201

Az abszolutizmus és a dualizmus kora 207

Az önkényuralom 207
„Tűrni fog a nemzet." (1859–1861) 212
Kossuth Lajos az emigrációban 216
A kiegyezés – 1867 219
Kákánia – az ellentétek birodalma 224
Magyar miniszter a Ballhausplatzon 227
A nyugalmat nem szabad bolygatni! 230
A szabadság honába tartunk . . . 235
Az alapítók kora 240
A romantika alkonya 249
A millennium 252
Nemzetek, nemzeti kisebbségek a dualizmus korában 256
Urak és polgárok 261
A szegény ember élete 267
Földindulás 271
Ahol a jog, ott a haza 276
Fölszállott a páva 281
Úton a világháború felé 287
A hadüzenet 290
A front és a hátország megpróbáltatásai 294

Legújabb kori történelmünk

Forradalmak – 1918–1919 301

Az összeomlás és az 1918-as forradalom 301
A polgári demokrácia reménye 305
A Tanácsköztársaság – 1919 308
Remények, realitások, következmények – 1918–1919 314

A két háború között 318

A Horthy-rendszer berendezkedése 318
Bethlen István és a konszolidáció 322
Válság és jobbratolódás 327
A külpolitika útjai és útvesztői 331
A baloldali ellenzék 336
Gazdaság és társadalom a két háború között 341

Az életmód változása 346
Emigrációs hullámok 352
Kulturális és művészeti élet 357
A háború küszöbén 362
Magyarország a háborúban 366
Kiugrási és fegyverszüneti kísérlet 370

A szocializmus útján 376

Az ország felszabadulása 376
Az új hatalom 381
A gazdaság 385
Változások a társadalomban és az életkörülményekben 391
A kulturális és szellemi élet 397

Rövidítések jegyzéke 405
Képjegyzék 407

MAGYARORSZÁG A KÖZÉPKORBAN

Vándorlás és államalapítás

A Kárpát-medence története a római uralom végéig

A Kárpát-medence évezredek óta lakott terület, egymást váltó népek vándorlásainak, megtelepülésének, küzdelmeinek színtere. Kezük munkájának emlékeit veti ki a szántóvető ekéje és a régész ásója, s állnak még épületek, melyeket a magyarok előtt, majd a magyarokkal együtt építettek. Ebben az együttes munkában alakultak erdők és puszták évezredek során embernek való kultúrtájjá.

Európa egyik legrégebbi emberlelete éppen Magyarországon, Vértesszőlősön került elő, mintegy negyed századdal ezelőtt. Négy-ötszázezer éve települtek vadászok az ottani meleg vízű források mellé, s az iszapba mélyedő állati és emberi lábnyomokat a később rájuk rakódó mésztufaréteg mindmáig megőrizte. Hosszú szünet után, úgy százezer évvel ezelőtt újabb emberfajta, az ún. Neander-völgyi ember vadászott hazánk földjén mamutra, barlangi medvére. A mai emberfajta első hírnökei valamikor i. e. 50 000 körül érkeztek ide délkelet felől. Pattintott kőszerszámaik művészi tökéletességűek, egy háromlyukú síp tanúsítja, hogy muzsikáltak, s az éltető vért jelképező piros festékkel ékesített halottaik ünnepélyes eltemetése pedig azt, hogy hittek a halálon túli életben. A Balaton melletti Lovason festékbányájukat is sikerült feltárni. Nagyvadakra, főleg rénszarvasra vadásztak, de a száraz hideget kedvelő állatfajok az éghajlat fokozatos melegedésével és nedvesedésével északra húzódtak. A fogyó számú nagyvadak közül ezután az őstulok, a bölény, a gímszarvas, a vaddisznó és a barnamedve maradt meg e tájon.

Úgy tízezer éve már lényegében a mai időjárás uralkodott, lombos erdők és pusztamezők váltogatták egymást a Kárpát-medencében, és délről behatolt a bozót a gesztenyével, a szőlővel, a fügével. A természeti viszonyok megváltozása kikényszerítette, de lehetővé is tette, hogy az állattenyésztés és a földművelés a Kárpát-medencében i. e. 5000 körül elterjedjen. A búzát, árpát, juhot, kecskét balkáni bevándorlók hozták ide, a szarvasmarhát és a disznót helyi őshonos vad-

„Sámuel" koponyája. Félmillió éves lelet Vértesszőlősről

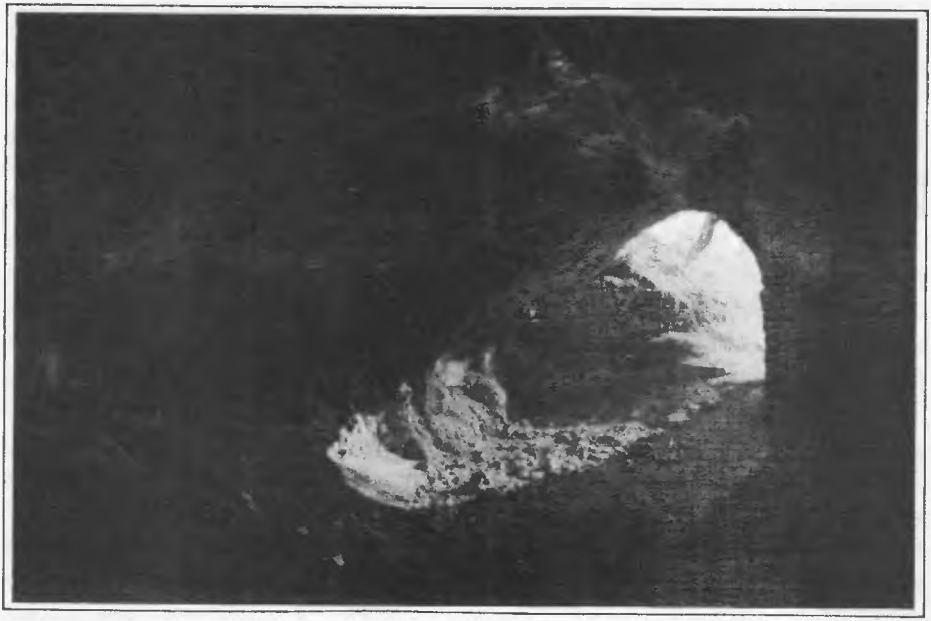

A Szeleta-barlang a Bükkben. Középső paleolitikum

alanyokból háziasították. A Duna völgyén keresztül terjedt el i. e. 4000-ig a szántóvető, pásztorkodó, szövő-fonó, cserépedénykészítő, házépítő újkőkori (neolitikus) műveltség Európa északibb és nyugatibb tájaira.

Agyagisten és istennő ábrázolása Szegvár-Tüzkövesről. Újkőkor, neolitikum

Az újításokat hozó délkeleti jövevények részben összeolvadtak a korábbi helyi lakossággal, részben tovább vándoroltak. Ezeknek a népszaporulata időnként azután visszatorlódott, s délkeletről is érkeztek újabb és újabb népcsoportok. Így vált a Kárpát-medence a népek nagy olvasztótégelyévé, ahová nyugatról, keletről és délről felváltva kultúrjavakat hozó vagy pusztító törzsek özönlöttek be, s alakítottak ki hosszabb-rövidebb ideig virágzó kultúrákat.

Az újkőkor három évezredét 2000 körül a néhány évszázadig tartó rézkor követte, melynek népe a Balkánról jött ökörvontatta, négykerekű kocsikon, és bőségesen kihasználta a helyi rézlelőhelyeket, immár nemcsak szerszámok, hanem fegyverek készítésére is. A bronzöntés technikáját is délkeletről hozták be újabb bevándorlók, de a felvirágzó bronzkultúra keletről is vonzott ide népcsoportokat, melyek viszont a nem sokkal előbb háziasított lóval ismertették meg a Kárpát-medence népeit.

A bronzkorban már földvárakban lakó, jól felfegyverzett és arany ékszerekkel hivalkodó katonai arisztokrácia állt a néptömegek élén. A második évezred végén nyugatról illírek és trákok, keletről szkíták

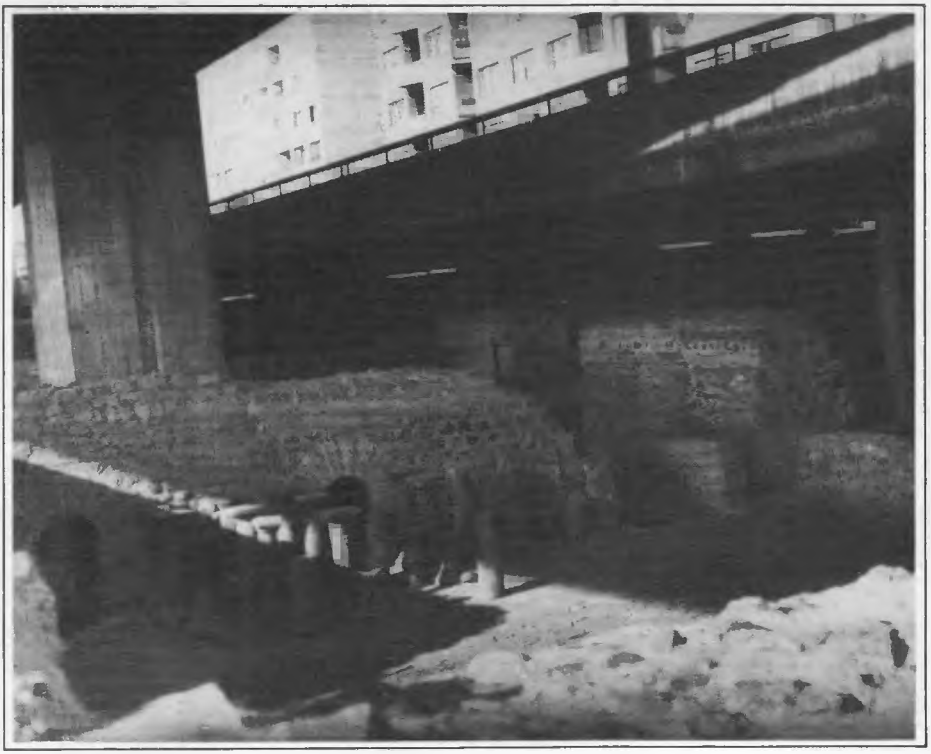

Az aquincumi katonai fürdő. Római kori emlékegyüttes a budapesti Flórián téren

a vas használatát vezették be, de még nem tudták kiszorítani a nyersanyagban bővelkedő és mesterségbeli tökéletességének csúcsát elérő helyi bronzkultúrát. Csak az i. e. 1. század közepén vált nyugaton a kelták, keleten a dákok révén a vas közhasználatú fémmé a Kárpát-medencében.

Időszámításunk kezdete körül kapcsolódott a Kárpát-medence négy évszázadra a Pannónia és Dacia provinciákra, a Dunántúlra és Erdélyre kiterjedő római hódítás révén az ókori műveltségbe. A rómaiakkal kezdődik a helyi írásbeliség, a monumentális kőépítészet és a városi életforma, megjelenik Pannónia domboldalain a szőlő, s terjed a kereszténység. Mindennek nyomait nemcsak Aquincum (Óbuda), Sopianae (Pécs), Scarabantia (Sopron), Sabaria (Szombathely), Gorsium (Tác) fórumainak, vízvezetékeinek, templomainak, bazilikáinak, kápolnáinak, szarkofágjainak s az ezek romjai közt talált iparművészeti tárgyaknak maradványai őrzik, hanem a mai dunántúli vincellérek metszőkésének ősi formája, valamint a korai pannóniai keresztény vértanúk Európa-szerte elterjedt tisztelete, nem

utolsósorban a sabariai születésű, Galliába került s később Franciaország védszentjévé lett Szent Márton híre-neve is. Így vált a Kárpát-medence néhány évszázadra civilizált földdé, hogy azután a népvándorlással hosszú időre újra visszasüllyedjen a barbárságba.

Falfestményrészlet ókeresztény sírkamrából. Sopianae [Pécs] (5. század)

Hunok, germánok, avarok, szlávok a Kárpát-medencében

„Általad nyert szép hazát Bendegúznak vére" – a magyar himnusz e szavai Bendegúz fiára, Attila hun királyra, illetve az ő késői leszármazottjának tartott Árpádra egyaránt vonatkoznak. Kölcsey csakúgy, mint a középkori magyar krónikások, a hunt és a magyart egyazon népnek tartotta. Krónikásaink szerint Árpád Attilának, ősének földjeként követelte magának és népének a Kárpát-medencét. Ugyancsak krónikáinkban olvassuk, hogy a székelyek a hunok ittmaradt töredékeként csatlakoztak a honfoglaló magyarokhoz. Ha a dolog nem is ilyen egyértelmű, joggal feltételezhetjük, hogy a magyar törzsek egy ideig hun uralom alatt éltek.

A hunok török nyelven beszélő belső-ázsiai nép voltak, 375-ben lépték át a Volgát, s így az akkor még Volga-könyökben élő magyarok is a hun birodalom alattvalói lettek. A Fekete-tenger északi part-

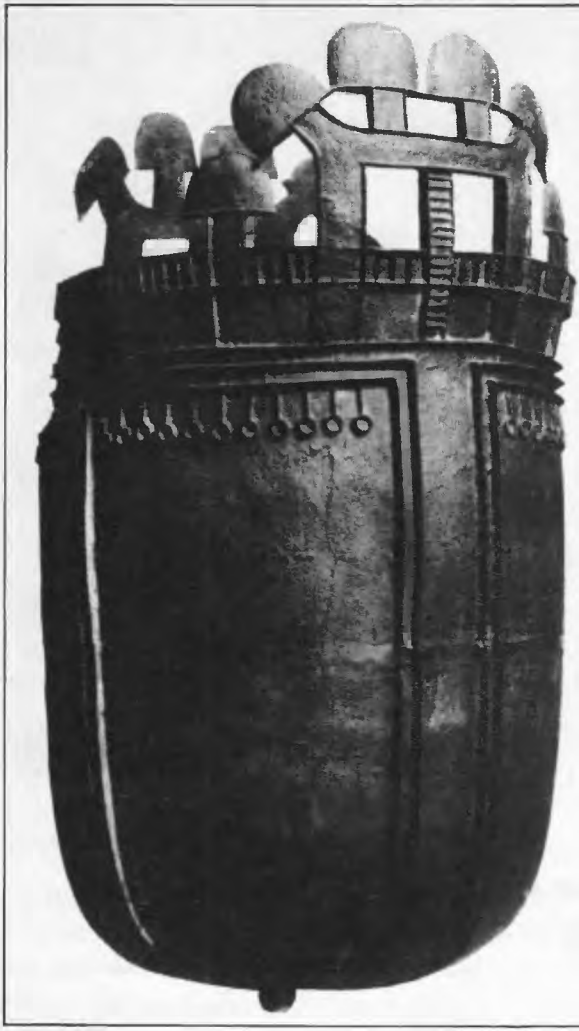

Hun bronzüst Törtelről (5. század)

vidékén élő keleti gótok leigázása után a hunok a Kárpát-medencét is uralmuk alá vonták, sőt miután 433-ban a rómaiak Pannóniát kiürítették, a nagy hun király, Attila az addig szarmaták által lakott Tisza mentére tette át székhelyét. Dáciát a rómaiak már jóval előbb elhagyták, s oda 271 után a nyugati gótok germán népe telepedett be, mely a hun támadás elől a Balkánra menekülve, az ugyancsak germán gepidáknak adta át a helyét.

A Kárpát-medence három nagy tájegysége, a Dunántúl, az Alföld és Erdély politikailag először a hun uralom alatt egyesült, s ugyanakkor kiindulópontjává vált azoknak a nagyszabású hadi vállalkozá-

soknak, amelyeket a magát „a világ pörölyének" nevező Attila a nyugatrómai birodalom ellen előbb Róma falai alá, majd Galliába, a catalaunumi mezőn egy tucatnyi nép által vívott nagy csatába vezetett. 453-ban bekövetkezett hirtelen halála után a leigázott germán népek fellázadtak, s a hunok maradványai a Don és a Volga közötti területre vonultak vissza. Részben belőlük alakult ki a kazárok népe, amely más törzsekkel együtt hatalma alatt tartotta a bolgár-törököknek a magyarokat is magába foglaló onogur (=tíz nép) törzsszövetségét. Mivel az onogur törzsszövetségből kiváló magyaroknak és dunai bolgároknak az uralkodói egyaránt Attilától származtatták magukat, arra kell gondolnunk, hogy még mikor együtt voltak, akkor kapott mindkét nép a hun királyi családból fejedelmet.

A Kárpát-medence több mint egy évszázadra germán népeké lett. A Dunántúlon egy időre a keleti gótok szálltak meg, keleten továbbra is a gepidák laktak. Az Itáliába vándorló keleti gótok helyére a langobárdok nyomultak, s véres háborúskodásba keveredtek a gepidákkal. Ezeket azonban csak egy újabb belső-ázsiai hódító nép, az avarok segítségével tudták legyőzni; azután maguk is Itália felé vették az útjukat. 568-ban a Kárpát-medence fölött az avarok harcias fejedelme (kagánja), Baján lett az úr. Körös-körül a hegyvidékekre a magával hozott szláv törzseket telepítette le, s ezekbe olvadtak be a

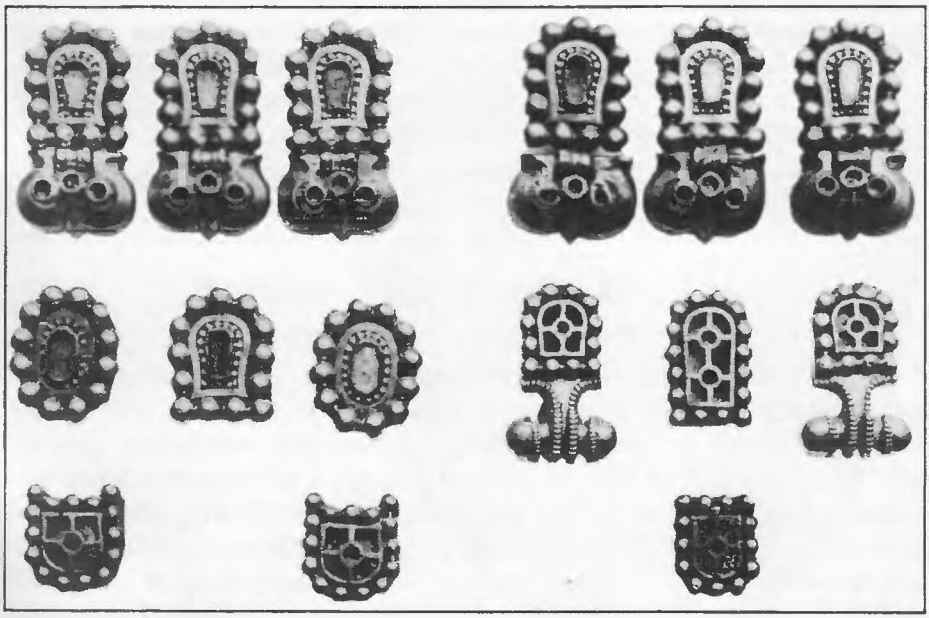

A bócsai avar fejedelem méltóságjelvényei: arany övveretek és ékszerek

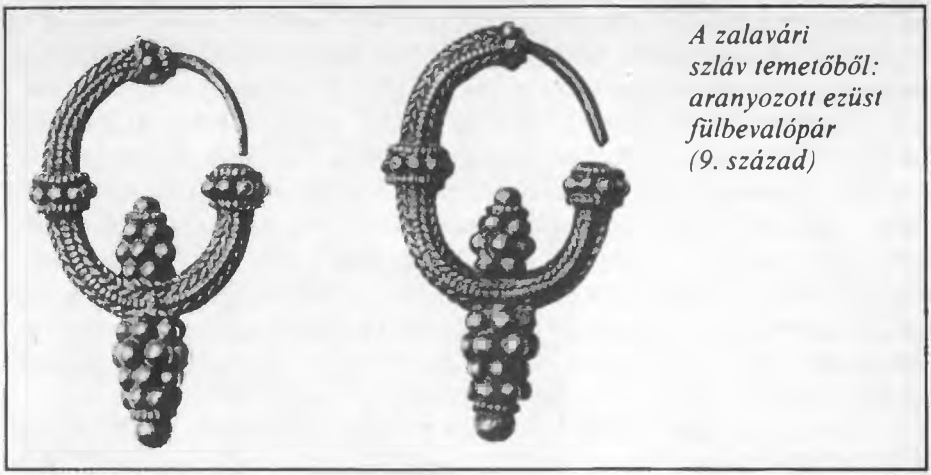

A zalavári szláv temetőből: aranyozott ezüst fülbevalópár (9. század)

vezetőiktől megfosztott gepidák. Ez utóbbiak emlékét régészeti leleteken kívül ma már csak a „népet" jelentő „teut" szóból származó „tót" népnév őrzi, amellyel magukat nevezték, s amelyet azután a honfoglaló magyarok a Kárpát-medence minden szláv nyelven beszélő lakójára alkalmaztak.

Az avarok két és fél évszázadra újból politikai egységbe foglalták a Dunántúlt, az Alföldet és Erdélyt, s bár uralmukat a szlávok felkelése súlyos válságba sodorta, 670 körül egy bolgár-török bevándorló népességgel új erőre kaptak. Régészeink közül egyre többen magyarokat sejtenek ezekben a bevándorlókban, sőt egyenesen a székelyekre gondolnak. A régészeti leletek azonban nem emellett szólnak, s arra sincs bizonyítékunk, hogy ezek az „első honfoglalók" finnugor nyelvet beszéltek volna, azaz valóban magyarok voltak.

Honnan jött a magyarság törzsét alkotó, ugor eredetű népcsoport?

Az Uráltól a Dunáig: magyar őstörténet

A nyelvészek már régóta egyetértenek abban, hogy a magyar nép ősei a finnugor népek legkeletibb, ugor ágához tartoztak, a finnugor őshaza földrajzi helyének keresésében azonban mindmáig vita folyik. Sokáig a Volga középső folyása és az Urál hegység között, a Káma folyótól északra vélték megtalálni azt a területet, ahol a finnugor nyelvcsalád közös ősei i. e. 2000-ig együtt éltek. Újabban azonban mind nyelvészeti, mind régészeti érvek alapján az a vélemény alakult ki, hogy a finnugorok a középső Urál mindkét oldalán vadásztak és halásztak. A nedves, nyáron dús fűvel borított, de télen

vastag hóval fedett nyugati vidékről a keleti szárazabb lejtőkre vonuló rén- és jávorszarvasokat kutyák vontatta szánokon, sítalpakon követték a finnugor vadászok, majd nyomukban ők is visszatértek nyári vadászatra. Az Urálon át, melynek szikláit az i. e. harmadik évezredben vadászatot ábrázoló rajzokkal rótták tele, a Tobol és a Káma mellékvizein csónakokkal is közlekedtek. I. e. 4000 körül még jáspisból pattintott kőszerszámokat, nyílhegyeket használtak, de már cserépedényeik is voltak, melyeket vízimadarak képeivel díszítettek. A vadkacsát szent állatnak tartották, mivel a *Kalevalá*ban megőrzött ősi hiedelem szerint a világ egy mitikus vadkacsa tojásából keletkezett:

> A tojás legalsó része alsó földdé átváltozik,
> a tojásnak felső része felső éggé átváltozik;
> sárgájának felső része világító fényes nappá,
> fehérjének felső része átváltozik halvány holddá;
> ami a tojásban tarka, az az égen csillagokká,
> a fekete foltok benne fenn az égen fellegekké.
>
> (Nagy Kálmán fordítása)

I. e. 2000 körül a népességnövekedés nyomására a finnugor ősnép nyugati finn ága kirajzott a Volga, majd a Balti-tenger felé, míg az ugor ág, melyhez a magyarok elődei mellett a vogulok és osztjákok

Vízimadarak ábrázolásával díszített újkőkori edény

ősei is tartoztak, az Urál délkeleti lejtőin terjeszkedett a nagy folyók síkságaira. Itt a halász-vadász életmódot a kapás földműveléssel és főleg az állattenyésztéssel cserélték fel. A ló, fék, nyereg, ostor szavak közösek az ugor nyelvekben, s a magyarban a tehén, tej, nemez és szekér szavak már az Aral vidékén élő iráni népektől származnak, amelyek a réz- és bronzkori civilizációval ismertették meg őseinket. Hamarosan saját ugor bronzművesség is kialakult. Alkotásain az új gazdálkodás és azzal együtt az új vonásokkal gyarapodott hitvilág jelképe, az áldozati szent állatként is szereplő ló gyakran jelenik meg.

A lovas néppé vált ugorok elhagyták a hegyi tájakat, és a ligetes sztyeppen szálltak meg, mely az 1500 és 1000 közt fokozódó felmelegedés hatására a mainál 2-300 km-rel északabbra nyomult fel, és ritkította az erdőket. A vogulok és osztjákok az aszály elől az erdőt követték, majd mikor i. e. 800 után hidegre és esősre fordult az időjárás, körülzárta őket a visszatérő tajga, s a már csak költészetükben és áldozataikban tovább élő lovat a rénszarvas váltotta fel Ob folyó menti hazájukban. A magyarok viszont az egyre szárazabb, majd 800 után újra kizöldülő sztyeppen maradva, legelőről legelőre vándorló, rideg ló- és juhtartást folytató pásztornéppé lettek. Ekkor érte őket legerőteljesebben az iráni, szkíta hatás, amiről „kard" szavunk mellett a félelmetes visszacsapó íj használata, valamint a ló mellé a szarvas, és a szelíd vadkacsa helyébe a ragadozó sas (a turul) vallásos tisztelete és gyakori ábrázolása tanúskodik. Ez már a vas rendszeres használatának s egyben az ugor egységből kiszakadó, magát „magyar"-nak nevező nép kialakulásának kora. A néppé válás valószínűleg akkor történt, mikor a magyarok mindenestől átköltöztek az Urálon a mai Baskíria területére, valamikor i. e. 500 után. Itt újabb idegen népek, az iráni alánok és a türk bolgárok szomszédságába kerültek. Valószínűleg a tőlük való megkülönböztetés végett szilárdult meg az újabb nyelvészeti feltételezés szerint a finnugor „mon" (beszél) és „er" (férfi) szavak összetételéből eredő népnevünk. Más népek is nevezték magukat „beszélőknek", s az idegeneket „némáknak" (példa rá a szláv eredetű „német" szavunk).

Bár a „beszélő emberek", azaz a magyarok népi identitástudata máig nem oldódott fel más nyelvben és népben, a szomszédok sem maradtak sokáig „némák". Nyelvükből átvett kölcsönszavaink elárulják, hogy hatásukra a magyarság döntő gazdasági-társadalmi átalakuláson ment át. A bolgárok egy része, főként a 700 után a Volga mellé, az ott élő magyarok közelébe költöző onogur csoport eltanulta a Kaukázusból jött alánoktól az ekés földművelést, s ezt eke, sarló, búza, árpa stb., valamint ökör, tinó, borjú stb. szavaink tanúsága szerint továbbadta a magyaroknak. A korábbi kapás földműveléssel

A bezdédi tarsolylemez (10. század)

a magyarok nyilván nomád korukban sem hagytak fel teljesen, de az ökörvontatta eke sokkal magasabb rendű szántó-vető kultúrát s egyben tartósabb letelepülési lehetőséget nyitott meg számukra. Ha a lótejből készült kumiszt továbbra is itták, most már bolgár hatásra maguk termesztette „szöllő"-ből „szűrt" „bor" sem hiányzott az alán szóval jelölt „üveg"-poharaikból. A juh mellett a letelepült népek kedvenc kisállatainak, az ugyancsak bolgár kölcsönszóval nevezett disznónak és tyúknak a húsát is fogyaszthatták. Nyáron nomád sátraikban, télen viszont a nagy folyók melletti állandó szállásaikon faházakban laktak. Az alánoktól a görbe szablyát és a „vért"-et, a bolgároktól a kengyelt vették át, s létrejött a nyíllal, szablyával harcoló, egy-egy nemzetségfő körül tömörülő vitézek állandóan fegyverben álló csapata, mely már nem keze munkájából, hanem hadizsákmányból s az idegenből behurcolt rabszolgák munkájából élt. Bolgár módra a nemzetségek katonai szervezetekbe, törzsekbe tömörültek. A magyar törzsek, az idegenek által használt ungar, hongrois, vengjer stb. népnevünkből következtethetően, egy ideig az 500 után a Don vidékén élő onogur törzsszövetségbe tartozhattak, a kazár birodalom fennhatósága alatt. A kazár uralmat lerázva a magyar törzsek egy része 800 körül a Don mellékére, a vezérükről, Levediről elnevezett Levédiába, majd egy-két nemzedékkel később, a nyomukban özönlő besenyők szorítására a Dnyeper és az Al-Duna közti Etelközbe költözött. A Baskíriában hátramaradt magyarokat a tatárjárás előtt még Julián magyar dominikánus szerzetes ott találta, később felolvadtak a szomszéd népekben.

A krónikás hagyomány és a történettudomány egyaránt egyedül Árpádnak tulajdonította a 895/896-ban történt Kárpát-medencei honfoglalás vezetését. Pedig az egykorú bizánci és német írók két magyar fejedelemről, Árpádról és Kurszánról beszélnek, s muzulmán és bizánci forrásokból azt is tudjuk, hogy – akárcsak az avaroknál és a kazároknál – három személy közt oszlott meg a főhatalom, a kende, a gyula és a harka között. A magyar krónikákból kiderül, hogy a kende Kurszán volt, a harka pedig Tétény (Anonymusnál Tühütüm), Árpádnak ezek szerint a gyula, a katonai főparancsnok tisztségét kellett betöltenie. Ez meg is magyarázza, miért lett éppen ő a hagyományban a honfoglalás főszereplője.

895-ben, amikor a besenyők átkeltek a Donon, és meglepetésszerűen rátörtek a magyarokra, a magyar sereg színe-java a bizánciakkal és a morvákkal szövetségben a bolgárok ellen hadakozott az Al-Dunánál és a Tisza mentén, Árpád és fia, Levente vezetésével. Az elegendő védelem nélkül maradt magyar nép a besenyők elől az erdélyi hegyek közé menekült. Árpád apjának, Álmosnak életébe került, hogy a honfoglalást előidéző besenyő támadás idején nem tudta sikeresen megvédeni a hét törzsből álló magyar nép etelközi szállásait. Egyesülve a bolgár hadjáratból visszatérő harcosokkal, valamint a már korábban hozzájuk csatlakozó három kabar (talán székely) törzzsel a következő évek folyamán a magyarok elfoglalták a bolgároktól az Alföldet és Erdélyt, a frankoktól a Dunántúlt és a morváktól a Felvidék nyugati felét. A főfejedelem, Kurszán 904-ben áldozatul esett a bajorok cselvetésének; békelakomára hívták, és kíséretével együtt lemészárolták. A pogány magyar hitvilágban az ilyen balesetet isteni büntetésnek tekintették, s Kurszán családját megfosztották a főfejedelemségtől. Helyét Árpád foglalta el. Kurszán halálát megbosszulandó, 907-ben Pozsony mellett megsemmisítő vereséget mért a magyar sereg a bajorokra, akiknek hercege is elesett a csatában. Ezzel a honfoglalás gyakorlatilag befejeződött; a Kárpát-medence magyar uralom alá került.

Innen indultak a magyarok hamarosan nyugati zsákmányszerző „kalandozásaikra", többnyire itáliai és németországi trónvillongások egyik vagy másik pártjának a hívására és zsoldjában. A belháborúkban meghasonlott, darabokra esett Karoling-birodalom eleinte képtelen volt védekezni a rendkívül gyors és a megfutamodást színlelő taktikával az ellenfelet szétziláló, majd visszafordulva nyílzáporral elárasztó, s végül kézitusában felmorzsoló magyar lovasok ellen.

„A magyarok nyilaitól ments meg, Urunk, minket" – imádkozták az olasz, német, francia kolostorokban, de mindhiába, amíg I. (Madarász) Henrik német király meg nem szervezte ellenük a védelmet, s fegyelmezett páncélos lovasseregének helytállásával Merseburg mellett 933-ban az első győzelmet nem aratta felettük.

A magyar katonai vezetők azonban – akárcsak a korabeli cseh, lengyel és orosz fejedelmek – a külföldi zsoldból és zsákmányból tartották fenn katonai kíséretüket, s a külföldről behurcolt rabszolgákkal műveltették szántóföldjeiket, amiről nem akartak lemondani. Egy utolsó nagy erőfeszítéssel a törzsszövetség harmadik főméltósága, Bulcsu harka egyik hadjáratot a másik után vezette a nyugati országok ellen, s hogy hátát biztosítsa, 948-ban Bizáncba látogatott, és a barátság megerősítése kedvéért ott meg is keresztelkedett. 955-ben azonban I. Ottó német királytól, a német-római császárság későbbi megalapítójától Augsburg mellett súlyos vereséget szenvedett. Seregének nagy része megsemmisült, ő maga Lél (Lehel) Árpád-házi herceggel együtt fogságba esett, és mindkettőjüket kivégezték. A nyugati kalandozásoknak ezzel vége szakadt. Hamarosan a déli út is lezárult, mikor a magyarokkal szövetségben Bizánc elfoglalására törő Szvjatoszláv orosz fejedelmet vert hadával hazatértében a besenyők 970-ben legyilkolták. A magyaroknak, akárcsak a szomszéd szláv népeknek alkalmazkodniok kellett a két hatalmas szomszéd, a német-római vagy a bizánci birodalom valamelyikéhez, és bekapcsolódniok a keresztény népek közösségébe.

Ezt azonban nem pusztán a magyar nép pogány hitvilága, hanem inkább annak társadalmi-politikai gyökérzete akadályozta. A magyar társadalom vérségi alapon nemzetségekbe szerveződött, egy-egy nemzetségfő, a „bő" vezetésével. A nemzetségfő tekintélyét nemcsak a kalandozások során szerzett vagyonának, főleg a nemzetségi közföldekből kiszakított saját földjein dolgoztatott, „in"-nek nevezett rabszolgahadának és a köréje tömörült harcosoknak, „jobbágyai"-nak köszönhette, hanem annak is, hogy benne testesült meg a nemzetség őseinek tisztelete. Az ő harci dicsőségét zengték a „regösök", akik viszont szorosan kapcsolódtak az ősök szellemeit a nemzetség megsegítésére idéző „táltosokhoz". Az „inségből" táplálkozó „bőség" hatalmát az 5-6 nemzetségből álló katonai szervezet, a törzs támogatta, élén egy-egy „úrral", a kalandozások hadvezéreivel. A nagyobb hadjáratokat és a külföldi követségeket a főfejedelem egyik családtagja s a gyula vagy a harka együtt vezették.

Idővel azonban a törzsfők, különösen pedig a gyula és a harka függetlenülni igyekeztek a főfejedelemtől. Legsikeresebben a gyulák, akik Erdélyben alakítottak ki maguknak szinte önálló tarto-

mányt, és egyikük 953 körül azzal is kimutatta elszakadási törekvéseit, hogy Bizáncban megkeresztelkedett, szemben a nyugati kereszténység felé tájékozódó Árpád-házzal. Valószínűleg ezen az úton járt volna Bulcsu is, egy különálló dunántúli „ország" létrehozásával, de az augsburgi veresége 955-ben nemcsak dinasztiaalapítási szándékát hiúsította meg, hanem a harka méltóságát sem töltötte többé be. A magyar törzsszövetséget a felbomlástól, a népet a szomszédos népekbe való beolvadástól csak a főfejedelem hatalmának megerősödése menthette meg. Az augsburgi katasztrófa következményei adtak ehhez lehetőséget.

Államalapítás

A magyar honfoglalás, majd a cseh, lengyel és orosz államok kialakulása elzárta a Karoling-birodalom harcosai elől a kelet-európai rabszolgaszedést, ezért Nyugat-Európában kialakult a megmaradt rabszolgák földreültetésével és a szabad köznép leigázásával a jobbágyság feudális intézménye. Ugyanezek az okok siettették a magyar társadalom átalakulását is. Árpád utódai a nyugati minták követésével rabszolgatelepeiket a személyileg szabad, de szolgálatra kényszerített szláv őslakosság (ún. udvarnokok) bevonásával „udvarhelyekbe" szervezték. Ezeknek őrzésére a hét magyar törzs katonáskodó felső rétegéből ún. jobbágyokat telepítettek, aminek emlékét a hét magyar törzs (Nyék, Megyer, Kürt-Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi) nevéből származó, az ország különböző vidékein szétszórtan található helynevek őrzik. Talán már ekkor megkezdődhetett a fejedelmi várak építése is.

Árpád halála után családjában öröklődött a főfejedelem rangja. Unokájának, a 948 körül uralkodó Fajsznak utódja, Taksony, az augsburgi vereség tanulságaiból okulva a nyugati kereszténység felé tájékozódott. 961-ben térítő püspököt kért a római pápától, s az fel is szentelt Magyarországnak egy püspököt, akit azonban a magyarokat fennhatósága alá vonni szándékozó I. Ottó német király útjából viszszatérített, nehogy a pápától közvetlenül függő magyar püspökség létesülhessen.

Amit elődei tapogatózó lépésekkel előkészítettek, Géza fejedelem (970–997) következetesen folytatta, kifelé okos diplomáciával, befelé erős kézzel. Röviddel fejedelmi hatalma átvétele után, 973-ra hívta őt meg Ottó császár Quedlinburgba a dán, cseh és lengyel fejedelmekkel együtt, hogy hűségesküt vegyen tőlük. Géza azonban csak

követeket küldött, akik hűségeskü tételére illetéktelenek voltak, viszont uralkodójuk baráti szándékait fejezték ki azzal, hogy nevében térítő papokat kértek Magyarországra. A követek a magyarok püspökévé szentelt Bruno Sankt Gallen-i szerzetessel élükön meg is érkeztek, a fejedelmi kíséretbe befogadott néhány német lovaggal együtt, akiknek feladata a fejedelmi haderőnek a nyugati ellenfelekkel, de várható hazai ellenállással is mérkőzni képes átalakítása volt. Géza maga is megkeresztelkedett, s erre buzdította környezetét is, de ennél fontosabbnak tartotta a törzsi önállóság megtörését, azzal, hogy meggyorsította a törzsi keretekből kiváló, fejedelmi szolgálatba álló harcosok széttelepítését várai és udvarhelyei köré. Ezzel a törzsfők és nemzetségfők elvesztették hatalmuk katonai bázisát. Arra azonban Géza még nem érezte magát eléggé erősnek, hogy a fejedelmi hatalommal szembeni legfőbb ellenállási gócot, a gyulák erdélyi uralmát megtörje, ezért egyelőre megegyezést keresett velük.

Gézának és feleségének, Saroltnak, az erdélyi gyula szépséges leányának fia, Vajk, aki a keresztségben az István nevet kapta, már ke-

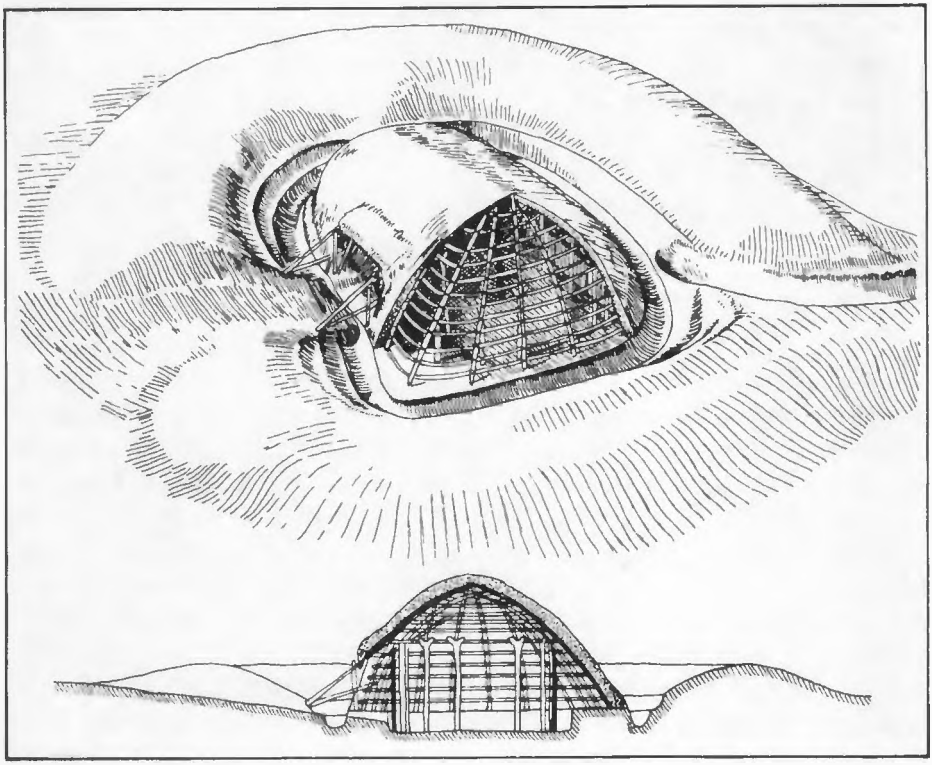

Árpád-kori lakóház és gazdasági épület rekonstruált képe. Kardoskút-Hatablak

A kalocsai királyfej
(13. század)

resztény nevelésben részesült, s mikor 997-ben apja örökét átvette, megteremtette a társadalmi és politikai átalakulás intézményes kereteit is, megszervezte a magyar államot. A nemzetségfőktől elvette váraikat s a nemzetségi föld és emberek kétharmadát. Ezekből az egykori nemzetségi földekből alakultak ki a királyi vármegyék, s az ott élőkből a várak gazdasági és katonai fenntartását ellátó várnépek és tisztjeik, a várjobbágyok. A megmaradt nemzetségi földnek a fejedelmi kíséretbe lépő úri birtokosaiból jött létre az előkelő réteg, a vármegyék élén álló kinevezett ispánok és a fejedelem állandó hadseregét képező katonák. A volt fejedelmi birtokok, újabbakkal gyarapodva, a vármegyéktől független gazdasági egységet alkottak. A vérségi kapcsolatok ezzel megszűntek, mint a társadalom alapvető kapcsolatai. Mindenki az uralkodó alattvalója lett, aki országát területi elvek alapján szervezte meg.

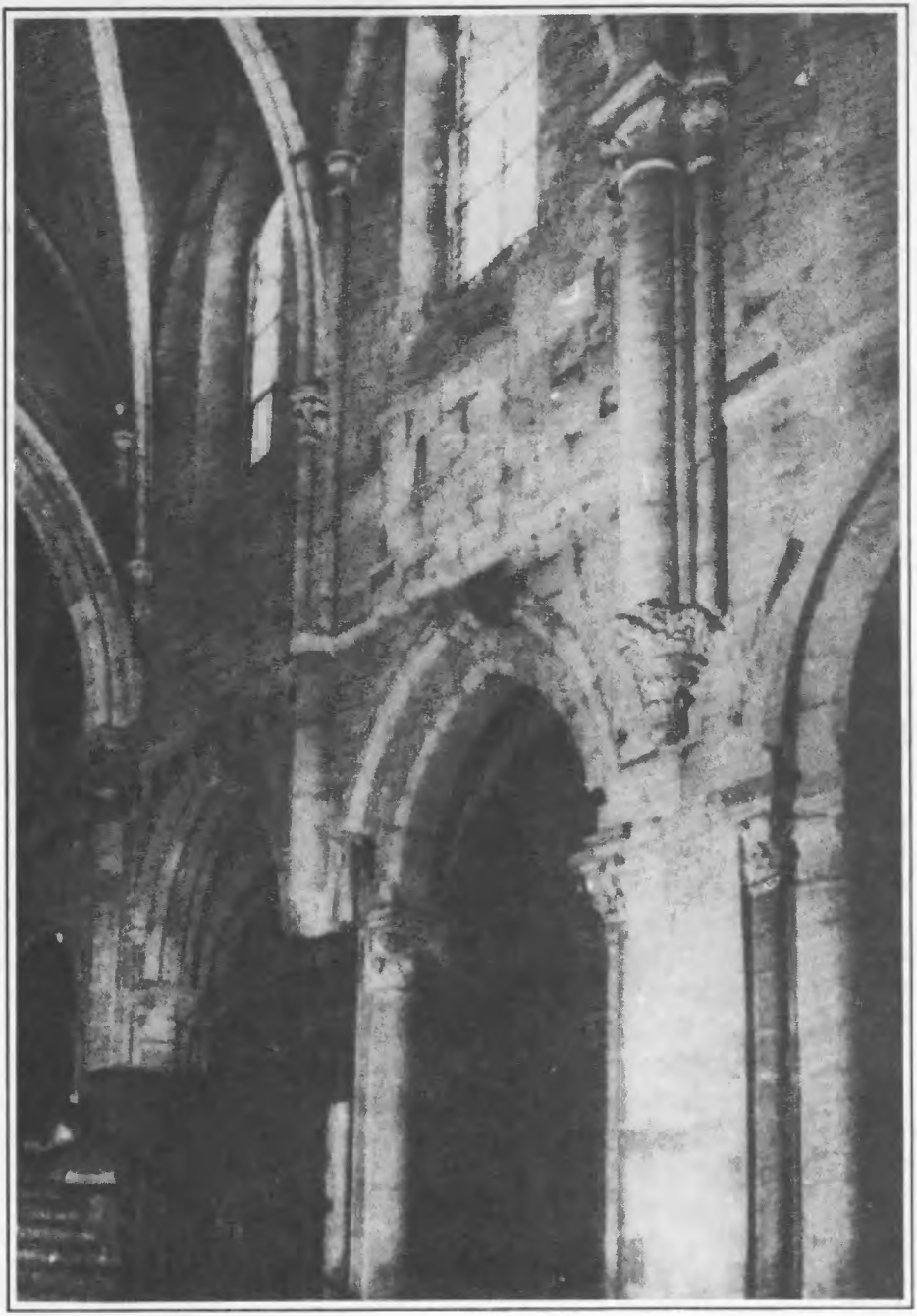

A pannonhalmi bencés apátsági templom főhajójának belseje (13. század első fele)

A társadalmi és politikai átalakulással együtt kellett járnia a világnézeti változásnak. István hittérítőkkel, de ha kellett, erőszakkal is a kereszténység befogadására kényszerítette az ország egész népét. A kereszténység egyetemes igényű, területileg szervezett vallás volt. A felbomló törzsi, nemzetségi kapcsolatok helyébe az egyház segített új kapcsolatokat kiépíteni. István elrendelte, hogy minden 10 falu építsen egy templomot, s papját tartsa el. A vármegyék nagyjából az esperesi kerületekkel estek egybe, s ezek 10 püspökségbe tömörültek, melyek közül kettő, az esztergomi és a kalocsai érsekségi rangot kapott. A keresztény kultúrát olasz, német és cseh szerzetesek terjesztették. Kolostorokat alapítottak, melyeknek élén a szentmártonhegyi (pannonhalmi) bencés rendház állott. Az első magyarországi egyházi író a később vértanúságot szenvedett Gellért csanádi püspök volt, de az első magyarként István maga alkotott irodalmi művet fiához intézett intelmeivel. A kolostorokban megindult a latin írásbeliség. Papok és szerzetesek fogalmazták nemcsak a vallásos szövegeket, hanem a jogi és politikai okmányokat is.

István hazai és külföldi híveivel hajtotta végre nagy művét, aminek természetesen erős belső ellenzéke volt. Rokonaival, a somogyi Koppánnyal és az erdélyi gyulával fegyverrel kellett leszámolnia, s még azután is maradtak ellenállási gócok. De a korszerűbb győzött, a feudális magyar állam létrejött. Ennek elismeréséül küldött a pápa koronát Istvánnak, mellyel 1001 első napján megkoronázták. Veszélybe került azonban István egész alkotása, amikor egyetlen fia, a legendákkal övezett Imre herceg vadászszerencsétlenség áldozata lett. Egyetlen Árpád-házi rokon maradt férfiágon (Vazul), aki azonban a pogánysághoz és a régi rendhez húzott. Hogy jogait ne érvényesíthesse, megvakították és fülébe ólmot öntöttek, fiainak azonban sikerült külföldre szökniök. István a nővérének és a velencei dózsénak házasságából született Orseolo Pétert jelölte utódjául.

A feudalizmus kialakulása és virágkora

Belső és külső harcok a magyar állam létéért

István halála (1038) után válságos időszak következett, amelyben a fiatal magyar állam önállóságát, sőt létét is súlyos veszély fenyegette.

E válságok belső oka a korai feudális társadalom „gyermekbetegségeiben" keresendő. A szolgálatba hajtott közszabadok elégedetlensége s a világi és egyházi nagyurak hatalmi versengése lázongásokra és pártütésekre vezetett, a szegényeknek nagy terhet, a gazdagoknak kényelmetlen korlátozást jelentő új rend ellen. Kívülről két szomszédos nagyhatalom veszélyeztette a fiatal államot: a cseheket és lengyeleket hűbéri függésbe hajtó s a magyar függetlenséget is fenyegető német-római birodalom, valamint a bolgár államot elnyelő és Magyarországnak is ezt a sorsot szánó bizánci császárság.

Szent István utódai, a tehetséges Árpád-házi dinasztia akaraterőben nem szűkölködött, de a felhalmozódott energia nemegyszer családi viszályokban, drámai eseményekben robbant ki. Az Árpád-házi hercegek egymás ellen szögezték azokat az elveket, amelyek a trónöröklést hol a dinasztia legidősebb férfitagjának, hol az elsőszülött királyfinak tartották fenn. Ha pedig megalkudni kényszerültek, felosztották egymás között az országot, melynek így jelentős területein a király mellett, attól majdnem függetlenül hercegek uralkodtak. Az önzést és a széthúzást azonban legyőzte az államot és a népet fenntartó akarat. A 11. és 12. század Árpád-házi uralkodói következetesen törekedtek a szilárd királyi hatalom és az állami függetlenség biztosítására. Ehhez a belső és külső erőket éppúgy felhasználták, mint ahogy az ő személyi ambícióikat ezek az erők a maguk javára próbálták fordítani.

Szent István utódjának, Orseolo Péternek (1038–1041) uralmát a jövevényre féltékeny hazai előkelők lázadása fenyegette. Védelemért a hatalma tetőfokán álló német császárhoz fordult segítségért, aminek ára a német hűbéri fennhatóság elismerése volt (1044–1046). Az

ország függetlenségét féltő főúri párt ekkor hazahívta külföldről Vazul fiait. András, Béla és Levente hercegek elemi erejű pogány lázadással találkoztak, mely Gellért püspök életét is áldozatul követelte. A trónra lépő I. András (1046–1060) nem akarta visszaforgatni a történelem kerekét, leverte a pogány felkelőket, és Szent István államát állította helyre. Ebben számíthatott a németekre féltékeny Bizánc támogatására. Öccse, Béla győzelmes csatában verte vissza a német támadást.

Később I. András családi kapcsolatokat keresett a nagy hatalmú német szomszéddal, s ezt használta ki ellene Béla herceg, hogy a trónt megszerezze. I. Béla (1060–1063) hirtelen halála után mégis a német császári sógorra, IV. Henrikre támaszkodó Salamon (1064–1074), I. András fia lett a király, Béla fiai, Géza és László pedig hercegi tartományokat kaptak. A bizánci felbujtásra Magyarország ellen támadó besenyőket Salamon és vezére, László sikerrel verte vissza. Német és bizánci intrikáktól és belső pártharcoktól indíttatva a király és a hercegek meghasonlottak. A családi viszályból Géza került ki győztesen, s pártfogójától, a bizánci császártól kapott koronával koronáztatta magát királlyá (1074–1077).

A magyar királyságnak első nagy válsághulláma 1077-ben, I. László (1077–1095) trónraléptével ért véget. Külpolitikailag szerencsés helyzetben, mivel ekkor tört ki a pápaság és a német-római császárság közt az invesztitúraharc. László a pápa oldalára állt, hogy a német nyomástól szabaduljon, de visszautasította a pápaságnak azt a törekvését, hogy Magyarországot a szomszédos Horvátország mintájára hűbéri függésbe hajtsa. Bizáncot ez időben a szeldzsuk-török támadások kötötték le, s ezért nem tudta megakadályozni, hogy László 1091-ben megkezdje Horvátország és Dalmácia hódoltatását. A dalmát városokat a Bizánchoz szorosan kapcsolódó Velence fenyegette, s ezért önként húzódtak a magyar király védelme alá.

A hosszú idő óta ingatag belső rendet I. László szigorú törvényekkel állította helyre, s a rend eszmei őrét, az egyházat nemcsak dús adományokkal, hanem István, Imre és Gellért szentté avattatásával is támogatta. Amit ő vetett, azt unokaöccse, Kálmán (1095–1116) aratta le, aki befejezte Horvátország és Dalmácia meghódítását, visszautasítva a pápa hűbéri igényét. Maga is művelt ember (a kor szavával „könyves") lévén, udvarában kialakította a hazai latin nyelvű irodalom művelőinek, törvények, legendák, krónikák íróinak népes körét. Ez időben emelkedett hazánkban európai színvonalra a román stílusú művészet, elsősorban a pécsi építőiskola alkotásaiban.

A 12. század elejére a német veszély elhárult, a pápaság megbékült Magyarországgal, s Bizánc is jónak látta közeledni magyar szom-

A Szent László-legenda részletei *a Magyar Anjou Legendáriumban*

szédjához. E közeledés jeléül Szent László leánya, Piroska (új, a két állam békéjét jelképező nevén Iréné) bizánci császárné lett. Önmegtagadó jótékonykodásáért halála után a bizánci egyház szentként tisztelte; ő volt az első az Árpád-házi szent királylányok később oly hosszú sorában. Fia, Mánuel császár azonban félig magyar szárma-

Magyarország a 12. században

Piroska (Iréné) császárné, Szent László leánya, Komnenosz János felesége. Bizánci mozaik (11. század)

zásából Magyarország elfoglalására próbált fegyvert kovácsolni. Előbb trónkövetelőket támogatott, majd II. Géza ifjabbik fiát, Bélát vette udvarába, azzal az ígérettel, hogy utódjává teszi, valójában azért, hogy Béla hercegi tartományait, a Szerémséget, Horvátországot és Dalmáciát azonnal Bizánchoz csatolja. Magyarországon azonban elszánt ellenállásra talált, s végül is le kellett mondania álmáról, Bizánc és Magyarország egyesítéséről. 1172-ben Béla herceg hazatért, hogy elfoglalja a megüresedett magyar trónt. Mánuel hamarosan bekövetkező halála után III. Béla visszaszerezte a hercegi jussa címén elszakított déli tartományokat.

Magyarország így második nagy politikai válságát is átvészelte, s a közel másfél évszázados küzdelmek során nyugati és keleti szomszédai egyaránt megtanulták félni és tisztelni. Mi sem jellemzőbb a külföld véleményére, mint az egyik bizánci történetíró dicsérete a „jólovú, jófegyverzetű, vasat és páncélt viselő" magyar népről, amely szerinte „megszámlálhatatlan tömeg, több a tenger fövenyénél, vakmerősége leküzdhetetlen, merészsége verhetetlen, harcban ellenállhatatlan, független, szabad, emelt fővel járó, szabadságszerető, a maga ura . . ."

III. Béla (1172–1196) közel negyedszázados uralkodását egy kedvező nemzetközi helyzet és egy kiváló politikus találkozása jellemezte. A német-római birodalom a pápasággal és belviszállyal küszködött; feladta Magyarországra formált hűbéri igényeit. Bizáncot is dinasztikus harcok bénították, s felkeltek leigázott szerb és bolgár alattvalói. III. Béla egy ideig a bizánci császárság védnökeként lépett fel, de azután belenyugodott a szerbek és bolgárok önállósulásába, ami végérvényesen elvágta Bizánc és Magyarország közvetlen kapcsolatait. A nagy ellenfél ettől kezdve két évszázadra a Dalmáciát elragadni próbáló Velence lett. „A tengerek királynője" ekkor érkezett hatalma csúcsára, de ismételt támadásai megtörtek a magyar fegyvereken és a kereskedelmi önállóságukat féltő dalmát városok hűségén. Fordulat 1202-ben következett be, mikor a Velence által megvesztegetett keresztesek előbb Zárát, majd 1204-ben Bizáncot foglalták el.

Magyarország politikai ellenállóképességét, de utóbb a megrendülését is erőteljes gazdasági és társadalmi fejlődés, az általános európai fellendülésbe való növekvő bekapcsolódás idézte elő. A túlnépesedő nyugati országok parasztsága telepesrajokat bocsátott ki; franciák és németek jöttek Magyarországra is. Az előbbiek terjesztették el a szőlőművelést a Dunától északra és keletre, s ugyancsak a „vendégeknek" (hospes) nevezett nyugati telepesek hozták magukkal a nehézekét és a nyomásos földművelési rendszert. A termelékenyebb mezőgazdaság lehetővé tette a városok kialakulását. A két legkorábbinak, Esztergomnak és Székesfehérvárnak (egyben a királyok fő tartózkodási helyeinek) „latin", azaz francia és olasz kereskedői a nyugati luxusipar termékeit, flandriai posztót, francia zománcos bronzokat, német fegyvereket, itáliai selymeket hoztak be a hazai bányák nemesfémjeiért, viaszért, állatbőrökért.

A bizánci fényűzéshez szokott és két francia felesége révén a nyugati divattal is ismerős III. Béla idején a királyi udvartartás igényei megnőttek. Azelőtt a királyi birtokokon élő falusi mesteremberek kezdetleges termékei és a hetente szolgálatra berendelt falusi szakácsok, pecérek, igricek forgolódásai kielégítették a királyt és kíséretét. Még állandó főváros sem volt, mert az uralkodó egyik birtokáról a másikra utazva, a helyszínen élte fel azok jövedelmét és a vármegyék bevételéből járó kétharmadot. Most viszont a külföldről hozott vagy hazai városokban letelepedő kézművesek által készített jobb árucikkeket vásárolta az udvar, kialakult az állandó és hivatalos tisztviselőgárda is. Végleges letelepedésre III. Béla francia mesterekkel Eszter-

gomban építtetett fényes palotát, ahol a keresztes hadjáratra induló Barbarossa Frigyes császárt is – kísérői szerint méltóképpen – fogadhatta.

A megváltozott gazdasági feltételekkel és igényekkel átalakult a gazdasági élet szerkezete: terjedni kezdett a pénzgazdálkodás. III. Béla európai viszonylatban is jelentős, 166 000 márka (1 márka = kb. 200 gr) ezüstöt kitevő évi bevételeinek csak egynegyede származott a vármegyékből, azoktól is immár csak bevételeik egyharmadát követelve, míg a többi a betelepült „vendégektől", a pénzverésből, só- és nemésfémbányákból valamint vámokból, tehát a megélénkült pénzforgalomból jött össze. Ilyen körülmények közt a királyi birtokok és a vármegyék anyagi jelentősége csökkent, s a királyi hatalom átengedhette azokat az ambiciózus nagyuraknak. Ezek hovatovább a költséges nyugati lovagi életmódra tértek át, s nem elégedtek meg azzal, hogy mint ispánok, a megyék jövedelmének harmadát, majd kétharmadát kapják. Saját birtokot kívántak, mint amilyennel a nyugati feudális arisztokrácia rendelkezett. Ambícióikat bőkezűen elégítette ki III. Béla ifjabbik fia, II. András (1205–1235), ez a maga is pompakedvelő, szertelen becsvágyú, keresztes háborús kalandjának (1217) segítése fejében Zárától Velence javára lemondó, kilátástalan orosz háborúba keveredő lovagkirály. A szétadományozott királyi és vármegyei birtokok jövedelmeit adók és vámok kivetésével, pénzrontással igyekezett pótolni.

II. András képe 1221-ből, és IV. Béla képe 1251-ből származó pecséteken

Tatárok törnek az országba. Miniatúra a Képes Krónikában

A pénzgazdálkodásnak ezt az erőszakos gyorsítását azonban a társadalom nem bírta elviselni, és általános elégedetlenség támadt. A világi nagyurak birtokszerzései miatt amúgy is aggódó főpapság régi só- és borkereskedelmi előjogait látta veszélyeztetve, a királyi megyék tisztviselői, a várjobbágyok és a király hivatásos udvari katonái, az ún. szerviensek pedig az őket elnyomó arisztokraták ellen lázongtak, s forrongott a mindenkitől kifosztott köznép is. Egy főúri párt állt a mozgalom élére, mely 1222-ben kiharcolta az Aranybullát. Ebben az aranypecsétjéről elnevezett oklevélben II. András szavatolta a királyi katonaság szabadságait a nagyurakkal szemben, megígérte a pénzügyi visszaélések megszüntetését, és felhatalmazta a főnemeseket, hogy a király törvényszegése esetén fegyverrel állhatnak ellen.

II. András politikájának legfőbb ellenfele saját fia, a későbbi IV. Béla volt (1235–1270). A léhaságig vidám apjával szemben a komorságig komoly, nagy kortársainak, Szent Ferencnek és Szent Domokosnak, valamint nénjének, Szent Erzsébetnek buzgó vallásosságát követő Béla herceg mintha előre érezte volna a veszélyt, amely Magyarországot a mongol terjeszkedéssel fenyegette. Már trónörökös korában igyekezett az erdélyi határokat erősíteni, majd trónra lépte

után mindent megtett, hogy a felbomló királyi birtokokat és vármegyéket újjászervezze, de a társadalom fejlődésének nem ez volt a járható útja. Külső segélyt is keresett. Juliánus szerzetest elküldte, hogy a honfoglalás előtt Baskíriában maradt magyarokat áttelepítse, majd a mongolok (tatárok) által megtámadott kunokat fogadta be Magyarországra. Intézkedései azonban belső forrongást idéztek elő, s ez is hozzájárult, hogy 1241-ben seregét Batu mongol kán a Sajó melletti Muhinál szétverte, és az országot több mint egy évig kegyetlenül pusztította. A mongolok elvonulása után valósággal újjá kellett alapítani a magyar államot.

A korai középkor magyar műveltsége

A magyar honfoglalással a Kárpát-medencében lezárult a népvándorlás, és a megszilárduló államkeretekben fellendült az anyagi és szellemi művelődés. Az aljnövényzet nélküli, legeltetésre alkalmatlan „fekete" bükkös és fenyves erdőket kerülve, a magyar nép a füves síkságon, az árterületek szigetein és a ligeterdőkben az egész Kárpát-medencében már a tatárjárásig falvak ezreit hozta létre. Királyi udvarhelyek, ispáni várak, püspöki székhelyek, bencés kolostorok szolgáltak a keresztény kultúra korai központjaiként.

Európa anyagi és szellemi javai korán utat találtak Magyarországra, mégpedig olyan áradó rohammal, hogy szinte teljesen eltemették a pogány kori kulturális örökséget. Ennek emlékei csak az igricek hősdalaiban maradtak fenn, amelyekből a csodaszarvas, a turul, a fehér ló, Lehel kürtje, Botond csatabárdja és más mondák bekerültek krónikáinkba, dallamukat pedig ezer éven át őrizte a Bartók és Kodály által felfedezett pentatonikus népzene. Az ősi sámánhitből népi mesekincsünk mentette át többek közt az életfa s az állatok képében küzdő táltosok motívumait.

A korai középkorban még képzőművészetünk sem felejtette el teljesen a honfoglalás előtti múltat. A fafaragásokról, ötvösművekről, textíliákról a kőfaragásokra vitték át a honfoglalás kori művészet kedvelt díszítményét, a palmettát, mely a lombard szalagfonattal kombinálva fejlődött tovább a pécsi építőiskola indás-virágos faragványain. A székelyföldi templomok (pl. Erdőfüle) Szent László-freskóin az életfával és az állatviadalokkal találkozunk.

Az idő múltával azonban a magasművészetből mindinkább kiszűrődött a pogány kori örökség, és mindinkább az európai ízlésáramlatok foglalták el a helyét. A keresztény kultúrát eleinte ugyan főleg

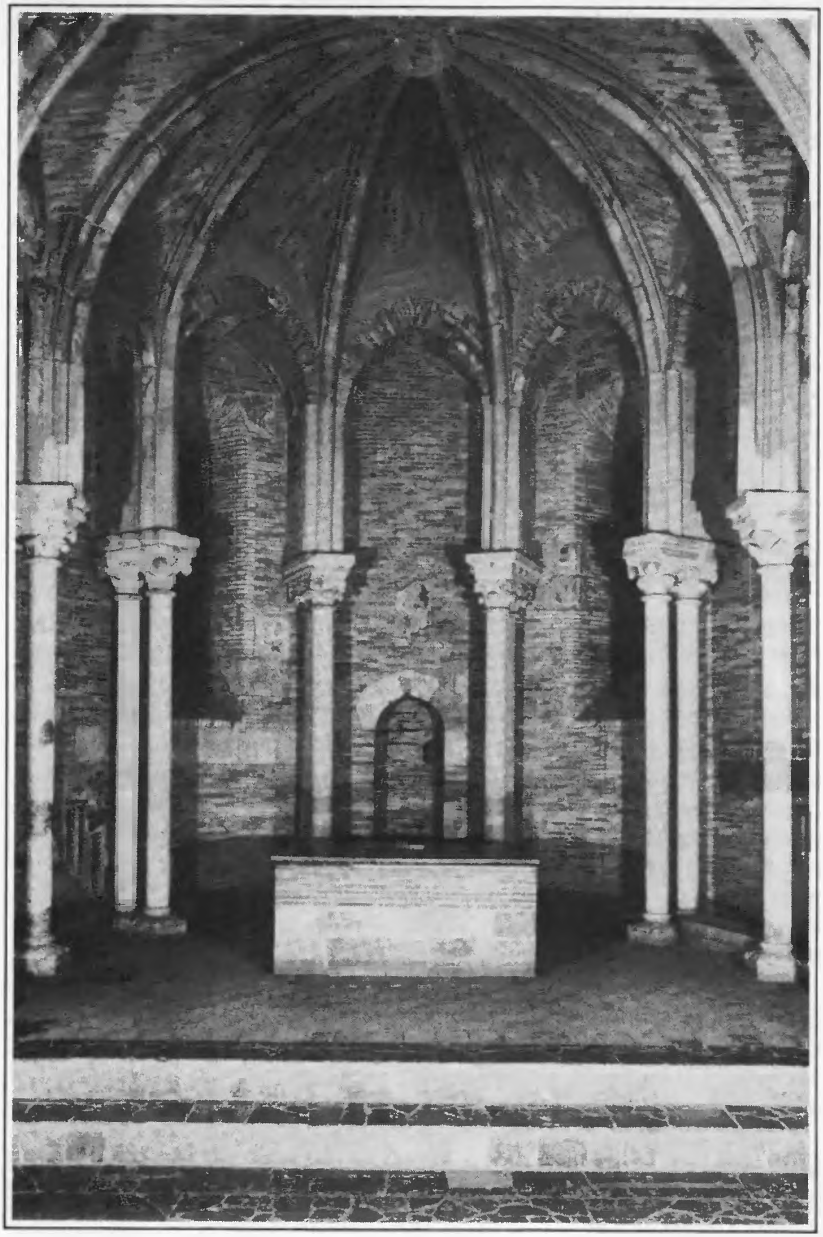

Az esztergomi várkápolna szentélye (1200 körül)

Lovagi jelenetek a Képes Krónika *miniatúráján*

cseh és német papok, szerzetesek, lovagok közvetítették, mégis az irodalom és a művészet kulturális mintái olaszok és franciák voltak. Lombard ihletésű volt a legkorábbi építőiskola, francia a 11. század végi pécsi és a 12. század végi esztergomi; mindhárom országszerte széles körben hatott, és nemzeti ízléssé formálta a kölcsönzést. Ha a stílus nemzetközi volt is, a részletek a hazai valóságot tükrözték, mint pl. a 12. századi pécsi népoltáron a „telekes" (térdig feltekert szíjazású) bocskor, a tarisznya, a bot, a magyar pásztorok szokványos viselete.

Az irodalom túlnyomóan egyházi volt: szertartáskönyvek, kolostori évkönyvek, szentek legendái, sőt a világi tárgyú mondanivalót is az írás egyedüli szakemberei, a bencés szerzetesek fogalmazták meg, mint az első krónikákat, Szent István, Szent László és Kálmán törvényeit, s általában a jogbiztosító okleveleket. A nagy kolostorok és a Szent László által alapított társaskáptalanok kapták meg a jogát a közhitelű oklevelek kiállításának, s lettek a külföldi közjegyzők szerepét ellátó ún. hiteles helyekké.

A művelődés ennek ellenére sem maradt kizárólagosan egyházi, a laikus elem abban a mértékben növekedett benne, ahogy erősödött, gazdagodott a világi arisztokrácia. A 12. század folyamán az oxfordi és párizsi egyetemeket látogató egyházi értelmiség hazai világi rokonai felé közvetítette azt a lovagi kultúrát, amelynek anyagi felszerelését (flamand posztóból varrt harisnya és tunika, páncél, sisak, egyenes kard, hidegvérű harci ló) külföldi kereskedők és nyugati ellenfelek révén már korábban megismerték és átvették a magyar előkelők. III. Béla jegyzője, P. mester, az ún. Anonymus a 13. század első évei-

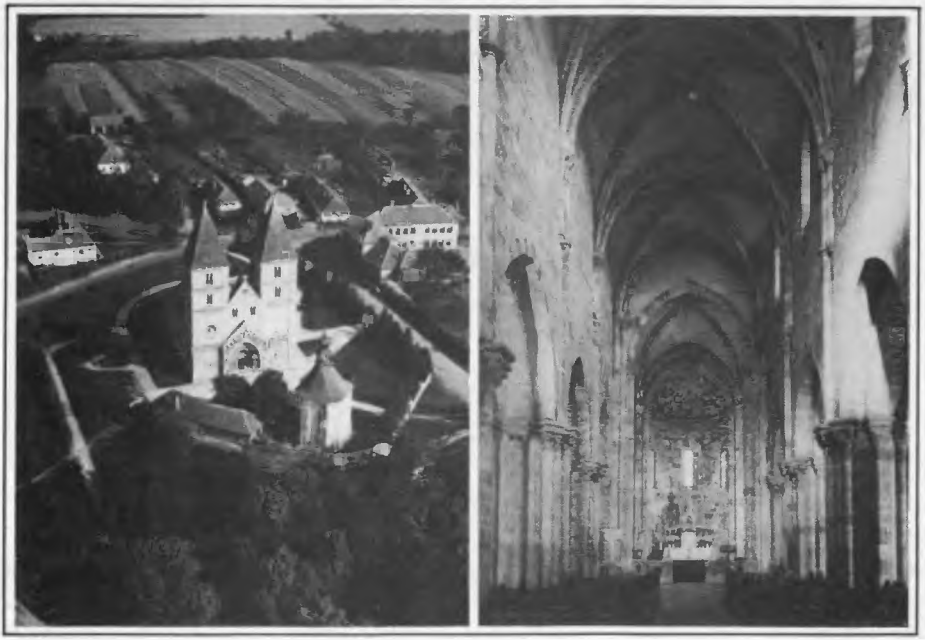

A jáki bencés apátsági templom látványa a tájban, és belső tere nyugat felől (1230 körül)

ben már nem a keresztény hitre térést magasztalja a honfoglalás legfőbb következményének, hanem a pogány Attila örökségének visszavételét, s bevallottan a magyar főnemesség birtokszerzéseinek és leszármazásának megírását tekinti műve, *A magyarok tettei (Gesta Hungarorum)* főcéljának.

De nem csak latinul terjedt a lovagi kultúra. Alighanem Anonymus maga volt az, aki az európai lovagság kedvenc olvasmányát, a trójai mondát magyarul megírta. (Egy későbbi szláv fordítás magyar tükörszavaiból következtet erre irodalomtörténetírásunk.) Mindenesetre az ő idejében lett divattá a trójai monda szereplőinek nevét adni előkelő újszülötteknek, s ezek helynevekben máig fennmaradtak. (Ecsellő, Perjámos, Iktár, a görög Achillesz, Priamosz, Hektór magyar ejtésű megfelelői.) A lovagi kultúra neves nyugati alkotói személyesen is megfordultak Magyarországon, így az ismert lovagi énekes (Minnesänger) Tannhäuser és a neves trubadúr, Peire Vidal II. András udvarában, csakúgy mint a kor legnevesebb francia mérnöke, Villard de Honnecourt.

A 13. század eleje azonban nagy forduló is, egy világias kort újra vallásos hullám követ, s ennek képviselői a kunokat térítő, keleten

maradt magyarokat kereső dominikánus barátok, a Szent Ferenccel levelező Árpád-házi Szent Erzsébet, s elsősorban IV. Béla és egész családja. A kolduló rendek ezután két évszázadra meghatározták a magyar művelődés alaphangját.

Királyok harca a bárókkal (1242–1308)

A tatárjárás katasztrófája meggyorsította a gazdasági-társadalmi fejlődés okozta változást: a hadiállapotban felbomló királyi birtokok és vármegyék népessége elpusztult vagy elszéledt. IV. Bélának nem maradt más választása, mint a puszta földeket nagyuraknak ajándékozni, hogy azok telepítsék újra az országot, részben felszabadított és kedvezményekkel toborzott hazai szolganépekkel, részben külföldi bevándorlókkal.

Szórványosan előbb is jöttek Magyarországra külföldről telepesek, főleg németek Erdélybe (az ún. szászok), de nagy tömegben a tatárjárás után érkeztek ekkor már morva, ruszin és román parasztok és pásztorok is. Ekkor vált az ország igazán soknemzetiségűvé, ami kedvezett a gazdasági felvirágzásnak, mert addig felhasználatlan területek, elsősorban az erdős hegyvidékek is bekapcsolódtak a termelésbe. A települési mozgalom a parasztság sorsát is javította.

A hazai szolganépek elnyerték a külföldi „vendégek" szabadságát, s 1300-ig kialakult a szabad költözködésű, önállóan gazdálkodó és földesurának terményekkel adózó egységes parasztság, mely a korábbi korszak legkedvezőbb helyzetű, szabadon szolgáló rétegének, a jobbágyságnak a nevét örökölte.

A változás fő haszonélvezői a telepítő nagyurak voltak, akiknek a király kénytelen volt szabadkezet engedni hatalmuk gyarapítására. Magánhadsereget toborozhattak a volt várkatonaságból kialakult kisnemesség soraiból, és várakat, mégpedig eleinte emeletes lakótornyokat építettek maguknak, amivel közvetve a tatárok visszajövetelétől rettegő ország védelmét is szolgálták. A magukat a köznemességtől elkülönítve bárónak nevezett nagyurak egyre inkább függetlenültek a királyi hatalomtól. Ennek akadályozására IV. Béla támogatta a volt várjobbágyokból és szerviensekből alakuló, új típusú megyéket, amelyek 1267 után a főispán karhatalmi segítségével a köznemesség önkormányzati testületei lettek.

A volt királyi várak egy részébe (pl. Sopronba, Győrbe, Kolozsvárra) a király külföldi, főleg német „vendégeket" telepített, ezeknek

a megmaradt várnépekkel való összeolvadásából keletkezett a magyar városi polgárság, mely a várnépek „cívis" elnevezését örökítette tovább az azonos jelentésű, német eredetű „polgár" névvel. Különösen fontosak voltak az ekkor felvirágzó bányavárosok; általuk Magyarország a középkori Európa legjelentősebb nemesfémtermelő területei közé emelkedett.

A köznemesség és a városok mellett a királyi hatalom támaszának szánta IV. Béla a betelepített kunokat is, akik nomád törzsszervezetben éltek, fejenként katonáskodtak, s így jelentős haderőt képviseltek. A kapcsolat megerősítése érdekében István trónörökös feleségül vette a kunok fejedelmének a keresztségben Erzsébet nevet kapott leányát.

Hiába volt azonban IV. Béla minden erőfeszítése, hogy a vagyonban és tekintélyben gyarapodó nagyurak hatalmát ellensúlyozza. Ezek most már nem csupán pártokra oszolva harcoltak egymással, hanem az ország nagy területeit saját uralmuk alá próbálták vonni. Régóta bevált politikájukkal kihasználták a királyi család belső feszültségeit. IV. Bélát és fiát, István trónörököst bonyolították véres harcokba egymással, hiába vetette magát közbe Margit, Béla szent életű és jótékony leánya. Súlyosbították a helyzetet a külpolitikai viszonyok. 1254-ben kihalt az Árpád-házi királyokkal állandóan viszálykodó Babenberg osztrák hercegek dinasztiája. IV. Béla, hogy a közép-európai hegemóniára törő cseh királyok terjeszkedésének gátat vessen, megszállta Stájerországot, István fiát nevezve ki élére. Néhány év múlva azonban II. Ottokár cseh király elfoglalta Ausztria többi tartományával együtt Stájerországot is, sőt a nyugati határ mentén birtokos Kőszegi báró család megnyerésével belső árulókat mozgósított a saját fiával is meghasonlott IV. Béla ellen.

V. István (1270–1272) apja halála után maga is áldozata lett annak az anarchiának, amit lázadásával elősegített. Az egyik főúri párt feje, Gut-Keled Joachim bán elrabolta a csecsemő László trónörököst, hogy zsarolhassa a királyt. V. István napokon át vágtában üldözte a gyermekrablót, de nem tudta elfogni. Hamarosan, uralkodásának második évében meghalt. A gyermek IV. (Kun) Lászlót kun származású anyja nevelte, valójában azonban az egymással torzsalkodó nagyúri pártok játékszere lett. Így hurcolták őt magukkal 1278-ban a II. Ottokárral szemben álló és Habsburg Rudolffal szövetkező bárók a dürnkruti csatatérre, ahol a magyar fegyverek segítették megalapozni a Habsburgok családi hatalmát és császári tekintélyét.

Felnövekedve, IV. (Kun) László (1272–1290) szembefordult az arisztokrata pártokkal, s anyja népénél, az akkor túlnyomóan még pogány kunoknál keresett támogatást a királyi hatalomnak. Ezzel

azonban az egyházat is maga ellen fordította, s elszigetelődve az országlakók többségétől, fiatalon orgyilkosság áldozata lett. Gyermektelen halála után 1290-ben II. András Velencében élő unokája, III. András (1290–1301) lépett trónra, de ő sem tudott úrrá lenni a belső harcokban. A leghatalmasabb bárók, a Kőszegiek, Csák Máté, Kán László és a többiek önálló tartományokra szaggatták az országot, kiskirályokként saját udvart tartottak, idegen hatalmakkal szövetkeztek, a királyt semmibe vették.

III. András megpróbálta a nemességet a bárók ellen felhasználni, s létrehozta Európa egyik első rendi országgyűlését, mely a bárók kizárásával hozott törvényeket, de akkor még nem képviselt elég erőt, s hosszú időre meg is szűnt.

1301-ben III. Andrással kihalt az Árpád-ház. A trónért leányági rokonok versengtek. Előbb II. Vencel cseh király, majd Ottó bajor herceg szerveztek pártot maguknak, de nem tudták a bárók többségét megnyerni. Ottótól még a koronát is elvette Kán László erdélyi vajda. Végül a pápa pártfogoltját, Anjou Károly Róbertet koronázták királlyá 1308-ban, de neki is hosszú időbe telt, míg a belső zűrzavart megfékezhette.

Búcsú az Adriától

Az Árpád-ház kihalását követő évszázad a „szent királyok" politikai örökségét, a déli, adriai terjeszkedést is felszámolta. 1301–1308-ig egy trónkövetelő sem volt képes megszilárdítani uralmát. Eleinte úgy látszott, hogy a nápoly-szicíliai Anjou-ház egyik tagjának, a nagyanyja révén Árpád-házi származású Károly Róbertnek (1308–1342) trónra lépte egyenesen erősíteni fogja Magyarország és Itália kapcsolatait. Valóban, Károly Róbert a pápa erkölcsi és itáliai bankárok anyagi támogatásával szilárdította meg uralmát, s még szülőhazája feletti uralmát is biztosítani igyekezett azáltal, hogy ifjabbik fiát, András eljegyezte a nápoly-szicíliai trón örökösével, Johannával. De Magyarország súlyos belső problémái nem engedték meg, hogy aktív külpolitikát folytasson. Az ország törzsterületét is csak az utolsó nagyúri lázadók leverésével, 1321-ben tudta uralma alá hajtani, s 1323-ban tette át székhelyét Temesvárról a nagyszerű gótikus várkastéllyá kiépített Visegrádra.

E tájt teremtett rendet a királyi jövedelmekben is. A szétzüllött királyi vármegyék helyreállítására nem is gondolt, az új megyerendszert az általa kinevezett főispánok és a nemesség által választott

Károly Róbert firenzei mintájú, liliomos aranyforintjának elő- és hátlapja (1324)

szolgabírák kormányzására bízta. A báróktól és a nemesektől csak katonáskodást kívánt, az előbbiek saját zászlójuk (bandérium) alá gyűjtött híveikkel, ún. familiárisaikkal vonultak hadba, az utóbbiak – ha nem csatlakoztak valamelyik nagyúr magánhadseregéhez – a megyés ispán vezetése alatt harcoltak. A királyi birtokok maradványai várnagyok igazgatása alatt váruradalmakba szerveződtek. Jövedelmeit Károly Róbert azonban már nem a királyi birtokok bevételeire, hanem az ún. regálejogokra, vámokra, adókra és főleg a nemesfém-monopóliumra alapozta. Az ezüstbányászat már korábban jelentős volt Magyarországon, Károly Róbert alatt az aranybányászat is fellendült (Körmöcbánya, Nagybánya stb.), s ez tette lehetővé, hogy 1336-ban megkezdhették a magyar aranyforint verését, mely évszázadokra Európa egyik legszilárdabb pénzneme lett.

A katonai és gazdasági reformok biztosították az ország belső rendjét, s egyben a külkereskedelem kedvező feltételeit is. Nyugat felé a forgalmat bénította Bécs árumegállító joga. Ezt megkerülendő kötöttek kereskedelmi egyezményt és jelöltek ki új nemzetközi útvonalakat a magyar, cseh és lengyel királyok 1335-ben, visegrádi „csúcstalálkozójukon". Már ez is mutatja, hogy Károly Róbertnek mindenekelőtt északi szomszédaival sikerült jó politikai kapcsolatokat kiépíteni, dél felé viszont úgyszólván semmit sem tudott az Árpádok örökségéből visszaszerezni. Dalmácia, Horvátország, Szlavónia csak névleg ismerték el királyuknak, valójában a helyi hatalmasságok uralma alatt állottak, a volt Kunországban pedig még az Árpá-

dok alatt főtisztviselőnek kinevezett román vajdák önállósították magukat. Előbb Havasalföld, majd Moldva elszakadtak, mindössze laza hűbéri eskü kötötte őket ezentúl a magyar királysághoz.

Károly Róbert fia, Lajos (1342–1382), akit messzenéző tervei és messzire vezetett hadjáratai miatt „nagy"-nak neveztek el történetíróink, nemcsak az elszakadt déli tartományokat akarta visszahódítani, hanem a Balkánon próbált továbbterjeszkedni, s a nápoly-szicíliai királyság dinasztikus jogon való megszerzésével az Adrián „lovagló" hatalmas birodalmat akart létrehozni. Ehhez gyermektelen nagybátyja örökségeként 1370-ben a lengyel királyságot is hozzákapcsolta. Túlméretezett becsvágya kihívta Velence és a pápaság féltékenységét, ami két nápolyi hadjáratában és genovai segítséggel vívott Velence elleni háborújában aratott győzelmeit gyümölcstelenné tette. Mindössze Dalmáciát és Horvátországot sikerült biztosítania, bolgár, szerb, bosnyák és román hűbéreseit azonban nemsokára leigázták a török hódítók, akik ellen ő maga egyetlen hadjáratot indított, és megelégedett az aprócska győzelemmel.

Utódja (leányának, Máriának férje) Luxemburgi Zsigmond

Nagy Lajos csatája a törökkel

(1386–1437) nemhogy az adriai magyar uralom kiépítésére nem tehetett kísérletet, de eleinte saját koronáját kellett védelmeznie a Lajos által Nápolyba beültetett Anjou-rokonság, a rövid ideig magyar királyként is uralkodó, de meggyilkolt Kis Károly (1385–1386), majd annak fia, László trónigénye ellen, később pedig Velencével kényszerült küzdelemre Dalmácia megtartásáért. Ehhez segítséget kapott a Velencére féltékeny Firenzétől, ahonnan olyan kiváló hadvezért és pénzügyi szakembert is szerzett, mint Filippo Scolari, magyarországi nevén Ozorai Pipo. Mikor azonban a Mediciek uralomra kerülésével Firenze szövetségre lépett Velencével, Zsigmond elvesztette külpolitikájának itáliai hátterét, hiába próbálta azt Milánó és Siena megnyerésével pótolni.

Súlyosbította a helyzetet a török balkáni terjeszkedése, mely már Magyarország határait fenyegette. Zsigmond megkísérelte a balkáni magyar hegemóniát biztosítani, de 1396-ban Nikápolynál nemzetközi keresztes hada súlyos vereséget szenvedett. Később, mint bátyja, Vencel után a cseh trón és a német-római császárság örökösét, egyrészt a huszita felkelés, másrészt az ellenpápák harcának felszámolá-

Zsigmond császár és magyar király

sa foglalkoztatta, de sem ezeket a problémákat nem tudta véglegesen megoldani, sem a közben elhanyagolt török veszélyt feltartóztatni. Magyarország számára azonban elért egy jelentős eredményt, 1404 után a pápai rendeleteket hazánkban csak királyi engedéllyel volt szabad kihirdetni (placetum regis). A törökkel szemben viszont 1428-ban Galambócnál újabb kudarc érte, s már előbb kénytelen volt Velence javára lemondani Dalmáciáról. Ettől kezdve Magyarországnak a déli határokon nem diadalmas előnyomulásra, hanem kétségbeesett védekezésre kellett berendezkednie.

Első harcok a törökkel

1418-ban Horvátországba, 1419-ben Erdélybe törtek be török martalócok, gyújtogattak, fosztogattak, rabokat szedtek, s ettől kezdve sűrűn ismétlődtek támadásaik. Zsigmond király hadvezérei több-kevesebb sikerrel igyekeztek védekezni, de a déli határvidékek népe egyre többet szenvedett a háborútól. Nem véletlen, hogy éppen ezeken a súlyosan próbált területeken terjedt el a feudális hatalom elleni elégedetlenség eszméje, a huszitizmus. A husziták ellen kegyetlenül fellépő inkvizíció elől egyesek Moldvába menekültek (itt fordították magyarra a Bibliát), mások a túlzott tizedkövetelések miatt forrongó erdélyi parasztokhoz csatlakoztak.

1437-ben Budai Nagy Antal magyar kisnemes vezetésével magyar és román parasztok keltek fel nyomorgatóik ellen, és Zsigmond királytól kértek igazságot, aki azonban súlyos betegen külföldön tartózkodott, és nemsokára meg is halt. A parasztok ugyan kétszer is győzelmet arattak a püspöki és nemesi hadak felett, sőt Kolozsvár városát is megnyerték ügyüknek, de végül is a magyar nemesek, a szász patríciusok és a székely előkelők, a „három nemzet" Kápolnán kötött szövetségével (Unio Trium Nationum) szemben alulmaradtak, és kegyetlen megtorlást kellett elszenvedniök.

Mindez persze súlyosbította a török veszélyt, amely ellen csak Albert királynak (1437–1439) sikerült hatékonyan fellépnie azáltal, hogy kiváló hadvezérre, Hunyadi Jánosra bízta a déli határok védelmét. Az erdélyi román birtokos családban felnőtt Hunyadi már gyermekkorában Zsigmond király udvarába került (a kortársak Zsigmond természetes fiának tartották), hivatásos itáliai zsoldosvezérek tanították korszerű hadviselésre, sokat tanult a huszita harcmodorból is, de a magyar köznemesek és a nemesített román kenézek mellett nemegyszer a felkelő nép segítségét is igénybe vette hadjáratai-

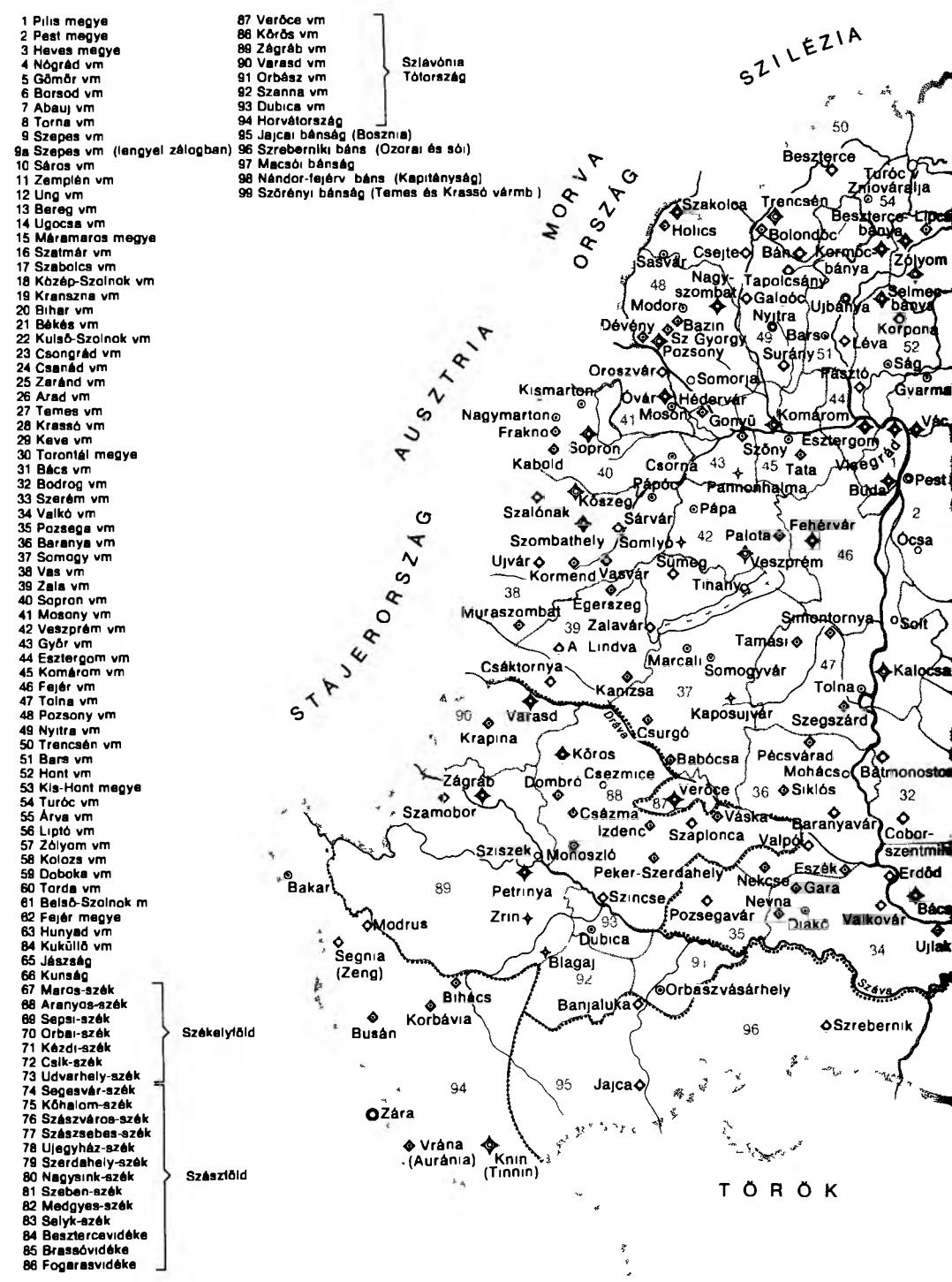

Magyarország a XV. században

LENGYELORSZÁG
MOLDVA
HAVASALFÖLD
BIRODALOM
Városok, országos jelentőségű helységek
Városok, országos jelentőségű helységek várral
Mezővárosok, fontosabb piachelyek
Mezővárosok, fontosabb piachelyek várral
Jelentős helységek
Vár
Országhatár
A bánságok és Erdély határa
Megyehatár

Az ifjú Hunyadi János feltételezett portréja. Masolino: Heródes lakomája *c. falképének részlete (1435)*

ban. Érdemeit a királyi kegy bőségesen jutalmazta tisztségekkel és birtokokkal. Halálakor 4 millió holdat kitevő birtokaival minden idők legnagyobb magyar földesura volt, de óriási jövedelmét nem pusztán a maga közéleti érvényesülésére, hanem elsősorban a honvédelemre fordította.

Már mint erdélyi vajda szállt szembe az 1442-ben Erdélybe betörő Mezid béggel, aki a csatával együtt életét is elvesztette. 1443-ban Hunyadi indult támadásra, s győztes csaták után csak a zord tél kényszerítette haza a Balkán-hegységből. A törökkel megkötött békét I. Ulászló király (1440–1444) felbontotta, de az 1444-ben Várnánál vívott csatában ő maga elesett, és Hunyadi is nehezen menekült meg. V. László (Albert fia; 1440–1457) kiskorúságának idejére Hunyadit választották kormányzónak.

Az ország élére kerülve, Hunyadi minden erejét arra fordította, hogy nagy tervét megvalósítsa, a törököt Európából kiűzze. Ebben számított a balkáni népek, szerbek, bolgárok, románok segítségére, de ezeket a török hódítás annyira megfélemlítette, hogy nem mertek, nem is tudtak a végsőkig kitartani a magyarok mellett. Így Hunyadi utolsó nagy vállalkozása 1448-ban a szerbiai Rigómezőn kudarcba fulladt, sőt menekülése közben Brankovics György szerb despota őt magát is elfogta, és csak óriási váltságdíjért engedte szabadon.

A török elleni küzdelem sikerét azonban nemcsak az ellenség túlereje és a szövetségesek gyöngesége bénította, hanem a belső pártharcok is. A 15. század elején kiéleződött a bárók és a nemesek ellentéte; ez utóbbiak is intézményes részt kívántak maguknak az ország kor-

mányzásában. Így alakult ki a rendi országgyűlés, amelynek a nemesekből álló alsóháza 1440-ben kivívta a jogot, hogy hozzájárulása nélkül a király és annak bárókból álló tanácsa érvényes törvényeket nem hozhat. A Zsigmond alatt keletkezett bárói szövetségek, az ún. ligák egymás közti küzdelmeihez most már a bárók és a nemesek viszálykodása is kapcsolódott, rendszerint úgy, hogy az egyik bárói párt a királlyal, a másik a nemességgel szövetkezett. A bárók vagyonát a nagyszámú nemesség tömegerejével igyekezett ellensúlyozni.

Amíg a leghatalmasabb bárói csoport, a Cillei–Garai–Brankovics rokonság Albert kiskorú fiát, V. Lászlót nem tudta trónra segíteni, mert a nemesség a Hunyadi-pártot támogatta, addig a belharcok nem élesedtek ki. Mikor azonban 1452-ben V. László nagykorú lett, Hunyadinak le kellett mondania a kormányzóságról, és meg kellett elégednie az ország főkapitányának tisztségével. Ráadásul az ifjú király teljesen rokonának, Cillei Ulriknak, s általa Hunyadi ellenségeinek befolyása alatt állt.

Ebben a feszült légkörben érkezett a hír, hogy az 1453-ban Konstantinápolyt elfoglaló II. Mohamed szultán 1456-ban Magyarország ellen indult, és Nándorfehérvárt (Belgrád) ostrom alá vette. Saját

A vajdahunyadi vár

Corvin Mátyás. Fehérmárvány dombormű

zsoldosaival, a felkelő nemességgel és a népből toborzott keresztesekkel Hunyadi felszabadította a fontos végvárat, és közel száz évre visszavetette a török hódítást. Világraszóló győzelmének hatására, a további harc buzdítására rendelte el a pápa a déli harangszót. A táborban kitört pestisjárvány azonban elragadta a nagy hadvezért, s halála után kitört a Cillei- és a Hunyadi-pártok közt a küzdelem. Cillei Ulrikot Hunyadi hívei megölték, mire a király Hunyadi idősebbik fiát, Lászlót lefejeztette, az ifjabbat, Mátyást fogságba vitte Prágába. 1457-ben V. László váratlanul meghalt, s az ország egy új királyválasztás válsága elé nézett.

A dunai birodalom kísérlete

A leghatalmasabb bárói családdal, a Hunyadiakkal szövetkezett köznemesség 1458-ban a Duna jegén a budai vár felé vonulva kényszerítette a bárókat, hogy a nagy hadvezér életben maradt fiát, a gyermekifjú Mátyást válasszák királlyá (1458–1490). Az új uralkodó ekkor még Prágában raboskodott, ahonnan anyja, Szilágyi Erzsébet váltotta ki drága pénzen. Nagybátyja, Szilágyi Mihály vezette érdekében a korteshadjáratot, ennek fejében magának követelte a kormányzói címet és hatalmat. Mátyás azonban nem vállalta családja gyámkodását, hanem Vitéz Jánosra, kiváló humanista nevelőjére hallgatott, akit esztergomi érsekké és kancellárjává tett. Az ő tanácsát követve erősítette meg a királyi hatalmat a bárókkal szemben, akiknek hatalmát korlátozta, s főtisztviselőit köznemesekből, városi polgárokból, sőt nemegyszer parasztokból válogatta, hogy engedelmes és szakszerű hivatalnoki karral rendelkezzék.

Igyekezett minél kevésbé igénybe venni a nagyurak magánhadseregeit, s ehelyett csak tőle függő zsoldoshadat fogadott, a híres „fekete sereget". Mindehhez újjá kellett szerveznie a pénzügyigazgatást, amely addig a bárók szabad prédája volt. Új adórendszerrel, főként azonban az adó szigorú behajtásával olyan anyagi alapot teremtett uralmának, hogy apja hagyományát követve, támadó hadjáratot indíthatott a török ellen. 1464-ben bevette a boszniai Jajca várát, de pártfogója, II. Pius pápa hirtelen halála miatt a megígért keresztes had nem indult segítségére, s ezért nem folytathatta a hadviselést.

Ebből levonta a tanulságot, hogy Magyarország ereje önmagában nem elegendő a török hódítás feltartóztatására, sőt alkalmi szövetségi rendszerek sem válnak be, mert a döntő pillanatban csődöt mondanak, hanem egységes birodalmat kell szervezni a Dunatáj népei-

ből, mely elég erős ahhoz, hogy szembeszálljon a törökkel. Ezért békét kötött a szultánnal, amit uralkodása idején csak szórványos török beütések és magyar visszavágások zavartak meg átmenetileg. Egy ilyen török támadást Mátyás hadvezérei, Kinizsi Pál és Báthori István 1479-ben a Maros völgyében, Kenyérmezőn vertek szét.

Mátyás életének utolsó két évtizedét a dunai birodalom létrehozásáért folytatott küzdelmek töltötték ki. Ebben nem ő volt a kezdeményező. Már a 13. században II. Ottokár cseh király cseh–magyar–lengyel egyesített királyságot próbált szervezni, Zsigmond német-római császár, magyar és cseh király volt egy személyben, Albert pedig osztrák főhercegsége mellé szerezte meg a magyar és cseh koronát. Mátyás kortársai közül III. Frigyes császár és a lengyel Jagelló-dinasztia próbálkozott országokat egyesítő politikával. Mátyás Csehország meghódítására tört, de III. Frigyes és a Jagellók szövetkeztek ellene.

Magyarországon sokan úgy vélték, hogy Mátyás személyi ambíciókat hajszol csehországi vállalkozásával, és elhanyagolja a török elleni harcot, sőt újabb ellenségeket hoz az ország nyakára. A török elleni harc régi szószólója, Hunyadi János barátja és Mátyás nevelője, Vitéz János érsek állt az elégedetlenek élére, de összeesküvését leleplezték, ő maga börtönbe került, ahol nemsokára meghalt. Mátyás megcáfolta a baljóslatokat, „fekete seregével" oly szilárdan tartotta kézben a megszállt sziléziai Boroszlót, hogy a lengyel–cseh ostromló sereg szétzüllött és békét kért. Végül is osztozásra került sor. Miután az egyik párt Mátyást, a másik Jagelló Ulászlót választotta királlyá, a királyi címet mindketten megtartották, s Ulászló Csehországot, Mátyás Morvaországot és Sziléziát kapta 1478-ban.

Szilézia akkoriban virágzó tartomány volt, fővárosa, Boroszló a közép- és kelet-európai kereskedelem egyik központja. A Dunatáj másik fontos vásárvárosa Bécs volt. Mátyás tudta, hogy a külföldi iparcikkekért a jó magyar aranypénz e két város piacaira ömlik, ezért is akarta az uralmat felettük megszerezni. Harcot indított III. Frigyes ellen, s 1485-ben Bécset is elfoglalta, s oda tette át székhelyét.

Ekkor már nemcsak hatalmas uralkodóként ismerték, hanem a művészetek és tudományok bőkezű pártfogójaként is. 1476-ban feleségül vette Beatrixot, a nápolyi király leányát, akivel a reneszánsz műveltség bevonult a budai királyi udvarba. A gótikus palota reneszánsz stílű ajtókkal, ablakokkal, szobrokkal, kutakkal, kertekkel gazdagodott; nagyszerű könyvtár, a Corvina létesült pompásan illusztrált kódexekből; a palota saját majolikaüzeme készítette a sok-

Mátyás visegrádi palotájának díszudvara

színű edényeket és csempéket. Buda népes és gazdag várossá épült ki, méltó székhelyévé egy nagy királynak.

De nemcsak a nagyszabású politikai tervek, a győztes háborúk és a bőkezű művészetpártolás tartja fenn mindmáig a legnagyobb magyar király emlékezetét. A nép úgy emlegette később is őt, mint az „igazságost". Nem mintha Mátyás nagyon kímélte volna alattvalói zsebét, ellenkezőleg, keményen adóztatta őket. Áldozatukért viszont cserébe rendet, biztonságot teremtett. „Nálunk senki sem bízhatik hatalmában, s nem lehet túlságosan bizalmatlan gyámoltalanságában; a jogát szabad mindenkinek, ha szükség van rá, még velünk szemben is fenntartania ... Nálunk a kormányzók nem merik a né-

pet a szolgaság semmiféle fajával sem elnyomni, mert tudják, hogy ők ott csak ideiglenes szolgálattevők. Ennek a méltányos jogrendnek pedig nem a törvény a forrása és ellenőrzője, hanem a király, aki nem szolgája vagy eszköze a törvényeknek, hanem a törvény élén áll és uralkodik felette" – így jellemezte saját felfogását a királyi hatalomról Mátyás egy olasz humanistának, Brandolininak adott „interjújában". A korai magyar hatalmi központosítás az igazságosság szellemében született, s ezért éltek tovább a nép száján az álruhában igazságot osztó Mátyásról szóló mondák.

Magyarország gazdasága a középkorban

Külföldi és hazai források egyaránt dicsérik a középkori Magyarország természeti kincseit. A történeti Magyarország sokféle gazdasági lehetőséget nyújtó, változatos kisvilág volt, melyen belül Európa három nagy tájegysége, az erdőket és gabonát nevelő atlanti, a szőlőt, diót, gesztenyét, fügét érlelő mediterrán, és a csordákat fűvel etető kontinentális zónák találkoznak és egymásba fonódnak. A magyar nép és vele együtt a Kárpát-medencében élő népek – mindegyik a maga adottsága szerint – jól kihasználták ezt a sokféleséget.

A 12. században Abu-Hámid arab kereskedő utazó emlékirataiban úgy emlékezik meg Magyarországról, hogy „azon országok közé tartozik, melyekben legnagyobb a jólét és a bőség". Kortársa, Freisingi Ottó német püspök, aki a népét ért vereségekért érthetően haragudott a magyarokra, azt írja róluk: „joggal hibáztatható a végzet, vagy inkább csodálandó az isteni elnézés, amely nem mondhatom, hogy embereknek, hanem ilyen emberi szörnyetegeknek oly gyönyörűséges országot adott".

De bármi is volt a vélemény a magyarokról, kezük munkájának eredményeit el kellett ismerni. A magyar föld termékenységéről már 1300 körül egy hazánkban utazó francia dominikánus is megemlékezik, latin szójátékokat gyártva róla. „A magyar királyságot régente nem Magyarországnak, hanem Moesiának és Pannóniának nevezték. Moesiának az aratás eredményéről, mivel gazdag aratásokban bővölködik. Pannóniának a kenyér bősége miatt. S ez magától értetődik, mert az aratás bőségéből a kenyér bősége következik." (Latinul az aratás = messio, a kenyér = panis, hasonló hangzásuk a Moesia és Pannónia római tartománynevekhez persze puszta véletlen.) A magyarok már az őshazában szántottak-vetettek, Magyarországon a búza és az árpa mellé a zab és a rozs művelését is megtanul-

ták, s valóban elegendő gabonát termeltek, de a földművelést nagyon sokáig alárendelték az állattenyésztésnek. A szántóföldek mint kis szigetek terültek el a legelők hatalmas tengerében. A síkságon élő magyarok a legelőkön főleg lovat és marhát, a hegyekben élő szlávok és románok pedig főleg juhot és kecskét tenyésztettek.

A magyar lovakról a 15. század elején Bertrandon de la Brocquière burgundi lovag nyilatkozott: „Pesten igen sok a lókereskedő. Ha valaki kétezer jó lovat akarna venni, itt bizonyára kaphatna. A lovakat tízesével adják el, minden ilyen csoport ló ára kétszáz forint. Láttam olyan lovakat, melyek közül kettő-három már megéri ezt az árat, nagyobbrészt a Magyarország határait övező erdélyi hegyekből valók. Vettem én is egy kitűnő futó lovat, egyébként majd mindegyik ló hátasló. Az országban számos jó legelő teszi lehetővé a lótartást. A magyar lovak hibája azonban, hogy kissé makrancosak, azonkívül nehezen patkolhatók."

A magyar szarvasmarháról, a nagy testű, villás szarvú, szürkésfehér fajtáról sokáig azt hitték, hogy a honfoglalók hozták magukkal. Azóta a csontleletekből kiderült, hogy a 14. századig hazánkban is a kis testű, közép-európai, vörösesbarna szarvasmarhát tenyésztették, s a másik fajta úgyszólván előzmény nélkül jelenik meg. Ebből (s a szürkésfehér marha későbbi tenyészterületeiről) következtetünk arra, hogy a 13. század közepén bevándorló kunok telepítették be, s az alföldi magyar mezővárosok civisei tenyésztették, nemesítették tovább. A 14. században az olasz Villani krónikás szerint Magyarországon „sok ökör és tehén nevekedik, amelyeket nem használnak igavonásra, és ezért a dús legelőkön gyorsan nőnek és híznak. Leölik őket, és nagyarányú kereskedést folytatnak bőrükkel és a faggyúval. A húst nagy üstökben megfőzik, s ha elkészült, megsózzák, a csontról lefejtik, kemencékben vagy máshol megszárítják, s végül száraz, finom porrá őrlik, úgy tartósítják." Külföldre eleinte ökörbőrt és faggyút adtak el, de már a 14. század második felétől kezdve egyre nagyobb számban hajtották lábon a hizlalt magyar ökröket Németországba és Velencébe is, a 16. század folyamán évente több mint százezer darabot. Ez volt Magyarország legjelentősebb exportáruja.

Nem kisebb híre volt ama „nektárnak", amely „Tokaj szőlővesszein csepegett". Már a rómaiak termelték, határait észak felé francia telepesek segítettek kiterjeszteni. A középkorban inkább a szerémségi és a Sopron környéki borok voltak híresek, de az aszú 16. századi feltalálásával a tokaji lett a borok királya. Különösen Lengyelország felé tömeges kivitelre került, de a hazai borfogyasztás sem volt éppen kisméretű.

A mezőgazdaságnak jelentős ága volt a juhtenyésztés. Az alföldi

Rézbánya felszíni képe a rozsnyói oltárról (1513)

„racka" főleg a szűrposztóhoz, ehhez a népszerű ruházkodási tömegcikkhez adta a nyersanyagot, a román hegyipásztorok juha, a „purzsa" viszont a népélelmezés egyik fontos áruját, a tömlőtúrót szállította.

Nemcsak a föld felszíne ontotta kincseit, hanem a belseje is. Már a 12. században írnak az ezüst- és aranybányákról, meg az erdélyi sóról. A bányászat szakemberei hazánkban elsősorban németek voltak. Arannyal, ezüsttel, amíg az afrikai és amerikai bányák termékei nem kezdtek beözönleni, hazánk látta el az európai szükséglet jelentős részét. Még fontosabb volt a magas ezüsttartalmú magyarországi réz, amelynek bányászatát a 15. században a magyar Thurzó család vízikerekekkel gépesítette, majd a Fugger bankárcsaládddal társulva, milliós üzletekkel értékesítette a világpiacon.

A 16. század végéig Magyarország Európa egyik fontos nyersanyagszállító országa volt, de éppen ezért – sajnos – iparilag elmaradt, aminek később súlyos gazdasági következményei lettek.

Hunyadi Mátyásnak messzenéző tervei sikeréhez engedelmes hivatalnoki karra és zsoldos hadseregre volt szüksége, de az ország városi fejlődésének gyöngesége arra kényszerítette a nagy királyt, hogy pénzfizetés helyett hadvezéreit birtokokkal és hivatalnokait főpapi állásokkal jutalmazza. Ezzel szándéka ellenére a nagybirtokos bárói rend újabb megerősödését segítette elő. A leggazdagabb bárói család feje, Szapolyai István nádor, és Mátyás titkára, Bakócz Tamás győri püspök egyetértettek abban, hogy olyan királyt kell választani, aki nem korlátozza a bárók önkényét. Így került 1490-ben trónra az erélytelen II. Ulászló cseh király (1490–1516), akit a valóságos hatalom gyakorlásától azzal is igyekeztek megfosztani, hogy Mátyás „fekete seregét" feloszlatták. Az ország katonai erejét újra a bárók sajátították ki magánhadseregeik számára, amihez a közadókat vették igénybe, s a királyi udvart valósággal szűkölködésre szorították.

II. Ulászló a bárók ellen a főpapi hivatalnokok támogatásához folyamodott. Közülük is elsősorban Bakócz Tamást fogadta bizalmába, esztergomi érsekké, főkancellárrá tette, s gyakorlatilag rábízta az ország kormányzását. Az eszes, de gátlástalan, saját vagyonát minden eszközzel gyarapító, esztergomi székhelyén a királyi udvar fényével vetekedő pompát kifejtő főpap ellen a Szapolyaiak mögött felsorakozó nemesség pártja lépett fel. 1505-ben országgyűlési végzéssel mondották ki, hogy (az akkor még gyermektelen) II. Ulászló halála esetére „nemzeti" királyt választanak. Kimondatlanul is az elhunyt István nádor fiára, Szapolyai Jánosra gondoltak, akinek növekvő népszerűségével szemben a király és Bakócz a Habsburgok szövetségét keresték.

A „nemzeti" és „udvari" párt küzdelmei mögött a hatalmasoknak védtelenül kiszolgáltatott nép elégedetlensége növekedett. A parasztság széles tömegeiből kiemelkedett a mezővárosok „cívis" társadalma, mely külföldi exportra irányuló marhatenyésztést és bortermelést folytatott, s a növekvő külkereskedelmi konjunktúrán meggazdagodva, öntudatban is erősödött. Ezt a réteget sújtotta az az országgyűlési határozat, hogy a mezővárosok az eddigi átalányfizetés helyett földesuruknak gabona- és bortermésük kilencedrészével adózzanak. A szegényparasztok keserűségeihez így a jómódúak elkeseredése is hozzájárult. Mikor azután Bakócz az 1513. évi pápaválasztáson X. (Medici) Leóval szemben megbukott, és kárpótlásul törökellenes keresztes hadjárat vezetésére kapott pápai megbízást, elkövetkezett az alkalom a népharag nyílt kitörésére.

Dózsa György kivégzése Temesváron

A keresztesek toborzásával megbízott ferences barátok 1514 tavaszán olyan nagyszámú parasztot gyűjtöttek össze Buda alatt, hogy ez már nemcsak a tavaszi munkákat, hanem a földesurak biztonságát is veszélyeztette. A mezővárosokban élő s a néppel együttérző ferencesek valóban egy vagyoni egyenlőségre alapozott parasztkirályság eszméit hirdették a keresztesek közt. Ezért a bárók és nemesek kényszerítették a királyt és Bakóczot, hogy május 20-án feloszlásra szólítsák fel a keresztes hadat.

Ekkorra azonban már az első csapatok elindultak az Alföldön át a török ellen. A feloszlató parancs hírére a földesurak ellen fordultak. Vezérüknek megválasztottak egy székely származású vitéz végvári tisztet, Székely (Dózsa) Györgyöt, aki Erdélybe akarta őket vezetni,

A mohácsi csata ábrázolása török miniatúrán

hogy a szintén elégedetlen székelyekkel egyesülve megvalósítsák a népuralmat. De Szapolyai János, akkor már erdélyi vajda, csapataival elvágta előlük az Erdélybe vezető utat, s ezért délre, Temesvár ellen vonultak, ahova Báthori István temesi ispán zárkózott be előlük. Szapolyai Temesvár felmentésére sietett, és július 15-én szétverte a paraszthadat. Dózsát tüzes trónon megégették, vezértársait kegyetlen kínzások közepette kivégezték, s az országgyűlés kimondta a parasztok költözési és földbirtoklási tilalmát, földesurukhoz kötötték őket. A parasztság ezután évszázadokig „nem lelhette honját a hazában", melyet munkájával ő táplált.

A parasztháború bukása után a bárók és nemesek pártharca tovább folyt. Szapolyai tekintélyének megnövekedését Bakócz úgy próbálta ellensúlyozni, hogy kölcsönös örökösödési szerződést kötött a Jagellók és Habsburgok közt. II. Ulászló halála után 1516-ban fia, II. Lajos (1516–1526) lépett trónra, s feleségül vette Habsburg Máriát, akinek bátyjához, Ferdinándhoz viszont Jagelló Anna ment nőül. Ez a „nemzeti" királyválasztást kimondó 1505. évi törvény megszegését jelentette, s még inkább kiélezte a pártok küzdelmét.

Bakócz halála után az „udvari" párt élére a nagy vagyonú Báthori István nádor állt, de a Szapolyai-párt nagy hatású szószólója, Werbőczy István, a híres *Tripartitum* törvénykönyv szerkesztője megbuktatta őt, s a köznemesi szavazatokkal önmagát választatta helyébe. Az új nádor első dolga volt, hogy a Habsburg-érdekeket képviselő Fuggerektől elvegye a nemesfémbányák bérletét, ezzel azonban csak azt érte el, hogy a fizetetlen bányászok fellázadtak. Kegyetlenül leverte és megbüntette őket, viszont megfosztotta az országot a Fuggerek hitelétől egy olyan pillanatban, mikor kiújult a török veszély.

Nagy Szulejmán szultán 1521-ben elfoglalta Nándorfehérvárt, és 1526-ban újabb hadjáratra indult Magyarország ellen. II. Lajos mindössze 26 000 embert tudott összegyűjteni a közel százezernyi török ellen. Mivel már nem várhatta be Szapolyai útban levő seregét, kénytelen volt Mohácsnál augusztus 29-én felvenni a harcot. Tomori Pál kalocsai érsek vezetésével indult rohamra a magyar sereg, de a török lőfegyverek tüze szétszórta őket. A király menekülés közben a megáradt Csele patakba fulladt, a magyar sereg fele számos báróval és főpappal együtt odaveszett. A középkori Magyarország virágzása hosszú időre szétfoszlott.

A gótikus építészeti stílus Magyarországon a tatárjárás után terjedt el. Jelentős alkotásai a királyi udvar megrendelésére készültek. Legkorábbi emlékei a budai Mária- (ma: Mátyás-) és a Mária Magdolna-templom, egyik a német, másik a magyar polgárok számára, mindkettő IV. Béla alapítása. Jelenlegi formájuk azonban már nem az eredeti. Ugyancsak IV. Béla építtette leánya, Margit számára a Margit-szigeti apácakolostort, melyből néhány töredéket ismerünk. Csak alapfalai maradtak a budai vár IV. Béla által kezdett 13. századi királyi építkezésének is. A magyarországi gótika legkiválóbb alkotásai az országnak abban a központi részében keletkeztek, amelyet később a török hódítás elpusztított.

A 13. század második felében a világi urak várai még lakótornyok, mint például a visegrádi és kőrösszegi példák mutatják. A 14. században alakult ki a fallal kerített tornyos várkastély vagy egykorú nevén „várpalota", melynek legszebb képviselői királyi lakóhelyek voltak: Visegrád, Buda, Diósgyőr, de világi nagyurak is követték a

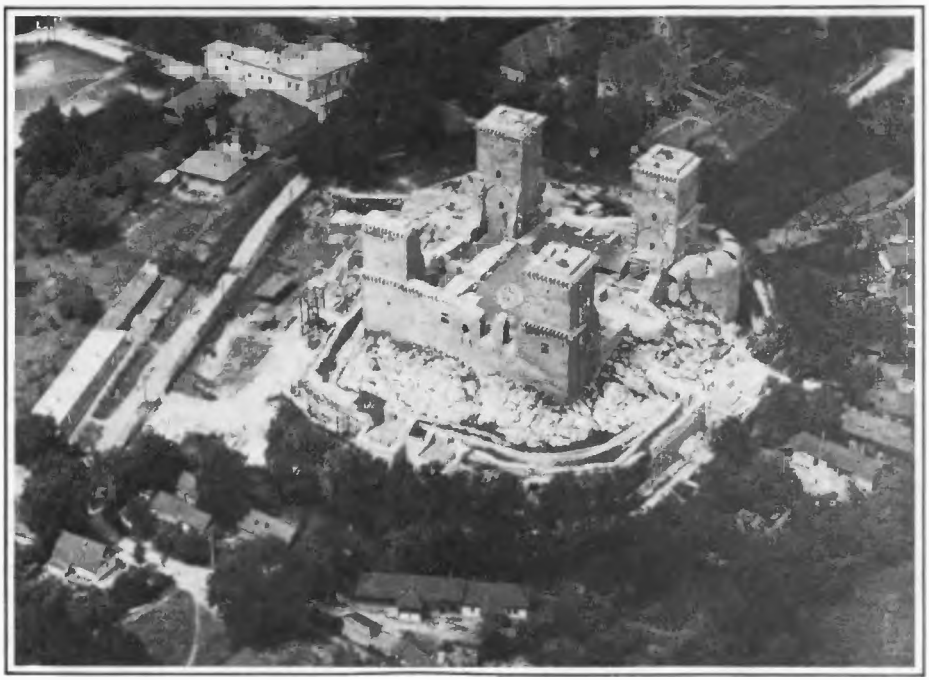

A diósgyőri várpalota (15. század)

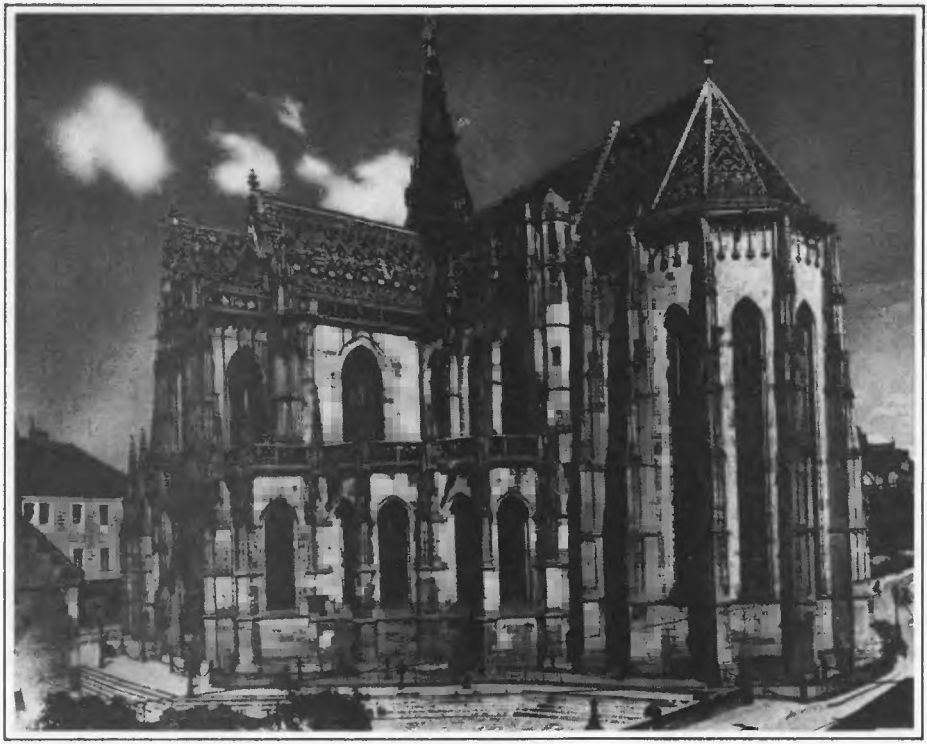

A kassai Szent Erzsébet-templom (1380–1440)

divatot, mint a Lackfiak Tatán, vagy a késő gótika bonyolultabb stílusában Hunyadi János Vajdahunyadon.

A gótikus építészettel együtt fejlődött ki a polgárság és a parasztság új lakóháztípusa is. A magyarországi városok 14-15. századi polgárházai az utcára ereszükkel néznek, a konzolokra támaszkodó emeleti „palota" alatt hatalmas kapualj nyílik kétoldalt csúcsíves ülőfülkékkel, melyek a bortermelő házigazda fizetővendégeit várták. Egyidejűleg váltotta fel a korai középkor egyetlen helyiségből álló putriházát az a háromosztatú paraszthaz, amely ablakaival az utcára néz, bejárata az udvarról, a pitvaron át vezet, szemben a szabadtűzhelyes konyha, egyik oldalra a kívülről fűtött szeneskályhás „tisztaszoba", másik oldalra a fűtetlen „kamra" nyílik. Ez a háztípus terjedt el igényesebb kivitelben, kőből, boltozatos mennyezettel a nemesség és a mezővárosi civisek körében is.

Az egyházi építkezésben a kolduló rendek vezettek, a 14. század második felében azonban felzárkóztak mellékük a városok is. A fennmaradt legjelentősebb gótikus városi plébániatemplomok a

kassai, a kolozsvári és a brassói. A 15. században a ferencesek hatására egyhajós, bordahálós templomtípus terjedt el főleg az ország keleti felében, a mezővárosokban. A legszebbek: a nyírbátori, a szegedi alsóvárosi és a kolozsvári Farkas utcai.

Az építészetben érvényesülő francia és német hatással ellentétben a festészet és a szobrászat erőteljes itáliai hatás alatt állott, ami az Anjouk uralma alatt természetes is volt. A freskók (pl. a székelyföldi Szent László-sorozatok) mellett itáliai felfogást mutat a 14. században virágzó magyar miniatúrafestés, különösen a Nekcsei Demeter bibliában és a *Képes Krónikában*, Meggyesi Miklós remekében. A 15. század elején kibontakozó táblafestészet a szárnyasoltárokkal terjedt el. Legkiválóbb mestere az ugyancsak olasz hatás alatt festő Kolozsvári Tamás, a most Esztergomban látható Garamszentbenedeki szárnyasoltár alkotója volt.

Az itáliai ihletés még inkább nyilvánvaló a szobrászatban, elsősorban a Kolozsvári testvérek, Márton és György műveiben. Alighanem az ő alkotásukat másolja a Szent László-herma, ők készítették a nagyváradi székesegyház előtt állt (1660-ban a törökök által elpusztított) szent királyok szobrait, fennmaradt viszont 1372-ből prágai Szent György-szobruk, mely európai viszonylatban is egyik legkorábbi példája az épülettől elváló plasztikának és a reneszánszba hajló realizmusnak. Már a németalföldi és burgundi „északi reneszánszot" plántálták hazánkba az 1440 körül készült budavári lovag- és

Kolozsvári Márton és György: Szent György szobra (1373)

Szent László fejereklyetartója Nagyváradról (15. század első negyede)

prófétaszobrok, valamint a 16. század elején élt Lőcsei Pál mester faragásai.

A magyarországi gótika két évszázadára a kolduló rendek, a dominikánusok és a ferencesek szellemisége nyomta rá bélyegét. Városi rendek voltak, s elsősorban a városi polgársághoz és a mezővárosi civisekhez szóltak anyanyelvű prédikációikkal. A figyelem felkeltésére mesemotívumokat szőttek beszédeikbe, s így terjedt el népünk körében számos keleti mese. Ők voltak az első magyar nőnevelők is, mert mindkét rendnek volt női harmadrendje, az ún. beginák. Alighanem ezek számára íródott az első ismert összefüggő magyar nyelvű költemény, az Ómagyar Mária-siralom. A krónikaíró ferencesek látták el a 14. században – általában legendák, himnuszok, passiójátékok, elmélkedések írásával és előadásával – a magyar nép minden rétegét szellemi táplálékkal. A korszak vége felé már az apácák maguk is művelték az anyanyelvi irodalmat, vagy legalábbis fordítottak magyarra vallásos szövegeket (Ráskai Lea, Sövényházi Márta).

Az egyházi művelődés túltengése nem nyomta el teljesen a világi értelmiség szellemi tevékenységét. Számosan végeztek egyetemi tanulmányokat, anélkül, hogy papi pályára készültek volna. 1367-ben Nagy Lajos egyetemet alapított Pécsett, mely azonban nem érte el a külföldi egyetemek színvonalát, és fokozatosan elsorvadt, ezért a magyar „klerikusok" továbbra is idegenben folytatták felsőfokú ta-

nulmányaikat, főleg Bécsben, Prágában, Krakkóban, Bolognában és Padovában. Ilyen „klerikusokból" kerültek ki a királyi kancellária tisztviselői. Kun László udvarában élt Kézai Simon mester, aki krónikájában (Gesta Hungarorum) elsőnek fejtette ki a hun–magyar rokonság eszméjét, ezzel is támogatva királyának a pogány kunokra támaszkodó, az egyházzal szembeforduló politikáját. A 14. század közepén Küküllei János írta meg Nagy Lajos uralkodásának történetét. Ha eredeti változataiban nem maradt is fenn, a Toldi- és a Tar-monda bizonyítja, hogy virágzott a világi epika is, melynek egyik késői, de ismert képviselője a *Szabács viadala.*

A korai reneszánsz műveltsége Magyarországon

A 16. század elejéig a reneszánsz műveltség Itáliára korlátozódott, az Alpokat csak kivételesen lépte át. E ritka kivételek közt is a legkorábbi éppen Magyarország volt. Míg Európa nyugati országaiban még a gótika eszme- és formavilága uralkodott, addig hazánkban a továbbélő, sőt kiteljesedő gótikus műveltség mellett megjelent a reneszánsz is. Először a királyi udvarban. Hunyadi Mátyás második felesége, Beatrix nápolyi királylány 1476-ban az általa barbárnak tartott magyar szokásokat itáliai módra igyekezett átalakítani. Az újra és szépre fogékony Mátyás nemcsak engedett ennek a kívánságnak, hanem ő maga vette át a kezdeményezést, éspedig igen magas igényekkel.

A budai és visegrádi paloták kőfaragványai és bútorai hamarosan stílust váltottak. Alighanem ekkor került lebontásra az Anjouk remek visegrádi gótikus kútja, és adta át helyét Herkules-gyermekkel díszített, piszkei vörösmárványból készített új reneszánsz medencének, s ugyancsak ez idő tájt döntötték le és temették egy gödörbe a néhány évtizeddel előbb készült budai gótikus szobrokat, hogy itáliai mesterek műveivel cseréljék ki őket. De nemcsak külföldi művészek dolgoztak Budán, hanem mesterségüket eltanuló magyarok is. Így pl. az itáliai fajanszművészet először importált edényekkel, padló- és kályhacsempékkel mutatkozott be hazánkban, nemsokára azonban Mátyás saját műhelyt rendezett be Budán ezek gyártására. Sőt – mint egy legújabb leletből kiderül – a fajanszkészítés Pécsett is meghonosodott.

Kevesebb tanulnivalója volt a reneszánsztól a magyaroknak az ötvösségben. Aranyban, ezüstben gazdag ország lévén, Magyarország

Szobor az egykori budai királyi palotából

sohasem nélkülözte az ékszerek művészeit. Még középkori parasztsírokból is kerültek elő ezüst öv- és pártaveretek, hogyne ékeskedtek volna hát szépművű drágaságokkal az előkelők. A rekeszzománc különleges vonzerőt kölcsönzött az egyébként nemzetközi gótikus motívumokat alkalmazó magyarországi ötvösművészetnek.

A helyi hagyományok szívós továbbélése ezenkívül még a tábla- és falfestészetben mutatkozott meg. A 16. század elején élt, M. S. monogramot használó kiváló festő ismerte magyarországi származású nagy kortársának, Dürernek alkotásait, de tőle is a gótikus formákat, s nem a reneszánsz indításokat vette át. A kőfaragás és a szobrászat nagyszerű reneszánsz emlékei, a budai és visegrádi ablak- és ajtókeretek, szobrok, az esztergomi Bakócz-kápolna vagy a szintén

Az esztergomi Bakócz-kápolna

közismert Báthory-Madonna mellett hosszú sora maradt fenn ebből a korból gótikus templomoknak és polgárházaknak, faragott oltároknak, bútoroknak. A kétféle stílus nemcsak egymás mellett élt, hanem keveredett is, éspedig nemcsak képzőművészeti alkotásokban, hanem az irodalomban is.

A királyi udvarban a történetíró Bonfini, a király mondásait megörökítő Galeotto Marzio, a híres Corvina-könyvtár csodálatosan illusztrált kódexeit őrző és leíró Naldo Naldi és mások, továbbá a kor legnevesebb német csillagászai, Regiomontanus és Peuerbach tevékenykedtek, de rajtuk kívül magyarok is képviselték az irodalom és tudomány új, világias szellemét. Így elsősorban Mátyás nevelője, majd főkancellárja, Vitéz János, a finomtollú levélíró, valamint Janus Pannonius pécsi püspök, az európai középkor latin nyelvű humanista költészet egyik legtehetségesebb képviselője. Ez utóbbinak a Hunyadiak dicsőségét zengő ódái, a hazai elmaradottságon kesergő elégiái, csípős epigrammái és érzékeny természetszeretetet árasztó lírai költeményei Itáliában is csodálatot keltettek.

Ugyanakkor azonban Budán a ferencesek kolostorában Temesvári Pelbárt és tanítványa, Laskai Osvát lángoló szavakkal ostorozták a szerintük hitetlen és erkölcstelen humanista gondolkozást, s még Mátyás király személyét sem kímélték. A „szent királyok" buzgó vallásosságát kérték tőle számon, de már nem középkorias maradisággal, hanem a reformációt előlegező ún. „új kegyesség" szellemében, amely a reneszánsz gondolkozás vallásos változata volt, s nem kisebb emberek hirdették, mint Kempis Tamás és Rotterdami Erasmus. A ferences barátok szava nem hatott el a királyig, annál nagyobb visszhangra talált azonban a városi polgárság és a köznemesség körében, sőt a határokon is áthallatszott, mert prédikációik latinul számos kiadást értek meg külföldön.

A hazai könyvnyomtatás is Mátyás idején kezdődött. Hess András Budán állított fel nyomdát, s egy 14. századi krónikát nyomtatott ki. Közel egy időben még egy nyomda működött hazánkban. De mindkettő rövid életű volt, s csak a mohácsi vész után keletkeztek újak. Mátyás magyar történészének, Thuróczi Jánosnak *Chronica Hungarorum* c. művét, mely sajátos módon ötvözi a középkor és a reneszánsz szellemiségét, nem idehaza, hanem Németországban nyomtatták ki. Nemzeti büszkeségtől dagadó, a magyarokat a hunokkal azonosító, Mátyást Attilához hasonlító elbeszélése nagy hatást gyakorolt a magyar nemesi öntudatra, és hosszú évszázadokra meghatározta a nemzeti önismeretet. Mátyás korának sok alkotása áldozatul esett a későbbi idők viszontagságainak, ez a történetszemlélet azonban átöröklődött az utódokra.

MAGYARORSZÁG AZ ÚJKOR KEZDETÉN

Mohács után

A kortársak a török hódításában Isten büntetését látták a belső anarchia, a pártviszály, a társadalmi igazságtalanság, az erkölcsi-szellemi feslettség miatt. Mindez valóban hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország nem tudott ellenállni a töröknek, noha az is tény, hogy a török birodalom katonailag és gazdaságilag sokszoros túlerőben volt. Magyarország csak külső segítséggel tudott volna sikerrel ellenállni a török támadásoknak.

A Mohácsnál elesett, gyermektelen II. Lajos helyébe választandó új király személyénél elsősorban az esett latba, milyen külföldi kapcsolatokat tud mozgósítani a török ellen. A nemesség jelöltje, Szapolyai János erdélyi vajda, I. Zsigmondnak, az akkor hatalma csúcsán álló Lengyelország királyának sógora volt. Az országgyűlés őt választotta királlyá (1526–1540). A bárók egy kis csoportja, Báthori István nádor vezetésével ellenkirályt állított Habsburg Ferdinánd (1526–1564) osztrák főherceg személyében, akit a csehek megválasztottak királyuknak, s így személye révén a már hagyományossá vált magyar–cseh perszonálunió fenntartható volt, sőt remélni lehetett, hogy bátyja, a nagy hatalmú V. Károly császár révén a német-római birodalom is megsegíti Magyarországot a törökkel szemben.

Szapolyai felajánlotta, hogy feleségül veszi II. Lajos özvegyét, Habsburg Ferdinánd húgát, Máriát, és szövetségre lép a Habsburgokkal, de visszautasításra talált. V. Károly nem a török, hanem Szapolyai ellen adott segítséget Ferdinándnak, aki kiszorította vetélytársát az országból. Szapolyai Lengyelországba menekült, s lengyel és francia diplomáciai segítséggel a szultán támogatását nyerte meg. A szultán 1529-ben fegyverrel állította helyre Szapolyai uralmát, sőt kétszer is megpróbálta Ferdinánd székvárosát, Bécset is elfoglalni. Másodszorra 1532-ben a kőszegi vár hősi ellenállása akadályozta meg ebben.

Közben a reformáció terjedni kezdett Magyarországon. Ferdi-

Szapolyai János magyar király

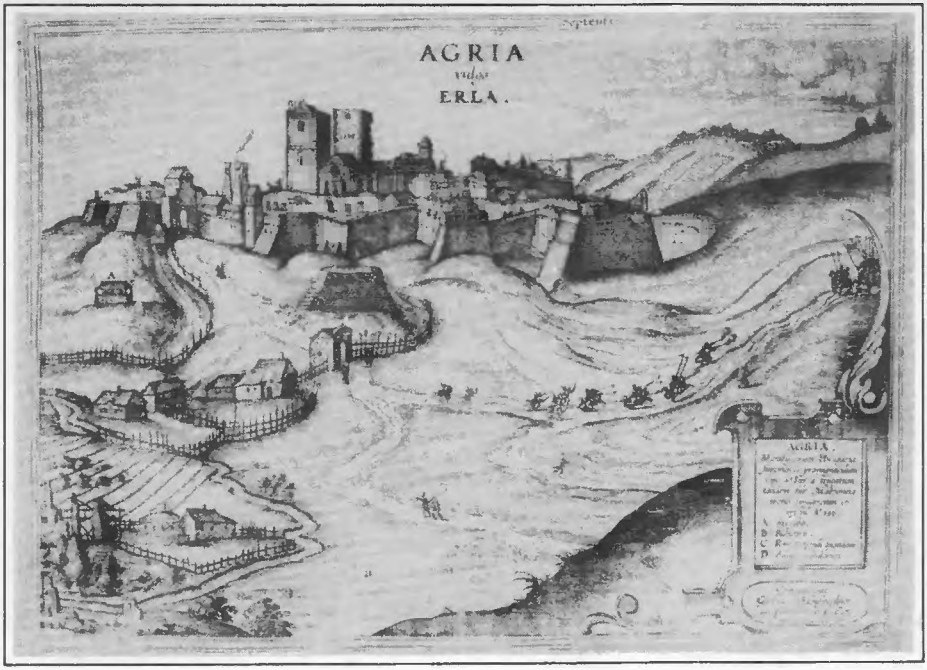

Eger vára

nánd, dinasztiája pápai szentesítése érdekében minden módon megpróbált ellenállni ennek, míg János király vallási türelmet tanúsított, amivel a növekvő számú protestánsok rokonszenvét megnyerte. Így nemcsak a török támogatás, hanem a kedvező közvélemény is biztosította számára az ország nagyobbik része, és a főváros, Buda kézbentartását. V. Károly császár közvetítésével a két magyar király 1538-ban a váradi szerződésben megosztozott az országon, mindegyik megtartva az éppen birtokában levő területeket, azzal azonban, hogy az akkor még gyermektelen János király halála esetén a Habsburgokra száll a magyar korona. De János király feleségül vette Izabella lengyel királylányt, akitől 1540-ben fia, János Zsigmond született. Jánosnak halálakor hívei a csecsemő királyfit királlyá választották.

Ferdinánd ezt nem volt hajlandó tudomásul venni, és ostrom alá vette Budát, de Szapolyai csecsemő fiának, János Zsigmondnak utódlását gyámja, Martinuzzi (Fráter) György váradi püspök mindenáron meg akarta védeni, s Szulejmánt hívta segítségül. A szultán 1541-ben elűzte a német ostromlókat, de Budát saját magának foglalta el, s a fiának fogadott János Zsigmondot anyjával, Izabella lengyel királylánnyal Erdélybe küldte. A török megszállás a Pécs–Esz-

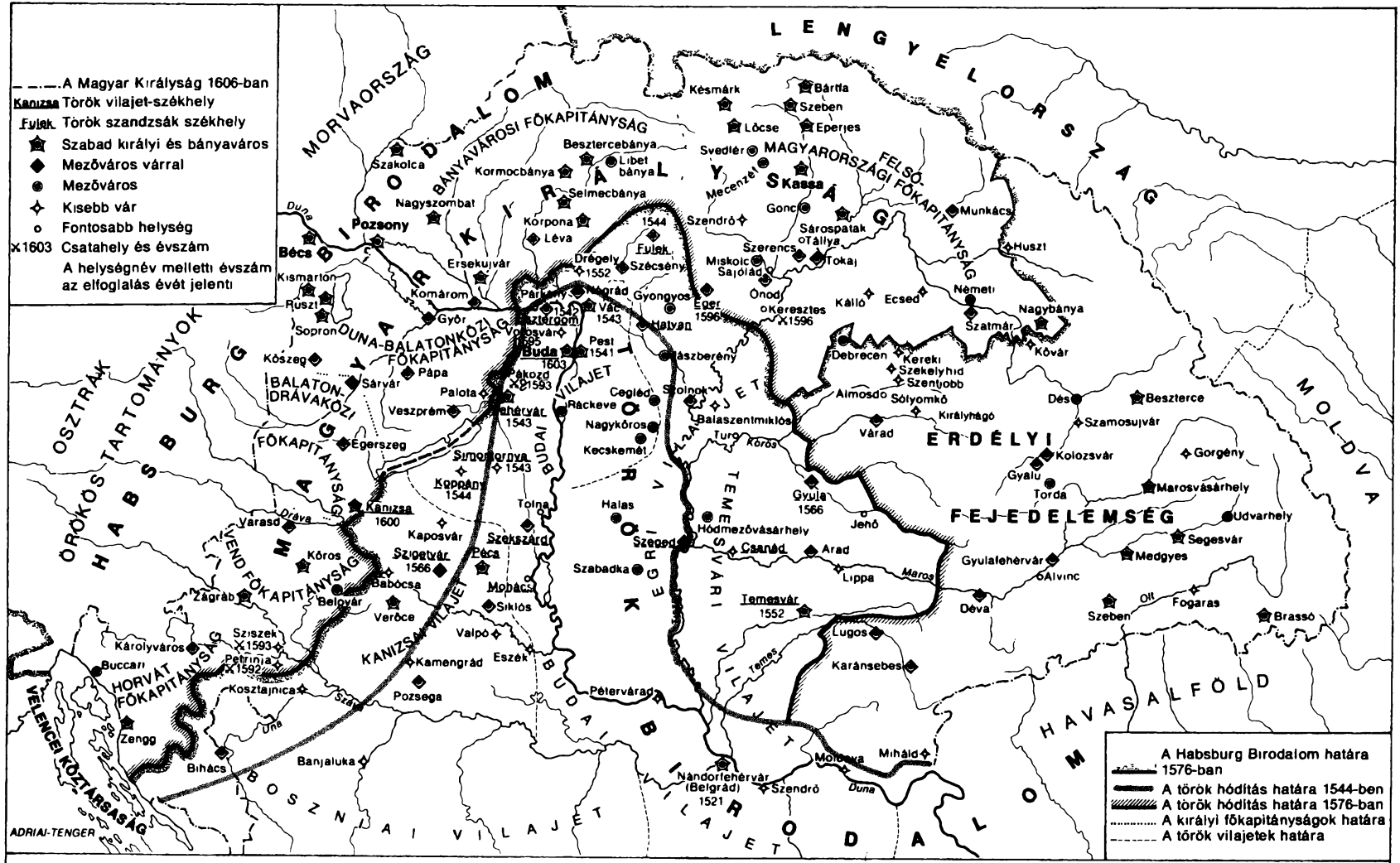

Magyarország a török hódítás korában, 1526–1606

Szigetvár látképe

Esztergom–Szeged határolta ékkel furakodott be a nyugati (Habsburg) és a keleti (Szapolyai) királyság közé.

Az ország három részre szakadt. Újraegyesítését a keleti királyságot kormányzó Martinuzzi csak a Habsburgok alatt látta megvalósíthatónak, ehhez azonban jelentős katonai erő kellett a várható török ellenállás leküzdésére. Habsburg Ferdinánd azonban 1551-ben olyan kisszámú hadsereget küldött Erdélybe, mely a kortársak szerint „követségnek sok, hadviselésre kevés" volt. Martinuzzi erősítést kért, és időhiány céljából a törökkel is tárgyalt. Castaldo tábornok árulástól tartva Martinuzzit meggyilkoltatta, de a bekövetkező török bosszút nem volt képes megakadályozni. 1552-ben sorra estek török kézbe fontos magyar végvárak: Temesvár, Szolnok, Drégely, s a hódítókat csak Eger és kapitánya, Dobó István hősi ellenállása állította meg.

A keleti királyság János Zsigmond (1541–1571) uralma és török protektorátus alatt 1556-ban helyreállt. Egy évtizedig folytak a küzdelmek a Tisza mentén a két magyar állam határának rögzítésére. A testvérharcnak Báthori István váradi kapitány megegyezéssel akart véget vetni, ami ugyan véglegesítette volna a kettős királyságot, de legalább lélegzethez juttatta volna a háborúktól dúlt ország-

Törökök keresztényeket kínoznak

got. Mialatt azonban ő Bécsben tárgyalt, Nagy Szulejmán közbelépett, és 1566-ban személyesen indult Bécs ellen. Védencének, János Zsigmondnak azt ígérte, hogy országát háromszorosára fogja növelni, a valóságban saját magának foglalt el újabb magyar területeket, keleten a még Habsburg-kézen maradt Gyula várát.

Bécsig azonban ezúttal nem juthatott el, mert útjában Szigetvár ellenállása feltartóztatta. Az ostrom elhúzódott, s közben az agg szultán meghalt. A rommá lőtt, lángokban álló Szigetvár kapitánya, Zrínyi Miklós magyar és horvát katonái élén kitört az ostromlókra, s mind elestek a harcban. Ferdinánd utódja, Miksa király (1564–1576) ezalatt nagy zsoldossereg élén Győrnél várakozott, s Zrínyi kétségbeesett sürgetésére sem volt hajlandó Bécs védelmére tartogatott haderejét kockáztatni. Ekkor derült ki végérvényesen, hogy a Habsburgok az uralmuk alá került nyugati magyar országrészt örökös tartományaik elővédjeként állandó hadszíntérnek szánják, s egyelőre nem gondolnak a török kiűzésére.

Zrínyi és társai hősiessége azonban egymagában is elég volt a tö-

rök előnyomulás feltartóztatására. Az ostrom által okozott időveszteség és a szultán halála miatt a török sereg hazavonult. Az új szultán már nem volt képes apja erőfeszítéseire, és 1568-ban megkötötte Miksával a drinápolyi békét, amely török kézen hagyta Szulejmán hódításait. A két nagyhatalom arcvonala hosszú időre megmerevedett; mindkét oldalon kiépült a végvári rendszer, s köztük a nagy háborúk helyett a mindennapi csatározások állandó hadviselése alakult ki.

Erdély felvirágzása és a hosszú háború

A török hódítás kora nemcsak vereségekben, hanem győzelmekben is gazdag korszak volt. Már a 16. század végén úgy látszott, hogy sikerrel kecsegtető kísérletet lehet tenni a török kiűzésére, ha a két magyar állam összefog az „ősellenség" ellen. Ennek a merész vállalkozásnak a lehetőségét egyrészt a Habsburgok által mozgósított külföldi segítség, de ugyanolyan mértékben a keleti magyar állam megerősödése is biztosította.

Szapolyai János Zsigmond 1570-ben megkötötte a Habsburgokkal a speyeri szerződést, amelyben lemondott a magyar koronáról, és a tiszántúli „részekkel" kiegészített Erdély fejedelme lett. Utódja, Báthori István (1571–1586) megvédte fejedelemségét a Habsburg-támadás ellen, sőt Habsburg Miksával versengve, 1576-ban a megüresedett lengyel királyi trónt is elnyerte. Erdély irányítását azonban vajdává kinevezett bátyja, Kristóf révén továbbra is kézben tartotta, úgy, hogy gyakorlatilag lengyel–erdélyi unió jött létre. Ennek egyelőre a lengyelek élvezték az előnyeit, mert István király nagyrészt erdélyi, főleg székely zsoldosokkal vívta meg győzelmes harcait IV. Iván cárral.

A katonai szolgálat ekkor az egyedüli felemelkedési lehetőség volt a közszékelyek számára, akiket János Zsigmond 1562-ben jobbágyságra vetett. A 16. század egyébként is a magyarországi parasztság sorsának megromlását hozta, ekkor alakult ki a robotoltató „örökös jobbágyság" intézménye nyugaton és keleten egyaránt. Báthori István katonapolitikája nemcsak a jobbágysorson enyhített, hanem megvetette egy olyan erdélyi hadsereg alapjait, amely később sikerrel szállhatott szembe a törökökkel.

Hosszú békekorszak után 1593-ban Hasszán boszniai pasa ostrom alá vette Sziszek várát, s ezzel kiújultak a Habsburg–török ellenségeskedések. 1593-ban előbb Sziszeknél, majd Pákozdnál győzött

Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király

I. Rudolf (1576–1608) császár-király német és magyar zsoldosokból álló serege. Noha Győr várát gyáván feladta kapitánya, Hardegg, akit ezért halálra is ítéltek, a háború sikeres folytatására minden remény megvolt. Báthori Zsigmond (1581–1602) erdélyi fejedelmet nagybátyja és tanácsadója, Bocskai István rábeszélte, hogy szövetkezzen a Habsburgokkal, nehogy a török kiűzése esetén Erdélynek feltétel nélkül kelljen meghódolnia. A törökpárti ellenzékkel véresen leszámolva, a közszékelyeket szabadságuk visszaadásával megnyerve, a havasalföldi és a moldvai román vajdákat hűségesküvel magához kötelezve Báthori Zsigmond egyenlő félként kötött szövetséget Habsburg Rudolffal.

A Havasalföldön át támadó törököket 1595-ben Bocskai vezetésé-

Jakováli Hasszán dzsámija Pécsett

vel a szabadságukért harcoló székelyek és Mihály havasalföldi vajda román és szerb csapatai a Dunáig űzték, a gyurgyevói hídon át menekülők nagy részét lemészárolták. Ugyanakkor Báthori István neveltjei, Borbély György és Székely Mózes sorra foglalták el Lippát, Jenőt és sok más Maros menti várat. A nemesség azonban nem volt hajlandó belenyugodni székely jobbágyai elvesztésébe, és Báthori Zsigmond hallgatólagos beleegyezésével 1596-ban a „véres farsangon" újra jobbágysorba igázták a közrendű székelyeket. Leglelkesebb katonaságától megfosztva Báthori nem sokat tudott segíteni a Habsburg-seregnek, mely Mezőkeresztesnél súlyos vereséget szenvedett a töröktől. Eger is elesett.

Ettől kezdve a háború megtorpant. A tatárok kegyetlenül elpusztították az Alföldet, amit azután a szabad hajdúk kamatostul adtak vissza a törököknek, elfogva utánpótlásukat, felégetve legfőbb átkelőhelyüket, az eszéki Dráva-hidat. 1598-ban Győrt sikerült ugyan visszafoglalni, de 1600-ban elveszett Kanizsa. Fokozatosan mindkét fél kimerült, az ország pusztult, néptelenedett.

Báthori Zsigmond reményét vesztve 1598-ban lemondott Erdélyről a Habsburgok javára, de azután meggondolta magát, és unokabátyjának, András bíborosnak adta át trónját (1599). A Habsburgok nevében, de valójában önmaga számára Mihály havasalföldi vajda foglalta el 1599-ben a bosszúszomjas székelyek segítségével Erdélyt.

A vesztes csatából menekülő Báthori Andrást székelyek ölték meg a hegyekben. Mihály vajda helyreállította a székelyek kiváltságait, de egyben a magyar és román jobbágyok földhözkötését is helybenhagyta, hiszen Havasalföldön éppen ő vezette be a parasztok röghözkötését. Viszont adómentességet biztosított az erdélyi görögkeleti román papoknak, amit később az erdélyi fejedelmek sorra megerősítettek. Mint a Habsburg-király helytartója kormányzott Erdélyben, fejedelmi címet nem vett fel, még kevésbé törekedett Erdély és Havasalföld politikai egyesítésére, ami ellen leginkább az önkormányzatukat féltő havasalföldi bojárok tiltakoztak. Még kevésbé óhajtották önrendelkezésüket feladni a moldvai bojárok, akik, miután Mihály Moldvát 1600-ban elfoglalta, saját vajdát kértek maguknak a lengyel királytól. Mihályt valójában nem is a három ország egyesítése, hanem a görögkeleti balkáni népeknek a török alól való felszabadítása érdekelte. A Habsburgok és az erdélyi magyar nemesek azonban saját hatalmukat féltették tőle, s így nem élvezhette sokáig győzelmeit, mert az erdélyi nemesség behívta ellene a Habsburgok híres tábornokát, Basta Györgyöt, aki legyőzte, majd meggyilkoltatta a hűbérurainak, a Báthoriaknak trónjára vágyó „vitéz" vajdát.

Az erdélyi nemesség azonban a Habsburg-uralomból sem kért, hanem meg akart békülni a törökkel. Székely Mózes, a korábbi törökverő hős török segítséggel próbálta megszerezni a fejedelemséget, de 1603-ban Brassónál csatát vesztett és elesett. Hívei, akik közt ott volt a fiatal Bethlen Gábor is, török földre menekültek. Basta szörnyű bosszút állt. Zsoldosai kirabolták, felgyújtották a falvakat, a nép a hegyekbe menekült előlük; éhínség, pestis pusztított. Mikor Basta 1604 tavaszán kivonult Erdélyből, a kortárs szerint „mint macska a galambdúcból", temetői csöndben hagyta maga mögött az országot. Úgy látszott, a két magyar állam, ha drága áron is, de újra egyesült.

A magyar késő reneszánsz és reformáció kultúrája

A magyar művelődés erői megfogyatkoztak ugyan Mohács után, de lendületük nem tört meg, sőt a humanizmus és a reneszánsz tovább élő hatásához a reformációé is csatlakozott, mely az európai művelődést magyar nyelven szólaltatta meg.

A képzőművészet virágzásához Mohács háborús évszázada nem kínált kedvező talajt, amihez az is hozzájárult, hogy a reformáció kevesebb templommal beérte, és kizárta az igényesebb figurális ábrá-

Kassa látképe

zolásokat az egyházművészetből. Ugyanakkor viszont elterjedt a templomok famennyezeteinek és karzatainak toszkán stílusú kifestése, az egyre inkább népivé váló és az ötvösműveken is megjelenő „virágos reneszánsz". A középkortól eltérően a képzőművészet elsősor-

Sylvester János
Új Testamentum*ának címlapja*
(1541)

Szenczi Molnár Albert arcképe (1604) és Kálvin fordításának címlapja (1624)

ban világi célú alkotásokat hozott létre. A török által megszállt, igénytelenségre kárhoztatott területen kívül az egész országot meghódította a reneszánsz ízlés, mely elsősorban az itáliai és hazai mesterek által faragott ajtó- és ablakkereteken, valamint síremlékeken gazdag változatosságban jelentkezett.

A nagyobbszabású építkezéseket olasz mérnökök tervezték és irányították. A végvárak ekkor nyerték el korszerű védőműveiket, a tüzérségnek minél kevesebb célpontot nyújtó alacsony, ék alakú ún. olaszbástyákat. Kiemelkedő erődítményei voltak a Pietro Ferrabosco által tervezett pozsonyi, komáromi és győri, valamint a két Baldigara, Ottavio és Giulio által épített érsekújvári, egri és szatmári várak. Az erdélyi fejedelemségben Várad, Szamosújvár, Fogaras épült újjá olasz mintára. A nagybirtokos mágnások lakhelyüket is védelemre alkalmas, négyszögű vagy kerek sarokbástyás várkastélyokká alakíttatták át. Szép példái ezeknek a Nádasdyak egervári és sárvári, a Thurzók nagybiccsei, Martinuzzi alvinci, a Bethlenek keresdi otthona.

Sárvár arról is nevezetes, hogy ott létesült 1539-ben az a nyomda, melyben 1541-ben az első hazai magyar nyelvű nyomtatvány, Sylvester János *Új Testamentum*-fordítása készült. A reformáció legfőbb

Balassi Bálint

fegyverei közé tartozott a nyomtatott betű, az anyanyelvű könyv, s ebben az ellenreformáció is követte. A 16. századi Magyarországon 20 nyomdában mintegy 850 kiadvány jelent meg.

A reformáció már a Mohács előtti évtizedben terjedni kezdett, de ekkor még üldözték, híveit 1523-ban törvény ítélte máglyára, s néhányat közülük meg is égettek. Mohács után azonban a központi hatalom ellenőrzése meggyöngült, s noha mind János, mind Ferdinánd király buzgó katolikusok voltak, az ország túlnyomó többsége a protestantizmushoz csatlakozott. Ez úgy volt lehetséges, hogy Magyarországon minden földesúrnak és minden önkormányzati testületnek, így a szabad városoknak, valamint a földesúr által szabad papválasztási joggal felruházott mezővárosoknak is kegyúri joga volt, azaz tetszés szerint hívhattak meg plébánost.

Előbb a német és magyar városok, majd a mágnások és a nemesek protestáns prédikátorokat alkalmaztak, nemcsak azért, mert eltartásuk és szertartásuk olcsóbb volt, hanem mert érveikkel meggyőzték hallgatóikat. Súllyal esett latba az is, hogy a legnépszerűbb szerzetesrend, a ferencesek számos tagja csatlakozott a reformációhoz, s áttérítette híveit is. Ferences volt eredetileg az első magyar reformátor, Dévai Bíró Mátyás, a „magyar Luther", Szkhárosi Horvát András, a jobbágyok pártját fogó kiváló költő-prédikátor, Sztárai Mihály, a drámaíró, Kopácsi István, a sárospataki kollégium alapítója, sőt valószínűleg Szegedi Kis István, a magyarság többségénél a lutherit felváltó helvét (református) irányzat úttörője és nemzetközi hírű teo-

lógusa is. A főleg mezővárosi környezetben s onnan az egész Tiszavidéken uralomra jutó református felekezet legnépszerűbb vezére, Melius Juhász Péter debreceni püspök a hatvanas években elkeseredett hitvitákat folytatott az unitárius tanokat hirdető kolozsvári Dávid Ferenccel, János Zsigmond védencével.

A reformátusokat megmentette, de egyben a jezsuiták behívásával a katolikus ellenreformációt is kezdeményezte az unitáriusokat elnyomó Báthori István. Udvara a hazai humanizmus másodvirágzásának nyújtott otthont. Forgách Ferenc és Gyulai Pál történetírók, Kovacsóczi Farkas politikai bölcselő mellett egy ideig a század legnagyobb magyar íróegyénisége, Balassi Bálint is élt a nagy uralkodó környezetében.

Balassi költői lantjának három, politikai, vallási és szerelmi húrján gyönyörű magyar nyelven, remek verseléssel szólalt meg egy nagy költő egyéniségében egyesülve a reneszánsz életörőme, a reformáció istenkeresése és a török ellen küzdő magyar nép európai hivatástudata.

Bocskai és a hajdúk szabadságharca

Magyarország balsorsának egyik oka az volt, hogy gazdasági és politikai feltételek hiánya miatt Mátyás király fekete seregének feloszlatása után száz évig nem jöhetett létre magyar „mezei sereg". Ezen a néven a kortársak a nyílt csatára alkalmas, erre különlegesen felkészített haderőt értették. Ez nagyon sok pénzbe került volna, s a magyar nagyurak pénzüket inkább magánhadseregeikre költötték, azokat pedig váraikban helyezték el. A Habsburg-királyoknak Magyarország Bécs elővédjéül szolgált, ezért ők is a magyarországi várakat erősítették, s úgy-ahogy el is látták.

Márpedig mezei sereg nélkül a törököt Magyarországról kiverni nem lehetett, amit a „hosszú háború" ellanyhulása is bizonyított. Hiába foglalták el s tartották kegyetlen rémuralommal kézben Erdélyt a Habsburgok, ha az ország közepén kimozdíthatatlanul benn ült a török. A Habsburg-hadvezetés a 17. század első éveiben a szanaszét kóborló magyar szabad hajdúkat mint veszedelmes elemeket előbb ki akarta irtani, később megpróbált belőlük olcsó sereget szervezni. Néhány ezret lőfegyverrel fel is szereltek, hogy a török ellen indítsák őket.

Az újjáalakuló magyar mezei sereget azonban a Habsburg-önkény ellen lázadozó erdélyi és királyságbeli magyar nemesség elnyomásá-

ra akarták felhasználni. A háborúban eladósodott Habsburg-dinasztia pénzszerzés céljából a magyar nagybirtokosok ellen indított örökösödési, majd felségárulási pereket, s hogy a protestáns többségű ország lelki engedelmességét is biztosítsa, a vallásháborúktól eddig megkímélt Magyarországon erőszakos ellenreformációt kezdeményezett. 1604-ben Belgiojoso tábornok visszaszerezte a kassai dómot az evangélikusoktól az egri püspök számára, s további templomfoglalásokat is terveztek. A vallásüldözés ellen tiltakozó nemességet azzal próbálták elhallgattatni, hogy az 1604. évi törvényekhez egy utólag hamisított XXII. cikkelyt csatoltak, mely megtiltotta a vallásügy országgyűlési tárgyalását.

Most már a társadalom alsó és felső rétegeiben egyaránt megnőtt az elégedetlenek száma. A török és császári hadak által fosztogatott parasztság, a kiirtásra vagy jobbágysorsra ítélt szabad hajdúk, a protestáns köznép, a polgárság és a nemesség s a birtokjogaikban fenyegetett nagyurak egyaránt a Habsburg-kormányzatban látták a főellenséget.

A felkelés kitöréséhez csak vezér kellett. Ezt a török földre menekült erdélyi emigráció fiatal vezére, Bethlen Gábor találta meg Bocskai István személyében, aki már megbánta, hogy annak idején Erdély sorsát a Habsburgokhoz kapcsolta, s most hajlandó volt török segítséggel megszerezni az erdélyi fejedelemséget. Szervezkedését

Bocskai István hajdúi között

Bethlen Gábor

azonban leleplezték, s Belgiojoso tábornok nagy sereggel indult ellene. Ebben a seregben volt az a korszerűen felfegyverzett 5000 hajdú is, akiket a magyar királyi mezei sereg magvának szántak. Ezek azonban „magok nemzetinek hóhéri nem akarván lenni", Bocskaihoz csatlakoztak, és 1604. október 15-én egy meglepetésszerű éjszakai támadással Álmosd és Diószeg között szétverték Belgiojoso számbeli fölényben lévő seregét. A császári tábornok fejveszetten menekült a Felvidékre, s a segítségére siető Basta hadereje is felőrlődött a hajdúk sorozatos rajtaütéseitől.

Bocskai Erdélyt és a királyi Magyarországot elfoglalta, s jóllehet a török szultán királyi koronát küldött neki, a magyar nemesség kívánságára békét kötött a Habsburgokkal, és megelégedett az erdélyi fejedelemséggel (1605–1606). A bécsi béke (1606) biztosította a magyar országgyűlés törvényhozó jogát, az általa választott tisztviselők hatalmát és a protestáns vallásszabadságot. A hajdúk közül mintegy tízezret Bocskai saját birtokaira (a későbbi hajdúvárosokba) telepített le, a későbbi erdélyi fejedelmek és a magyar főnemesek még további szabad hajdútelepüléseket alapítottak. Ezek lakói nem adóztak, nem robotoltak, csak katonáskodtak. Bocskai a székelyek szabadságát is helyreállította, s ezzel nagyszámú szabadparaszti katonaságot szerzett az erdélyi fejedelmek számára.

Bocskai korai halála (1606) miatt azonban sem a hajdúk végleges letelepítése, sem a bécsi béke érvényesítése nem volt biztosítva. Rudolf császár-király makacsul megtagadta a „lázadó" magyarok kívánságainak teljesítését. A hajdúk ezért fegyverre keltek, és a Habsburgok detronizálásával nemzeti királyt akartak választani. A bécsi békét megkötő Habsburg Mátyás főherceg és a magyar nagyurak azonban rábírták a hajdúkat, hogy fegyvereiket Rudolf ellen fordítsák, akit lemondattak s helyére II. Mátyást (1608–1619) választották királynak. Ő azután az 1608. évi országgyűlésen törvényerőre emelte a bécsi békét. A hajdúk közül azok, akik még nem települtek le véglegesen, az ifjú Báthori Gábor (1608–1613) mellé álltak, és fegyverrel segítették őt az erdélyi fejedelmi trónra, amelyet családi jogon követelt magának, s amelyet egyébként Bocskai is neki szánt.

A 17. század első évtizede a politikai viharok ellenére a magyar művelődés terén sem volt gyümölcstelen. Bocskai közvetlen környezetében élt a kor legkiválóbb költője, Rimay János, a magyar humanista történetírás legnagyobb képviselője, Szamosközy István, a szombatos szekta tudós humanista szervezője, Pécsi Simon, a Bocskai kiáltványait fogalmazó és az ellenreformációval vitatkozó Alvinczi Péter kassai református prédikátor. Ekkor kezdte írói pályafutását a jezsuita Pázmány Péter, később esztergomi érsek és a magyar

arisztokrácia nagy részének a római egyházba térítője, s ez időben fejtette ki sokoldalú nyelvészeti, költői és fordítói tevékenységét az első magyar nyelvtan és szótár szerzője, a zsoltárok nagyszerű tolmácsolója s egyben Bocskai külföldi propagandistája, Szenczi Molnár Albert.

Bethlen Gábor küzdelme az egységes Magyarországért

Bocskai művének méltó folytatója akadt Bethlen Gábor személyében. Az ő zászlaján felhőkből Isten kardot hordozó, védő karja nyúlik ki a fejedelem megsegítésére. Az égi támogatást Bethlen nem kis cél érdekében kívánta: a három részre szakadt Magyarországot akarta a maga uralma, nemzeti király alatt egyesíteni.

1613-ban lett Erdély fejedelme (1613–1629), és 1619-ben avatkozott be a harmincéves háborúba, a Habsburg II. Ferdinánd császár-király ellenreformációs törekvései ellen felkelt csehek oldalán, akikkel, valamint a morva, sziléziai és osztrák nemességgel a magyar rendeket 1608 óta szövetség, konföderáció kötötte össze. Bethlent a magyar rendek nevében protestáns mágnások hívták a Habsburgok elleni szabadságharcuk támogatására és vezetésére. Szövetségeseivel ostrom alá fogta Bécset, s ha a Lengyelország felől jövő hátbatámadtatás miatt egy időre vissza is kellett vonulnia, 1620-ban újra elfoglalta a királyi Magyarországot, és augusztus 25-én a besztercebányai országgyűlés magyar királlyá választotta. A koronázást azonban bölcsen elhalasztotta, várva a háború végső kimenetelét. Ez balul ütött ki, mert 1620. november 8-án a csehek a Prága melletti Fehérhegyen döntő vereséget szenvedtek, királyuk, Pfalzi Frigyes emigrációban halt meg, országát II. Ferdinánd megfosztotta az önkormányzattól, a felkelés vezetőit kivégeztette. Nemsokára a morva, sziléziai és osztrák rendek is behódoltak.

Bethlen megfékezte a Magyarországon is kitört pánikhangulatot, és átmenetileg Európában egyedül ő merte folytatni a Habsburgok elleni harcot, időt nyerve ezzel az európai protestantizmusnak erői újjászervezésére. Noha eleinte még csak a magyar rendi önkormányzatot és protestáns vallásszabadságot sikerült biztosítania a nikolsburgi békében (1622), hamarosan módja nyílt a nyugat-európai protestáns hatalmakkal is szövetségre lépni. 1623-ban a német protestánsok, 1626-ban az angol–holland–dán szövetség oldalán indított újabb támadást a Habsburgok ellen. Nem őrajta, hanem elsősorban

a csehországi eseményektől megfélemlített magyar mágnások elpártolásán múlt, hogy nagyobb eredményt nem tudott elérni, mint hét felvidéki vármegyének Erdélyhez csatolását.

De azzal is, amit elért, nemzetközi jelentőségre emelte Erdélyt. A leghíresebb három császári tábornok közül kettő, Dampierre és Buquoi csatában életét vesztette ellene, a harmadik, Wallenstein meghátrált előtte. Országát életében „ellenség lova lába nem tapodta"; hajdúkból, székelyekből álló seregét, mikor ő vezette, senki sem győzte le. A magyar huszár nemzetközi hírneve Bethlennel kezdődik. Kiváló diplomáciai érzékű, nagyvonalú külpolitikus volt, kezdeményezte és szervezte a Habsburg-ellenes európai koalíciókat. A töröktől alig függött, inkább ő használta azt ki saját céljaira.

Belpolitikájában Hunyadi Mátyás óta ő volt a legsikeresebben központosító magyar uralkodó, a korszerű abszolutizmus elvei szerint. Gazdaságpolitikában az akkor modern merkantilizmus elveit követte. Bár az örökös jobbágyság egész Kelet-Európában elterjedt intézményét nem szüntethette meg, igyekezett védelmezni a jobbágyokat a földesúri túlkapásoktól, s megtiltotta, hogy a tanulni vágyó jobbágyfiút az iskolától visszatartsák. Pázmány előtt két évtizeddel Nagyszombatban alapított főiskolát, azt onnan előbb Kassára, majd Kolozsvárra, végül Gyulafehérvárra telepítette. Halála után Nagyenyeden állapodott meg a híres iskola.

Bár református felekezetének alapított főiskolát, nyomdát, könyvtárat, a maga korában szinte páratlanul toleráns volt. Az Erdélyből kiűzött jezsuitákat visszahívta, a jezsuita Káldi György bibliafordítását anyagilag támogatta. Az erdélyi katolikusoknak püspöki helytartót, az ortodox románoknak püspököt engedélyezett, a román papokat a jobbágyszolgáltatások alól, a zsidókat a sárga csillag viselésétől mentesítette. A mindenhol üldözött anabaptisták egy csoportját Erdélybe telepítette.

Kortársai leginkább fényes udvartartásáról, pompás építkezéseiről emlékeznek meg. A gyulafehérvári palota berendezéseiből, ingóságaiból alig maradt meg valami, csak a szemtanúk magasztaló szavaiból tudjuk, hogy a kor barokk fejedelmi udvaraival vetekedett nemcsak díszítésében, hanem művészi színvonalban, különösen a zenében, ezen belül a kor nagy zenei újdonságában, az olasz operában is.

Hűséges embere és későbbi utódja, Kemény János e szavakkal gyászolta: „Óh, vajha avagy ne született, avagy örökké élt volna!"

A két Rákóczi György szerencséje és balsorsa

Bethlen Gábor befelé békés jólétet, kifelé nemzetközi tekintélyt szerzett Erdélynek, s ezt örökölte tőle I. Rákóczi György (1630–1648), akit rövid belviszály után Bethlen özvegye, Brandenburgi Katalin, majd öccse, Bethlen István lemondatásával választott fejedelemmé a három nemzet 1630. évi erdélyi országgyűlése. Trónját tulajdonképpen a hajdúknak köszönhette, mert ezek Bethlen halála után visszakerültek Habsburg-uralom alá, s joggal félve attól, hogy Esterházy Miklós nádor megnyirbálja Bocskaitól kapott szabadságaikat, fegyvert fogtak a hódoltatásukra küldött királyi zsoldosok ellen.

A hajdúkat ifj. Bethlen István váradi kapitány és Zólyomi Dávid erdélyi főkapitány haddal segítették meg, és Rakamaznál szétszórták Esterházy hadát. Az erdélyi trónt Kelet-Magyarország leggazdagabb református mágnásának, Rákóczi Györgynek ajánlották fel, nyilván abban a reményben, hogy ő majd a saját érdekében is megtartja Erdélynek a Bethlen által szerzett, de halálával a Habsburgoknak visszaadandó hét felső-magyarországi vármegyét, hiszen a nagy kiterjedésű Rákóczi-birtokok, Sárospatak központtal, itt feküdtek.

I. Rákóczi György azonban óvatos ember volt, a hajdúk segítségé-

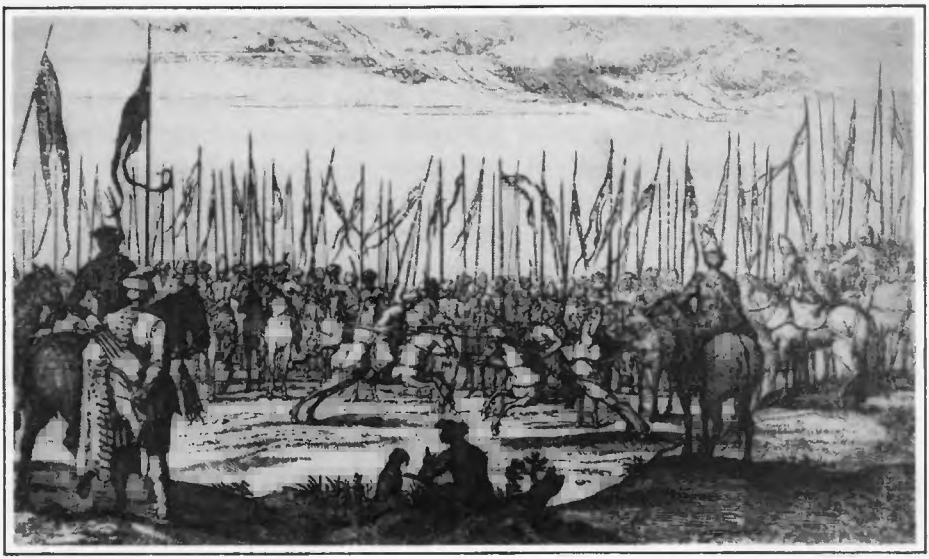

Párviadal

vel fejedelemmé választatta magát, de a hét vármegyét visszaadta a királyi Magyarországnak, biztosítva a hajdúszabadságok megerősítését. Ezzel lekötelezte a hajdúkat, de békét köthetett a Habsburg-királlyal is, aki a harmincéves háború németországi bonyodalmai miatt nem akart két arcvonalon is harcolni. Esterházyt ez elkeserítette, mert Erdélyt mindenáron a királyi Magyarországhoz akarta foglalni. Ebben azonban nemcsak II. Ferdinánd császár-király tilalma s a higgadtabb Pázmány érsek ellenzése, hanem az Erdély elfoglalására toborzott zsoldoscsapatok fosztogatásai miatt 1631-ben a Felvidéken, Császár Péter vezetésével kitört parasztfelkelés is megakadályozta. Még azt a megaláztatást is el kellett tűrnie, hogy a felkelő parasztokat nem az ő tehetetlen zsoldosvezérei, hanem Rákóczi György erdélyi csapatai szórták szét.

Ennél nagyobb veszély fenyegette Rákóczi fejedelemségét 1636-ban, mikor Bethlen Gábor öccse, István, megbánva lemondását, a töröktől ígéretet kapott, hogy visszaültetik Erdély trónjára. Rákóczi nem hátrált meg, hadfelkelést hirdetett, s hajdúi Nagyszalontánál megszalasztották a török sereget. A szultánt perzsa támadás és janicsárlázadás kényszerítette, hogy a kudarcot tudomásul vegye, és I. Rákóczi György fejedelemségét elismerje.

Uralmát megszilárdítva, Rákóczi most már vállalkozhatott arra, hogy Bethlen kezdeményezéseit folytassa, s a Habsburgok ellen beavatkozzék a harmincéves háborúba. Erre a már-már Bécset fenyegető svéd előnyomulás adott alkalmat. Rákóczi 1643-ban szövetséget kötött a svédekkel, és 1644-ben hadjáratra indult a királyi Magyarország elfoglalására. Nem volt azonban olyan szerencsés hadvezér, mint Bethlen Gábor, s alvezérei sem nagyon jeleskedtek, így a császári zsoldosok és Esterházy magyar csapatai visszaszorították Kassáig. Itt a hadiszerencse megfordult. Az erdélyi hadsereg nemcsak a királyi Magyarországot szállta meg, hanem 1645-ben Morvaországba is behatolt. A sikereire féltékeny szultán azonban hazarendelte, s így meg kellett kötnie III. Ferdinánd (1637–1657) császár-királlyal a linzi békét. Megkapta haláláig a hét vármegyét, és biztosította a királyi Magyarországon a protestáns vallásszabadságot, most már a parasztok számára is, katolizáló földesuraikkal szemben.

Az „öreg" Rákóczi György korántsem volt olyan kiemelkedő tehetség, mint Bethlen, de okosan és kitartóan követte nagy elődjének útmutatásait. Ő és felesége, Lórántffy Zsuzsanna fényes udvart ugyan nem tartott, hanem takarékoskodott. A családi vagyont gyarapították, de iskolákra és nyomdákra is sokat áldoztak. Mindezt elsősorban Rákóczi azért tehette, mert a két nagy ellenség, a Habsburg és a török ez időben másfelé volt lekötve, és nemcsak Erdély belső

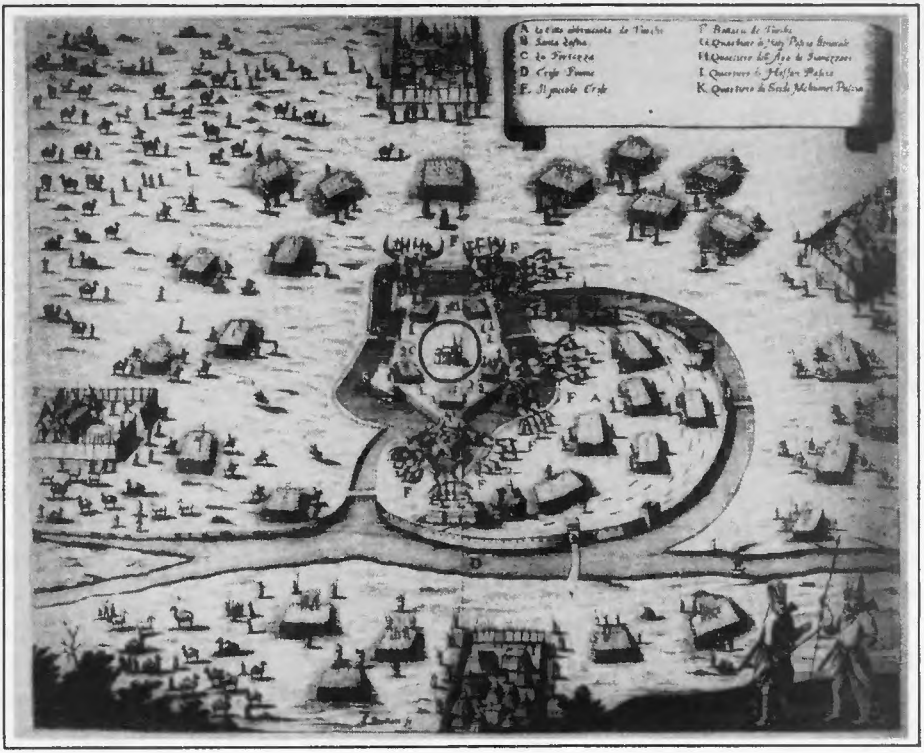

Nagyvárad ostroma

ügyeiben, hanem bizonyos fokig a külpolitikában is szabad kezet engedett neki. Méltán emlegette szerencséjét egy röviddel halála után keletkezett vers:

> Istennél szerencséd oly nagy mértékben volt,
> Minémű előtted egy princepsnek sem volt;
> Ki vont két császárral ujjat, hogy meg nem holt?
> De rajtad mind így is nem lőn sem rés, sem folt.

II. Rákóczi György (1648–1660) örökölte apja trónját és hatalmas vagyonát, de a valóság iránti érzékét nem. Pedig ekkor már a királyi Magyarország vezető politikusai nem ellenségei, hanem inkább barátai voltak az erdélyi fejdelemnek. 1648-ban a vesztfáliai békével véget ért a harmincéves háború, és a Habsburgok figyelmüket Magyarországra fordíthatták, hogy ott is bevezessék abszolutista kormányzási rendszerüket. A hanyatló török birodalmat is ugyanebben az időben állította meg a lejtőn a Köprülü családból származó nagyvezérek reformpolitikája. A két tűz közé került királyi Magyarország

mágnásai Erdélytől vártak segítséget. Pálffy Pál nádor és Zrínyi Miklós horvát bán Habsburg-ellenes pártja II. Rákóczi Györgyöt egyenesen magyar királlyá akarta tenni, de az 1655-ös országgyűlés, főleg az udvarhű klérus befolyására, III. Ferdinánd és Pálffy halála után I. Lipótot (1657–1705) választotta királynak és Wesselényi Ferencet nádornak, meghiúsítva Rákóczi királyságát és Zrínyi nádorságát.

II. Rákóczi György nem figyelt fel eléggé Erdély nemzetközi helyzetének megváltozására. Könnyelmű politikai játékba kezdett. Hódoltatta a két román vajdaságot (amibe egyik elődje, Báthori Gábor már belebukott), majd svéd szövetségben 1657-ben néhány lengyel mágnás hívására haddal indult a lengyel királyi korona megszerzésére, ki sem kérve patrónusa, a szultán engedélyét. A török fennhatóságnak ezt a nyílt megsértését a Porta azzal torolta meg, hogy II. Rákóczi György ellen küldte a tatárokat, akik lengyel földön egész seregét foglyul ejtették. Ő maga néhány hívével hazamenekült, de a szultán megfosztotta trónjától, s kényszerítette az erdélyieket, hogy mást válasszanak helyette fejedelmüknek.

Rákóczi Habsburg-segítséget kérve megpróbált fegyverrel ellenállni, de Bécs Zrínyiék sürgetésére sem mozdult, sőt kárörömmel nézte a magyar önállóság őrének, Erdélynek vesztét. A török csapatok már 1658-ban feldúlták Gyulafehérvárt, elpusztították Erdélyt. 1660. május 22-én Rákóczi Szászfenesnél, Kolozsvár mellett megütközött a törökkel, csatát vesztett, és halálosan megsebesült. Még ez év augusztusában török kézre került a fejedelemség legfontosabb végvára, Várad s vele egész tartománya. Erdély területileg megcsonkulva, anyagilag tönkretéve és külpolitikai súlyát veszítve megszűnt a magyar nemzeti önállóság védelmezője lenni.

Örökös jobbágyság és örökös főrendiség a török korban

A 17. század a magyar szabadságharcok kora volt, de „szabadság nem virult" mindenki számára. Ugyanakkor, amikor a magyar mágnások és nemesek harcoltak kiváltságaikért és önkormányzatukért a Habsburg-önkény ellen, s óriási erőfeszítéseket tettek a török hódítás megállítására, elvárva és el is nyerve ezekben a küzdelmekben a széles néptömegek támogatását, a magyarországi parasztság történetének legsúlyosabb megpróbáltatásait, a jogfosztottságot élte át. Nemcsak a török és a német zsoldos fosztogatta, pusztította a ma-

A rohonci granárium

gyar falvak és városok népét, hanem saját földesurai is minden addiginál nagyobb terheket raktak a nyakába. A 17. századra kialakult az „örökös jobbágyság" rendszere, amelyben a korábban szabad költözésű és szolgáltatásait termékekben vagy pénzben lerovó parasztokat a földesúr személyéhez, azon keresztül telkéhez kötötték, s a földesúr saját kezelésű gazdaságában, az ún. majorságban robotoltatták.

Nem egyedül Magyarországon történt ez így, és nem is mindenki helyeselte. Egész Kelet-Európában, legkorábban Lengyelországban így próbáltak a földesurak árugabonához jutni, hogy az „árforradalomnak" nevezett növekvő nyugat-európai piaci keresletnek eleget tegyenek, s cserében maguknak nyugati luxuscikkeket vásároljanak. Magyarországon még viszonylag tűrhetőbb volt a helyzet, mint a szomszédos országokban. Közlekedési nehézségek miatt gabonát nem vittek külföldre, márpedig a szántógazdálkodásban alkalmaztak leginkább robotot. A bor és a vágómarha kényes árucikk volt, minőségi munkát igényelt, s mivel a földesurak bérmunkást nemigen fogadtak, a szőlőművelést és marhatenyésztést a jómódú parasztoknak, a mezővárosi „cíviseknek" engedték át. Így gazdagodott meg Debrecen, Tokaj és a többi mezőváros. Ezeknek lakóit nem is fogták robotra, hanem pénzben válthatták meg földesúri terheiket.

A falusi parasztság tekintélyes része is talált azonban rést az „örö-

kös jobbágyság" börtönfalain. Sokan feladták jobbágytelküket, és irtásföldeket műveltek, amelyekért nem robotoltak, csak a termés tizedét fizették, sőt pénzt is kaptak, ha eladták. Akinek sikerült földesurától megszöknie, máshol állt be jobbágynak, kedvezőbb anyagi feltételeket, főleg pedig „szabad menetelt", azaz elköltözési jogot kötve ki magának. Ezrek álltak be végvári katonának, később a hajdúknak nevezett kiváltságos katonaparasztok közé is.

S még a földesúri önkénytől szenvedőknek is akadt védelmezője: a reformáció nemcsak a lelkiismereti szabadságot, hanem a társadalmi igazságosságot is hirdette. A nagyrészt paraszti sorból származó prédikátorok kezdettől fogva együttéreztek a köznéppel, ostorozták a földesúri önkényeskedést, sőt az angol forradalom hatása alatt álló magyar református puritánok, Tolnai Dali János, Medgyesi Pál, Apáczai Csere János és Martonfalvi Tóth György magát a jobbágytartó rendszert ítélték el. Az ő véleményüket foglalta össze a *Magyarok chronikájá*ban a 17. század végén a debreceni Lisznyai Kovács Pál ekképpen: „Bizony Isten ellen, Szentírás ellen és e világon minden tudós és keresztyén respublikának törvénye ellen való az, amit a magyarok a szomszéd lengyelektül tanulának, hogy tudniillik valamely nemzet azon nemzetbül álló valamely embert így megnyomorítson, hogy a magyar magyar embert, magával egy Krisztus vallásán lévő Krisztus tagját megnyomorítson. Bizony elég ok ez a te cselekedeted, hogy Isten téged is más nemzetnek jobbágyává tégyen."

Ez a fenyegetés a magyar mágnások és nemesek felé hangzott el, akiket valóban az a veszély fenyegetett, hogy az országot a töröktől visszafoglalni készülő Habsburgok jobbágyai lesznek. Pedig befelé és kifelé kemény harcot vívtak kiváltságaik védelmében, ami akkor egyúttal a magyar nemzeti önrendelkezés védelmét is jelentette.

A magyar nemesség igen nagyszámú volt, a három részre szakadt ország mintegy 4 milliós lakosságának 4-5%-át tette ki a királyi Magyarországon és Erdélyben. Nagy része azonban néhány zsellérrel vagy éppen saját két kezével gazdálkodó kisnemes volt, anyagilag semmivel sem jobb helyzetben, mint egy szabad hajdú vagy egy mezővárosi cívis. 2000 jómódú és 200 gazdag család kezében volt a föld és a politikai hatalom zöme. A királyi Magyarországon gazdag mágnások váruradalmakat birtokoltak falvak százaival, jobbágyok ezreivel, és fizetett magánhadsereget tartottak. Néhány Mohács előtti nagyúri nemzetség (Báthori, Zrínyi, Csáky, Bánffy, Thurzó, Erdődy, Homonnai stb.) mellett nagy részük a Habsburgok szolgálatában emelkedett fel (Nádasdy, Batthyány, Illésházy, Pálffy, Esterházy, Rákóczi stb.), s ugyancsak a Habsburgok alakítottak belőlük zárt rendet. Míg a középkorban a vagyon és a tisztség emelte a vezető ré-

tegbe az egyes nagyurakat, I. Ferdinánd címadományozással hozta létre az „örökös főrendiséget", örökletes bárói, grófi és kivételesen hercegi címmel ruházva fel egyes családokat, amelyeknek tagjai ezután az országgyűlés felsőházát alkották, és jogcímet formáltak a főméltóságokra.

Mivel a királyi udvar állandóan külföldön volt, jelentős nemzeti kulturális központ csak az erdélyi fejedelmek gyulafehérvári udvarában jöhetett létre. A királyi Magyarországon ezt a szerepet a mágnások várkastélyai töltötték be, amelyek reneszánsz stílusban épültek, és a tulajdonos családja mellett udvari modort tanuló nemesi úrfiakat és kisasszonyokat, várvédő katonákat és hatalmas szolgaszemélyzetet fogadtak be. Falaik közé keresztelőkre, lakodalmakra, temetésekre az egész országból tömegek gyűltek össze s így a politikai és esztétikai közvélemény-formálás központjaivá váltak, sokkal inkább, mint a kis lélekszámú s jobbára német lakosságú városok.

A török kori Magyarország tehát a végletek országa volt, az „örökös jobbágyot" az „örökös főrendtől" egy világ választotta el, de a külső veszélyek mégis ez időben kezdték a magyar társadalmat nemzetté összekovácsolni.

Műveltség a „magyar romlás századában"

Rimay Jánostól Zrínyi Miklósig minden magyar költő, de a magyar politikusok, filozófusok és prédikátorok nagy része is a „magyar romlás századának" nevezte a 17. századot. A török kiűzésére indított háború sikertelensége, a vallási ellentétek kiéleződése, a Habsburg és a török hatalom közti felőrlődéstől való félelem, a világpiacot átfogó válságnak pénzromlásban és értékesítési nehézségekben megnyilvánuló jelentkezése annál inkább kétségbe ejtette a haza sorsáért aggódókat, minél inkább megismerték a nyugati polgárosodástól, az olasz és német, főleg pedig a holland és angol anyagi és szellemi élettől való elmaradásunkat. De a kétségbeesésen erőt vett a reménység, hogy segíteni lehet a bajokon, és az erők egyesítésével, tanulással és munkával meg lehet állítani a romlást, európai színvonalra lehet emelni a magyar műveltséget.

A magyar öntudat ébresztői Bethlen Gábor kezdeményezéseihez nyúltak vissza. Az ő idejében az iskolázott emberek túlnyomó része lelkészi pályán működött; orvost, mérnököt, képzőművészt, zenészt külföldről kellett toborozni. Bethlen célja a magyar világi értelmiség létrehozása volt, egyrészt azáltal, hogy ösztöndíjasokat küldött kül-

Allegória a nagyszombati egyetem ábrázolásával

földi egyetemekre, azzal az utasítással, hogy ne csak teológiát, hanem filozófiát, jogot és építészetet is tanuljanak, másrészt azáltal, hogy hazai főiskolát, hozzá nyomdát és könyvtárat alapított Gyulafehérvárt, ahová a kor legkiválóbb német tudósait, köztük a sokoldalú, gyakorlatias műveltség szükségességét hirdető és azt latin nyelvű enciklopédiájával terjesztő Alsted professzort hívta meg.

A tudást a társadalmi emelkedés eszközévé tette. A jobbágysorból tanulás útján kiemelkedett lelkészek utódait 1629-ben megnemesítette. A nemeslevélen a „tudománnyal és fegyverrel harcolni" jelmondat azt jelentette, hogy a megnemesítettek akkor sem esnek vissza a jobbágyságba, ha nem apjuk hivatását, a lelkészi pályát választják, hanem világi, hivatalnoki vagy katonai foglalkozást folytatnak.

Bethlen útmutatása, lassan eredményeket hozott. Elsősorban az iskolázás fejlődésében. A legkorábbi magyar főiskola, a később Nagyenyedre költözött református Bethlen-kollégiumnak 1622-ben alapított gyulafehérvári elődje egész sor kitűnő diák közt olyan kiválóságot nevelt, mint Apáczai Csere János, aki tanárát, Alstedet követve, a kor tudományosságának minden ágát összefoglaló enciklopédi-

MAGYAR
ENCYCLOPÆDIA.
Az az,
MINDEN IGAZ ES HASZNOS
Bölcsességnek szep rendbe foglalá-
sa és Magyar nyelven világra botsátása.
APÁCZAI TSERE JÁNOS
által.
SENEC. 64. EPIST.
Etsi omnia à veteribus inventa essent: hoc
tamen semper novum erit, usus & inven-
torum ab aliis scientia & dispositio.
1744.
M. N. MÚZEUM
KÖNYV-
TÁRA
ULTRAJECTI,
Ex Officinâ JOANNIS à WAES-
BERGE, cIↃ IↃ CLIII.

Apáczai Csere János
Magyar Encyclopaediá*jának címlapja.*
Utrecht

Zrínyi Miklós

át adott ki 1653-ban, immár nem latinul, hanem magyarul. A magyar katolicizmus sem maradt el, Pázmány Péter 1635-ben Nagyszombatban alapított egyetemet, a mai budapesti tudományegyetem ősét, amely filozófiai és teológiai mellett hamarosan jogi karral is kiegészült. Minden idők legnagyobb pedagógusa, Comenius (Jan Komenský), Lórántffy Zsuzsannának hívására 1650-ben átvette a sárospataki református kollégium vezetését. Négyévi működése alatt főiskolai színvonalra emelte a tanítást, és számos tankönyve közt egy olyant is írt: *Orbis pictus,* amely elsőként valósította meg az oktatásban a képi szemléltetést és tette egyenrangúvá a „reál" tudást az addig egyedül tisztelt „humán" műveltséggel.

Míg Apáczai elsőnek terjesztette hazánkban a modern természettudomány úttörőinek, Kopernikusznak és Descartes-nak tanait, hirdette a modern államelmélet megalapítójának, a népfelség elvét kidolgozó Althusiusnak eszméit, dicsérte a feudalizmust megdöntő angol forradalmat, előkészítve ezzel a világias műveltség térhódítását, addig Bethlen jelmondatának másik felét, a fegyverrel való harcolás művészetének tökéletesítését Zrínyi Miklós valósította meg. *Szigeti veszedelem* c., 1651-ben megjelent hőskölteményében ősének 1566-ban végbevitt világraszóló hőstettét énekelte meg, hogy ezzel is buzdítsa nemzetét a török elleni harcra, prózai műveiben pedig, Mátyás király példáját idézve, önálló, korszerű magyar hadsereg létrehozását sürgette.

Apáczai és Zrínyi művei a 17. század közepén a magyar műveltség csúcspontjait jelentik. Egy nemzedékkel előbb vallásos célzatú művek, Pázmány *Kalauz*a (1613) és Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításai (1607) voltak a legnagyobb hatású magyar irodalmi alkotások. Apáczai enciklopédiája és Zrínyi hőskölteménye azonban már világi tárgyúak és célzatúak.

Míg a század elején a reformáció és ellenreformáció harca kötötte le a nemzet erőit, a század közepére már a végromlással fenyegetett magyar nép megmaradásáért folyt a küzdelem. Ezt szolgálta a művelődés is, melynek munkálóit a minden nehézségek közti helytállás, az önfeláldozó hazaszeretet érzése hatotta át. Apáczait holland feleségének rokonsága akarta a hazatérésről lebeszélni, de hiába. Itthon meg nem értés, üldöztetés fogadta, de kitartott, és fiatalon égett el a magára vállalt emberfeletti munkában. Zrínyi gúnyosan vágta a magyar nemesség szemébe, hogy ha nem vállalja honvédő hivatását, vándoroljon ki Brazíliába, „csináljunk kolóniát, legyünk polgárrá". De ezt csak megszégyenítésnek, riasztásnak szánta, hiszen „az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, hanem Pannoniában" – írta később híres röpiratában, a *Török Áfium*ban.

Magyarország egyesítése a Habsburg-birodalomban

„Fegyver, fegyver kévántatik, és jó vitézi elszántság"

Várad eleste 1660-ban megpecsételte Erdély sorsát. A vár által védelmezett termékeny bihari részek a Királyhágóig, északra Debrecenig török hódoltsággá váltak. A területében megcsappant, elpusztult ország élére a Porta Apafi Mihályt (1661–1690) állította fejedelemként. Néhány évtizedes tündöklés után megszűnt Erdély politikai jelentősége.

Nem volt jobb a helyzet a királyi Magyarországon sem. A Habsburgokat továbbra is elsősorban európai politikájuk kötötte le, ezért kerültek minden összeütközést a törökkel. A török hadjáratok alkalmával a császári sereg felsorakozott ugyan Bécs védelmére, de tétlenül nézte a magyarországi várak ostromát.

A kiszolgáltatottság, a pusztulás és reménytelenség közepette került az előtérbe Zrínyi Miklós gróf, a korszak legnagyobb magyar államférfia. Kisgyermek korától fogva harcban forgott, s nemcsak vitéz katona, hanem kitűnő hadvezér vált belőle.

Zrínyi a török kiűzését választotta életcéljául, mert felismerte, hogy a valamikor rettegett oszmán birodalom ereje már korántsem a régi. „Bizony, ha volna erős és körmös kéz, most volna lehetséges a törököt megtántorítani" – írta. De azt is világosan látta, hogy ezt a harcot a magyarságnak a saját erejéből kell megvívnia, mert ha a bécsi udvar teszi, annak nagy ára lesz, az ország függetlenségével kell fizetni érte.

A küzdelembe belefáradt és elfásult nemességet 1651-ben a *Szigeti veszedelem* c. nagy eposzával kívánta felrázni, melyben dédapja hősi halálát állítja példaként. A kor színvonalán álló hadászati munkákban *(Tábori kis tracta; Vitéz hadnagy)* fejtette ki katonai, hadseregszervezési és hadászati elképzeléseit. Közben pedig a soha nem szűnő végvidéki harcokban bizonyította bátorságát és hadvezéri rátermettségét.

Még nem volt 30 éves, amikor elnyerte a horvát báni méltóságot.

A nemzeti hadsereg felállításához, a hadjárat megszervezéséhez azonban országos hatalom volt szükséges. Ezért Zrínyi az 1655-ös országgyűlésen kísérletet tett a nádorság megszerzésére. A nemesi ellenzék lelkesen támogatta. I. Lipót király azonban nem jelölte őt, ezzel mintegy kinyilvánítva, hogy a török elleni terveket nem pártolja.

Az udvar részéről ért mellőzés most már meggyőzte Zrínyit, hogy a Habsburgok nemcsak nem támogatják a török kiűzését, hanem akadályozzák azt. Ekkor írta a *Mátyás király életéről való elmélkedések* című munkáját, melyben a nemzedékek óta Habsburg-hű család fia immár a nemzeti királyság mellett tett hitet. Trónjelöltje, mint már említettük, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem volt. Rákóczi halálával és Erdély bukásával azonban ezek a tervek összeomlottak.

Zrínyi azonban nem adta meg magát. A Muraköz és a délnyugati Dunántúl védelmére felépítette Zrínyi-Újvárt, nem törődve a bécsi Haditanács tilalmával, amely attól félt, hogy az új vár építése ürügyet adhat a törököknek egy újabb támadásra. 1661-ben pedig megírta leghatásosabb munkáját, *Az török áfium ellen való orvosság*ot. A röpirat kétségbeesett kiáltás, felhívás és elszánt harci riadó: „Ímé kiáltok, ímé üvöltök: hallj meg engem, élő magyar, ihon a veszede-

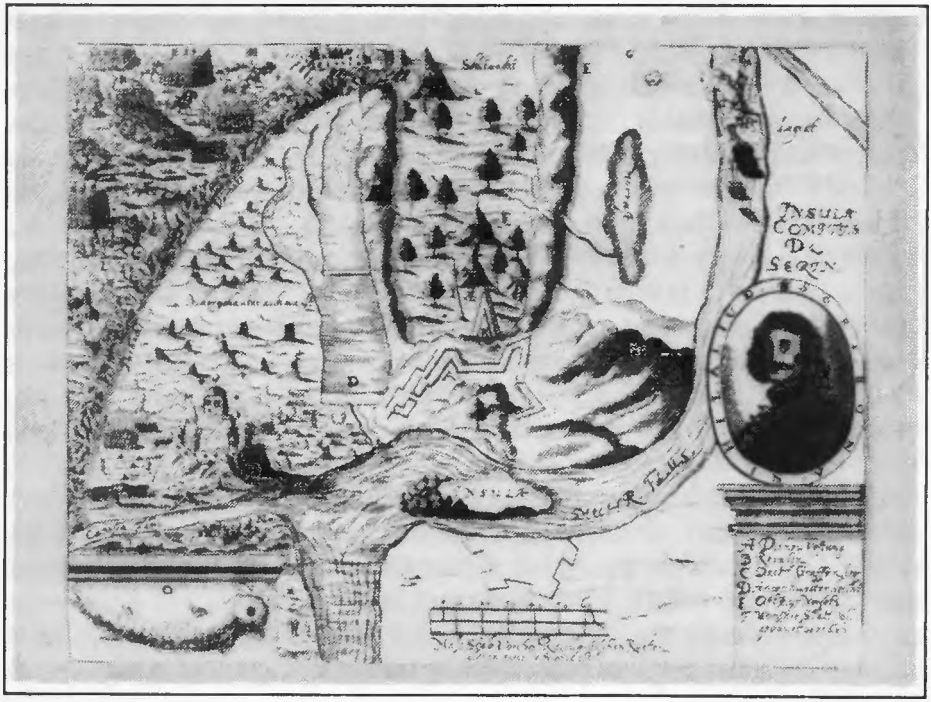

Új-Zrínyivár

lem, ihon az emésztő tűz!... Minékünk, kik dicsőséges magyar vérnek maradéki vagyunk, feleségünkért, gyermekünkért, hazánkért meg kell indulnunk halálba is, ha kívántatik."

1663-ban a török újra nagy erővel támadott. Mindenki azt várta, az udvar Zrínyit nevezi ki fővezérré, de mellőzték, s csak amikor a nyugati Felvidék kulcsa, Érsekújvár is elesett, akkor kapta meg rövid időre a főparancsnokságot. Kemény harcokban megvédte a Csallóközt, majd híres téli hadjáratában a Dráva partján vonult előre, egészen Eszékig, ahol felégette a török szultán által épített hadihidat, hónapokkal hátravetve ezzel a török utánpótlást. Ezt az időt Kanizsa várának visszafoglalására akarta felhasználni, de a bécsi Haditanács mindenáron békét akart, és megakadályozta ebben.

1664-ben az udvar Montecuccoli grófot nevezte ki magyarországi főparancsnokká, s utasította, hogy csak akkor bocsátkozzék harcba, ha a török Bécset fenyegeti. Montecuccoli tétlenül nézte, hogyan foglalják el a törökök a magára maradt Zrínyi-Újvárat, amikor azonban a nagyvezír a császárváros felé fordult, Szentgotthárdnál útját állta, és a török hadat a Rába mocsaraiba szorította vagy futásba kergette. A győzelem teljes volt.

A megvert ellenséget azonban a császári fővezér nem üldözte, néhány hét múlva pedig a bécsi udvar megkötötte a Portával a vasvári békét. Mintha a törökök nyerték volna meg a döntő csatát, a béke minden hódításukat elismerte, kezükön maradt Várad és Érsekújvár csakúgy, mint Zrínyi-Újvár. Az országos felzúdulás és elkeseredés Zrínyit arra késztette, hogy kapcsolatot keressen a Habsburgokkal szemben álló XIV. Lajos francia királlyal. További politikai terveinek azonban gátat vetett, hogy még ugyanebben az évben, 1664 novemberében, vadászaton egy felbőszült vadkan halálra sebezte.

Így halt meg az államférfi, költő és hadvezér Zrínyi Miklós. A kortársak nem akarták elhinni a vadászszerencsétlenséget, s arról suttogtak, hogy bizonyára a bécsi udvar bérencei végeztek vele.

„Zrínyi vére mosta Bécset..."

Az 1664-es vasvári béke országszerte megdöbbenést váltott ki. Nyilvánvalóvá vált, hogy a bécsi udvar kész Magyarország érdekeit feláldozni, ha a török támadást leállíthatja, és ezzel szabad kezet nyer nyugat-európai politikájában. A végvári katonaság szigorú parancsot kapott, hogy a török kihívásokat ne viszonozza, a török várőrségek portyázásait ne torolja meg. Várad, Kanizsa és Érsekújvár eles-

A szentgotthárdi csata

tével immár nem volt az országnak olyan zuga, mely biztonságban érezhette volna magát a török rabló csapatoktól.

Az ország tehetetlenül és védtelenül ki volt szolgáltatva. Az erdélyi fejedelemség Apafi Mihály alatt korábbi önmagának csak árnyéka, tőle segítség nem volt várható. A szomszédos Lengyelországot saját bajai kötötték le, rá sem lehetett számítani. A reménytelen helyzetben még az ország vezető méltóságai is Bécs ellen fordultak, s arról tanácskoztak, hogyan menthetnék meg az országot a teljes pusztulástól. Wesselényi Ferenc báró nádor, Lippay György esztergomi érsek, Nádasdy Ferenc gróf országbíró, Zrínyi Péter gróf (Zrínyi Miklós öccse) horvát bán és I. Rákóczi Ferenc, a választott (de katolizálása és apja politikája miatt elűzött) erdélyi fejedelem, csupa katolikus, királyhű főúr, a Dunántúl és a Felvidék legnagyobb birtokosai álltak az élükön.

A megbeszéléseket hamarosan szervezkedés követte. Az összeesküvő főurak fegyveres fölkelést terveztek, és külső segítségre számítottak; elsősorban a Habsburg-ellenes hatalmak támogatásában reménykedtek. Követet küldtek XIV. Lajos francia királyhoz, próbálkoztak a lengyel udvarban, sőt a török Portával is fölvették a kapcsolatot, évi adót ígérve, ha a szultán támogatja őket. Világos elképzeléseik, konkrét terveik azonban nem voltak sem a felkelés megszervezéséről, sem a távolabbi jövőről. Kalandos terveket szőttek arról, hogy foglyul ejtik I. Lipót császár-királyt, ugyanakkor gyakorlatilag semmit sem tettek a köznemesség vagy éppen a parasztság megnyerésére.

Több évi habozás után – miközben Wesselényi és Lippay meghaltak – 1670-ben az összeesküvők elszánták magukat a fegyveres fölkelésre, s Rákóczi, a fölkelés fővezéreként hadba szólította a felvidéki megyéket. Felszólítása azonban nem járt eredménnyel. Most derült ki, hogy a főnemesi összeesküvésnek nincs háttere sem a hazai társadalomban, sem külföldön. Zrínyi Péter és sógora, Frangepán Ferenc, a dolog reménytelenségén megijedve Bécsbe futott, hogy mindent felfedve, kegyelmet kérjen. A császári katonaságnak könnyű dolga volt az összeesküvés elfojtásában: fegyveres ellenállásra sehol sem került sor.

A kormány úgy vélte, elrémítő példát kell statuálnia. Az összeesküvés vezetőit Ausztriában idegenekből álló rendkívüli bíróság elé állították, s nem magyar törvények alapján fej- és jószágvesztésre ítélték. Zrínyit és Frangepánt Bécsújhelyen, Nádasdyt Bécsben lefejezték, a meghalt Wesselényi nádor özvegyét, Széchy Máriát vagyonától megfosztva kolostorba zárták, s nehogy a köznemesek azt véljék, hogy csak a főurakat vonják felelősségre, fejét vették a közne-

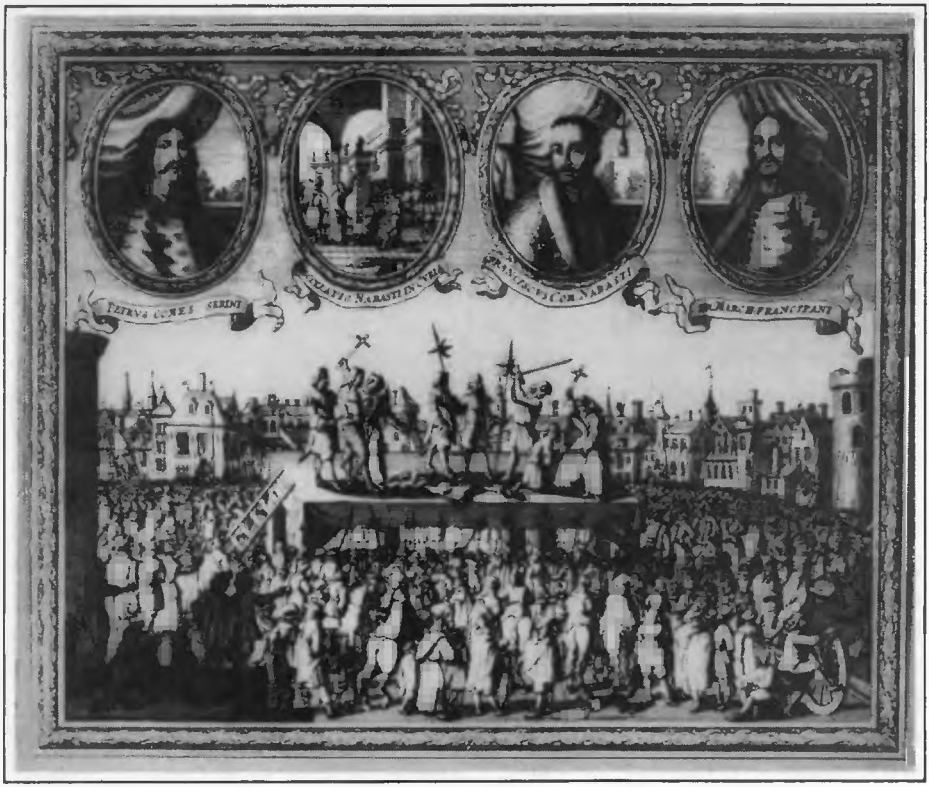

Zrínyi Péter, Nádasdy Ferenc és Frangepán Ferenc kivégzése (1671)

mes Bónis Ferencnek is. Csak I. Rákóczi Ferenc kapott kegyelmet, óriási váltságdíj (400 000 forint) ellenében, anyja, a jezsuitákat mindenben segítő, vakbuzgó Báthori Zsófia érdemeiért.

A főúri összeesküvés jó ürügyet szolgáltatott a bécsi kormánynak régi terve valóra váltására, Magyarország különállásának megszüntetésére. Arra hivatkozva, hogy az ország eljátszotta minden jogát, félretolták a magyar alkotmányt, s az ország élére kormányzót neveztek ki Kaspar Ampringen, a Német Lovagrend nagymestere személyében. Birtokos nemesek százait vonták perbe összeesküvés vádjával, s ha bizonyíték híján többségüket szabadon is engedték, vagyonukat elkobozták. A magyar végvári katonaságot fizetés nélkül szélnek eresztették, helyükbe idegen zsoldosokat vezényeltek.

Az ország „németek garnizonja" lett, s az idegen katonaság rémuralma minden képzeletet felülmúlt. A parasztságra hatalmas, a korábbit jóval meghaladó adókat vetettek ki, s a katonaságot is el kellett tartania. Megindult a rebellisnek kikiáltott protestánsok nyílt

üldözése. Fegyveres erővel elvették templomaikat, iskoláikat, elkergették a református vagy evangélikus városi tanácsokat. Több száz protestáns prédikátort rendkívüli törvényszék elé idéztek, a vád a törökkel való cimborálás és a császár-király elleni összeesküvés volt, s aki közülük nem volt hajlandó áttérni a katolikus vallásra, vagy külföldre távozni, azt – ha a kínzásokat túlélte – halálra ítélték. A halálos ítéletek végrehajtásától azonban végül is visszariadtak, s 40 prédikátort gyalogszerrel lehajtottak a tengerhez, és gályarabként eladták Nápolyban.

A brutális elnyomás és üldözés ezreket kényszerített menekülésre. Nemesek, végvári katonák, városi polgárok, parasztok tízezrével választották a bujdosást, az erdélyi határszélre menekülve, ahol az idegen hatalom keze kevésbé érte el őket.

„Rajta, kuruc, rajta"

Az erdélyi határon gyülekező bujdosók hamarosan katonai alapon szerveződtek. Apafi Mihály erdélyi fejedelem támogatta őket, irányításukra Teleki Mihályt, akkor kővári kapitányt küldte. Többször rátámadtak a császári csapatokra, számottevő eredményt azonban nem értek el.

Megváltozott a helyzet, amikor a magukat már kurucoknak nevező bujdosók élére a 19 éves Thököly Imre gróf állt. A felvidéki nagybirtokos főnemesi család sarja még gyermek volt, amikor 1671-ben a császári hadak megostromolták Árva várát, hogy a Wesselényi-összeesküvésben részes apját foglyul ejtsék. Az idős Thököly István az ostrom közben meghalt, Imre fiának azonban sikerült Erdélybe menekülnie. Ettől kezdve egy cél éltette: megbosszulni a családján és a nemzeten elkövetett sérelmeket. Szenvedélyes természete kitűnő katonai és diplomáciai tehetséggel párosult, jól tudott bánni az emberekkel, született vezéregyéniség volt.

1678-ban a kurucok támadásba lendültek, s néhány hónap alatt kiszorították a császári csapatokat, a labancokat Északkelet-Magyarországról. A lakosság szabadítóként fogadta a kuruc hadat, amelynek soraiba ezerszámra álltak be a nemesek és a volt végvári katonák; hamarosan a bányavárosok is csatlakoztak a felkeléshez. Alig két év alatt a kurucok birtokukba vették az egész Felvidéket.

A Hajdúszoboszlón még 1678 őszén fővezérré választott Thököly gyakorlatilag teljhatalommal intézkedett. Hatalma a hadseregen, a „vitézlő renden" nyugodott, amelyet igyekezett kemény fegyelemben

Thököly Imre, Felső-Magyarország fejedelme

tartani, bár – állandó zsold híján – ez nem mindig sikerült. A kuruc katonákra visszaéléseik miatt kezdettől fogva sok volt a panasz. Erőben és hatalomban egyaránt nagy emelkedést jelentett Thököly számára I. Rákóczi Ferenc özvegyével, Zrínyi Ilonával kötött házassága, így a hatalmas Rákóczi-birtokokat is a fölkelés szolgálatába állíthatta. Thököly jó kapcsolatokat tartott a Portával, sikerei csúcspontján a szultán ki is nevezte Magyarország királyává. Ő azonban csak a Felső-Magyarország fejedelme címet vette fel. A török szövetségnél különben is többre értékelte a Franciaországgal való kapcsolatokat. A Habsburgokkal szemben álló XIV. Lajos francia király szívesen támogatta ellensége hátában a magyar fölkelést.

A bécsi kormány végül is kénytelen volt meghátrálni. Az 1681. évi soproni országgyűlés visszaállította az ország alkotmányát (Esterházy Pál herceg személyében nádort is választottak), s bizonyos keretek között engedélyezte a protestáns vallások szabadságát. Az udvar Thökölyvel is kereste a megbékülést, a magyarországi politika teljes megváltozását ígérve.

A fejedelem és környezete azonban nem bízott Bécsben, nem hitte – számos korábbi példa alapján joggal vonta kétségbe – az udvar ígéreteinek jóhiszeműségét, az engedményeket különben sem tartotta elegendőknek. Thököly úgy gondolta, hogy a kérdés végleges megoldását csak a független nemzeti állam hozhatja meg, s tovább folytatta a harcot.

Mivel egymaga ehhez gyönge volt, a császárral megbékélt Franciaországra pedig nem számíthatott, mind szorosabbra fonta a török birodalomhoz fűződő szálakat – a Porta erejét nagyobbnak gondolta a valóságnál ő is, ahogy az egész korabeli Európa.

Ezt a látszatot még növelte, hogy 1683-ban Kara Musztafa nagyvezír hatalmas hadsereggel Bécs ellen vonult. Thököly úgy számított, hogy a biztosra vett török győzelem esetén megkapja a magyar királyság egész területét, s abból török hűbéres, de nemzeti államot szervez, Erdély mintájára. Bécset azonban Sobieski János lengyel király és a német birodalom hadai fölmentették, az ostromló sereg megfutamodott, a remélt török győzelem döntő vereségbe fordult. A török meggyengülésének felismerése fordulatot hozott Bécs politikájában is: I. Lipót császár elhatározta az oszmánok kiverését Magyarországról.

XI. Ince pápa a török ellen Szent Ligát hozott létre: a Habsburg-birodalom, Lengyelország és Velence szövetségét. 1684-ben a nemzetközi hadak megkezdték a háborút Magyarországon, s ez elsöpörte a törökre támaszkodó Thököly hatalmát. A váradi pasa, abban reménykedve, hogy Thököly kiszolgáltatásával békét vásárolhat, elfog-

Zrínyi Ilona

ta a fejedelmet. Szabadságát ugyan hamarosan visszanyerte, de fejedelemségét és híveit végképp elvesztette. A kurucok, a vitézlő rend, látva a nemzedékek óta várt török elleni hadjáratot, majd tapasztalva a Porta szövetségi hűségének ingatag voltát, átálltak a császári seregekhez, kardjukat az „ősi ellenség" kiűzésére, a haza területének felszabadítására ajánlva fel. Thököly számára az udvar ezt a lehetőséget megtagadta. Alig néhány száz hívével kitartott tehát a török mellett. A kurucok hatalma 1685-re Munkács várába szorult, melyet Zrínyi Ilona három éven át tartott a császári csapatok ostromával szemben.

1686 szeptemberében, két hónapi véres ostrommal felszabadult Buda vára is. 1688-ban a keresztény sereg már Belgrádot is bevette. Apafi Mihály halálakor, 1690-ben Thököly a Déli-Kárpátok úttalan útjain, török–tatár sereggel benyomult Erdélybe, s a zernyesti győzelem után fejedelemmé választatta magát. Néhány hét múlva azonban a császári hadak elől kihátrált az országból.

A hadiszerencse kisebb ingadozásai után, 1697-ben Savoyai Jenő herceg fényes zentai győzelme végleg megpecsételte a török uralom

sorsát. 1699-ben megkötötték a karlócai békét: 150 éves hódoltság után, a Temesköz kivételével, Magyarország területe felszabadult a török uralom alól.

„Akarnám, hogy nemzetünk ne maradna a tudatlanságban"

A 17. század közepétől uralkodóvá válik Magyarországon a barokk kultúra. Ez az ellenreformációval mindenütt szoros kapcsolatot tartó művelődési és művészeti irány, melynek fő hordozója és terjesztője a jezsuita rend volt, magyar földön összeforrott az egyházi és világi tekintélyek megerősödésével, a megmerevedett rendi-nemesi társadalommal. Ugyanakkor mindvégig érezhető a magyar királyi udvar hiánya, mely a művelődési törekvéseket pártolná és egységes irányba terelné. Az egyes főúri udvarok (a Nádasdyaké Sárvárott, a Batthyányaké Németújvárott, vagy a Zrínyieké Csáktornyán) hatása csak egy-egy országrészre terjedt ki, s inkább megosztotta a nemzeti művelődést, mintsem egységesítette.

A reneszánsszal szakító új eszmények először az építészetben je-

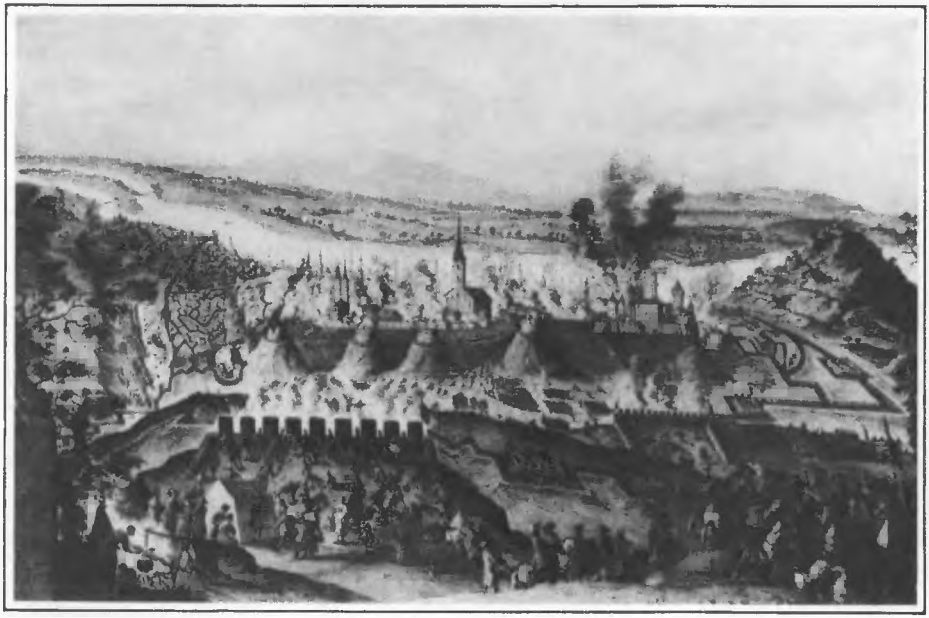

Buda visszafoglalása (1686)

A zentai ütközet, 1697

lentkeztek. A katolikus templomok már mindenütt barokk stílusban épülnek, s hamarosan követik őket a főúri paloták, köztük a legnagyobb és legdíszesebb, az Esterházyak kismartoni kastélya. A korábbi egyszerűséget mindenütt pompázó, nemegyszer hivalkodó fényűzés váltja fel. A belső falakat freskók díszítik (mai napig láthatók a sárvári vár török–magyar harcokat ábrázoló falfestményei), az egyszínű bútorokon arany-ezüst dísztárgyak sorakoznak, a megnagyobbodott ablakokat velencei brokátfüggönyök keretezik. A késő reneszánsz stílus inkább csak Erdélyben él tovább, egyik legszebb emléke Bethlen Miklós bethlenszentmiklósi kastélya.

A főúri kastélyok mellett ekkor keletkeznek az első jelentősebb művészeti gyűjtemények. Nádasdy Ferenc, az 1671-ben lefejezett országbíró arany-ezüst tárgyai és ékszergyűjteménye közép-európai viszonylatban is említést érdemel; könyvtára pedig oly jelentős volt, hogy a bécsi császári könyvtár 459, gyűjteményéből hiányzó kötetet szállított el belőle. Kismartonban ekkor vetik meg a híres (később a budapesti Szépművészeti Múzeum alapját képező) Esterházy-képtár alapjait. A kastély körüli kertbe messze földről hozatnak ritka virágokat, díszfákat, s Lippay György esztergomi érsek híres pozsonyi kertjének leírását külön könyvben adják ki.

A bethlenszentmiklósi kastély

A kastélyokban vidám társasági élet folyik, lakomák, vadászatok, családi ünnepségek követik egymást, amelyen fellépnek az udvari zenekarok, színdarabokat, sőt énekes darabokat adnak elő. Esterházy Pál herceg pedig maga is komponál egyházi ihletésű zeneműveket, amelyeket éppen napjainkban adtak ki újra.

A főúri kastélyok körül csoportosuló művelődési törekvéseknek, az iskolázásnak, a nemesi ifjak nevelésének irányítója a katolikus egyház és a jezsuita rend. Az ő kezükben van a Pázmány Péter által alapított nagyszombati egyetem, 1674 óta a kassai főiskola, ahogy a magyar ifjak által sűrűn felkeresett grazi vagy bécsi kollégium is. Ez az egyházi irányítású kultúra azonban szorosan kapcsolódik a régi nemzeti hagyományokhoz.

Nemesi és egyházi ihletésű az irodalom is. A költők szinte mind valamely főúr familiárisai, belső hívei és lekötelezettjei, akik uraik életének nevezetesebb fordulóit örökítik meg, vagy politikai elveit népszerűsítik. Közülük legismertebb Gyöngyösi István, aki Wesselényi Ferenc nádor és felesége, Széchy Mária megismerkedéséről és házasságáról szóló *Murányi Vénusz* c. elbeszélő költeményével vált a kor ünnepelt költőjévé. A katolikus magyar nyelvű irodalom jelentős

Dísztál a vezekényi csata emlékére

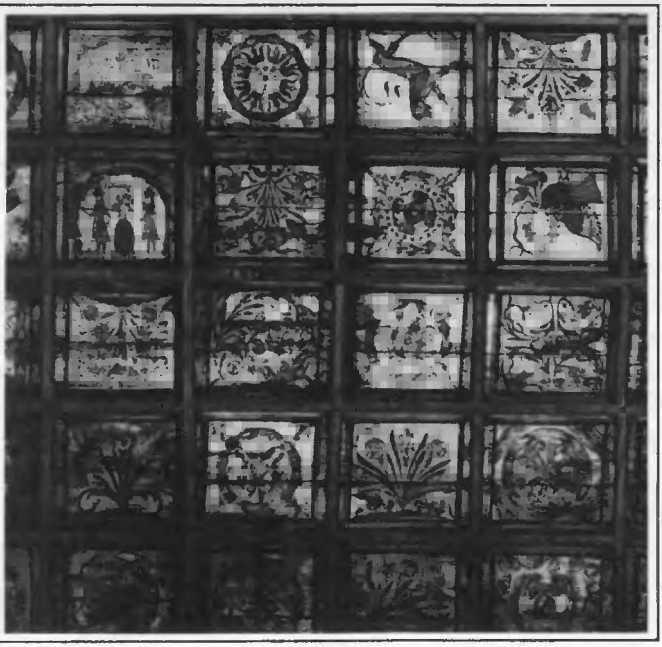

A krasznai templom famennyezete

része egyébként vallásos könyv. Mellette virágzik a hitvitázó irodalom és a prédikáció műfaja.

A képzőművészet a háborús viszonyok között nem kapott levegőt. Az ötvösség volt az egyetlen, amely e korból is jelentős alkotásokat mutathat fel. A festészet a század végén kezd emelkedni, legkitűnőbb képviselője a Pozsony közelében született Kupeczky János s az ekkor induló Mányoki Ádám.

A polgári jellegű szellemi mozgalmak, összefonódva a protestantizmussal, elsősorban Erdélyben és Magyarország keleti felén jelentkeztek. Melegágyai a nagy kálvinista kollégiumok – Sárospatak, Debrecen, Gyulafehérvár, utóbb Nagyenyed voltak. Protestáns diákok száz- és ezerszámra járják ebben az időben is Hollandia, Németország és Anglia egyetemeit, ahol polgári jellegű törekvéseket és racionális gondolkozást szívnak magukba. A református egyházban ekkor terjednek el a demokratikusabb belső életet követelő puritánus eszmék, ugyanakkor a cartesianizmus, Descartes tanításainak nyomán megerősödik a világi tudományok iránti érdeklődés. Apáczai Csere János megírja az első magyar nyelvű enciklopédiát, abból a szándékból, hogy „nemzetünk ne maradna a tudatlanságban". Apáczai modernizálni akarja az iskolai oktatást, demokratizálni a közéletet, mindez azonban hajótörést szenved a nemesség merev magatartásán, mely minden változtatásban veszélyt sejt kiváltságaira.

A nemesi uralkodó osztállyal vívott harc keseríti meg a kor európai hírű nyomdászának, Tótfalusi Kis Miklósnak az életét is. De ha a nyugati polgári törekvések nem is győzhettek, a modern tudományos és természettudományos eszmék mégis elhangzottak magyar földön, és a felszín alatt lassan közvéleményt formáltak. Még az akkor modern orvostudomány is megszólalt magyarul Pápai Páriz Ferenc munkáiban.

Az 1670 után brutálissá váló ellenreformáció megbénította a protestáns iskolákat. A sárospataki kollégiumból elűzött tanárok és diákok évtizedeken át bujdostak. 1690-től Erdély is Habsburg-uralom alá került, ezzel a valamelyest önálló magyar művelődési politika lehetősége is megszűnt. Majd csak a Rákóczi-szabadságharcban támad fel újra, rövid időre.

„A föld népe kész, csak legyen feje." Magyarország a török kiűzése után

A másfél évszázados török hódoltság megszűnésével az ország egysége helyreállt, de a törökök kiűzéséért igen nagy árat kellett fizetni. Az oszmán igát a Habsburg-elnyomás váltotta fel.

I. Lipót császár-király és kormánya úgy gondolta, elérkezett az ideje, hogy Magyarország különállását megtörjék, és az országot betagozzák az örökös tartományok sorába. Az országgyűlés már a Buda visszafoglalását követő évben nagy politikai engedményekre kényszerült: az 1687. évi országgyűlés lemondott a királyválasztás jogáról, s eltörölte az Aranybulla ellenállási záradékát. A Habsburgok uralma örökletessé lett, s a nemesség elvesztette jogát, hogy a törvényszegő királlyal szemben felléphessen.

Az évtizedeken át tartó háború nagyon sok pénzbe került, s ennek java részét a magyar paraszton hajtották be. Ugyanakkor a hadszíntérül szolgáló ország szinte teljesen elpusztult. A 60-80 ezer főnyi császári sereget, a hadsereg lovait élelmezni kellett, a vezérek és a katonák szabad vadászterületnek tekintették az országot. Előlük egész vidékek népe az erdőkbe és a mocsarak közé menekült; Debrecen gazdag városa szinte koldussá lett, úgy kifosztották. Hogy az országos elégedetlenséget elfojtsák, s amellett újabb pénzhez is jussanak, Caraffa generális Eperjesen legfelsőbb jóváhagyással nemesek és polgárok egész sorát állíttatta katonai törvényszék elé. A vértörvényszék azután koholt vádak alapján fő- és jószágvesztésre ítélte őket.

A bécsi udvar Magyarországot meghódított tartományként kezelte. Császári tábornokok és hadseregszállítók megyényi birtokokat kaptak adományba, de a magyar nemesek csak úgy juthattak régi birtokaikhoz, ha tulajdonjogukat oklevéllel igazolták és az Újszerzeményi Bizottság (Neoaquistica Commissio) által megszabott fegyverváltságot lefizették. Mindez I. Lipót abszolút uralmának megerősítése jegyében történt, mert úgy vélték, hogy „a forradalomra és nyugtalanságra hajló magyar vért" megszelídíteni csak úgy lehet, ha elnyomják. A Jász-Kunságot elzálogosították a Német Lovagrendnek, ezzel jobbágysorba taszítva annak szabad parasztjait. Ugyanakkor a Csernovic Arzén ipeki pátriárka vezetésével a török uralom alatt maradt Szerbiából Magyarországra beköltöző és a délvidéken meg a Duna mentén letelepített szerbek széles körű önkormányzatot kaptak. (Ekkor indult fejlődésnek legfontosabb városuk, a Budától északra fekvő Szentendre, a 18. században már a magyarországi szerb kultúra központja.) Ekkor indította meg az udvar a lakatlanná vált alföldi és dunántúli részekre katolikus németek (magyarországi nevükön: svábok) betelepítését. Míg a görögkeleti vallású szerbek teljes vallásszabadságot nyertek, a protestáns magyar falvak vallásgyakorlatát eltiltották, és megindult az újabb erőszakos térítés. Az országot valósággal elözönlötték a különböző szerzetesrendek, az egykorú népi ének is „pap-uralomról" beszélt.

A kivérzett, elpusztított ország mindezt aléltan tűrte. Hol itt, hol ott a parasztság ugyan felkelt az idegen zsoldoshadak ellen, de fölkelésüket könnyen vérbe fojtották. 1697-ben elkeseredett jobbágyok és kenyér nélkül maradt végvári katonák váratlan rajtaütéssel kezükbe kerítették Tokaj várát és Sárospatakot, de magukra hagyatva el kellett bukniok a katonasággal szemben. Az elkeseredett nép már csak egy emberben reménykedett: a fiatal II. Rákóczi Ferencben.

Rákóczi, az erdélyi fejedelmek sarja, a Wesselényi-összeesküvésben részes, 1676-ban meghalt I. Rákóczi Ferenc és a kivégzett Zrínyi Péter horvát bán leányának, Ilonának fia mindössze 12 éves volt, amikor Munkács várának feladása után 1688-ban anyjától elszakították. A bécsi udvar, hogy udvarhű arisztokratát neveljen belőle, Csehországban a jezsuitáknál neveltette; tanulmányait a prágai egyetemen, majd Olaszországban fejezte be, s Bécsben élte a főúri ifjak léha életét. 1694-ben megházasodott (a Hessen-Rheinfelsi német hercegi családból nősült, felesége révén rokonságba került a francia királlyal), s magyarországi birtokaira költözött. Német ruhát hordott, császári tisztekkel barátkozott, tüntetett udvarhűségével. Amikor a felkelt parasztok 1697-ben meg akarták nyerni ügyük számára, Bécsbe futott előlük.

Az ország helyzetének megismerése, Bercsényi Miklós ungi főispánnal való barátsága, s az a fölismerés, hogy mindenki tőle, az ország legnagyobb birtokosától és legelőkelőbb sarjától várja a védelmet, ősei útjára térítette. Több előkelő nemessel összeesküvést szőtt a Habsburgok ellen, s támogatásért XIV. Lajos francia királyhoz fordult. Levele az udvar kezébe került, és 1701 tavaszán sárosi várában elfogták. Bécsújhelyre vitték, és abba a börtönbe zárták, amelyből anyai nagyapja a vérpadra lépett. Neki is ezt a sorsot szánták, de sikerült megszöknie. Lengyelországba menekült, innen próbálta Franciaország és a Habsburg-ellenes hatalmak támogatását megnyerni, hogy a Bécs elleni harcot megindítsa. De mindenütt elutasították, a hatalom és lehetőség nélküli magános menekültben egyik ország sem bízott.

Brezán várában, egyik lengyel barátjának félreeső birtokán találtak rá 1703 elején az Esze Tamás vezetésével szervezkedő tiszaháti parasztok küldöttei, azzal az üzenettel, hogy „a föld népe kész, csak legyen feje". A fiatal herceg, aki 1697-ben nem vállalt közösséget a parasztokkal, s aki mindeddig nem is gondolt arra, hogy jobbágyok élén induljon Bécs ellen, elfogadta Esze Tamás hívását. Miután meggyőződött a követek szavainak valóságáról, 1703 májusában „Cum Deo pro Patria et Libertate" (Istennel a hazáért és a szabadságért) feliratú zászlókat küldött az országba, s kiáltványban fegyverbe szó-

Esze Tamás címeres levele

lított „minden nemes és nemtelen igaz magyart". 1703 júniusában maga is megindult, hogy élére álljon hadainak és megkezdje a szabadságharcot.

„Istennel a hazáért és a szabadságért." A Rákóczi-szabadságharc katonai és diplomáciai története

Amikor II. Rákóczi Ferenc 1703 júniusában az ország határára érkezett, mindössze néhány száz elkeseredett paraszt várta Esze Tamás vezetésével. A hegyekből lezúduló sereg azonban naponként gyarapodott, néhány hét múlva már több ezer főből állt. A nemesség, mely parasztlázadástól félt, a várakba zárkózott és ellenállt. Időbe telt, míg a paraszthadak mögött meglátták Rákóczit, s a paraszti követelések mögül a nemzetit is kihallották. 1703 őszén azután megindult a nemesség, majd a városok csatlakozása is. A parasztfölkelésből kibontakozott a nemzeti szabadságharc. Csatlakoztak az országban élő nem magyar nemzetiségek; a szerbek is több ízben tárgyaltak Rákóczi megbízottaival, végül azonban Bécs ígéretei megtartották őket a császár-király hűségében. Az év végére Rákóczi hadai már birtokukba vették a Felvidéket, az Alföld középső részét, benyomultak a Dunántúlra és Erdélybe.

A szabadságharc igen kedvező nemzetközi helyzetben indult. 1701-ben kitört a spanyol örökösödési háború néven ismert fegyveres küzdelem, mely Európa nyugati részét két táborra osztotta. A gazdag spanyol örökségre a francia Bourbonok és az osztrák Habsburgok egyaránt pályáztak. A tengeri hatalmak, Anglia és Hollandia Habsburg Lipótot támogatta, a bajor választó és a savoyai herceg pedig XIV. Lajos francia királyt. A Habsburgok hátában fegyvert fogott Magyarország így természetes szövetségese volt a franciáknak, s Rákóczi a franciákkal való katonai együttműködésbe vetette fő reménységét. A szabadságharc első sikereire XIV. Lajos is kapcsolatba lépett Rákóczival, még pénzbeli támogatást is folyósított számára, bár ez inkább csak jelképes volt. (Mintegy 5000 katona zsoldját fedezte, amikor a kuruc seregben már 70 000-en harcoltak.)

A nyugati háború első évei francia sikereket hoztak. 1703 tavaszán a francia sereg a Duna mentén Bécs felé nyomult, miközben a kurucok keletről törtek a császárváros irányába. A császári udvar keserves heteket élt át: ha a két sereg egyesülése megtörténik, és Bécs elesik, a Habsburg-birodalom könnyen széthullott volna.

A nagy remények azonban nem váltak valóra. A kurucok 1704 elejére már az osztrák határra értek, Miksa Emánuel bajor választó, a francia sereg parancsnoka azonban ahelyett, hogy egyenest Bécsre tört volna, elkanyarodott Tirolba, s hónapokig tartó gerillaharcokba bonyolódott. Mire újra megindult volna, már felsorakozott az angol és a holland haderő is, és Savoyai Jenő és Marlborough herceg a höchstädti csatában megállította a francia előnyomulást. Ettől kezdve a franciák egyre hátráltak, az egyesülés meghiúsult. Bécs megmenekült.

Rákóczi erre azt javasolta XIV. Lajosnak, hogy az Adriai-tengeren és Horvátországon át próbálják meg a közvetlen kapcsolatot megteremteni. Ez a terv nem sikerült, s a franciák támogatására egyre kevésbé lehetett számítani. A francia király súlyos helyzetében nem volt hajlandó magát a magyarok mellett elkötelezni, és nem kötött szövetséget Rákóczival, aki Erdély választott fejedelme (1704–1711), majd 1705 óta, a szécsényi országgyűlés határozata értelmében, Magyarország vezérlő fejedelme címet viselte.

Rákóczi világosan látta, hogy ha a magyar ügyet nem sikerül európai üggyé tenni, ha a szabadságharc magára marad, akkor alig van reménye a győzelemre. Kiáltványokban tájékoztatta a külföldi közvéleményt a szabadságharc okáról és céljáról, s hogy ellensúlyozza Bécs hírverését, *Mercurius Veridicus* (Igazmondó Mercurius) címen latin nyelvű újságot indított. Követei fölkeresték a svéd királyt, jártak a porosz és a dán királynál, tárgyaltak a lengyel országgyűléssel és a római pápával, de biztató szavakon kívül semmit sem kaptak. Senki sem kívánt a magyarok miatt szembekerülni a Habsburgokkal. Megpróbálta megnyerni a Portát, de az sem állt kötélnek. Az északi háborúban a svéd hadaktól szorongatott I. Péter orosz cár volt az egyetlen, aki titkos szövetséget kötött vele, katonai haszna azonban ennek sem volt. A szabadságharc végül is magára maradt.

A Habsburg-birodalom és Magyarország katonai erőviszonyai roppant egyenlőtlenek voltak. Rákóczi nagy erőfeszítéseket tett, hogy vitéz, de szervezett harcokhoz nem szokott katonáiból jól fölszerelt, fegyelmezett reguláris sereget formáljon, a fiatal kuruc haderő azonban még nem tudta a próbát kiállni. Rendezett, nagy ütközetekben alulmaradt. 1704 végén Nagyszombatnál, 1705-ben Zsibónál a kurucok elvesztették a csatát a császáriakkal szemben, noha létszámfölényben voltak.

Mindez közrejátszott abban, hogy Rákóczi béketárgyalásokat kezdett Béccsel, előbb Gyöngyösön, majd Nagyszombatban. A közvetítők az angolok és a hollandok voltak, akik mint a császár szövetségesei jól tudták, mennyire hiányzik a nyugati hadszíntéren a Magyar-

UNIVERSIS ORBIS CHRISTIANI PRINCIPIBUS & REBUSPUBLICIS.

Nec non aliis quibusvis cujuscunque Conditionis, Gradûs, Honoris, Dignitatis, Officii ac præeminentiæ STATIBUS & ORDINIBUS.

NOS FRANCISCUS DEI GRATIA, PRINCEPS RÁKÓCZY, DE FELSÓ VADASZ, COMES de Saáros, DUX Munkacſienſis & Makoviczenſis, DOMINUS Perpetuus de Saáros-Parak. Tokay. Regecz, Ecsed, Somlyó, Lednicze, Szerencs, Onod, &c. Ad perpetuam Rei Memoriam.

Recrudeſcunt diutina Inclytæ Gentis Hungaræ *vulnera, tottesque curâ novercante, ſaucia Regni Libertatis lenita cicatrix, poſteaquam tacitè labantibus membris, ad extremè lethalem, ſub fatali Domûs Auſtriacæ Dominio metuitur ſincera partis ſerpere interitum, Enſe reſcindi poſtulat. Stupent multorum animi, iteratâ tumultuantis Regni novitate attoniti. Gentemq́ hanc inconcuſsâ gloria ac leni tranquillitate per tot ſæcula florentem ſtetiſſe, jamquè continuatâ temporum ſerie, luctuoso vicisſitudinum fatô involvi, dum Orbis miratur, plurimi perfidiæ in Regem, innataquè excitandorum motuum aviditatu, erroneâ opinione, rerum haud gnari inſimulant. Date juſto dolori, ac querimoniæ veniam, laxatisquè tantis-*

A Recrudescunt ... *Rákóczi kiáltványa (1704)*

országon harcoló mintegy 40 000 császári katona, hogy mekkora segítséget jelentene a megbékült ország adója, és milyen szükség volna a magyarországi újoncokra. Mint protestánsok rokonszenveztek is a katolikus ellenreformációval szemben álló országgal. A tárgyalások hónapokon át folytak, de végül nem hoztak eredményt. A kurucok készek lettek volna Bécs uralma alá visszatérni, ha biztosítékot kapnak alkotmányos és vallási jogaik megtartására. A bécsi udvar azonban nem volt hajlandó elfogadni sem a külföldi hatalmak jótállását, sem az erdélyi fejedelemség önállóságát, amihez Rákóczi ragaszkodott. És bár az ország magára maradt a küzdelemben, Rákóczi fejedelem országépítő tevékenysége annyira megerősítette, hogy nem kellett bármilyen áron kibékülnie. Miután az 1707. évi ónodi országgyűlés megtörte a belső ellenzéket, és detronizálta a Habsburgokat, a harc tovább folyt.

„Szándékom hazám teljes boldogságát megvalósítani." Állami és társadalmi reformok a Rákóczi-szabadságharcban

Rákóczi világosan látta Magyarország elmaradottságát, amiért *Emlékirataiban* a Habsburgokat tette felelőssé. Miközben az ország függetlenségéért harcolt, belül korszerű reformokkal igyekezett az államot és a társadalmat erősíteni.

Már fiatalon a legfrissebb francia és olasz államelméleti munkákat tanulmányozta, bécsújhelyi börtönében is ezek voltak olvasmányai. Kezdettől fogva a nemzeti abszolutizmus kiépítésére törekedett. Igyekezett a főnemesség politikai hatalmát visszaszorítani, és a jogtalan osztályok helyzetét javítani. Ebbe a programba illeszkedett a fegyvert fogott jobbágyoknak ígért szabad paraszti kiváltság is. Míg a Habsburgok az ország lakosságának megosztására törekedtek, Rákóczi az egység kialakításán munkálkodott. A vallási ellentétek megszüntetésére visszaadatta a protestánsok templomait és iskoláit, biztosította a felekezetek és a szabadságharc mellé állt nem magyar nemzetiségek egyenjogúságát.

Az első időkben bizalmas emberei kivétel nélkül a köznemességből kerültek ki. Köznemes volt legbelsőbb munkatársa, a fiatal Ráday Pál is, előbb személyi titkára, majd a fejedelmi kancellária direktora és a külügyek irányítója. Köznemes volt udvari kapitánya, Vay Ádám, ahogy Lányi Pál is, a fegyverkezési kormánybiztos. Míg

a hadseregben az irányítás a főrangú származású tábornokok kezében volt, a politikában Rákóczi nem engedte őket szóhoz jutni.

A főnemesek, Bercsényivel az élükön, emiatt sokat zúgolódtak, majd 1705-ben, a szécsényi országgyűlésen nyíltan is felléptek. Hogy korlátozzák Rákóczi hatalmát, a legfőbb kormányzati ügyek intézésére 25 tagú szenátust szerveztek, a gazdasági feladatok ellátását a Gazdasági Tanácsra bízták, s ezekben már az arisztokrácia is képviseletet kapott. Az intézkedés joga, a központi hatalom azonban Rákóczi kezében maradt, ami később okot adott a Bécs által is tüzelt nemesi ellenzéknek, hogy elnyomásról, a nemesi kiváltságok semmibevételéről panaszkodjék. Az 1707-es ónodi országgyűlésen is ez volt az ellenzék fő érve.

A szabadságharc igen súlyos gazdasági nehézségekkel küzdött. A Rákóczi-birtokok jövedelme korántsem volt elegendő a kiadások fedezésére, az adók behajtása pedig az elszegényedett és hadban álló országban sok nehézséggel járt. Mindeddig a nemesek nem adóztak, Rákóczi most törvényben mondatta ki az adózásban való részvételüket, rést ütve ezzel a nemesség korszerűtlen kiváltságain.

Mivel az országban nem volt elegendő arany-ezüst pénz, Rákóczi 1704 legelején bevezette a rézpénzt. Az ipar azonban kezdetleges és elmaradott volt (a lőfegyvereket is külföldről kellett vásárolni), a háború következtében a kereskedelem is megbénult, így a rézpénz értékét az állam nem tudta tartani. Az értékét vesztett „kongót" a kereskedők nem fogadták el, s ezért a katonaság, amely ebben a pénzben kapta a zsoldját, egyre rosszabb helyzetbe került.

A társadalmi ellentétek a hadseregben is éreztették hatásukat. A földesurak igyekeztek visszatartani jobbágyaikat a hadviseléstől, majd a katonákat a családtagokra rótt terhekkel kényszerítették a hazatérésre. A parasztok mindinkább elkedvetlenedtek, s tömegesen hagyták el a sereget. Az 1708. decemberi sárospataki országgyűlés kimondta ugyan a fegyverrel harcoló parasztok felszabadulását, Rákóczi néhány jobbágyfalunak szabad paraszti kiváltságot is adományozott, mindez azonban már nem tudta a kezdeti lelkesedést visszahozni.

1708 őszén, Trencsén mellett, a kurucok döntő csatát vesztettek. A hosszú háború kimerítette az országot, a gazdasági bajokat pestisjárvány is tetézte. A nyugati háborúban győzedelmes császár mind több katonát tudott Magyarországra küldeni, s a kuruc hadak fokozatosan visszaszorultak az ország északkeleti részébe.

Rákóczi azonban úgy látta, még nincs minden veszve. Abban bízott, hogy személyes tárgyaláson rá tudja venni Nagy Péter cárt a katonai segítségre. 1710 végén útra kelt, a főparancsnokságot Károlyi

A nagymajtényi fegyverletétel

Sándorra ruházta. Károlyi Rákóczi tudtával tárgyalásokat kezdett Pálffy Jánossal, a császári hadak I. József (1705–1711) által kinevezett fővezérével. A fejedelem ezt csak időnyerésnek szánta, Károlyi azonban felismerve, hogy a helyzet katonailag reménytelen, 1711 áprilisában megkötötte a szatmári békét. A kurucok visszatértek a Habsburgok hűségére, a császár-király pedig teljes bűnbocsánatot adott, és ígéretet tett a magyar rendi alkotmány és vallásszabadság megtartására. 1711. május 1-én a majtényi síkon a kuruc csapatok letették a fegyvert.

Rákóczi nem fogadta el a békét, mely nem biztosította a függetlenséget, és megsemmisítette a szabadságharc társadalmi vívmányait. Kevesedmagával Lengyelországba, majd a francia király udvarába, Versailles-ba, innen pedig – abban a reményben, hogy a harcot újrakezdheti – Törökországba ment. Itt halt meg Rodostóban, 1735-ben. Utolsó esztendeinek, a bújdosók életének megrázó és megkapóan művészi emléke a volt fejedelmi apród, Mikes Kelemen levél formában írt naplója.

I. József császár-király a szatmári béke tárgyalásai közben meghalt. Utóda, öccse, a család immár egyetlen férfitagja, aki III. Károly néven lépett a magyar trónra (1711–1740) (császárként VI. Károly), eredetileg a spanyol trón várományosa volt. Az osztrák és a spanyol örökség egy kézbe kerülése azonban nem volt érdeke az európai hatalmaknak, így a spanyol örökösödési háborúban Béccsel szövetséges Anglia és Hollandia visszavonultak, s 1713-ban az utrechti béke a Habsburgokat visszaszorította dunai országaikba. A nagyhatalmi állás fenntartása szükségessé tette Magyarország belső rendezését.

A Lipót-féle erőszakos beolvasztó politikától a szabadságharc után óvakodott a bécsi kormány. Forma szerint Magyarország megtartotta különállását a birodalomban, a kormányszékek azonban Bécsben működtek, és függetlenségük csak látszólagos volt. A lényeges kérdésekben az Államtanács vagy a Titkos Konferencia döntött, ezeknek pedig nem volt magyar tagja. A közigazgatást az újonnan szervezett budai Helytartótanács látta el, élén a nádor, illetve a helytartó állt. Mivel III. Károlynak fiú utódja nem volt, 1722-ben az országgyűléssel elfogadtatták a Pragmatica Sanctio néven ismert törvényt, amely kimondotta a Habsburg-ház leányági örökösödését, a Habsburgok uralma alatt egyesített országok „feloszthatatlan és elválaszthatatlan" összetartozását, de ugyanakkor Magyarország alkotmányos különállását is megerősítették.

A másfél évszázados török hódoltság és a háborúk erősen megritkították az ország lakosságát. A Hunyadi Mátyás kori 4 milliónyi népesség mintegy 3,5 millióra csökkent, jóllehet Európa lakossága ezalatt 80-ról 130 millióra emelkedett. Főként az Alföldön és a folyóvölgyekben élő magyarság pusztult. A korábban sűrűn lakott dél-alföldi részek lakatlan pusztasággá váltak.

A török elől a Felvidékre menekült lakosság visszaáramlása már a 17. század végén megindult. A benépesítés mégis elsősorban telepítéssel történt. Az udvar Németországból toborzott katolikus telepeseket. A telepítés részben politikai célokat szolgált, a magyar elem meggyöngítését. A németeket nagy költségen kiépített, szabályos alaprajzú, teljesen kész és fölszerelt falvak várták, és évekre szóló adómentesség, főleg a temesi állami birtokokon. A század folyamán betelepített bánsági németek száma elérte az egymilliót. Ekkor keletkeztek a bakonyi, vértesi, a Buda környéki német falvak, továbbá Tolna, Baranya, a Bánát és a Bácska összefüggő német tömbjei.

III. Károly király

A németek betelepítésében azután az állam példáját követték egyes nagybirtokosok is. Így kerültek németek az ország szinte minden részébe. Emellett nagy ütemben folyt a spontán bevándorlás is. Már az 1500-as évek elején megindult a török elől menekülő balkáni délszlávok északra áramlása, s a hódoltság másfél évszázada alatt mindvégig tartott. Ekkor keletkeztek a dél-dunántúli horvát falvak, a szerémségi és Duna–Tisza közi szerb települések. Egyes nyugat-magyarországi főurak egész jobbágyfalvakat telepítettek át Horvátországból. I. Lipót császár-király nagy kiváltságlevéllel 40 000 menekülő szerb családnak adott letelepedési engedélyt. Teljes önkormányzatot kaptak, maguk választották elöljáróikat s szabadon gyakorolhatták görögkeleti vallásukat. Keletről, Moldvából és Havasalföldről románok áramlottak be, akik a töröktől kinevezett vajdák rémuralma elől menekültek Erdélybe. Beáramlásuk olyan nagymérvű volt, hogy az 1750-es évekre a román lakosság már Erdély népességének a felét tette ki. A Felvidékről szlovákok húzódtak le Pest környékére és Békés megyébe.

A telepítés és beáramlás következtében a lakosság száma a század végére elérte a 8 milliót. Ezzel párhuzamosan azonban a magyarság kisebbségbe került. A középkori 80-85%-ról számaránya 45%-ra esett vissza. Ekkor alakult ki a soknemzetiségű Magyarország, s ez a helyzet részben megszabta az ország sorsának további alakulását is.

A bécsi kormány mindent elkövetett, hogy a magyar főurakat, akik korábban a nemzeti mozgalmak élén állottak, Bécshez kapcsolja. Az arisztokrata családok egyre nagyobb számban a birodalmi székvárosba költöztek, a cseh és osztrák arisztokráciával házasodtak össze, magyarországi birtokaikat csak ritkán látogatták meg, a magyar néppel való kapcsolatuk szinte teljesen megszűnt. Sikerrel járt az udvarnak az a törekvése is, hogy az ellenreformációs politika révén kiváltságos helyzetbe került katolikus klérus hangadói is az udvarhű arisztokráciából kerüljenek ki. Az ország legfelsőbb vezető rétege egyre erősebben az udvar politikáját támogatta.

A belső ellenállás meggyöngítését szolgálta az is, hogy a Rákóczi-birtokokat szinte kizárólag osztrák és cseh családok fiai kapták meg.

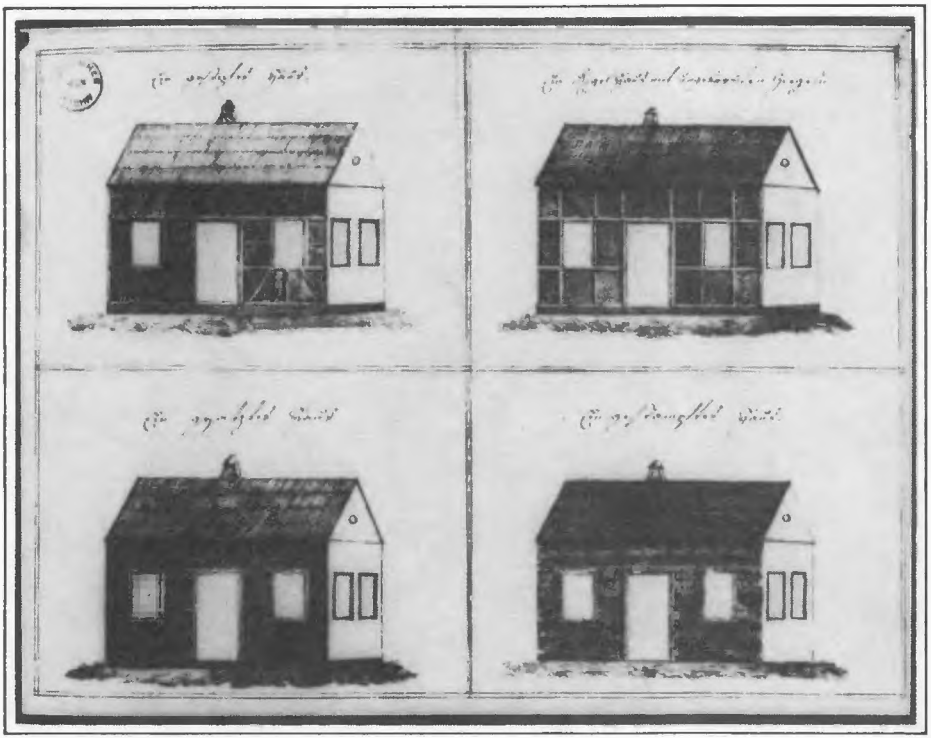

Bánáti telepes típusház rajza

Az országgyűlés engedelmesen honosította őket. Az ország déli részén széles sávban katonai határőrvidéket létesítettek, amely közvetlenül a bécsi Haditanács alá volt rendelve. A megszűnt erdélyi fejedelemséget nem csatolták vissza Magyarországhoz. Erdélyt a Részekkel mint nagyfejedelemséget külön tartományként, ugyancsak Bécsből kormányozták.

A megnövekedett adók, az újjáépítéshez szükséges munkák révén a jobbágyság terhei megsúlyosodtak. A szinte korlátlanná vált földesúri elnyomás ellen 1735-ben a Békés megyei parasztok, a reményeikben csalódott katonai határőrvidék szerb parasztjaival összefogva, Rákóczi nevében fölkeltek (békésszentandrási vagy a szerb határőr kapitányról nevezve, Péró-fölkelés), de leverték őket, és a vezetőkön kegyetlen bosszút álltak.

Három nemzedék alatt azonban az országot külső háború nem érintette, s ez lehetővé tette az elpusztult ország felépülését. A lakosság megkétszereződött, az újra betelepült Alföldön megindult a mezőgazdasági termelés, s kialakultak a máig látható barokk városképek.

A cseklészi Esterházy-kastély

A békésszentandrási parasztfelkelés résztvevőinek kivégzése

„Életünket és vérünket!" Mária Terézia királynő

1740. október 20-án meghalt III. Károly király és vele kihalt a Habsburg-család férfiága. A trónt leánya, Mária Terézia (1740–1780) foglalta el. A leányági örökösödést a Habsburg-országok és -tartományok már korábban elfogadták, a Habsburgok rovására terjeszkedni kívánó hatalmak azonban nem ismerték el, és haddal támadtak a Monarchiára. II. Frigyes porosz király, szövetségben a bajor választóval, északról és nyugatról, a spanyolok és Velence délről támadt a királynőre. 1741-ben az ellenséges csapatok már osztrák területen jártak, elfoglalták Prágát, s úgy látszott, a Habsburg-birodalmat szétszedik. Mária Terézia – akit 1741 júniusában, Pozsonyban Magyarország királyává koronáztak – a nehéz helyzetben a magyar rendekhez fordult. Az országgyűlésre egybesereglett nemesség szeptember 12-én „Vitam et sanguinem pro rege nostro Maria Theresia" (Életünket és vérünket királyunkért, Mária Teréziáért) felkiáltással katonai támogatást szavazott meg. A magyar ezredek megjelenése a hadszíntéren fordulatot hozott az osztrák örökösödési háborúban. Az ellen-

Mária Terézia uralkodásának allegóriája

séget kiszorították, és az 1742-ben megkötött békében csupán Szilézia egy része került porosz uralom alá.

Szilézia visszaszerzéséért a királynő 1756-ban hadat indított a porosz király ellen. A hétéves háború, melyben a magyar csapatok ismét kitüntették magukat (Hadik András generális huszáraival Berlint is megsarcolta), nem hozott eredményt: Szilézia továbbra is Frigyes király kezén maradt, Lengyelország első felosztásakor viszont megszerezte a Monarchia Galíciát Krakkó városával, majd a török uralom alatti Bukovinát.

A történetírásban többször felmerült a kérdés: mi magyarázza, hogy a magyar nemesség, amely egy nemzedékkel korábban, II. Rákóczi Ferenc vezetésével nyolc éven át harcolt Bécs ellen, most, amikor megvolt a lehetőség a függetlenség kivívására, a királynő mellé állt. A szatmári béke (1711) óta nagyot változott a világ. Az udvar nem törekedett többé a nemesi kiváltságok megnyirbálására, a magyar uralkodó osztály szinte korlátlanul élvezte akkor már Európaszerte egyedülálló, idejétmúlt kiváltságait. Jól érezte magát ebben a rendszerben, s annak megvédése a Habsburg-Monarchia fenntartása, érdeke volt. A nemesség elégedettségét bizonyítja a korabeli mondás is: Extra Hungariam non est vita, azaz: Magyarországon kívül nincsen élet.

Mária Terézia, akinek legmagasabb címe mindvégig a magyar királyi volt (a császári méltóságot férje, Lotaringiai Ferenc herceg viselte), családja egyik legnagyobb uralkodói egyénisége volt. Elgondolásait finom óvatossággal, női tapintattal valósította meg. A kortársaknak úgy tűnt, hogy Magyarország iránt jóindulat, sőt rokonszenv vezeti. Visszacsatolta a Lengyelországnak elzálogosított 13 szepesi várost, a fiumei kikötőt, a katonai közigazgatás alatt álló Temesi Bánságot, Bécsben magyar nemesi testőrséget és a magyar nemesek számára iskolát alapított, magyar kitüntetést létesített (Szent István-rend), és több magyar megkapta a Mária Terézia katonai érdemérmet. Mindez azt mutatta, hogy a királynő szakított elődjei magyarellenes politikájával.

Mária Terézia országait egy egységbe kovácsolva, egységes dunai monarchiát kívánt létrehozni. Miután Magyarország területileg birodalmának nagyobb felét, lakosságának pedig majdnem felét tette ki, célul tűzte ki, hogy az országot fejlessze és erősítse, nem a magyarok iránti szeretetből, hanem birodalmi érdekből.

Intézkedéseit már megérintette a felvilágosodás szele. Különösen Kaunitz herceg kancellár, a legfőbb tanácsadó képviselte ezeket a törekvéseket, melyeknek célja az uralkodó és az állam hatalmának az erősítése volt. A különböző reformok mind ezt a célt szolgálták,

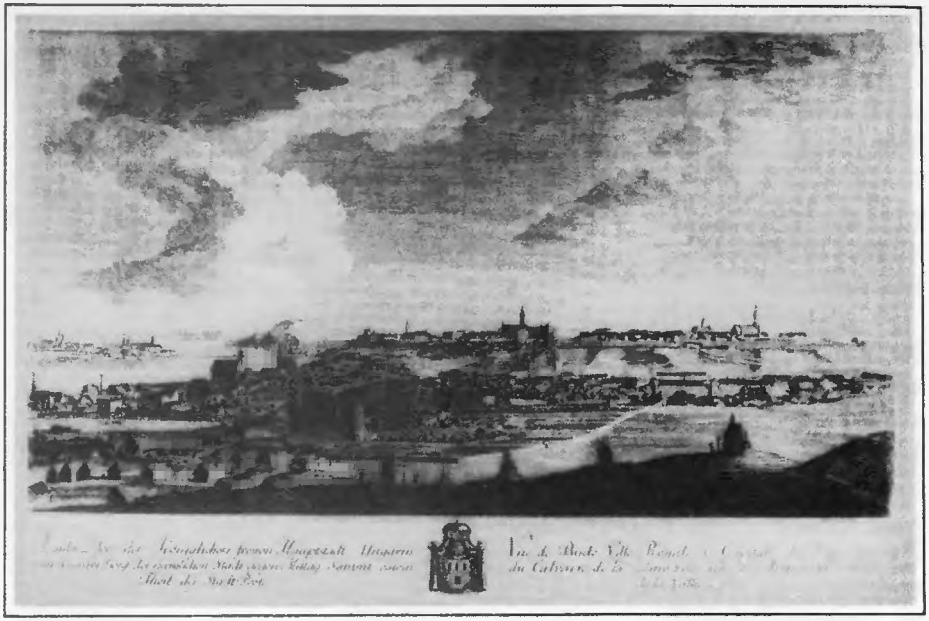

Buda és Pest a 18. század végén

így az egyház és a főurak hatalmának visszaszorítása, a jobbágyok védelme, a népjóléti feladatok ellátása, az iskoláztatás, a művelődés emelése. Ide illeszkednek a gazdasági rendelkezések is, a később sokat hibáztatott politika, mely vámrendeletekkel erősítette a csehosztrák ipart, míg Magyarországnak a mezőgazdasági és nyersanyagtermelő szerepet szánta.

Az uralkodó osztály persze féltékenyen ügyelt jogaira, s amikor a királynő be akarta vezetni a nemesi adózást, az országgyűlés ellene fordult. Ezután Mária Terézia rendeleti úton léptette életbe intézkedéseit, így 1769-ben az úrbéri pátenst, amely szabályozta a jobbágy szolgáltatásait és robotját. Az erősödő felvilágosodás a királynő 40 éves uralma alatt egy vonatkozásban nem tudott érvényesülni: a vallási téren. A nem katolikusok mindvégig másodosztályú állampolgárok maradtak. Vallásgyakorlatot csak szűkre szabott korlátok közt folytathattak, tagjaik állami hivatalt nem viselhettek. A görögkeleti románok és ruténok egy részét erőszakkal a pápa fennhatóságát elismerő görög-katolikus egyházba kényszerítették. A szintén görögkeleti vallású szerbeknél azonban minden erőszakos térítés csődöt mondott, egy kis részük a század közepén, a cár engedélyével inkább kivándorolt Oroszországba.

Mária Terézia uralkodása Magyarország szempontjából a nagy erőgyűjtés időszaka: ekkor épül fel a másfél évszázados török uralom pusztításaiból.

„Minden nemzet a maga nyelvén lett tudóssá." Művelődés és művészetek a 18. században

A művelődés a 18. században még hagyományosan az egyházak kezében van, ők irányítják az iskolákat, az irodalmat és a művészeteket. Magyarországon elsősorban a római katolikus egyház, melynek az udvar támogatása, roppant birtokai egyedülálló hatalmi helyet biztosítanak.

A kor művészi stílusa a barokk. A barokk épületek monumentalitása, a templomok belső pompája, a formák látványos gazdagsága az egyházi és világi hatalom felsőbbségét hirdette. Ekkor épülnek a püspöki és érseki székhelyek barokk katedrálisai és díszes egyházi palotái, a főúri kastélyok, az újra benépesülő falvak templomai, melyeket a nemesi kegyúr építtet ugyancsak barokk stílusban. A főúri és nemesi kastélyok immár nem védelmi célokat szolgálnak, hanem a kényelmet és a nagyúri fényűzést. Nem egyben külön udvari színházi és hangversenytermet találunk, ahol a színészek és muzsikusok csak a házigazdát és főúri vendégeit szórakoztatják. A termekben drága bútorok, szobrok és festmények sorakoznak, a kastély körüli parkban a versailles-i kastély kertjét utánzó fasorok között szökőkutak és mitológiai jeleneteket ábrázoló szobrok találhatók.

A katolikus barokk szellemiség nyomja rá bélyegét a század festészetére és szobrászatára is. Ekkor készülnek a bibliai történeteket megelevenítő templomi freskósorozatok, főként a Dunántúlon és az ország északnyugati részében. A festők közül mindenekelőtt az osztrák Franz Anton Maulbertsch és a magyar művészdinasztiát alapító soproni Dorfmeister István nevezetes, kiknek freskói a barokk festészet legfelső szintjét képviselik. A főúri kastélyok falfestményei – a 17. századtól eltérően – már nem a nemzeti múltból, inkább az ókori mondák világából merítik tárgyukat. Készítőik többnyire hazai mesterek, színvonaluk nemegyszer provinciális.

A tudományok nyelve a latin, a 17. században kezdeményezett magyarnyelvűség erősen visszaszorult. Látókörben, szempontokban és módszerben azonban jelentősen előbbre lépett a század. Mindenekelőtt a kortársak által államismeretnek nevezett tudomány fejlődött, ezen a földrajzi, történelmi, néprajzi ismeretek együttesét értet-

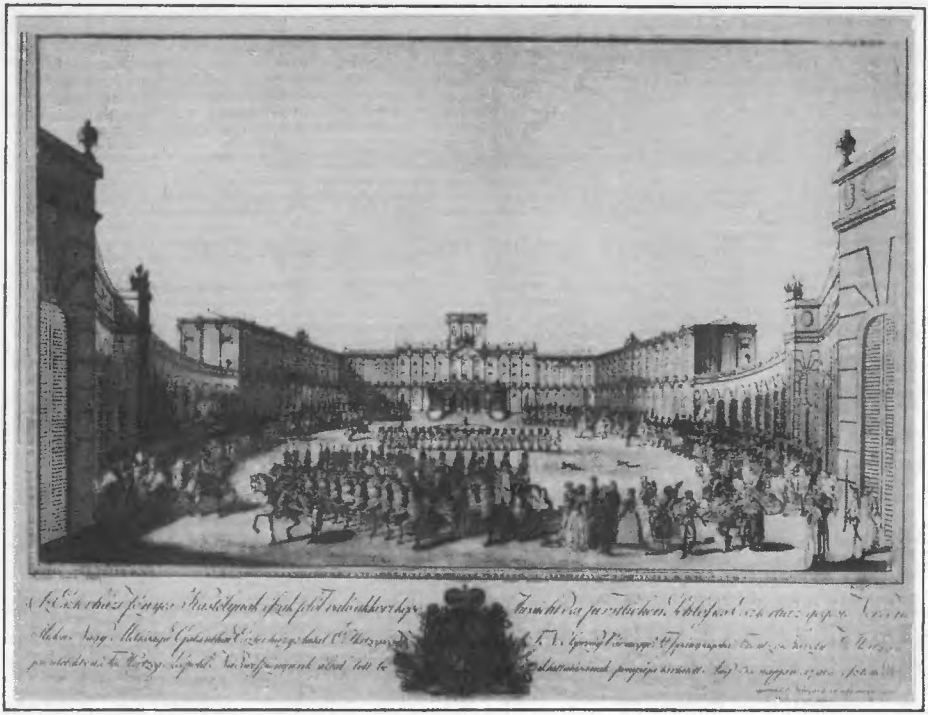

Ünnepély a fertődi Esterházy-kastély udvarán

ték. Bél Mátyás, a pozsonyi evangélikus líceum rektora *Notitia Hungariae* (Magyarország ismerete) c. nagy művében az egész országot bemutatja, nyomtatásban azonban csak öt kötet jelent meg belőle a maga korában. A század második felében kibontakozó jezsuita történeti iskola (Hevenessy Gábor, Pray György, Katona István) először dolgozott modern forráskritikai elvek alapján, szemléletében azonban elfogultan Habsburg-barát maradt.

A magyar nyelvű irodalom óriási többsége a nép számára íródott vallásos könyvekből állt. A katolikus munkák a nagyszombati jezsuita nyomdában, a protestánsok Debrecenben és a felvidéki városokban láttak napvilágot.

Az iskolák nyelve – a falusi elemi iskolákat kivéve – latin volt. A katolikus középiskolák zöme a jezsuita rend kezébe került. 1750 körül 30 gimnáziumot és hat akadémiának mondott főiskolát tartott fenn és a nagyszombati egyetemet is. Az elemi oktatást viszont elhanyagolták, a falusi nép tanítása nem volt szívügyük. Modernebb szemléletet képviseltek a számban egyre gyarapodó kegyesrendi gimnáziumok, amelyekben már természettudományokat is tanítot-

tak. A protestánsoknak nem engedélyeztek egyetemi szintű iskolákat, nagy múltú kollégiumaikban (Debrecen, Sárospatak, Nagyenyed, Pápa, Eperjes, Pozsony) azonban színvonalas lelkészi és bölcsészeti képzés folyt. A protestánsok nagy gondot fordítottak a falusi kisiskolákra, ezekben azonban többnyire csak írás-olvasást, bibliai történeteket tanítottak, és helyenként számtant.

A felvilágosult kormányzat nagy súlyt helyezett az iskolák fejlesztésére. A nagyszombati egyetem orvoskarral egészült ki, a selmeci bányászati iskola akadémiai rangot kapott, és mérnöki intézet létesült Pesten. Amikor a jezsuita rendet feloszlatták (1773), vagyonából a kormány tanulmányi alapot létesített az alsófokú oktatás támogatására. Mindemellett az írni-olvasni tudók száma a falusi lakosság körében Magyarországon is – ahogy Európa-szerte mindenütt – igen alacsony volt. Az új művelődési áramlatok a parasztságot alig érintették, megőrizte viszont hagyományos népi kultúráját, a magyar nyelvet és az ősi melódiákat egy olyan korszakban, amikor a nemesség és a polgárság attól részben eltávolodott.

1772-ben jelent meg Bessenyei György *Ágis tragédiája* c. könyve, ettől számítjuk a felvilágosodás és a nemzeti újjáébredés irodalmi megjelenését. Bessenyei, aki a nemesi testőrségben Bécsben ismerkedett meg a francia felvilágosodás eszméivel, munkáiban síkraszállt bizonyos társadalmi reformokért és az anyanyelvi műveltség fejlesztéséért. „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudóssá", hirdette. Nyomában előbb az irodalomban, majd a politikában megindult az

Az egri Lyceum könyvtárterme

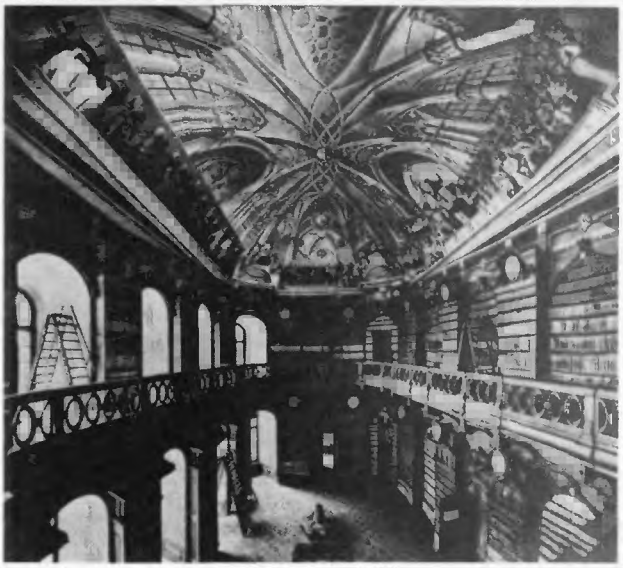

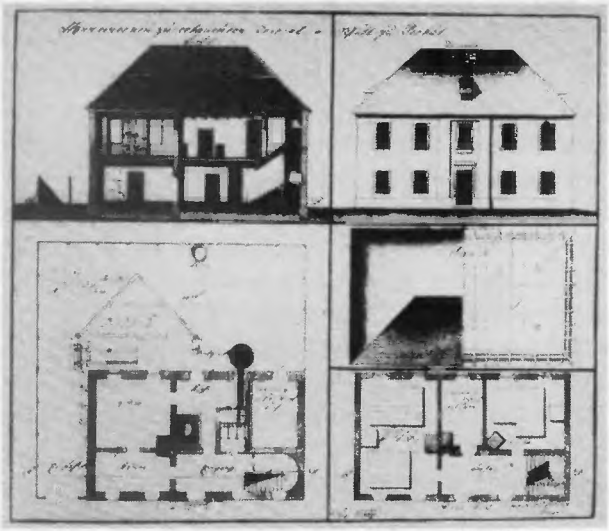

A perbáli trivial-iskola terve (1795)

RATIO
EDUCATIONIS
TOTIUSQUE
REI LITERARIÆ
PER
REGNUM HUNGARIAE
ET
PROVINCIAS
EIDEM ADNEXAS.

TOMUS I.

VINDOBONÆ,
TYPIS JOAN. THOM. NOB. DE TRATTNERN,
SAC. CÆS. REG. MAJ. TYPOGR. ET BIBL.
MDCCLXXVII.

ÁGIS
TRÁGÉDIÁJA,
ÓT
JÁTÉKBAN,
VERSEKBEN.

BÉTSBEN,
NYOMTATTATOTT KALFWODA LEOPÓLD
BETÚJIVEL.

CIↃ IↃ. CCLXXII. dik ESZTENDŐBEN.

Ratio Educationis (1777)

Bessenyei György: Ágis tragédiája

erjedés. Ebben jelentős szerepet játszottak a szabadkőműves páholyok, ahol arisztokraták és köznemesek, sőt részben polgárok is együtt ülésezve ismerték meg a felvilágosodás szellemét, és foglaltak állást a társadalmi változtatások szükségessége mellett. Mindez átformálta a műveltségében, életszemléletében és gondolkozásában is elmaradt magyar társadalmat.

Ez a belső átalakulás nagyon lassú volt, s a 18. század hetvenesnyolcvanas éveiben még alig észrevehető. Úgy tűnik, hogy a nemességnek szinte egésze változatlanul jól érezte magát elavult és anakronisztikus kiváltságai közepette, egy olyan életformában, melyben látszólag semmi sem változik. Írók, költők, reformerek pellengérre tűzték, kigúnyolták a maradi nemesi életformát és életszemléletet, de ez akkor még nem hozott változást. A nemesség nagy többsége vidéki birtokain, a világról mit sem tudva, olvasmányok és látókör nélkül élte a maga életét, megelégedve a jobbágyai fölötti patriarchális, de abszolút hatalommal.

A változás tehát csak lassan indult. Először az tűnik fel, hogy a jobb módú nemesi családok iskoláztatni kezdik fiaikat, akik tehetik, külföldi egyetemre mennek, főleg a protestánsok, Göttingába és máshová. A korábban önmagába zárkózó nemesi társadalom fiataljainak legjobbjai európai látókört és műveltséget szereznek, és szemléletük lassan demokratikus és polgári irányba fordul. Ekkor, a század utolsó évtizedeiben keletkeznek az első kisnemesi könyvtárak, modernizálják, szépítik a kúriákat belül és kívül egyaránt. Míg korábban egy Mányoki Ádám kénytelen volt Szászországba kivándorolni, mert idehaza nem kapott megrendelést, most elterjed az arcképfestés, a többnyire Bécsből érkező festőket elhalmozzák munkával. A művészek és művészetük általában provinciális, de már vannak kiemelkedő teljesítmények, amelyek európai mércével mérhetők, nemcsak az egyházi, hanem a világi művészetben is. A polgárosodó nemesi családok olyan bázist alkotnak, amelyen majd a 19. században kibontakozhat az immár hazai, magyar művészet.

A 18. századi nemesi társadalom lassú változása nélkül nem alakulhatott volna ki az 1820-as évek reformnemzedéke, s nem értenénk meg 1848–49 eseményeit, ha nem látnánk mögötte az embereket alakító, a társadalmat fordító és a politikai változást érlelő 18. századot.

Az állam első szolgája
II. József császár

1780. november 29-én meghalt Mária Terézia, és a trónt a királynő és Lotaringiai Ferenc legidősebb fia, a 39 éves II. József (1780–1790) foglalta el. Apja halála, 1765 óta viselte a német-római birodalom császári méltóságát, ez azonban ekkor már nem több puszta címnél. A Habsburg-birodalom ügyeibe anyja nem sok beleszólást engedélyezett. A trónörökösség hosszú évei alatt rangrejtve bejárta egész birodalmát, végigutazta Magyarországot is, s úgy alakította ki kormányzati elképzeléseit és reformterveit.

József a felvilágosult abszolutizmus gondolatkörében nevelkedett, s magát egyrészt a birodalom korlátlan urának, másrészt országai és népei első szolgájának tekintette. A róla jozefinizmusnak nevezett politikai irányzat célul tűzte ki, hogy a soknyelvű, egymástól eltérő

A pesti Invalidus-palota

II. József

A Türelmi Rendelet alkalmából megjelent röplap

hagyományú országokból egységes, erős birodalmat kovácsol, olyat, amely az európai nagyhatalmak versenyében megállja a helyét. Ehhez persze korántsem lett volna elég a kormányzat modernizálása, szükség volt az elmaradt birodalmat korszerűsítő társadalmi reformokra is. Mivel az uralkodó a népet éretlennek tartotta arra, hogy saját sorsát irányítsa, mindent maga kívánt kézbe venni, s durva beavatkozásával ott is ellenállást váltott ki, ahol jót akart. Ezt példázza jelszava: „Mindent a népért, semmit a nép által."

Trónra lépése után a császár azonnal hozzákezdett reformjaihoz. A társadalom és az állam megerősítését a kiváltságosak hatalmának visszaszorításával, az alsó osztályok szabadabb élethez juttatásával kívánta elérni. Hogy kezét ne kösse a régi rendre tett eskü, nem koronáztatta meg magát, sőt a magyar koronát mint egy letűnt kor jelképét Pozsonyból Bécsbe, a császári múzeumba vitette. Ezért nevezték a kortársak kalapos királynak. Országgyűlést sem hívott össze, reformjait rendeleti úton léptette életbe, s rendeleteivel a bölcsőtől a koporsóig az egyén és a társadalom életét a legapróbb részletekig szabályozta.

Első intézkedései a századok során túl nagyra nőtt katolikus klérus hatalmának visszaszorítására irányultak. Kivette az egyház kezéből a cenzúrát, vagyis a nyomtatott munkák ellenőrzésének és engedélyezésének jogát. Korlátozta a püspökök politikai szerepét, nemkülönben a pápaság beleszólási jogát. Mindazokat a szerzetesrendeket, amelyek nem foglalkoztak oktatással vagy betegápolással, feloszlatta, vagyonukat elsősorban az iskoláztatás céljaira fordította. 1781-ben kibocsátott Türelmi Rendeletével vallásszabadságot adott a protestánsoknak és a görögkeleti vallásúaknak, s megnyitotta előttük a magasabb hivatali állásokat. VI. Pius pápa személyesen kereste fel Bécsben, hogy rábírja rendeletei megváltoztatására, de eredménytelenül. Pedig II. József hívő katolikus volt, eljárása nem vallástalanságból fakadt, hanem abból a felismerésből következett, hogy az állam nem nélkülözheti a nem katolikusok szaktudását és munkáját, és hogy a vallási hovatartozás nem korlátozhatja az állampolgári jogokat.

Egyházi rendelkezéseit a társadalom zöme helyesléssel fogadta, kormányzati reformjai azonban a nemesség nemtetszését váltották ki. A birodalmi egység érdekében megszüntette Magyarország önkormányzatát. A tisztviselőket az uralkodó nevezte ki, az országot tíz közigazgatási kerületre osztotta, élükön a királyi biztos állt. Még népszerűtlenebbek voltak a nemesség szemében jobbágyvédő rende-

Horia és Cloşca az erdélyi parasztfelkelés vezérei

letei. Eltörölte az úriszéket, ahol a földesurak maguk bíráskodtak jobbágyaik felett, megtiltotta a botozással való büntetést, biztosította a jobbágy szabad költözködését, és még a jobbágy elnevezést is eltörölte. Előkészületeket tett a nemesség megadóztatására. Elrendelte a földek kataszteri felmérését, amelyet általános népszámlálás és birtokösszeírás követett. Rendeletei a jobbágyok közt túlzott reményeket ébresztettek. 1784-ben Erdélyben a zalatnai kincstári uradalom román jobbágyai Horia és Cloşca vezetésével fölkeltek a tiszttartók és földesurak ellen. Mozgalmuk mintegy húszezer jobbágyot mozgatott meg. Az uralkodó katonasággal fojtatta vérbe fölkelésüket, s vezetőiket elrettentő példaként kerékbetöréssel végeztette ki.

Egyházi és társadalmi reformjai szembefordították vele a klérust és a nemességet, amikor pedig – a birodalmi egység érdekében – 1784-ben a németet tette meg a hivatalos nyelvvé, ez a rendelete ellenségévé tette az egész magyarságot. A rendelet szerint a magyar közigazgatás, a bíráskodás, a felsőfokú oktatás nyelve Magyarországon is a német lett. A felháborodás szinte nemzeti egységbe kovácsolta az országot, s a rendelet nagyban hozzájárult a magyar nyelv és irodalom, a nemzeti hagyományok feléledéséhez.

A reformok megvalósítása egyre több nehézségbe ütközött, s ehhez járultak a külpolitikai problémák is. 1788-ban a császár háborút indított a török birodalom ellen, ez azonban nem volt sikeres, és növelte a belső ellenállást: mind több helyen tagadták meg a terménybeszolgáltatást. 1789-ben Franciaországban kitört a forradalom. Belgiumban, a távoli Habsburg-tartományban nemzeti fölkelés támadt, és Magyarországon a nemesség nyílt szervezkedésbe kezdett. A harctérről betegen visszatérő császár megtört, és 1790 februárjában, halálos ágyán, saját kezével döntötte romba életművét: a türelmi, a szerzetesrendekre vonatkozó és a jobbágyrendelet kivételével reformjait eltörölte.

A POLGÁRI ÁTALAKULÁS KORA

„Megszakadt a Habsburgok örökösödésének fonala." Az 1790. évi nemesi mozgalom

II. József visszavonta rendeleteit, de ezzel már nem tudta elaltatni az országaiban izzó elégedetlenséget, halála pedig csak még jobban felszította a zsarátnokot. A Szent Korona útja Bécsből Budára – 1790 februárjában – valóságos diadalmenet volt. Magyar ruhás nemesi bandériumok kísérték, tiszteletére kivonult a falvak népe, Győrben a püspökkel az élen a teljes polgárság, Pest-Budán dörögtek az ágyúk, s az egész város ünnepelt. A németesítő rendelkezések ellenhatásaként előkerültek a régi zsinóros magyar ruhák, kócsagtollas forgók, a bálokban magyar táncokat jártak, s a Rákóczi-nóta hangjaira vigadtak.

Az ország ünnepelte az „újra feltalált szabadságot". Visszaállították a megyei szervezetet, a régi tisztviselők újra elfoglalták helyüket, s ünnepélyesen elégették a földmérés iratait. A mozgalom élén álló köznemesség úgy vélte, eljött az ideje a független magyar állam megvalósításának, ahol a vezetés az ő kezében van. Ócsai Balogh Péter fogalmazta meg a köznemesi követeléseket. Ennek sarkpontja volt, hogy II. József azzal, hogy nem koronáztatta meg magát, megszegte a nemzet és az uralkodóház közti társadalmi szerződést, s megszakította az örökösödés fonalát. A nemzetnek joga van tehát új szerződést kötni és új királyt választani. Trónjelöltjükkel, a porosz király fiával a legradikálisabb szárny már érintkezésbe is lépett a berlini udvarban. Megfogalmazták az új alkotmányt, miszerint minden intézkedési jog a köznemesség kezébe kerül. Ők szabnak törvényt az országgyűlésen, két országgyűlés közt a belőlük álló szenátus kormányoz, a királyi hatalom csak névleges.

Voltak ugyan hívei a felvilágosodásból fakadó reformoknak, a nemesi tábor nagy része azonban rövidlátóan csak saját önző érdekeire gondolt, kiváltságai fenntartására, s a maradiak egyre jobban felülkerekedtek. Miközben a nemesi köztársaság ábrándjait szőtték, a jobbágyokra vagy a városi polgárokra mind kevesebbet gondoltak.

Pest megyei koronaőrző banderista 1790-ben

Voltak, akik természetesnek találták a jobbágyaik feletti korlátlan uralmat, mert ahogy Szabolcs megye megfogalmazta: „A gondviselés úgy akarta, hogy némelyek királlyá, mások nemesekké, megint mások szolgákká szülessenek."

Az új király, II. József öccse, II. Lipót (1790–1792) nehéz helyzetben vette át az uralmat. Belgium az elszakadás szélén állt, Magyarországon a nemesség fegyverkezett, és a lengyel területek is nyugtalankodtak. A török háború még nem volt lezárva, s a régi rivális, a porosz király, hadgyakorlat címén felvonultatta hadait a sziléziai határon. Elég egy ügyetlen lépés, és a birodalom részekre esik szét.

II. Lipót mindeddig a toscanai hercegség élén állt, ahol a felvilágosodás mintaállamát rendezte be. Bátyjához hasonlóan ő is híve volt a reformoknak, de célját taktikai ügyességgel közelítette meg. Magyarországon összehívta az országgyűlést, bejelentette, hogy alkotmányosan kíván uralkodni, ugyanakkor megkezdte a külföldi támogatás elvonását a magyar nemesi mozgalomtól. Békét kötött a Portával, és a reichenbachi szerződésben presztízsvereség árán meg-

egyezett a porosz királlyal. A magyar nemesség magára maradt, a császári sereg pedig felszabadult. A békekötés, majd a csapatok Magyarországra indításának hírére az országgyűlés egyszerre megcsendesedett. Már nincs szó új király választásáról, fokozatosan elejtik a nemesi követeléseket is, és 1790 novemberében minden feltétel nélkül királlyá koronázzák II. Lipótot, s ugyanakkor az ország legfőbb közjogi méltóságára, a nádorságra, engedelmesen megválasztják az uralkodó negyedik fiát, Sándor Lipót főherceget.

II. Lipót értett hozzá, hogyan kell a nemességre ráijeszteni. Ügynökei már korábban felizgatták a parasztságot, amely mozgolódni kezdett földesurai ellen. Ugyanakkor a király ügynökeinek biztatására a városok is önállóságot és súlyuknak megfelelő országgyűlési képviseletet követeltek. Felhasználta Lipót az öntudatra ébredő nemzetiségeket is. A szerbek számára külön illír kancelláriát létesített, és Karlócára szerb nemzeti gyűlést hívatott egybe. Erdélyben támogatta a román nemzeti követeléseket. A francia forradalom fáklyája is egyre jobban bevilágított az országba, azt a meggyőződést érlelve a nemesség maradi többségében, hogy a jogtalan osztályokkal szemben szövetségre kell lépnie az uralkodóval.

Az 1790–91. évi országgyűlés mégis fontos törvényeket hozott. Újra kimondotta, hogy „Magyarország szabad és független ország", melyet saját törvényei és szokásai szerint, független kormányszervek útján kell kormányozni. Törvénybe iktatták a vallásszabadságot, Mária Terézia és II. József jobbágyrendelkezéseit.

1791 nyarán II. Lipót elérkezettnek látta az időt arra, hogy a reformokat folytassa, s nem rendeletekkel, hanem törvényes úton, az országgyűlés kényszerítésével oldja meg. Eszménye az alkotmányos monarchia volt. Mindenekelőtt a parasztoknak akart országgyűlési képviseletet szervezni. Minderre azonban már nem maradt ideje, 1792. március 1-én váratlanul meghalt.

„Esküdjünk polgárok szabadságra vagy halálra!" A magyar jakobinus mozgalom

I. Ferenc trónra léptével (1792–1835) 1792 márciusában új korszak kezdődött a Habsburg-birodalom és Magyarország életében. II. József és II. Lipót a felvilágosodás szellemében reformokat akartak bevezetni, Ferenc mindenben a maradiságot képviselte. A francia forradalom korában vagyunk, a Habsburgok politikáját is a forradalomtól való rettegés irányítja. Míg azonban Lipót arra törekedett,

hogy reformokkal kifogja a szelet a forradalom vitorlájából, Ferenc a forradalmak eltaposására készült. Lipót a parasztságot is be akarta vonni az alkotmány sáncaiba, Ferenc néhány konzervatív főúrból álló kabinetre bízta az uralmat, s a tehetségtelenek konokságával a legkisebb változás elől is elzárkózott. Mindenre kiterjedő rendőruralmat létesített, spiclik hada nyüzsgött mindenfelé, s nemegyszer a polgári törekvésekkel való rokonszenvezés gyanúja is megtorlást vont maga után. Hadba lépett a francia köztársaság ellen, hogy a belső problémákról elterelje a figyelmet.

Az elégedetlenség egyre növekedett Magyarországon is. Különösen a feudális viszonyokból már kinőtt és számban megerősödött értelmiség zúgolódott. II. József, majd II. Lipót alatt erős reménység ébredt bennük – most mindennek vége szakadt. Elkeseredésük egyre nagyobb elszántsággal párosult, melyet a francia forradalom is táplált. Bár sem származásra, sem világnézetükben, sem elképzeléseikre nézve nem alkottak egységet, egyben megegyeztek: a fennálló helyzet tarthatatlan, azon változtatni kell.

Az értelmiség szövetségest kapott a köznemesség egy részében,

A magyar jakobinus mozgalom szervezetét ábrázoló rajz

mely úgy vélte, hogy az egyre erősödő abszolutizmus sérti az ország érdekeit és önállóságát. Ez a nemesség kész volt bizonyos reformokra. Nemesek és értelmiségiek között a kapcsolat elsősorban a szabadkőműves páholyokban jött létre, ahol alkalmuk nyílt a közös eszmecserére.

Az elkeseredés egy ideig csak befelé izzott. A városokban olvasókörök, klubok alakultak, itt találkoztak a különböző értelmiségiek, és olvasták a francia forradalom hivatalos lapját, a *Moniteur*t. Vezéregyéniségük Hajnóczy József, aki II. József alatt alispánságot viselt, de mert nem volt nemes, 1790-ben elvesztette állását. Nagy műveltségű férfiú, aki nyomtatott munkákban mutatott rá a hazai állapotok tarthatatlan voltára, egyszersmind a szükséges reformokra. Cselekvésre, szervezkedésre azonban még senki sem gondolt.

Megváltozott a helyzet, amikor 1794 elején Martinovics Ignác állt az elégedetlenek élére. Martinovics a ferences rendben végezte egyetemi tanulmányait, majd katona papnak állt, később a lembergi egyetemen volt a fizika professzora. E tehetséges és művelt embert mérhetetlen becsvágy és bizonyos szertelenség jellemezte. A tudományos eredmények nem elégítették ki, politikai érvényesülésre vágyott, és 1791-ben beállt II. Lipót király titkos ügynökeinek sorába. Lipót a látszat kedvéért kinevezte udvari kémikussá és szászvári apáttá, igazi feladata azonban az volt, hogy az országot járva jelentésekben számoljon be a közhangulatról. Martinovics abban reménykedett, hogy az uralkodó oldalán a reformpolitika vezéralakjává lehet, Lipót király halála azonban meghiúsította terveit. Ferenc nem bízott benne, és apja halála után azonnal elbocsátotta. Az elkeseredett ember egy ideig még próbálkozott, majd élére állt azoknak, akiket korábban följelentett, a Hajnóczy körül csoportosuló, demokratikus átalakulásra törekvő, részben polgári elégedetleneknek.

1794 tavaszán két titkos társaságot létesített. Az első, a Reformátorok Társasága, a nemesi reformereket tömörítette. Fő célja bizonyos mérsékelt társadalmi változtatások mellett a független köztársaság kivívása volt. Ennek létrejötte után lépett volna előtérbe a Szabadság és Egyenlőség Társasága, amely a radikális átalakulás híveit, hazai viszonylatban a jakobinusokat tömörítette. Az uralmat magukhoz ragadva megszüntették volna a nemesi kiváltságokat és megvalósítják a francia forradalom vívmányait. Minderről persze a reformerek nem tudhattak. A titkos társaságok élére Martinovics igazgatókat nevezett ki: Hajnóczyt, Laczkovics János volt huszárkapitányt, a radikális gondolkozású fiatal Szentmarjay Józsefet, a reformátorok élére pedig Sigray Jakab grófot. A két lépcsőben megvívandó harc ütőerejét előbb a nemesség, majd a parasztság adta volna. A győze-

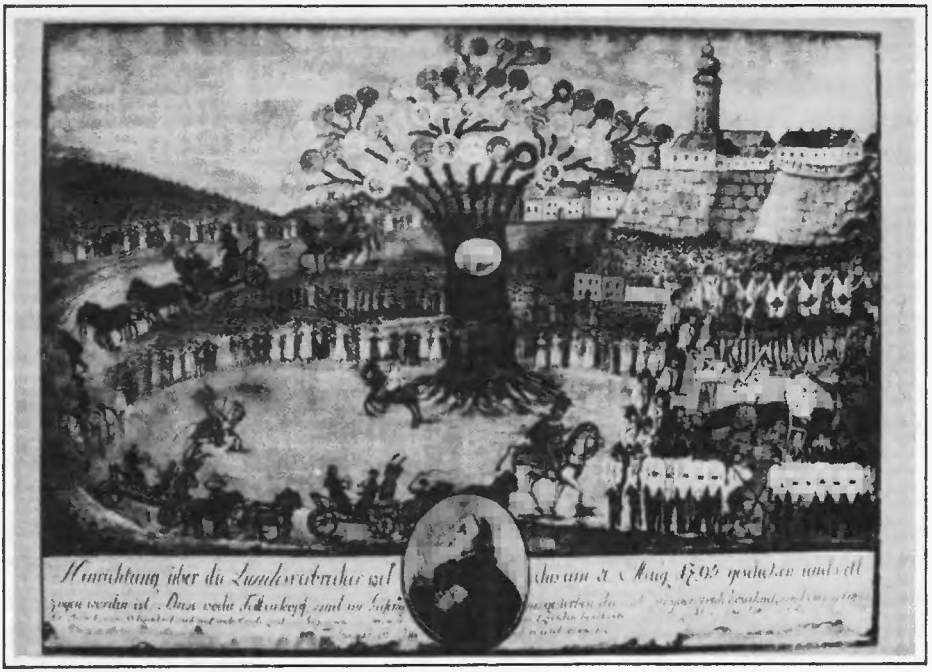

A halálra ítélt jakobinusok kivégzése (1795)

lem utánra azonban nem voltak konkrét terveik, a magyar társadalom akkori fejlettségi fokán ilyesmit kidolgozni nehéz is lett volna. Egyébként a szövetségesként számításba vett parasztság nem is tudott a szervezkedésről.

Néhány hónap alatt a társaságok mintegy 300 tagot szerveztek be. 1794 nyarán a rendőrség Bécsben lefogta Martinovicsot, aki a vizsgálóbizottság előtt kiteregette az amúgy is sejtett magyarországi szervezkedés részleteit. A megrémült kormány 50 embert állított törvény elé Magyarországon, felségsértés és hazaárulás vádjával. Aki a titkos kátékat látta vagy olvasta, már bűnösnek minősült. A perrendtartást megszigorították, a védelmet gúzsba kötötték, s a megfélemlített bíróság 18 halálos ítéletet hozott, hetet végre is hajtottak. Martinovics és a négy igazgató életét 1795. május 20-án a budai nagy kaszálóréten, amelyet azóta hívnak Vérmezőnek, a hóhér bárdja vágta el, és június 4-én követte őket a halálba a fiatal jogász Őz Pál és Szolártsik Sándor, azzal az indoklással, hogy megváltozásukra nincs remény. A többi vádlott hosszú időre börtönbe került, köztük az akkori magyar irodalom legjobbjai, Kazinczy Ferenc, Batsányi János, Szentjóbi Szabó László és Verseghy Ferenc.

„Példa kellett, hogy rettegjen az ország", írta később Kazinczy. De az emberek szívéből nem tudták kiölni a haladás utáni vágyat. A 19. századi magyar reformtörekvések ott folytatták, ahol a magyar jakobinusok abbahagyták.

Magyarország a francia háborúk korában (1796–1815)

Amikor a magyar jakobinus mozgalom vezetőinek feje lehullott a budai Vérmezőn, Európa már évek óta lángokban állt. A forradalmi Franciaország és az ellene szövetkező európai hatalmak (az ún. első koalíció) seregeinek frontvonala azonban ekkor még Magyarországtól messze nyugatra, a Rajna-vidéken és Felső-Olaszországban húzódott. Ám mikor 1796-ban Bonaparte tábornok vette át az itáliai francia seregek vezetését, a helyzet megváltozott. Az osztrákokra mért súlyos csapások után 1797-ben a franciák már Stájerországban álltak, és annak az évnek a végén már győztesként diktálták a békét az akkorra magára maradt Ausztriának.

A következő tizenöt év minden újabb kísérletére, mely (Ausztriával és Angliával az élén) újabb meg újabb franciaellenes háborús koalíciókat igyekezett összehozni, a katonai bukás várt. Ezekhez az évekhez fűződik Napóleon legnagyobb csatáinak emléke, császárrá emelkedése, a német-római birodalom megszűnte és az Osztrák Császárság megalakítása. Ezek a háborúk már mélyen behatoltak Közép- és Kelet-Európába (Napóleon kétszer is elfoglalta Bécset), s 1805-ben a háború már elérte Magyarország határait is. A békét Pozsonyban írták alá. De maguk a hadicselekmények még megkímélték az országot, melynek területe csak 1809-re – s akkor is csak a Dunántúl egy viszonylag keskeny északnyugati sávjában – vált hadszíntérré, majd francia megszállt területté. Napóleon hanyatlása csupán 1812–13-ban, oroszországi hadjáratának összeomlásával kezdődött, s 1814-ben vált teljessé.

A francia háborúk e közel két évtizede természetesen nagy hatást gyakorolt a magyarországi politikai magatartásra is. A nemesség egyik – ám csupán kicsiny, elsősorban még a felvilágosodás korából kinőtt, művelt – csoportja, valamint a polgárság és az értelmiség egy része is sokáig rokonszenvvel figyelte Napóleon útját, és rokonszenve akkor is megmaradt, mikor világossá vált: császárként Napóleon a következetesen végigvitt polgári átalakulásnak nem a demokratikus útját járja. A feudális viszonyok iránti ellenszenv e rétegben

azonban erősebb volt annál a kiábrándulásnál is, amelyet a költő Berzsenyi epigrammája fejezett ki: Napóleon a „kor lelkét", a szabadságot ígérte, de nem ezt hozta: bukásával az „emberiség ügye" van megbosszulva. – Kétségtelen az is, hogy a nemesség más rétegeiben – kivált még a 18. század legvégén – elevenen éltek az igények a nemesi-nemzeti önállóság lehető tágítására: nagy reményeket fűztek a Habsburgok várható meggyengüléséhez. Álláspontjuk azonban nem maradt tartós: miközben magánbeszélgetésekben vagy megyegyűléseken buzgón és őszintén szidták és támadták az udvar politikáját, előbb-utóbb rájöttek érdekeiknek ezzel közös voltára is. – A nemesség legnagyobb tömegei – különösen a szegény, többnyire paraszti sorban élő tízezrek, de az arisztokrácia túlnyomó többsége is – Napóleon győzelmeiben kezdettől fogva helyesen érezték meg a feudális rendet és benne kiváltságaikat fenyegető veszélyeket.

A paraszti tömegek reagálását pontosan nem lehet lemérni, de kétségtelen, hogy az olvasó parasztság létszámának József nádor által már a századvégen oly nagy (s talán túlzott) aggodalommal emlegetett növekedése, s a katonáskodásból végleg vagy szabadságra hazatértek elbeszélése révén már hozzájuk is eljutottak bizonyos információk a világ dolgairól – egyelőre azonban következmények nélkül.

A politikai magatartás ilyen alakulása magyarázza, hogy 1809-ben

A győri csata

Napóleonnak a magyarokhoz intézett kiáltványa, melyben felajánlja nekik az Ausztriától való elszakadás lehetőségét, már nemcsak nem talált visszhangra, de a francia háborúk egész tartama alatt az országgyűlések készségesen teljesítették az udvar kívánságait: akár a háború viseléséhez szükséges pénz és termény, akár újonclétszám megajánlásáról volt szó. Sőt a nemesség vállalta a személyes katonáskodást is: részint a személyes önköltséges felkelést lovon vagy gyalog, részint (a leggazdagabbak) birtokaik arányában még katonák kiállítását és felszerelését is, részint (a legszegényebbek nagy tömegei) azt, hogy a megyei pénztárakból a nem nemesekre kirótt hozzájárulásokból összegyűlt pénzből felszerelve katonáskodjanak. Az 1797-ben, 1800-ban, 1805-ben és 1809-ben megszervezett, összesen körülbelül 135 ezer embert mozgósító nemesi felkelések, az inszurrekciók közül azonban csak az utolsó, az 1809. évi került bevetésre a győri csatában, ahol az Itáliából benyomuló francia seregek súlyos vereséget mértek a fele részben nemesi felkelőkből álló, szinte hagyományosan tehetségtelenül vezetett császári hadseregre. A csata fontosságát mutatja, hogy Győr német neve – Raab – még a párizsi diadalívre, az Arc de Triomphe-ra is felkerült. A hevenyében kiképzett, gyakorlatlan felkelők sokáig vitézül verekedtek, de mint a korábbi felkeléseknél, most is demoralizálóan hatott rájuk, hogy a hadseregtől kapott fegyverzet elavult, selejtes volt. A nemesi felkelés e katonai balsikere élesen rávilágított a nemesi adómentesség egyre gyengébb morális alapjára, s hozzájárult a feudális viszonyok avultságának tudatosításához is.

Az udvar bizalmatlanságát azonban a magyar nemesség semmiféle lojális gesztusa nem tudta eloszlatni. Bécs ugyanis az inszurrekcióban és az annak állandósítására tett kísérletekben egyrészt egy önálló magyar nemesi hadsereg megteremtésének kísérletét gyanította, másrészt az abszolutista politikával összeegyeztethetetlennek tartotta, hogy az uralkodó alattvalóival az országgyűléseken alkudozni legyen kénytelen, s kérései teljesítése fejében azok ellenszolgáltatásokat követelhessenek. S mihelyt az udvar a nemességtől függetlenebbnek érezte magát (1809-ben Napóleonnak Ferenc császár leányával kötött házassága, majd 1813-tól éppen Napóleon hanyatlása folytán), megkezdte a rendi alkotmányos formák félretolását, a nemesség kikapcsolását a politika intézéséből.

Az ütőkártyák 1814-től egyre inkább az udvar kezébe kerültek. A Napóleon bukása után Európát újjárendező bécsi kongresszus megerősítette az udvar pozícióit. A kongresszus konzervatív, forradalomellenes szempontból kísérelte meg rendezni Európa viszonyait – az ezt kiegészítő, a cár által kezdeményezett és elsősorban az ab-

szolutista osztrák és porosz uralkodók által támogatott Szent Szövetség pedig e rend katonai és politikai fenntartásának garanciáit is megteremtette. Európa térképére szuronyok árnyéka vetült rá, anélkül azonban, hogy el tudta volna takarni az új rend sziklatömbjén máris megmutatkozó repedéseket.

A Szent Szövetség árnyékában

Napóleon uralmának összeomlása, Európa konzervatív szellemű területi és politikai újjárendezése a bécsi kongresszuson, és ezen belül az abszolutista hatalmak kezdeményezte Szent Szövetség létrejötte a bécsi udvar számára kezdte feleslegessé tenni a magyar nemességgel a rendi alkotmányosság játékszabályai szerinti együttműködés fenntartását. Az udvarnak minderre kétségtelenül megvoltak a súlyos okai. A sorozatosan elvesztett háborúk óriási költségeit a Habsburgok már a 18. század végétől egyre inkább csak fedezet nélküli papírpénz kibocsátásával tudták megoldani. A papírpénz elértéktelenedésével együtt gyorsan és erősen megnőtt az infláció, ám a csőd fenyegetésére az udvar már csak a kíméletlen devalvációval tudott válaszolni. A papírpénzt először 1811-ben névértékének egyötödére, majd 1816-ban ennek is 40 százalékára devalválták. Ez viszont katasztrofálisan érintette a magyar nemességet, hiszen a szerény mértékű vagyonosodást, melyet terményeinek a háború alatt váratlanul megnőtt értékesítési lehetőségei teremtettek meg számára, kíméletlenül lecsapolta. A nemesség ezért már 1812-ben kétségbe vonta az uralkodónak azt a jogát, hogy az országgyűlés jóváhagyása nélkül papírpénzt bocsásson ki, és megkísérelte elhárítani a devalváció őt sújtó következményeit.

Az udvar azonban már megmerevítette magatartását, 1812 után országgyűlést sem hívott össze, ehelyett visszatért a rendeletekkel való kormányzáshoz, a megyék tiltakozását pedig következetesen visszautasította. Az országot ismét elárasztották az újjászervezett titkos rendőrség „informátorai". A megyékre fokozódó adminisztratív nyomás nehezedett. 1822-ben a király elrendelte az adó ezüstpénzben való fizetését: bár ez közvetlenül a parasztságot sújtotta, de közvetve tovább korlátozta a nemesség jövedelmét. 1821-ben pedig már több év 28 ezer főnyi újonchátralékának azonnali kiállítását is követelték. A megyék nagy része nyíltan megtagadta e rendeletek végrehajtását. Az egész közigazgatás megbénulásával fenyegető ellenállás leszerelése az udvarnak csak lassan ment: hol fenyegetéssel, hol kor-

rumpálással, hol (a legmakacsabb néhány megye esetében) katonai karhatalommal. Kölcsey az ellenállás csúcspontján, 1823. január 22-én írja meg a *Himnusz*t: a „holtnak véréből" ki már nem virágzó szabadság képével a költő a pusztán történeti jog túlhaladottságára, erőtlenségére mutat rá a megváltozott világban, ezzel egy új politikai magatartás kialakításának igényét is jelezve.

Csakhamar ennek is elérkezett az ideje. Az udvar ugyanis rövidesen kénytelen volt belátni, hogy nehezen kivívott győzelme ellenére, Magyarországon továbbra is rá van utalva a megyékre. Szerepüket az államigazgatásban és így a feudális társadalmi rend fenntartásában nem nélkülözhette. A konszolidáció előfeltétele viszont az országgyűlés összehívása és a sérelmezett rendeletek végrehajtásának csendes megszüntetése volt. Az országgyűlés összehívása 1825-ben, 13 évi szüneteltetés után, éppúgy a magyar rendek győzelmét jelentette az abszolutizmus felett, mint 1790-ben, II. József halála után. A nagy hatalmú Metternich kancellár még 20 évvel később is 1825-től számította a magyarországi bajok – a liberális magyar történetírás pedig a reformkor – kezdetét. A konfliktus eredeti központi kér-

Egy 5 forintos „Anticipations-Schein" 1815-ből

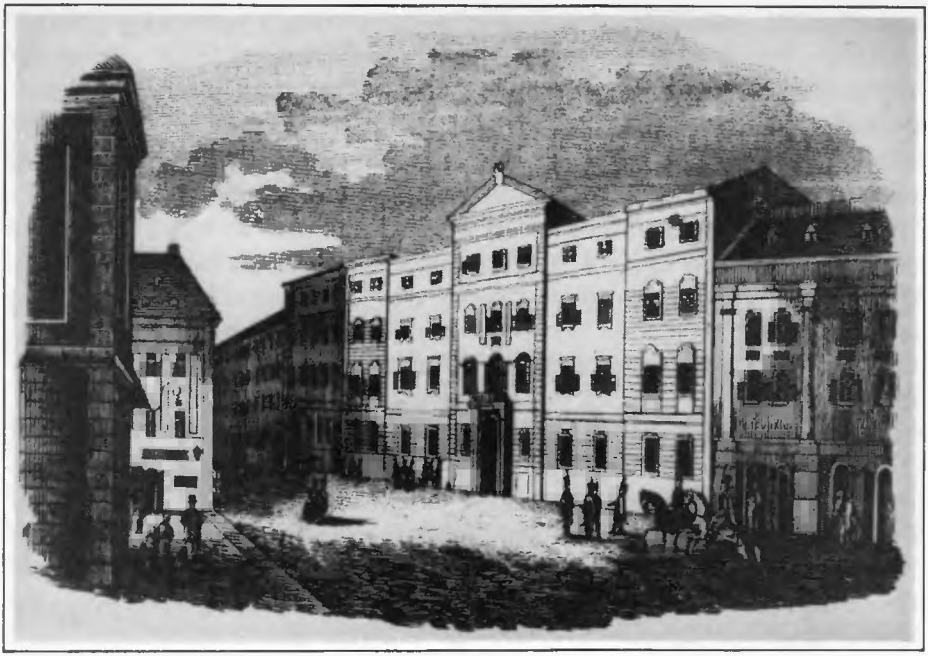

Az országgyűlés épülete Pozsonyban

dését, a papírpénz kibocsátásának érvényességét ekkor persze már nem lehetett vitatni, és még kevésbé lehetett a devalvációk áldozatainak kárpótlásáról gondoskodni.

Magyarország a napóleoni háborúk során az európai gazdasági életbe ha lassan is, de már folyamatosan bekapcsolódott. Az ország terményei – a gabona, majd egyre inkább a gyapjú, a dohány – iránt meginduló kereslet a magához térő nemességben politikailag is új igényeket ébresztett. Mindezt jól mutatja az országgyűlés két fő eredménye: a Tudományos Akadémia megalapítása, és az 1790-es évek elején kidolgozott, és akkor az udvar által még elsüllyesztett reformtervek egy széles bizottság általi újratárgyaltatásának és kiegészítésének elrendelése.

A Tudományos Akadémia megalapítása (kezdeményezőjének, gróf Széchenyi Istvánnak neve ettől kezdve lesz elválaszthatatlan a nemzeti reformmozgalomtól) a nemességnek és a főnemesség egy részének azt az óhaját bizonyította, hogy a kor tudományosságát egyértelműen a hazai fejlődés szolgálatába állíthassa. Az 1790. évi reformjavaslatok újratárgyaltatása pedig annak felismerését sejteti, hogy az ország problémái nem oldhatók meg részletjavításokkal: új, általános reformkoncepcióra van szükség. A javaslatokat az ország-

gyűlés által kiküldött 81 tagú bizottságban tárgyalták – az egész ország figyelmétől kísérve – 30 hónapon keresztül. A felmerült ötletek és javaslatok összegezése végül is konzervatív szellemben történt. A közvélemény viszont ekkor már többet követelt: az egész országban a javaslatok megyei szintű megvitatását. 1830 nyarán már szaporodtak az országban a javítások irányába mutató újabb meg újabb gondolatok, és az év végén az udvar kénytelen volt engedni: a bizottsági munkálatokat kinyomtatták, s megvitatásra a megyékhez kerültek. Csak még az az *egyetlen* gondolat hiányzott, amely mindezt egységbe szervezné. De közben ez is megszületett és rohamosan elterjedt: 1830. január 28-án megjelent Széchenyi műve: a *Hitel.*

Széchenyi István fellépése

Magyarországnak az európai gazdasági életbe való fokozatos és a 19. század második negyedében már visszafordíthatatlan bekapcsolódása megmutatta a földesuraknak, hogy egy agrárországban a vagyonosodásnak elsősorban a mezőgazdasági árutermelés kiterjesztése nyújt kedvező lehetőségeket. Világossá váltak ugyanakkor ennek előfeltételei is: elsősorban a föld gondos, intenzív megmunkálása, s az állatok olyan színvonalú tartása és tenyésztése, amelyet a jobbágy robotmunkája vagy néhány pásztor, béres szakismerete egyre kevésbé biztosított. Felismerték, hogy ilyen színvonalú munka már csak a szabad bérmunkástól követelhető meg, s hogy a magyar földesuraknak nincs megfelelő tőkéjük bérmunkások rendszeres foglalkoztatására – és főleg: nincs hitelük azoknál, akik hitelnyújtásra alkalmas tőkével rendelkeznek. A magyar nemesi földbirtokot ugyanis adósság fejében sem lehetett lefoglalni és teljes tulajdonjoggal a hitelezőnek átadni: az ősiség középkori eredetű intézménye folytán mindaddig, amíg a nemesi családnak egyetlen tagja is élt, az jogosult volt az ilyen birtok visszaváltására. Pedig az ország gazdasági élete (és nemcsak a mezőgazdaság, de – s elsősorban éppen általa – a hazai ipar, kereskedelem és pénzügy) fellendítéséhez, a holtpontról való kimozdításához mindenekelőtt tőke beáramoltatása, ehhez pedig hitel, és ehhez végső fokon a feudális birtokforgalmi korlátok fellazítása, majd teljes lebontása kellett.

Az, aki erre elsőnek egy már országosan ismert név tekintélyével rámutatott, gróf Széchenyi István volt. Apja, gróf Széchényi Ferenc 1802-ben gyűjteményeinek átengedésével a Széchényi Könyvtár és a Nemzeti Múzeum alapjait rakta le; nagybátyja, gróf Festetics

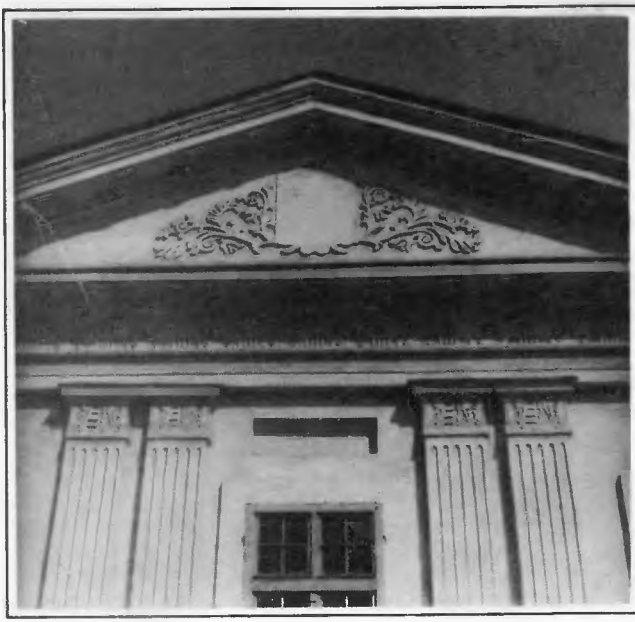

A bajai Vojnich-kúria magyar címeres pillérfejekkel

György pedig 1797-ben az ország, sőt Európa első agrárfőiskoláját, a keszthelyi Georgikont hívta életre. Az ifjú Széchenyi István gróf katonatisztként kezdte pályáját, de a napóleoni háborúk után csakhamar kilépett a hadseregből, s nagy birtokain gazdálkodni kezdett. Magánéletét, érzelmi világát már a kor uralkodó életérzése, a romantika alakította: naplói erről győzik meg olvasójukat. Gazdasági kérdésekben azonban a kor Nyugat-Európájának – külföldi utazásain megismert és csodált – polgári közgazdászait olvasta. Ez tette lehetővé számára, hogy mikor egy nem is nagy összegű hitelkérelmét egy bécsi bankház elutasította, ebben az egész magyarországi gazdasági élet alapvető problémáját lássa meg. Könyvében, az 1830-ban megjelent *Hitel*ben, a magyar birtokos hitelképességének megteremtése érdekében első lépésként az ősiség rendszerének megszüntetését javasolta.

Széchenyi később a feudális rendszert a kötött harisnyához hasonlította, melynek egyetlen szemét megbontva az egész szövedék felgombolyítható. S valóban: az ősiség megszüntetésén túl, a *Hitel* már további és szükségképpen a polgári átalakulás irányába mutató javaslatokat is tett: a földesúri és paraszti birtokok elkülönítését egymástól, a robot és a földesúr számára fizetendő természetbeni kilenced eltörlését, a céhek felszámolását, a törvényhatósági ármaximálások és a belső vámok eltörlését. Széchenyi koncepciójában a gazda-

sági-intézményi előrelépés nem öncél: mindez a nemzet emelkedését szolgálja, ami kiművelt emberfők sokaságát is igényli.

Ez új hang volt a magyar politikai életben, nemcsak a gazdasági problémák polgári megközelítése miatt, hanem azért is, mert reformjai nem fordultak szembe a kormánnyal, sőt jelentős részükben an-

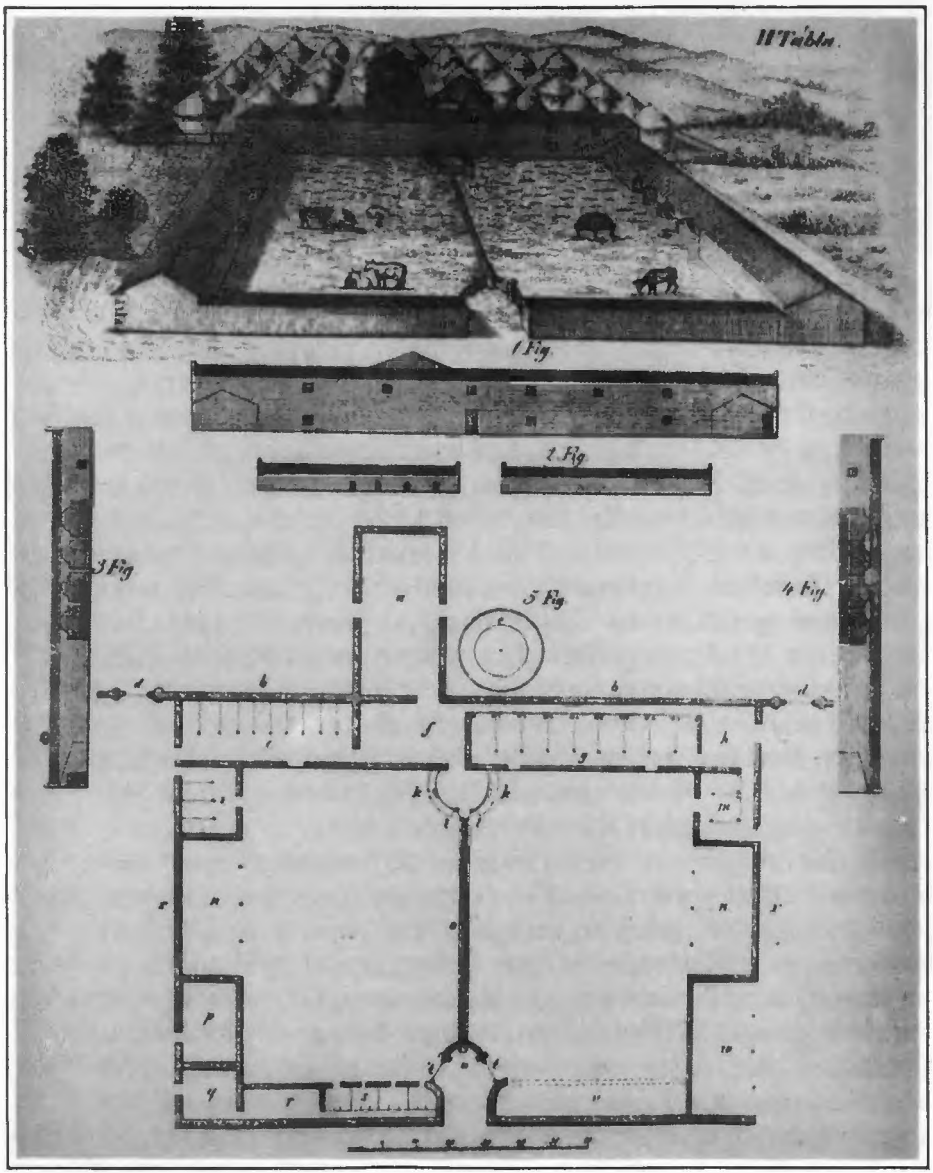

Racionalizált majorsági udvar terve az 1830-as évekből

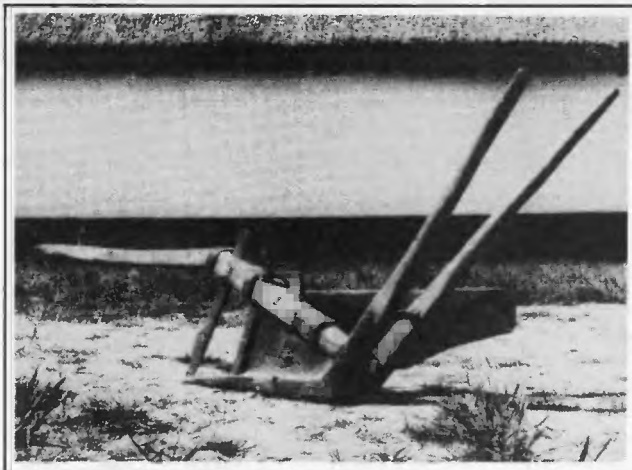

Szarvtalpú eke – a 19. század első felének legelterjedtebb faeketípusa

nak feltételezett jóindulatára építettek. Igaz: az alapkérdés, a hitelképesség hiánya közvetlenül elsősorban a nagybirtokosok és legfeljebb a jómódú középbirtokosok – tehát nem eleve ellenzéki irányba kényszerült rétegek – számára okozott problémát. Széchenyi valóban bennük, a hazai gazdaság kétségtelenül legerősebb rétegében látta a fejlődés, az átalakulás lehetséges hordozóit. Mégis, mivel a *Hitel* a megoldást már a feudális kereteken kívül kereste, elég volt ahhoz, hogy több oldalról is támadják. Válaszként – elsősorban gróf Dessewffy Józsefnek színvonalas és felelősségteljes, de még a régi kategóriákban gondolkodó *Taglalat*ára – jelentette meg Széchenyi 1831-ben a *Hitel* egyes félreérthető részeit megvilágosító *Világ* c. művét – majd írta meg még ugyanebben az évben a *Stádium*ot, melyben 12, már az átalakulás konkrét programját is megalapozó törvényt javasolt. A hitelügyletek megítélése legyen független a felek rendi állásától; el kell törölni a szabad birtokforgalmat gátló ősiséget és a kincstár öröklési jogát a kihalt családok birtokaira. Meg kell teremteni a „birtokbírhatás" szabadságát a nem nemesek számára is, s így a törvény előtti egyenlőséget is. A megyei igazgatás és az országgyűlési követek költségeire ne csak a parasztok, hanem a nemesek is fizessenek; le kell dönteni az ipar és kereskedelem feudális korlátait; az államigazgatásban a magyar legyen a hivatalos nyelv; az országot Budáról igazgató Helytartótanács kapjon nagyobb hatáskört (korlátozandó a bécsi központi hivatalok beleszólását az ország ügyeibe); a tanácskozásokat és az igazságszolgáltatást nyilvánossá kell tenni. Ez már több, mint reform – legalábbis a kormány számára. Nem csoda, ha ennek a könyvnek megjelentetését a cenzúra nem engedélyezte, s végül külföldön kinyomott és Magyarországra becsempészett

A kereskedelem szimbólumai a Wurm-ház homlokzatán

példányait 1833 novemberében lefoglalták. De ez már elkésett lépés volt, Széchenyi és programja legalább egy évtizedre országosan a reform egyetlen modellje lett.

Ám ő nem csupán elméletben vetette fel az átalakulás problémáit, hanem egy sor konkrét gazdasági vállalkozás kezdeményezője, sőt aktív vállalkozó részese, vagy éppen operatív irányítója is lett. Tevékenysége a gazdasági élet széles területeire terjedt ki, a minőségi lótenyésztést előmozdítani hivatott lóversenyek szervezésétől kezdve a dunai gőzhajózás támogatásán át a már polgári részvénytársasági formában 1842–48-ban felépített Lánchídig (a Duna első állandó hídjáig), s az ország első nagy teljesítményű gőzmalmáig, a Pesti Hengermalomig (1846). Eme modern formájú vállalkozásoknak nemcsak szervezője, de egyik jelentős részvényese is volt, Pesten értékes (és a város növekedésével növekvő értékű) bérházingatlanoknak és telkeknek volt birtokosa: 1848-ra jövedelmeinek jelentős része már nem feudális járadékból, hanem polgári forrásokból származott. Tervei megvalósítására a 40-es évek végén belépett az ország közigazgatását irányító főhivatalba, a Helytartótanácsba: ennek tagjaként az Alföld gabonatermő vidékeinek a belső és az exportkereskedelembe való bekapcsolása érdekében a tiszai ármentesítés és a Vaskapu-szabályozás állami szintű irányítását is elvállalta. A kormánnyal együttműködni vagy akárcsak a konfliktusokat kerülni egyre kevésbé volt népszerű feladat: a 40-es évek közepére Széchenyi népszerűsége is csökken. Ám ez már nem változtatott azon, hogy a *Hitel* azzal, hogy 1830-ban valóságos magyarázatot, és egyúttal kibontakozási javaslatot is adott a megoldhatatlanságukkal a társadal-

mat már hosszú ideje egyre jobban nyomasztó problémákra, tudatosította (ha ki még nem is mondotta): itt az egész feudális rend válságáról van szó, melyből már csak előre lehet kilépni. Döntő felismerés ez, melynek igazságát néhány hónap múlva az 1831. évi kolerajárvány nyomán kitört felső-magyarországi parasztfelkelés szörnyű eseményei húzták alá. Ezek rávilágítottak a tömegekben élő roppant feszültségre, amely a társadalmi rend kereteinek csak pillanatnyi meglazulásával is azonnal képes kirobbanni – és ösztönzőül szolgáltak a polgári átalakulás Széchenyi nyomán elinduló, de rajta majd túl is lépő liberális képviselőinek is.

„Szabadság és tulajdon"

A feudális viszonyok egyre érezhetőbb válságára azonban Széchenyi válasza csak egy volt a lehetségesek közül. Nagybirtokainak jövedelmeivel háta mögött még a hagyományos gazdálkodás mellett is hosszabb távon valamikor mégiscsak hitelképessé válható főúr, tagja a birodalmat kormányzó politikai elitnek: reformeszméiben nem tervezte a fennálló uralmi viszonyok gyökeres megváltoztatását, sőt e reformok megvalósításában éppen hogy a kormány támogatására számított.

A magyar birtokos nemesség többsége számára azonban, melynek új generációit egyre jobban fenyegette birtokainak elaprózódása, és sem jövedelme, sem birtoka nagysága nem engedett meg nagyobb beruházásokat, Széchenyi válasza nem volt kielégítő. Úgy látták: a gazdasági konjunktúra lehetőségeit eredményesen úgy kamatoztathatják, ha az egész állam irányítása kezükbe kerül, s ennek során megvalósul a hatalmi pozíciók új elosztása, és főleg a terményeik értékesítését gátló állami gazdaságpolitika, vámrendszer megváltoztatása. Ez az út azonban végső fokon az egész bécsi abszolutista rendszer felszámolásához vezetett volna: olyan célhoz, mely már 1790-ben is felderengett. Ahogy akkor a reformer nemes urak igényeik eszmei alátámasztásaként a felvilágosodásnak a polgári forradalmat előkészítő ideológiáját használták fel, úgy alkalmazzák most utódaik a már a polgári forradalmon túllépett, konszolidálódott nyugat-európai rendszerekre jellemző liberalizmus ideológiáját. Legalábbis azokban a reformgondolatokban, melyek az 1828. évi bizottsági munkálatok megyei megvitatása során oly nagy változatosságban merültek fel, jelentős részben már nemcsak antiabszolutista, hanem a polgári átalakulás felé mutató liberális eszmék és igények is felbukkantak.

A reform irányába tartó nemesi rétegek azonban éppen a kolerazendülés tapasztalatai alapján jól láthatták, hogy törekvéseiket az udvarral szemben csak akkor képviselhetik sikerrel, ha konfliktus esetén maguk mögött tudhatják a parasztság tömegeit is. Ennek érdekében az „érdekegyesítés" stratégiáját alakították ki, amely elsősorban a birtokos paraszti, telkes jobbágyi réteg számára igyekezett megteremteni a felszabadulást: lehetővé téve földesúri terheik készpénzzel való örökös megváltását (mely egyúttal a földesurakat is pénzhez juttathatta volna), ezáltal jobbágytelkeik polgári birtokosává kívánta tenni őket. „Szabadság és tulajdon" – határozta meg Kölcsey azt a közös érdeket, mely minden lakosát egyformán kötheti a hazához.

Az alkalmat e reformtörekvések gyakorlatban való érvényesítésére az 1832–36. évi hosszú országgyűlés hozta meg. Ennek központjában immár a bizottsági munkálatok országos vitájának tapasztalatait is hasznosító reformok meghozatala állott. A reform hívei kísérletet tettek e munkálatok javaslatainak minél liberálisabb továbbfejlesztésére, és ennek megfelelő törvények alkotására. Az udvar azonban

A nemesi világ jellegzetes alakjai az 1800-as években Csokonai Cultura *c. vígjátékában. Lehelfi „magyar gavallér" és szolgája. Szászlaki „németes gavallér" és szolgája*

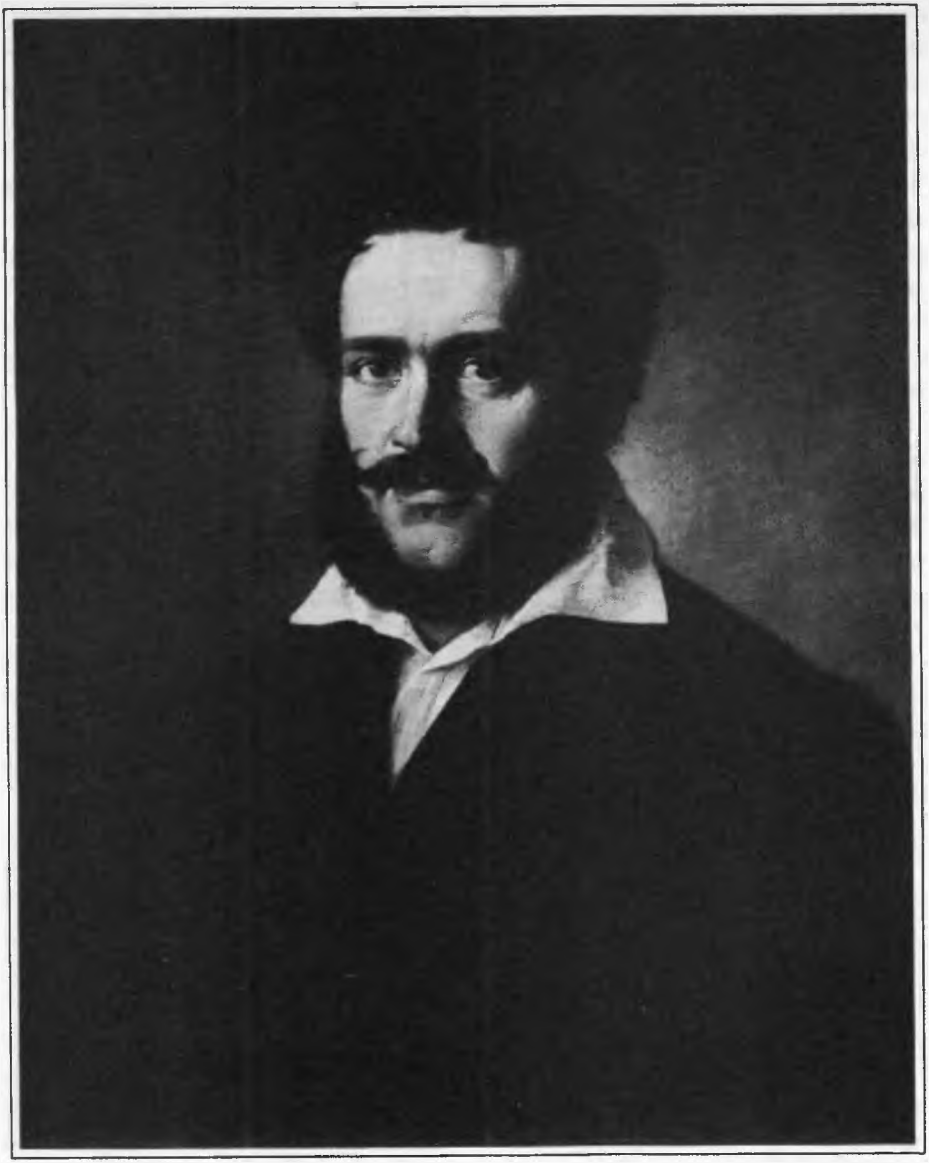

Wesselényi Miklós az ellenzék vezetője

egyrészt a főrendi tábla hagyományosan konzervatív és udvarhű többségének, másrészt a könnyen korrumpálható megyei s szegény köznemesi tömegeknek a segítségével, akiket rá lehetett venni a reformer követek számára adott haladó utasítások módosítására, végül felülkerekedett: sikerült a reformtörekvéseket megbuktatni. A győzelem azonban már korántsem volt egyértelmű.

Az országgyűlésen kialakult ugyanis a polgárosodás irányába mutató ellenzéki reformpolitikát határozottan képviselő, tudatosan liberális politikai csoportosulás. S megjelent az ellenzék szervezésére és képviseletére egy új politikus generáció. Csak három név: elsősorban báró Wesselényi Miklós, erdélyi arisztokrata, aki Széchenyi barátjaként és híveként lépett a politikai porondra, s csakhamar a kormánnyal élesen szembefordulva e liberális ellenzék legnagyobb hatású és legszenvedélyesebb szervezőjévé vált. *Balitéletek* c. könyvében a polgári átalakulást a gazdasági és politikai változásokkal már egységben ragadta meg. Kölcsey Ferenc, a költő, páratlan világossággal tudta megfogalmazni a reform központi problémáit, a fiatal Deák Ferenc pedig, a kiváló taktikus, a feudális jogrendszer alapos ismeretében kutatta fel e rendszer belső ellentmondásait, és használta fel azokat a reform érdekében. E vezető politikusok mint példaképek körül csoportosult az országgyűlési fiatalság egy jelentős, ellenzéki beállítottságú része is. Végül: az országgyűlés a kormány kíméletlen bírálatában sokszor elkeseredett és éles hangú vitái ezúttal első ízben az egész ország nyilvánossága elé kerültek. Egy fiatal zempléni ügyvéd, Kossuth Lajos, a cenzúra megkerülésére magánlevél formájában szétküldött *Országgyűlési Tudósításai*, ellenzéki szempontból kommentálták gyorsan és folyamatosan minden eddi-

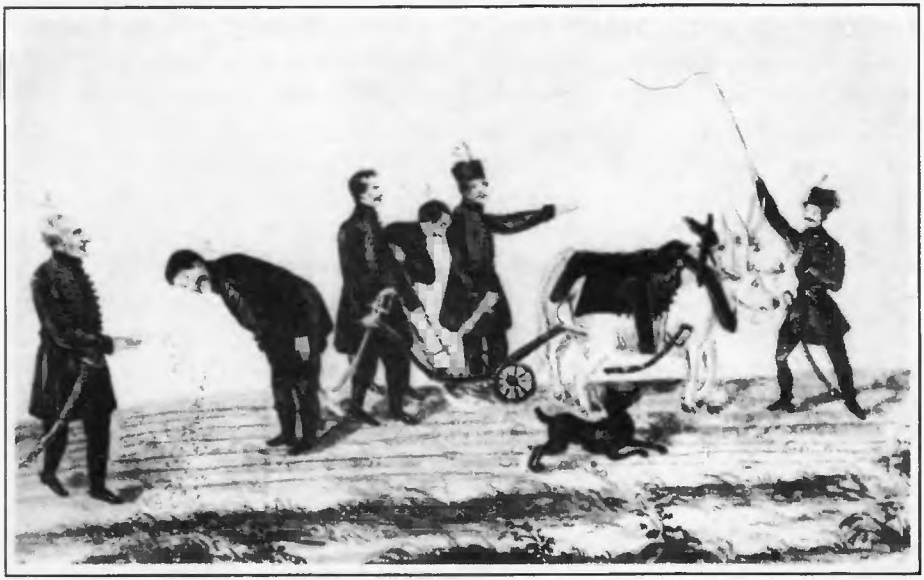

Karikatúra az 1839–40. évi országgyűlésről

ginél szélesebb rétegek felé az országgyűlés eseményeit, és főleg az ott kifejtett gondolatokat.

Mindez együtt már sok volt a kormánynak. Az országgyűlés ideje alatt meghalt Ferenc király. Utóda, fia, a korlátolt V. Ferdinánd lett (1835–1848), aki mellett a Metternich által irányított szűk kormányzó csoport, a kamarilla továbbra is a merev abszolutizmus fenntartására törekedett. Ennek jegyében az országgyűlés lezárása után néhány nappal letartóztatták az ifjúság vezetőit: több évi súlyos börtön várt rájuk. Kossuthot eltiltották új, immár a törvényhatóságok politikai életéről beszámoló vállalkozásának, a *Törvényhatósági Tudósítások*nak folytatásától, és mikor ellenszegült, 1837 tavaszán őt is elfogták, és több évi börtönre ítélték. A Wesselényi ellen még 1835-ben megindított felségsértési perben 1839 elején született meg az ugyancsak több évi börtönt kiszabó ítélet.

Az országra ismét rátelepedett az elkeseredés és a rémület. De ennek fenntartása már nem sokáig volt lehetséges.

A polgárosodás útján

A nemzeti és társadalmi reformmozgalom az 1839–1840-es országgyűlésen érte el első jelentős sikereit. Törvénybe iktatták, hogy a jobbágy megválthatja személyét és telkét a földesúri szolgáltatások alól; a váltótörvény biztonságot nyújtott a hitelezőknek; polgári szellemben rendezték a kereskedelem és az ipar működési feltételeit; megadták a szabad királyi városi letelepedés, a kereskedelem- és iparűzés szabadságát az addig jogtalan zsidóságnak. A reformellenzék szívós, ügyes harccal elérte, hogy szabadon bocsátották a politikai foglyokat. A börtönben megvakult Wesselényi s az ifjúság vezére, Lovassy László – elméje elborulván – nem tért vissza a politikai életbe. Diadalmasan, ereje és szelleme teljében tért viszont vissza, egyenesen az ellenzék élére a mozgalom vezércsillaga: Kossuth Lajos.

A Kossuth vezette ellenzéki küzdelem három szakaszban, három különböző fórumon zajlott le. Kezdődött az általa szerkesztett – 1841 elején megjelent – *Pesti Hírlap* hasábjain. Ez volt az első modern politikai újság hazánkban, a Kossuth által írt vezércikkel, tárcával, vidéki levelezőkkel, amely nemcsak informált, hanem agitált és szervezett is. Kossuth bámulatos tájékozottsággal és taktikai művészettel járta körül az ország tájait és problémáit a szegénykérdéstől, a pesti pincelakásoktól és a börtönviszonyoktól, a földesúri bíráskodás önkényeskedéseitől kezdve az égető gazdasági kérdésekig, a vas-

útépítés és a vámügy rendezéséig. Bírált, kipellengérezett, és egyben programot is adott: az örökváltság helyett már a jobbágyterhek általános megszüntetését, a közteherviselést és a nemesi előjogok eltörlését, a városok felemelését. Fő célja egy polgárosult középosztály megteremtése, az alkotmányos és önálló nemzeti lét feltételeinek biztosítása volt. Napirenden tartotta a nemesség, polgárság és parasztság érdekegyesítésének politikáját.

Az 1840-es években kibontakozott Széchenyi–Kossuth-ellentét nem a mezőgazdaság vagy az ipar fejlesztésének elsőbbsége körül forgott, nem is a modernizálás és önállóság sorrendisége körül. A vita a „metódusról" és a taktikáról folyt. Ezen Széchenyi elsősorban a kormányhoz való viszonyt értette: ő nem a bécsi kormány ellenében, hanem közreműködésével kívánta a reformokat bevezetni. Kossuth tudta, hogy valóságos változást csak az abszolutizmus ellenében vívhatnak ki. A „metódus" végső soron a polgári átalakulás mérsékeltebb, fokozatosabb és radikálisabb útjának ellentétét fejezte ki.

Az abszolutista kormány 1843-ban Kossuthot eltávolította a szerkesztésből, de az ellenzéki mozgalom előretörését nem tudta megakasztani. Ennek második szakaszában az 1843–44. évi országgyűlésen – egyebek között – elérték a magyar nyelv államnyelvvé nyilvánítását. Kossuth a következő években új terepen: a gazdaságpolitikában szervezte a reformmozgalmat. Szervezője lett a hazai ipar védelmében a külföldi – ausztriai – áruk bojkottálására létrehozott s

Polgári teadélután a reformkori Pesten

Kossuth Lajos a 40-es években

gyorsan országosan elterjedt Védegyletnek; megkísérelte egy Gyáralapító Társaság és egy Kereskedelmi Társaság alapítását is, kevés gyakorlati sikerrel. E gazdaságpolitikai küzdelemben alakult ki Kossuth elgondolása az önálló vámterületről.

A harmadik szakaszban, 1847 tavaszán, az ellenzék politikai pártként is megszerveződött. Mintegy válaszként is a konzervatívok 1846. őszi programjára, Kossuth koncepciójával egyeztetve Deák Ferenc kidolgozta a programként szolgáló *Ellenzéki Nyilatkozat*ot. Elsőrendű követelésként szerepelt benne a köztehervíselés, a törvény előtti egyenlőség, a jobbágyviszonyok kötelező, állami kárpótlással történő megszüntetése, a nemesi birtokok szabad forgalma, a sajtószabadság, a parlamentáris kormányzás bevezetése felelős minisztériummal, Erdély egyesítése Magyarországgal: mindaz, amit később 1848 márciusa iktatott törvénybe.

Az ellenzéki párt az ország kiváló politikusait, íróit, tudósait tömörítette: egy szellemi erőben, bátorságban, erkölcsi tartásban kiváló reformnemzedéket. Egyik vezére Deák Ferenc, akinek az 1843. évi büntetőjogi javaslata a kor leghaladóbb ilyen alkotása volt. (Nem is került megvalósításra.) Ide tartozott Eötvös József író, tudós, politikus, akinek két regénye, a feudális maradiságot leleplező *A falu jegyzője* és Dózsa György parasztháborújának felidézésével az érdekegyesítést irodalmilag propagáló *Magyarország 1514-ben* nagy hatást keltett. E táborban volt Eötvös elvbaráti köre, az író Kemény Zsigmond, a történész Szalay László, a központosítás és polgárosodás hívei: a centralisták. Az ellenzék másik kiváló vezére gróf Batthyány Lajos volt. Ő és unokatestvére, valamint a hazafias liberális arisztokraták közül többek között a Károlyiak, az Andrássyak s a középnemesség java a reformot támogatta.

Kossuth és az ellenzék sikerét elősegítette, hogy az 1840-es évek heves harcaiban bebizonyosodott: a bécsi kormány minden érdemleges reformot elgáncsol, ellensége a haladásnak, a nemzeti megújhodásnak. Ugyanakkor a liberális reformellenzékkel szemben párttá szerveződő konzervatívok sem érdemleges programot adni, sem eredményeket felmutatni nem tudtak. A kormánypárti „pecsovicsok" fokozatosan elszigetelődtek.

Az ellenzék sikerét végső soron az alapozta meg, hogy az 1840-es évek gazdasági fellendülése nyomán az ország társadalmában megerősödött a polgárosodást, a modernizálást kívánók tábora. Ezt kívánta a gazdasági gondokkal küszködő birtokos nemes, a nem nemesi értelmiség, a városi és a falusi kispolgárság, a születőben levő ipari és mezőgazdasági bérmunkásság és a felemelkedő zsidó polgárság. A legkülönbözőbb elemek sorakoztak fel a reformellenzék, a

SZOMBAT 1. TÉLELŐ 2. 1841.

Pesti Hírlap

MAGYARORSZÁG ÉS ERDÉLY.

Landerer Lajos

A Pesti Hírlap

kossuthi program mögött, mindazok, akiknek létét, illetve emelkedését fenyegette az elavult, válságba jutott feudális és abszolutisztikus rendszer. A radikális változások várásának, sürgetésének adott hangot az irodalom, a zene, a képzőművészet és mindenekelőtt Petőfi Sándor, a forradalmár költő, és fiatal írókból álló köre: a *Fiatal Magyarország.*

1847 őszén, rossz gazdasági helyzetben, az egész társadalmat átjáró elégedetlenség és növekvő feszültség jegyében ült össze Pozsonyban az utolsó rendi országgyűlés.

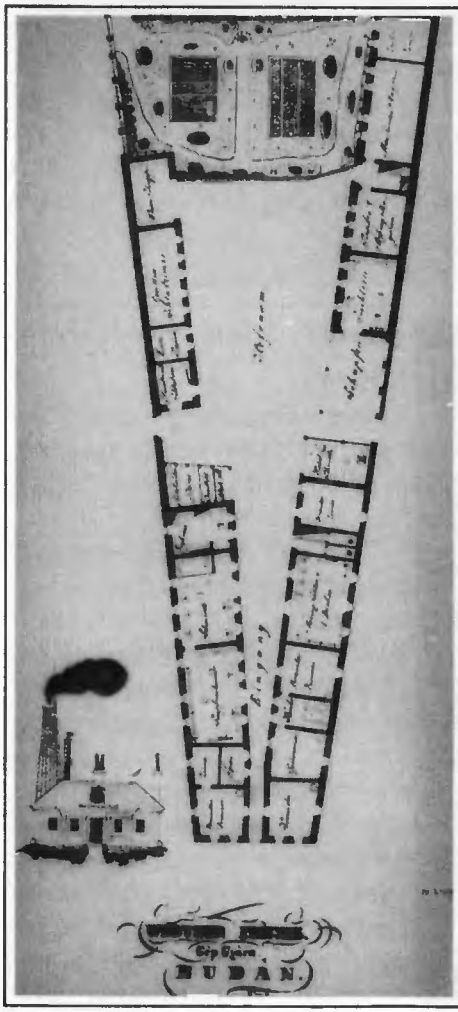

Werther Frigyes budai gépgyárának homlokzati képe és alaprajza
Numvári Werther Frigyes és felesége

Új magyar kultúra a 19. század első felében

Ahogy az európai politika és az európai gazdasági fejlődés a magyar glóbust is elérte, kihatásai nemcsak a gazdaságban és a politikában kezdték meg a fennálló feudális viszonyok és az abszolutista politikai rendszer megbontását, hanem a szellemi életben is. A fejlődés elsősorban gazdasági elemeinek nyomására megnőtt az igény a modern tudomány egyes eredményeinek legalábbis adaptációjára – ha az önálló természettudományos és műszaki fejlődés igényeinek bázisa és szakember-állománya még csak nagyon keskeny volt is. De elsősorban a pesti egyetem körül így is figyelemre méltó részeredmények születtek a mezőgazdasági tudományokban (ideértve még a növény- és állattant), a vízépítésben, valamint az orvostudományban. A kor két valóban alapvető, a nemzetközi tudomány mércéjével mér-

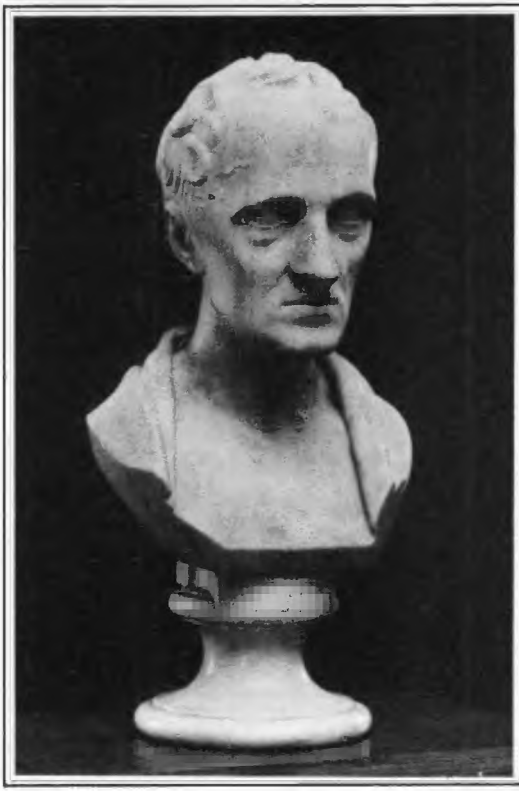

Kazinczy Ferenc

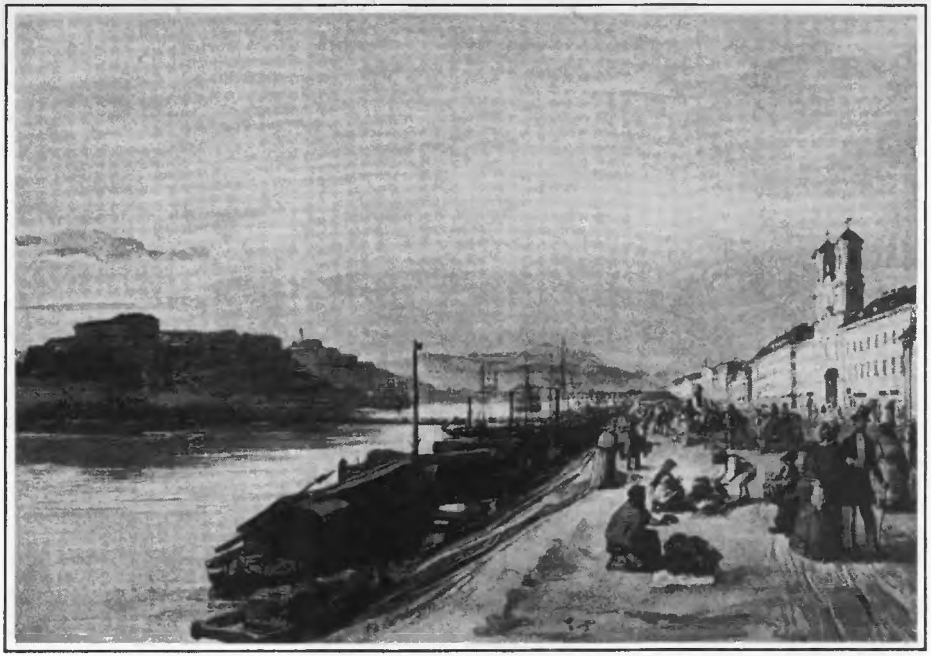

A pesti Aldunasor 1842-ben

ve is nagy jelentőségű felfedezése Jedlik Ányos 1828-ban megszerkesztett villanymotorja, és a Bolyaiak az abszolút geometriát megteremtő munkássága (1832), az ezeket felhasználni és alkalmazni képes műszaki, illetve elméleti igény híján azonban még visszhangtalanul maradt.

Viszont szélesen és nagy gyorsasággal bontakozott ki a társadalomtudományi műveltség, és általában a világot és viszonyait tükröző és értelmező, legtágabban vett kultúra változása is: hozzáidomulása elsősorban azokhoz az igényekhez és lehetőségekhez, amelyeket a gazdaságban és társadalomban végbemenő változások vetettek felszínre.

A legnagyobb eredményt a magyar nyelvnek a 18. század végével kezdődő megújítása jelentette. A gazdaság és társadalom új orientációja nyomán az átlagember világa, szemhatára is kezdett kitárulni: mindennapjaiba új tárgyak, jelenségek, egyre bonyolultabb viszonyok léptek be. Az új kézműipar vagy a mezőgazdaság tökéletesítése, az első magyar nyelvű modern szakkönyvek, a tudományos munkák számtalan új fogalomnak követelték a magyar megfelelőjét. A táguló világban az emberek egymás közti legszemélyesebb viszonyaiban is olyan vonások jelentkeztek, amelyeket pontosan még

Kölcsey Ferenc

nem is tudtak kifejezni: szerelem, szenvedély, bánat és öröm új, egyre bonyolultabb, ellentmondásosabb formái. Mivel mindezeknek gyökerei Európa polgáriasultabb országainak viszonyaiba nyúltak le, könnyű átlátni, hogy a nyelv megújítása közvetve ezeknek a viszonyoknak megismertetését és tudatosítását is magával hozta. Ez az oka, hogy a nyelv megújítása évtizedeken át tartó heves harcot váltott ki azok között, akik megelégedtek volna csupán a szókincs gyarapításával, illetve akik ezt – miként a vezérük, Kazinczy Ferenc – végül is győztesként, a stílusnak és az emberi magatartásnak megújításán át már egy polgári ízlés, értékrend és érzelemvilág befogadtatására kívánták felhasználni.

A több tízezer szóval, kifejezéssel megújult nyelv a 19. század első negyedére már alkalmassá vált nemcsak a gazdasági élet, a tudomány új eredményeinek magyarul való megismertetésére, hanem új irodalmi műfajok átvételére, és ezek alapján új érzelmek, felvilágosodott, majd romantikus magatartáseszmények kifejezésére. Eredményének már a 19. század elejétől megszakítatlanul sorakozó írói és költői életművek (és egyeseknél már színpadi sikerek is) a tanúságai, mint Batsányi János, Csokonai Vitéz Mihály, Berzsenyi Dániel,

Kisfaludy Károly, Fazekas Mihály, Vörösmarty Mihály, Kölcsey Ferenc, vagy a prózában Kazinczy és ugyancsak Kölcsey munkái; ekkor születik meg a máig legnagyobb magyar drámai mű, Katona József *Bánk bán*ja. Közvetlenül mindezek még egy nagyrészt nemesi olvasóközönség politikai igényeit, életérzését és világát, történeti tudatát, mentalitását tükrözik, arra rezonálnak – nyilván nem függetlenül íróiknak is (még ha anyagilag többnyire csak nagyon szegényes viszonyokat takaró, de mégis) nemesi származásától és öntudatától.

A műveltség azonban nemcsak a példaként felsorolt nagy mesterek és a műveiket befogadni kész művelt olvasók szintjén mutatott változást, megindult ez az alsóbb néprétegek között is. Jellemzője az olvasni tudás gyorsuló elterjedése volt. Amióta Mária Terézia 1777. évi tanügyi szabályzata célként tűzte ki az elemi népoktatás megszervezését, megnőtt az olvasni tudók száma a parasztok között is. A szabályzat 1806. évi új kiadása pedig – ha még sokáig nem is nagy sikerrel – kötelezővé tette a gyermekek iskolalátogatását. Ettől persze még nem mindenki lett olvasó ember, de számuk növekedését az elsősorban éppen ezekhez a rétegekhez szóló kezdetlegesen illusztrált vásári ponyva nyomtatványok a századfordulótól feltűnően megnö-

Vörösmarty Mihály

Petőfi Sándor

vekvő száma és a hazai magyar nyelvű sajtó kezdetei sejtetik. De a század elejétől a társadalom új igényeire felelve a magyar nyelvű színjátszás az újfajta magatartásmodelleket és érzelmeket még az analfabéták számára is megismerhetővé teszi. A Kolozsvárott, Miskolcon, Székesfehérvárott megépült magyar színházak után 1837-ben Pesten is megnyílt a magyar színház, és a vidék igényeit egyre nagyobb számú és színvonalasabb vándor színtársulatok elégítik ki. Az 1840-es évek közepétől már a gazdasági élénkülés sodrában kibontakozó, falusi-kisvárosi, részben már nem nemesi kispolgári-értelmiségi rétegek radikálisabb mentalitása, ízlésbeli igénye kezd egyre nagyobb szerepet játszani az irodalom irányának meghatározásában. Ekkor lép az irodalom élére Petőfi Sándor és Arany János. Már többféle, különböző irányú és színvonalú irodalmi-kulturális folyóirat viszi el az irodalom hangját az egyre népesebb olvasóközönséghez, miközben a színpadokon megjelennek, méghozzá nagy sikerrel az első népszínművek. Jó fordítások nemcsak Shakespeare-t, Schillert és Molière-t, hanem egyre inkább a kor modern európai polgári világát bemutató színműveket is a közönség elé állítanak; kibontakozik a színészkultusz, megjelenik a primadonna.

A 19. század első harmada változást indított meg a magyar zenei műveltségben is. Elsősorban a városi polgárság és a jobb módú nemesség körében kiszélesedett a kor európai zenéje iránti érdeklődés: Bécs zenei kultúrája kisugárzott Magyarországra is. Ezekre az évek-

Schodelné,
pesti operaénekesnő

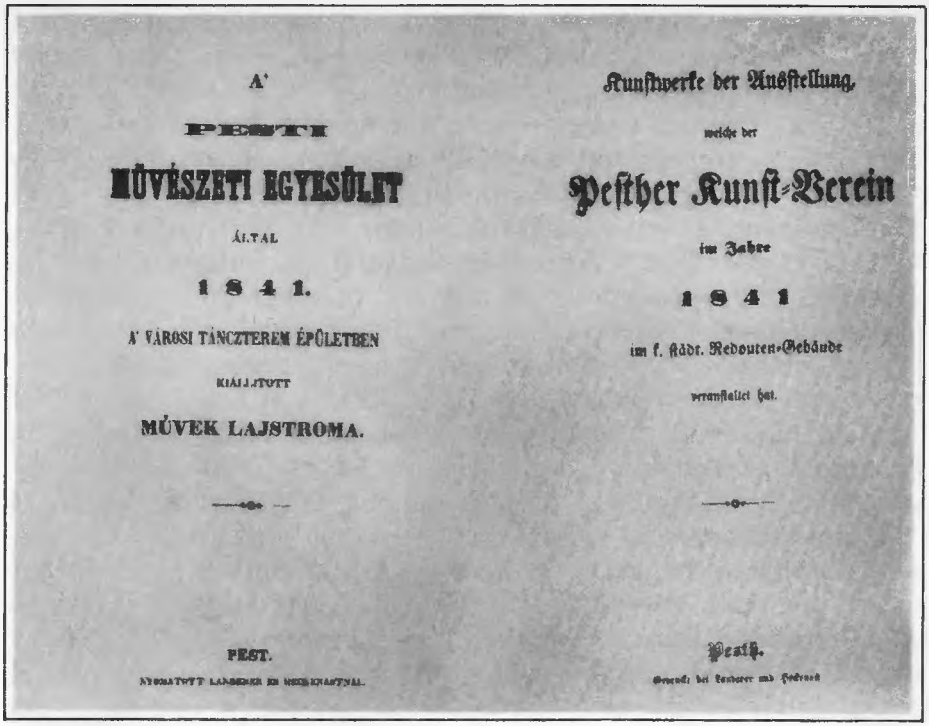
A'
PESTH
MŰVÉSZETI EGYESÜLET
ÁLTAL
1841.
A' VÁROSI TÁNCZTEREM ÉPÜLETBEN
KIÁLLÍTOTT
MŰVEK LAJSTROMA.
PEST.
Kunstwerke der Ausstellung,
welche der
Pesther Kunst-Verein
im Jahre
1841
im k. städt. Redouten-Gebäude
veranstaltet hat.
Pesth.

A Pesti Műegylet kiállításának katalógusa

re formálódott ki az a zenei nyelv, a verbunkos muzsika, amely mint sajátosan magyarnak érzett stílus csakhamar meghódította a nemesség, sőt a parasztság legszélesebb rétegeit, és hatásának nyomait a kor hazai klasszikus zenei műfajaiban is érezni lehetett. Végül a társadalmi hierarchia legalján, a széles népi tömegek zenei kultúrájában is új elemek jelentek meg: a társadalom megélénkült mozgása nyomán a korábban zárt falusi dallamvilágba is új meg új, gyakran már messze földről származó motívumok hatoltak be – megjelenik az új típusú népdal. Egy negyedszázad lassan bontakozó sikertelen kísérletei után és mindezeknek mintegy szintéziseként 1844-re megszületik az első modern magyar opera, Erkel Ferencnek (a *Himnusz* megzenésítőjének) *Hunyadi László*ja. Sikerében már nem csupán a hazafias téma a fő tényező.

A polgárosodó életmód magával hozta a képzőművészet iránti igény és fogékonyság ébredését: megszaporodtak – ha még nem is magas színvonalon – a képzőművészet művelői. A vidéki kúriák falaira portrék, metszetek kerültek, és a parasztházakban is megszaporodtak a primitív, de egyre tarkább képes ábrázolások. Az 1830-as

években azonban már megjelenik a magas művészet is: első mesterei, Brocky Károly és Markó Károly csakhamar külföldre távoznak, de Barabás Miklós elsősorban portréival már itthon arat egyre nagyobb sikereket, miközben mellette már formálódóban van a romantikus, a maga teljességében csak 1849 után kibontakozó történeti festészet is. S addig is: az európai korszerű művészeti ízlést a *Pesti Műegylet* kiállításai és a főváros első műkereskedői, könyvek és folyóiratok illusztrációi segítenek elterjeszteni. Ekkor alkotja a magyar klasszicista szobrászat első európai színvonalú darabjait a Rómában tanult Ferenczy István.

Végül, a gazdaság szerény időszaki konjunktúrái nyomán maga az épített világ képe is országosan átalakulóban van: a szaporodó új épületek, elsősorban főúri kastélyok, városi paloták, nemesi kúriák, de itt-ott már a paraszti házak is a korban uralkodó klasszicizmus stílusjegyeit viselik magukon – éppúgy, mint az ekkor épült templomok és általában a középületek. A kor néhány jelentős hazai építészének munkájával (közülük elsősorban Pollack Mihály és Hild József neve emelendő ki) a nemzeti piac a kultúra és az állami adminisztráció központjává váló Pesten immár nemcsak nagyszabású középületek (pl. Nemzeti Múzeum, Megyeháza, Redout), hanem impozáns terek, egész utcasorok épülnek fel – de szép, klasszicista épületegyütteseket több vidéki városban is találunk.

A művelődésben kibontakozó sajátságosan és tudatosan magyar nemzeti áramlat sokféle ágát az a politikailag is tudatos magatartás integrálja egységbe (egyúttal kifejezőjévé és szövetségesévé is téve őket), mely ekkorra tette meg első lépéseit a polgári átalakulás kezdeményezésére. Ez a magatartás a „nemzeti" elem mindenekfelettiségét hirdeti, és a művelődéstől ennek a nehezen meghatározható fogalomnak és igénynek kifejezését és értelmezését igényli. Ez az igény nagy, már a 18. század közepétől kibontakozó történeti kutatásokra, forrásfeltárásokra és összefoglaló munkákra támaszkodhat. A kor magyar kultúrája így könnyen válik erősen történeti jellegűvé: a *Himnusz* és a *Szózat* éppúgy a magyar történelem összefoglalása és a jelen szempontjából való értékelése, mint a zene és a képzőművészet ismertetett reprezentatív alkotásai is a történelmen mint témán és analógián keresztül kísérlik meg a jelen értelmezését. Ennek az igénynek jegyében születik meg 1842–46-ban Horváth Mihálynak (1849 majdani kultuszminiszterének) négykötetes, nagy összefoglalása, a *Magyarország története.*

A művelődés és politika ilyen szoros összefonódása az előbbinek a népszerűséget és a társadalmi jelentőséget, utóbbinak pedig az át-

ütő erőt, az őt megértő tömegbázis kiszélesedését fogja megadni. Mindez döntő előfeltétele a polgári átalakulás irányába mutató, egyre szélesebben kibontakozó politikai küzdelem sikerének.

A nemzetek ébredése a Duna-tájon

Az a folyamat, amely a magyarok körében ebben az időszakban végbement, s amelynek lényege a modern magyar nemzet létrejötte, a lakosság többségét kitévő nem magyar népek körében, számos eltéréssel természetesen, de ugyancsak jelentkezett és kibontakozott.

Az eltérések alapvetően a nemzetiségek többnyire különböző társadalmi struktúrájából adódtak. Az egyetlen, ahol az eltérés nem volt számottevő, az egyébként is a kortársak szerint más megítélés alá eső horvát volt. A horvát társadalom szerkezete erősen emlékeztetett a magyarra, jelentős nagybirtokos arisztokráciájával, nagy létszámú kisnemességével, széles paraszti tömegeivel. A parasztok egy része nem is volt jobbágy, hanem személyileg szabad, katonai szolgálata fejében használta földjét az ún. katonai határőrvidéken.

A németek közül az erdélyi szászok alapvetően polgári jellegű társadalmat alkottak, csakhogy ezt a zárt polgári jellegét feudális kiváltságok őrizték meg. Magyarországon a német városi polgárság már ekkor elindult a természetes elmagyarosodás útján, a paraszti tömegeket pedig a nemzeti ébredés még nem érintette.

A románok, szerbek, szlovákok és kárpátukránok nemessége, a rendi kiváltságok révén, a magyar nemességgel olvadt egybe, s erre a korszakra kezdett nyelvileg is elmagyarosodni. Tömegeit a jobbágyi kötelékben élő parasztság és a városi kispolgári rétegek tették ki. A szerbek és románok esetében egy kis rész ugyancsak határőrvidéki szabad katona-paraszt volt. A szerbek jórészt a szabad királyi városokban, a fő kereskedelmi útvonalak mentén települtek meg kereskedőpolgárokként, valamint a déli területeken, a Bácskában és a Bánságban. Egy részük határőrvidéki szabad katona volt, a többiek szabad parasztok. A városi szerb polgárság különösen a Vaskapu szabályozása után gyarapodott, mert ennek révén a Duna lett a főútvonala a keleti kereskedelemnek, az erdélyi utak rovására.

Valamennyi nemzetiség körében, ha számszerűen nem is, de nagy jelentőségű volt az értelmiség, elsősorban a papi értelmiség. A görögkeleti (ortodox), illetve a görög katolikus (unitus) egyház bizonyos értelemben a nemzeti egyház szerepét játszotta körükben. Különösen a szerbek esetében volt fontos az ortodox egyház, hiszen az

1690-es lipóti kiváltságlevél értelmében az időnként összehívott szerb egyházi kongresszusok egyúttal a szerbek politikai fórumát is jelentették. Az 1790 szeptemberében Temesvárott tartott szerb nemzeti kongresszus vetette fel először a szerbek területi autonómiájának a követelését. A kongresszus politikai, világi szerepét mutatja az is, hogy ezen a Határőrvidék szerb tisztjei is részt vettek. Az 1842-es karlócai kongresszuson választották meg metropolitává Josip Rajačićot, aki majd az 1848-as forradalom idején játszik jelentős szerepet.

Az értelmiség tudatosította elsőként az elkülönülését a magyaroktól, egy más nemzethez való tartozását. Úgy vélte, ez a nemzet mindig is volt, csak most éppen alszik, s ebből a halálos álmából kell felébreszteni. Ezért beszéltek már a kortársak is nemzeti ébredésről, illetve ébresztésről.

Ennek az ébresztésnek első és legfontosabb teendőjének a nemzeti nyelv megteremtését tartották, hogy azon lehessen szólni a néphez, azon lehessen hirdetni a nemzethez való tartozását. Irodalmi formában általánosan kanonizált nemzeti nyelve korszakunk kezdetén egyiknek sem volt, a szlovákok közül az evangélikusok a középkori cseh nyelvet használták irodalmi nyelvként, a katolikusok különböző nyelvjárásokat, a szerbek a szerb szavakkal megtüzdelt oroszt,

Erdély nemzetiségei – magyarok, románok, szászok a nagyszebeni vásáron

A magyarországi nemzetiségek: románok, magyarok, szlovákok, németek

amelyet szlaveno-szerbnek neveztek, a horvátok ugyancsak nyelvjárásokat. A görög katolikus román papok kezdték már a 18. század végén a népnyelvet irodalmi nyelvvé emelni. A horvátok esetében Ljudevit Gaj az egyik, a szerbhez legközelebb eső nyelvjárást, amelyet a szerb Vuk Stefanović Karadžić már szerb irodalmi nyelv rangjára emelt, fogadta el horvát irodalmi nyelvként. A szerbeknél lassabban ment az új, népi, beszélt nyelv irodalmi nyelvként történő elismertetése a szerb polgárság konzervativizmusa miatt, de a szlaveno-szerb végül is fokozatosan kiszorult a használatból. A szlovákoknál kezdeti kísérletezések után L'udovít Štúr a közép-szlovák nyelvjárást tette meg irodalmi nyelvvé. Az ekkor kialakított nyelvek érdemben mind a mai napig megmaradtak irodalmi nyelvként.

Az új irodalmi nyelven versek, elbeszélések, regények, színdarabok születtek, a nemzeti kultúra körvonalai kezdtek kibontakozni. A szerbek 1826-ban Pesten megalapították a *Matica Srpska* (Szerb Anyácska) nevű kulturális egyesületet, amely később más szláv népeknek is mintául szolgált, mint elsőrendűen nyelvművelő és szépirodalmat kiadó társulat. A szerb városi polgárság erejét mutatja az is, hogy 1791-ben Karlócán, 1810-ben Újvidéken szerb gimnáziumot

alapítottak, 1812-ben pedig Szentendrén, az egyik jelentős szerb egyházi központban, tanítóképzőt.

A szépirodalmi alkotások is foglalkoztak az illető nemzet történeti múltjával, de történeti munkák is íródtak, amelyek a kor tudományos szintjén fogalmazták meg a nemzet régi dicsőségét, mint a román Gheorghe Şincai kézirata. A szlovák Ján Kollár nagy hatású szonettsorozatban: *A dicsőség leánya* (Slávy dcera) énekelte meg a szlávok nagy múltját és szomorú jelenét, hogy felébressze és öntudatosítsa őket. A történeti múlt hangsúlyozását szolgálták a különböző romantikus elméletek az illető nemzet előkelő származásáról, a szlávokat többek között a szkítákkal hozták rokonságba, a románok tiszta római származásukat bizonygatták, és mindegyik nemzet történetírója azt hangoztatta, hogy népe őslakos azon a területen, ahol most él. Jovan Rajić még a 18. század derekán írta meg *A különböző szláv nemzetek, különösen a bolgárok, horvátok és szerbek történetét*, 1768-ban készült el vele, a század végén jelent meg Bécsben (1794–95), majd 1823-ban átdolgozott kiadásban Budán, ami mutatja az érdeklődést a szerb történelem iránt. Rajić is a szkíták és a szlávok azonosságát vallotta, egyébként azonban igyekezett a hiteles források alapján, azok bizonyos kritikájával dolgozni.

A nemzeti nyelv és a szépirodalom terjesztője a színjátszás, amely azonban a mostoha körülmények között a műkedvelő színjátszásnál vagy a vándorszínészetnél messzebb még nem jutott ekkor.

Az értelmiség szorgalmazta kulturális fejlődés ezekben az évtizedekben kétségtelenül hozott eredményeket, noha a városi kispolgári elemekhez jutott csak el. Erre a kulturális fejlődésre, eredményeire, a nemzet meglétére már hivatkozhattak, és fel lehetett lépni azzal a követeléssel, hogy ez a nemzeti nyelv az ország életében a magyarral egyenrangúan érvényesüljön.

A horvát mozgalom azért volt előnyösebb helyzetben, mert voltak saját rendi intézményei, a vármegyék, a tartományi gyűlés (sabor), horvát képviselők a magyar országgyűlésen is szerepeltek. Ezért náluk került elő a legkorábban az az igény, hogy elhatárolódjanak a magyar fennhatóságtól. Minthogy a vezetők saját népüket egymagában gyengének tartották, valamennyi délszláv nép nevében hirdették meg az illirizmust, a délszlávok egyesülését közös államban, persze a Habsburg-birodalmon belül. A horvátok Széchenyije, Janko Drašković gróf 1832-ben írt munkájában már gazdasági és társadalmi kérdéseket is tárgyalt.

Habár csekélyebb mértékben, de a szerbek is kedvezőbb helyzetben voltak a többi magyarországi nemzetiségnél. Nemcsak már említett egyházi autonómiájuk révén, hanem azért is, mert akár a

Határőrvidékhez tartoztak, akár a városokban laktak, a megyék magyarosító intézkedései nem terjedtek ki rájuk, ezért nem is volt 1848 előtt jelentősebb a szerb–magyar ellentét. A gazdag szerb kereskedők a városi magisztrátusokban képviselve voltak, sőt a megyék tisztikarában is tevékenykedtek a Délvidéken szerb hivatalnokok. Az 1840-es években alakult meg a főiskolákon és líceumokban tanuló szerb diákok ifjúsági szervezete, az *Omladina,* amely a politikai-nyelvi igények ébrentartásában játszott nevezetes szerepet. Pesten, Pozsonyban és Szegeden működtek fontosabb helyi csoportjai. A szerb nemzeti fejlődés szempontjából pedig nem érdektelen mozzanat, hogy az oszmán fennhatóság alatt jelentős autonómiával rendelkező szerb fejedelemség államapparátusában és kulturális intézményeiben a 19. század elejétől kezdve nagy számban tevékenykedtek a délvidéki területről származó értelmiségiek és hivatalnokok.

A nemzetiségi mozgalmak egészében azonban 1848 előtt még megmaradtak kulturális jellegű igényeik, elsősorban a nemzeti nyelv szabad használatának követelése mellett.

Polgári forradalom (1848–1849)

A forradalom kirobbanása

Amikor 1847 novemberében V. Ferdinánd megnyitotta a soron következő pozsonyi országgyűlést, nemigen akadt, aki sejtette volna, hogy ez a diéta Magyarország történetének utolsó rendi országgyűlése lesz.

Igaz, a polgári átalakulás Pozsonyban megjelent hívei most nagyobb reményekkel indulhattak harcba, mint korábban bármikor. Hiszen az alsótáblán – bár csekély, de vitathatatlan – többséggel rendelkeztek, s az ellenzéki követi csoport vezérszónokaként most – első ízben – részt vett az országgyűlésen Kossuth is, akinek a hatását konzervatív oldalról senki sem ellensúlyozhatta. A felsőtáblán pedig továbbra is a konzervatívoké volt ugyan a többség, a változás szükségének azonban itt is nagy hatású hirdetői akadtak – élükön Batthyány Lajos gróffal, az Ellenzéki Párt elnökével.

De hiába: ahogy teltek a hónapok, mind több jel vallott arra, hogy a liberális ellenzéknek ezúttal sem sikerül majd dűlőre vinnie az égető korkérdéseket, még a legégetőbbet, a jobbágyviszonyok felszámolását sem. Holott ezt az engedőleges örökváltság 1840-ben történt becikkelyezése távolról sem oldotta meg (hiszen a jobbágyok közül vajmi kevesen voltak képesek saját pénzükön váltani meg magukat az úrbéri szolgálmányok terhe alól). És az országgyűlés tárgyalásai az első hónapokban nemcsak a konzervatívok ellenállása miatt nem vezettek kézzelfogható eredményekre, hanem mert a liberálisok sem léptek fel eléggé következetesen és egységesen.

A középbirtokos nemesek nyomasztó pénzhiánnyal küszködő többsége ugyanis képtelen volt belemenni abba, hogy ellenszolgáltatás nélkül felszabadítsa jobbágyait, amíg más módon nem kárpótolhatja magát a jobbágyfelszabadításból fakadó veszteségeiért: amíg nem kerül sor Magyarországon olyan gazdaságpolitika előzetes bevezetésére, amely a hazai ipar kibontakoztatásával és a belső piac ebből következő rohamos kiszélesítésével lényegesen kedvezőbbek-

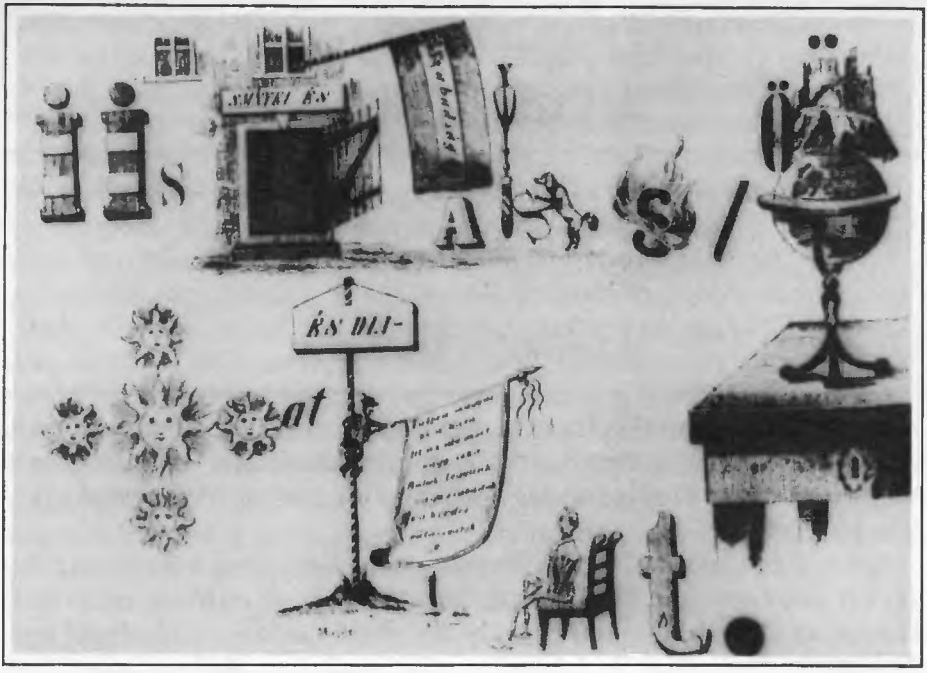

Az európai forradalmi áradat hatása – egykorú képrejtvényen. (Megfejtése: „Páris eseményei és a sajtó szabadsága villany sebességgel a világon örömnapokat és diadalt szült.")

ké nem teszi a mezőgazdasági termelők üzleti lehetőségeit. Csakhogy ilyen gazdaságpolitika bevezetése elképzelhetetlen volt addig, amíg az ország kormányzata nem kerül a liberális ellenzék kezébe. A liberálisok viszont a kormányzati hatalom meghódítására csupán akkor gondolhattak, ha előbb keresztülviszik a jobbágyfelszabadítást, s ezzel biztosítják, hogy a kirobbanó hatalmi harcban a paraszti tömegek ne ellenük, hanem mellettük foglaljanak állást. A birtokosok körülményeinek ilyetén ellentmondásossága pedig még a liberális politikusok legjobbjaira is bénítóan hatott.

Legalábbis 1848 márciusáig. Mert ekkor egyszeriben megváltozott a helyzet. Az előző hetekben fél Európát elborító forradalmi áradat ugyanis hamarosan átlépte a Habsburg-birodalom határait, s március 13-án már Bécs, majd a következő napokban Pest, Milánó és Velence is szenvedélyes forradalmi megmozdulások színterévé lett. Ez a váratlan fordulat pedig lehetőséget teremtett arra, hogy a magyar liberálisok most akár a paraszti tömegek támogatásának előzetes biztosítása nélkül is kísérletet tegyenek az ország belkormányzatá-

nak haladéktalan átvételére. S Kossuthék habozás nélkül meg is ragadták az alkalmat: március 15-én országgyűlési küldöttséget menesztettek Bécsbe, és ez két nap múlva már Batthyány kormányfői kinevező iratával meg avval az ígérettel tért vissza Pozsonyba, hogy az uralkodó készségesen szentesíteni fogja mindazokat a törvénytervezeteket, amelyeket a diéta a következő hetekben elébe terjeszt majd.

A liberális vezetők azonban jól tudták, hogy ha az adott kedvező helyzetben pillanatnyilag elmellőzhették is, a továbbiakban már semmiképpen sem odázhatják el a paraszti tömegek rokonszenvének megnyerésére alkalmas lépések megtételét. Az országgyűlés tehát már március 15-én állást foglalt olyan jobbágyfelszabadítás mellett, amely a földesurak kármentesítésének a terhét teljes egészében az államkincstárra hárítja. S hogy ez az állásfoglalás valóban halaszthatatlan volt, azt igen gyorsan bebizonyították a Pesten Petőfi körül tömörülő radikálisok. Ezek a márciusi fiatalok ugyanis, hogy tömegnyomást gyakoroljanak az országgyűlésre, március 11-re írásba, tizenkét pontba foglalták a legfontosabb liberális követeléseket, mégpedig minden korábbinál radikálisabb szövegezésben (amire jó példa lehet, hogy a jobbágyfelszabadítás követelése mellett egyáltalán nem tettek említést a földesurak kármentesítéséről, még az államkincstárból történő kármentesítésükről sem). S a bécsi forradalom

A sajtó felszabadítása 1848-ban

Kossuth és a parasztság jelképes kézfogása 1848 márciusában

hírének Pestre érkezte után, március 15-én Petőfiék is a forradalmi cselekvés útjára léptek: néhány óra alatt mozgósították a pesti nép és a József-napi országos vásár alkalmából Pestre özönlött falusiak tízezreit, a cenzúra előzetes engedélyének kikérése nélkül kinyomatták a tizenkét pontot és Petőfi gyújtó hatású versét, a *Nemzeti dal*t, s ezzel egyik napról a másikra megteremtették a sajtószabadságot, majd követeléseik előtti főhajtásra kényszerítették a pesti városi tanácsot és az ország közigazgatását legfelső fokon irányító helytartótanácsot, végül pedig kierőszakolták az egy éve börtönre vetett Táncsics azonnali szabadonbocsátását.

Az országgyűlés pedig, értesülvén a Pesten történtekről, március 18-án immár azt is kimondotta, hogy a jobbágyokat akkor is haladéktalanul fel kell menteni úrbéres szolgálataik teljesítésének kötelezettsége alól, ha a földesurak kármentesítése egy darabig még váratni fog magára; s ezzel a diéta valóban kihúzta végre a parasztkérdés méregfogát. Ez a nagy fontosságú döntés azonban csupán első volt a sorban, s ezt követően gyors egymásutánban megszülettek az átalakulás kereteit kirajzoló további pozsonyi törvénycikkek is, amelyek

többek között rendelkeztek a törvényhozó testület népképviseletre alapozásáról, a kormány parlamentáris felelősségéről és teljes belkormányzati önállóságáról, a nemesek és a nem nemesek jogegyenlőségéről, a cenzúra felszámolásáról, a nemzetőrség létrehozásáról, a közteherviselésről, a papi tized eltörléséről, Magyarország és Erdély újraegyesítéséről stb. Az ilyen és hasonló jogszabályok megalkotásával pedig az országgyűlés végképp megteremtette a feltételeit annak, hogy a sok tekintetben eltérő érdekű, de a polgári berendezkedés létrejövetelében egyaránt érdekelt országlakók milliói most egymással karöltve induljanak meg az ország felvirágoztatása felé vezető úton.

A forradalmi tábor és az ellenforradalom

Az utolsó rendi országgyűlés berekesztése után a Batthyány-kormány tagjainak többsége nagy ügybuzgalommal és abban a meggyőződésben látott munkához, hogy a márciusi törvényeknek az életbe való átültetése nem fog különösebb akadályokba ütközni. Ez a feltételezés azonban túlságosan derűlátó volt – elsősorban azért, mert a bécsi udvar ellenforradalmi törekvéseinek alábecsülésén alapult. Hiszen az udvar (amely márciusban kényszerűségből meghátrált ugyan, de csorbítatlanul megőrizte hatalmi eszközeinek – így fegyveres erőinek is – java részét) a márciusi rendezést korántsem volt hajlandó végérvényesnek elfogadni.

Igaz, a Habsburg-ellenes tábor Magyarországon ekkor már jóval erősebb volt, mint a 18. század végén, s ezért az ország többé semmi esetre sem volt visszataszítható korábbi alávetettségébe. Annyi erővel azonban Magyarországon még ekkor sem rendelkezett a Habsburg-ellenes tábor, amennyi tartósságot biztosíthatott volna olyan nagymérvű belkormányzati önállóságnak, amilyenre márciusban kétségkívül képes volt, de csak a kivételesen kedvező körülmények pillanatnyi összejátszása folytán tudott kicsikarni. S az udvar részéről fenyegető ellenforradalmi veszélyt egyelőre elleplezték a Habsburgok alkalmi nehézségei. Hiszen a császári hadsereg legjobb egységeit márciustól fogva hosszú hónapokon át lekötötte a teljes elszakadásukért küzdő észak-itáliai tartományok függetlenségi harca, s jó ideig magában Bécsben is újabb meg újabb forradalmi tömegmegmozdulások robbantak ki. A magyarországi változások előtti végérvényes behódolásra azonban ezek a nehézségek sem bírták rá az udvart, ellenkezőleg: egy titkos udvari konferencia már március 26-án leszögezte, hogy az uralkodóháznak átmenetileg barátságosságot

Batthyány Lajos

kell ugyan mutatnia a Batthyány-kormány iránt, „jobb idők jöttével" azonban tüstént le kell majd csapnia Magyarországra is.

A Batthyány-kormánynak pedig apránként már ezt megelőzően is egyre több gondja akadt – idehaza. Mindenekelőtt a parasztkérdés újólagos kiéleződése folytán. A paraszti tömegek ugyanis eleinte kitörő hálával adóztak a jobbágyfelszabadításnak, de azután mind hevesebben kezdték követelni, hogy mentesítsék őket a jobbágytelki állományon kívüli földjeik használata fejében rájuk háruló, azaz a szó szoros értelmében nem úrbérieknek minősülő szolgálatkötelezettségeiktől is, amelyeket a pozsonyi törvényhozás érintetlenül hagyott. És a követelésekkel gyakran erőszakos szolgálatmegtagadási mozgalmak, sőt földfoglaló próbálkozások is párosultak. A kormány viszont nem vállalkozhatott arra, hogy olyan további engedményeket tegyen a föld népének, amelyek újabb terheket hárítanának az államkincstárra, mivel igen gyorsan nyilvánvalóvá lett, hogy a rendelkezésére álló pénzeszközök elégtelensége miatt még az úrbéri szol-

Tanácskoznak az első magyar parlamentáris kormány tagjai: Batthyány Lajos, Szemere Bertalan, Eötvös József, Széchenyi István, Klauzál Gábor, Kossuth Lajos, Esterházy Pál, Deák Ferenc és Mészáros Lázár

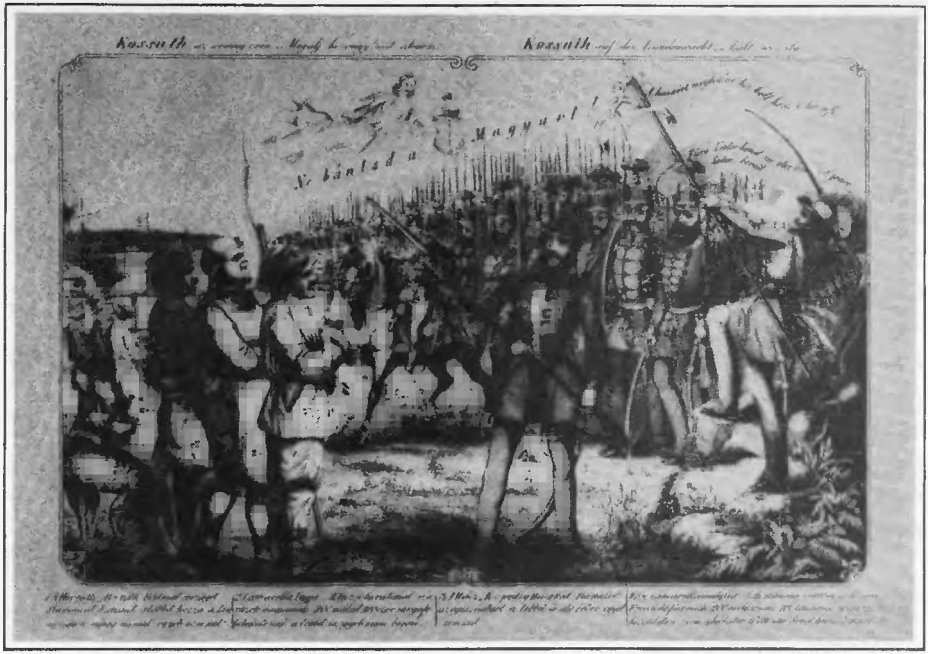

A nemzetiségi követelések és elintézésük legjobb módja – a magyar kormány álláspontját kifejező egykorú karikatúrán. (1848)

gáltatások eltörlése fejében kifizetendő kármentesítési összegek törlesztése is a vártnál sokkalta jobban el fog húzódni, s ez egymagában is módfelett elkedvetlenítően hatott a birtokos nemességre. A forradalom vezérkara tehát egyelőre mereven szembehelyezkedett a paraszti törekvésekkel; ami viszont a parasztságra hatott elkedvetlenítően, s felidézte azt a veszélyt, hogy a liberális nemesség előbb-utóbb ismét el fogja veszíteni a paraszti tömegek rokonszenvét és támogatását.

Ennél is nagyobb gondot okozott azonban a kormánynak a nemzetiségi kérdés rohamos kiéleződése. A liberális és radikális nemzetiségi politikusok java része ugyanis, bár a nemzetiségi mozgalmak jobbszárnyától eltérően lelkesedéssel fogadta a márciusi vívmányok hírét, már az első hetekben sürgetni kezdte, hogy az ország nem magyar lakóinak biztosítsanak teljes nemzeti egyenjogúságot is. A kormány viszont csak a kulturális és egyházi jellegű követeléseknek adott helyt, de már az olyan kívánságokat, hogy a nem magyarokat ismerjék el külön nemzetek fiainak, vagy hogy a nemzetiségi területeken fekvő vármegyékben az ott élő nem magyarok nyelvét tegyék hivatalossá, elutasította. S így azután rövid időn belül az átalakulást

kezdetben örömmel üdvözlő nemzetiségi politikusok legtöbbje is szembefordult a magyar forradalommal. Mivel pedig ezek a politikusok a paraszti követeléseket sem késtek felkarolni, mögöttük hamarosan tömegével sorakoztak fel parasztok is, főleg olyanok, akiknek a helyzetén – mint például a horvát, a szerb vagy a román határőrökén – a márciusi jobbágyfelszabadítás sem könnyített, s ezek a parasztok most rohamosan visszhangozni kezdték a korábban csak a szóban forgó politikusok hangoztatta nemzeti jelszavakat is. A helyzet pedig ilyen okok folytán igen gyorsan jóvátehetetlenül elmérgesedett: júniusban már kirobbant a délvidéki szerb felkelés, majd az őszi hónapokban sorra keltek fegyverre a magyar forradalom ellen horvátok, szlovákok és románok is.

A nemzetiségi kérdés elfajulása azonban nemcsak kárral, hanem haszonnal is járt: arra bírta a kormányt, hogy már májusban megkezdje a forradalom védelmére hivatott fegyveres alakulatok, honvédzászlóaljak szervezését. S ez égetően szükséges is volt.

A Habsburgok állásai ugyanis a nyár folyamán mindinkább megszilárdultak: a császári csapatoknak augusztus elejére sikerült leverniök a lombardiai szabadságharcot, s közben az udvarnak a parlamentáris kormányzati rendszer ausztriai bevezetésével és néhány más, hasonló természetű engedménnyel sikerült leszerelnie, sőt a maga oldalára is vonnia a márciusban még forradalmi szerepet játszó osztrák burzsoáziát, amelyet Magyarország elkülönülése szintén aggodalmakkal töltött el. És így a Habsburgok előtt augusztusra megnyílt a Magyarország elleni kendőzetlen ellenforradalmi fellépés lehetősége.

A szabadságharc megindulása

Augusztus derekán már a Batthyány-kormány legmérsékeltebb tagjai is tisztában voltak azzal, amit addig csak Petőfi és néhány más radikális hajtogatott, hogy tudniillik az ország hamarosan válaszút elé érkezik: vagy önként lemond a márciusi vívmányok legfontosabbjairól, vagy vállalja e vívmányok védelmében a fegyveres erőpróbát is. Batthyány azonban még ekkor is tett egy kísérletet az ellentétek elsimítására: Bécsbe utazott azzal a szándékkal, hogy ha másként már nem háríthatja el a kirobbanást, fel fogja ajánlani a magyar kormány önállóságának számottevő korlátozását.

A magyar kormányfő terve – közelebbről – az volt, hogy javasolni fogja a külön osztrák és magyar had- és pénzügyminisztérium felszá-

A császáriak Jelačić vezérletével megindulnak Magyarország ellen

molását s helyettük közös osztrák–magyar minisztériumok szervezését; ami kétségkívül meg is felelt volna az egymással szembenálló felek viszonylagos erőegyensúlyának. Az udvari körök azonban ekkor már éppúgy nem érték be efféle közvetítő megoldással, amint korábban, a biztató márciusi napokban a magyar liberálisok sem mentek volna bele ilyesmibe. Batthyány tehát szeptember 10-én dolgavégezetlenül volt kénytelen hazatérni, másnap pedig a császári hadsereg horvátországi alakulatai a mélységesen udvarhű bán, Jellačić báró altábornagy vezényletével betörtek Magyarországra.

A liberális nemesség zömét, amelyet márciusban csak a kormányzati önállóság kivívásának reménye bírt rá arra, hogy elszánja magát a jobbágyfelszabadításra, a történtek a kesztyű felvételére ösztönözték. A Batthyány-kormány tehát most lemondott, s a végrehajtó hatalmat a júliusban összeült első népképviseleti országgyűlés a baloldalibb összetételű honvédelmi bizottmányra ruházta. A bizottmány és elnöke, Kossuth pedig megkezdte a mozgósítást – kivált az előző hónapok folyamán meglehetősen elkedvetlenedett parasztság körében.

És a mozgósítás – sokak meglepetésére – eredményesnek is bizonyult. Az országgyűlés ugyanis négy nappal Jellačić betörése után

Kossuth 1848. szeptember 24-én fegyverbe hívja a ceglédieket

határozatilag dézsmamentesekké nyilvánította a parasztkézen lévő nem úrbéri jellegű szőlőket, s ez olyan – ténylegesen persze alaptalan – hitet keltett a parasztok tömegeiben, hogy ha helytállnak az önvédelmi harcban, akkor még további engedményekben is részesülhetnek. Közben pedig eluralkodott a népen az a – ténylegesen szintén alaptalan – félelem is, hogy az ellenforradalom felülkerekedése esetén viszont nemcsak a jobbágyfelszabadítás kereteinek további kiszélesítése maradna el, de még a márciusi jobbágyfelszabadító vívmányok is veszendőbe mennének. S ezeknek a mozgósító tényezőknek a kiegészítőjeként végül a magyar parasztokra is hatni kezdtek a politikai vezetőréteg nemzeti jelszavai, amelyeknek hitelt kölcsönzött az a körülmény, hogy a magyar forradalom ellen elsőnek magyarországi nem magyarok fogtak fegyvert.

Egyszóval: a mozgósítás sikerrel járt, s a forradalom fegyveres erői megfutamították Jellačićot. December közepén azonban Windisch-Grätz herceg tábornagy vezényletével immár a császári hadsereg főerői is hadra keltek Magyarország ellen, s ez alkalommal az ellenségnek egyfelől Budát és Pestet, másfelől Kolozsvárt is sikerült hatalmába kerítenie. Ám az ellenállásnak a látóhatár ekkori elsötétülése sem vetett véget: a Debrecenbe menekült honvédelmi bizott-

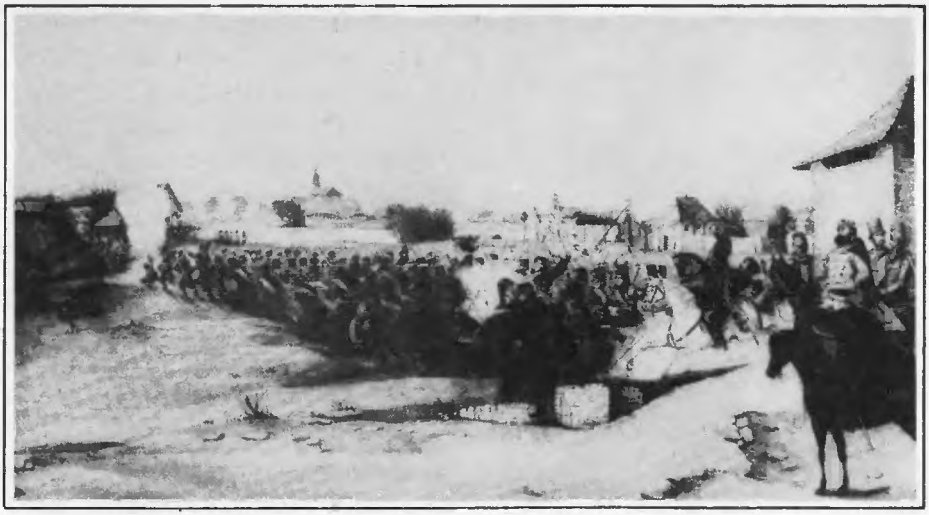

A tavaszi hadjárat nyitánya, a szolnoki ütközet 1849. március 5-én

mány szakadatlanul szervezte az újabb és újabb honvédzászlóaljakat, s ez rövid időn belül fordulatot hozott a hadszíntereken. Az erdélyi honvédcsapatok a lengyel Bem tábornok vezényletével már december végén ellentámadásba mentek át, s miután Csucsától kezdve Piskin át egészen Nagyszebenig súlyos csapások sorát mérték a császáriakra, három hónap alatt Erdélynek szinte a teljes területét felszabadították. 1849 márciusának végén pedig támadásba lendül-

A császáriak kitakarodnak Magyarországról

tek a honvédsereg Görgei tábornok parancsnoksága alatt Eger tájékán összpontosított főerői is, s elébb Hatvannál, Tápióbicskénél és Isaszegnél arattak fényes győzelmeket, ezáltal megtisztítva a Duna–Tisza közét, majd tovább nyomultak előre a Duna balpartján, s evvel a hadmozdulattal nemcsak a december óta ellenséges ostromgyűrűbe zárt Komárom várát tették ismét szabaddá, de azt is elérték, hogy a császáriak harc nélkül kiürítsék Pestet, s április végére egészen a nyugati határszélekig hátráljanak.

Az is bizonyos azonban, hogy a tavaszi hadisikerek a továbbiakban már nem a forradalom állásainak megszilárdulását, hanem éppen fellazulásukat eredményezték. Az a körülmény ugyanis, hogy a honvédcsapatoknak sikerült visszavonulásra kényszeríteniök az ellenséget, de nem sikerült megsemmisítő csapást mérniök rá, az események felszínén is láthatóvá tette, hogy az erőviszonyok nagyfokú kiegyenlítettsége folytán az egymással szembenálló felek egyike sem képes akaratának a másikra kényszerítésével maradéktalanul érvény-

Bem József

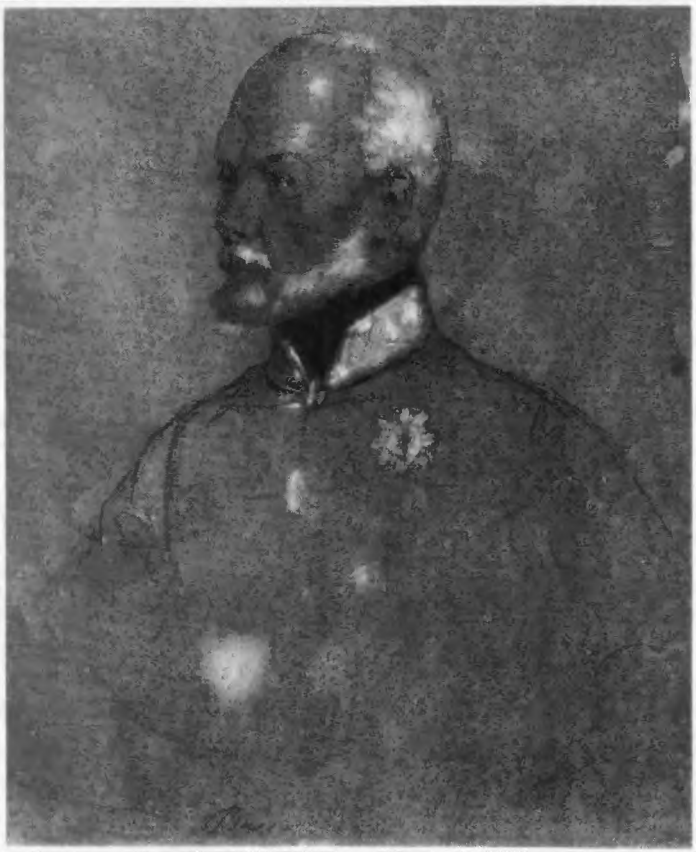

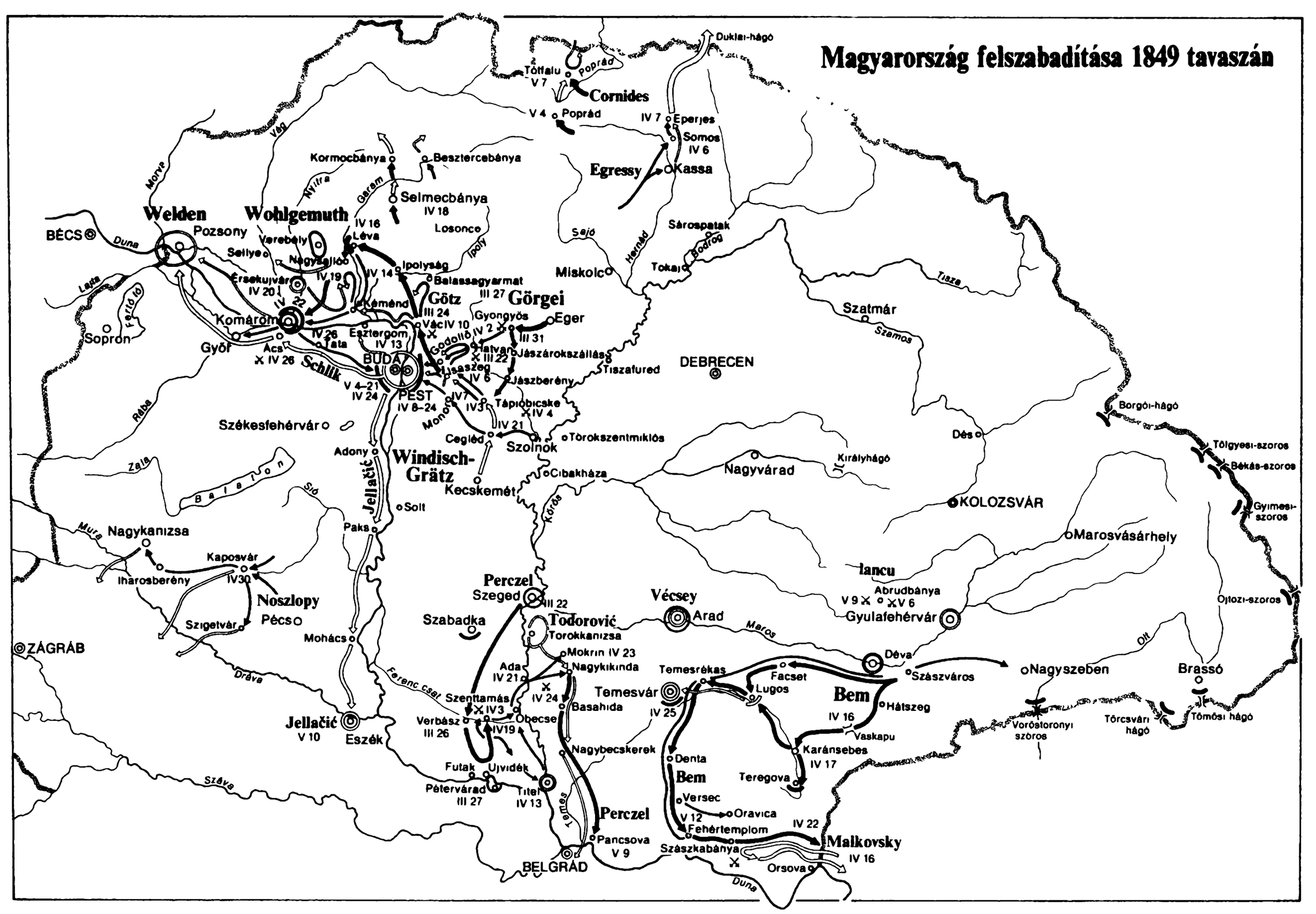

Magyarország felszabadítása 1849 tavaszán

Duklai-hágó
Tótfalu V 7
Poprád
Cornides
V 4 Poprád
IV 7 Eperjes
Somos IV 6
Egressy
Kassa
Kormocbánya
Besztercebánya
Selmecbánya IV 18
Losonc
Welden
Wohlgemuth
BÉCS
Pozsony
Verebély
Sellye
Nagysallo
IV 16 Léva
Ipolyság
Balassagyarmat
Érsekujvár IV 20
IV 19
IV 14
IV 22
Kéménd
Götz
III 24
Vác IV 10
III 27
Görgei
Gyongyös
Eger
Komárom
Sopron
Győr
Ács IV 26
IV 26 Tata
Esztergom IV 13
Godollo IV 2
III 31
Hatvan III 22
Jászárokszállás
Tiszafured
BUDA
Schlik
V 4–21 IV 24
PEST IV 8–24
Isaszeg IV 6
Jászberény
IV 7
IV 3
Tápiobicske IV 4
IV 21
Cegléd
Szolnok
Törökszentmiklós
Székesfehérvár
Adony
Windisch-Grätz
Kecskemét
Cibakháza
Jellačić
Solt
Paks
Nagykanizsa
Kaposvár
Iharosberény
IV 30
Noszlopy
Pécs
Szigetvár
Mohács
ZÁGRÁB
Jellačić V 10
Eszék
Perczel
Szeged
III 22
Szabadka
Todorović
Torokkanizsa
Mokrin IV 23
Nagykikinda
Ada IV 21
IV 24
Basahida
Szenttamás IV 3
Verbász III 26
Obecse IV 19
Futak
Ujvidék
Pétervárad III 27
Titel IV 13
Nagybecskerek
Perczel
Pancsova V 9
BELGRÁD
Vécsey
Arad
Temesvár IV 25
Temesrékas
Facset
Lugos
Bem
Hátszeg
IV 16
Vaskapu
Karánsebes IV 17
Teregova
Denta
Bem
Versec
V 12
Oravica
Fehértemplom
Szászkabánya
IV 22
Malkovsky
IV 16
Orsova
Déva
Szászváros
Nagyszeben
Brassó
Vöröstoronyi szóros
Törcsvári hágó
Tömösi hágó
Ojtozi-szoros
Gyimesi-szoros
Borgói-hágó
Tölgyesi-szoros
Békás-szoros
Szatmár
Szamos
Tisza
Miskolc
Sárospatak
Tokaj
Bodrog
Sajó
Hernád
Ipoly
Garam
Nyitra
Morva
Vág
Duna
Lajta
Fertő tó
Rába
Zala
Balaton
Sió
Mura
Dráva
Száva
Ferenc csat
Temes
Körös
Maros
Olt
Dés
Nagyvárad
Királyhágó
KOLOZSVÁR
Marosvásárhely
Abrudbánya
V 9
V 6
Gyulafehérvár

re juttatni a maga céljait. Ez a felismerés pedig a liberális nemesség soraiban lassan uralkodóvá tette azt a – korábban csak az országgyűlés jobbszárnya és Görgei által képviselt – nézetet, hogy le kell mondani a márciusi vívmányok összességének megvédelmezéséért kezdett harc végsőkig való folytatásáról, s ehelyett kölcsönös engedményeken alapuló kiegyezésre kell lépni a Habsburgokkal. És a forradalom radikálisai meg a józanabbul gondolkodó liberálisok hiába figyelmeztettek arra, hogy a másik oldalon egyelőre semmi jele nem mutatkozik tárgyalási készségnek, s ezért a megbékélési törekvések csak zsákutcába vezethetnek: a liberálisok zöme most már rendíthetetlenül megmaradt abban a hiedelemben, hogy eredményes békealkudozások indításához a honvédsereg eddigi sikerei is elégséges alapot szolgáltatnak.

Amikor tehát a decemberben trónra lépett új osztrák császár, a fiatal Ferenc József március elején abszolutisztikus szellemű „alkotmány"-t oktrojált népeire, s ebben Magyarországot meg a róla ismét leválasztandó Erdélyt, továbbá Horvátországot és a katonai határőrvidéket az egységes „Ausztriai Császárság" csupán látszatönállósággal bíró koronatartományai közé sorolta, a magyar országgyűlés erre az önkényes lépésre igencsak felemás választ adott: egyfelől április 14-én Kossuth kezdeményezésére és a radikálisok által felvonultatott debreceni tömegek nyomására trónfosztottnak minősítette a Habsburg-Lotharingiai házat, s Magyarországot Ausztriától teljesen független állammá nyilvánította, Kossuthot pedig megválasztotta az ország kormányzó-elnökévé, másfelől viszont a végrehajtó hatalmat kivette Kossuth kezéből, s egy olyan új – Szemere Bertalan elnökletével alakult – kormányra bízta, amely maga is a kompromisszumra hajló többség irányvonalát követte.

A forradalom bukása

Az átalakulás legkövetkezetesebb és legodaadóbb hívei mind aggódóbban szemlélték az 1849 tavaszán végbemenő kedvezőtlen belpolitikai változásokat, s mind nagyobb számban jutottak arra a következtetésre, hogy újabb, a szeptemberihez hasonló üdvös fordulat csupán akkor remélhető, ha a forradalom táborának sikerül kiszélesítenie a maga állásait, ennek pedig elengedhetetlen feltétele a parasztság és a nemzetiségek megoldatlan problémáinak mielőbbi megnyugtató rendezése. Hiszen ami az előbbit, a föld népét illeti: soraiban egyre több jele mutatkozott az elkedvetlenedésnek, és ez

Táncsics Mihály

teljesen érthető is volt, hiszen a szeptember óta eltelt hónapok folyamán egyfelől bebizonyosodott, hogy a császáriak (akik nem kívánták magukra idézni milliós paraszti tömegek haragját), a korábbi aggodalmakra rácáfolva, mégsem emelnek kezet a márciusi jobbágyfelszabadítás művére, másfelől pedig nyilvánvalóvá lett, hogy a forradalom nemesi vezetőgárdája egyetlen további lépést sem kíván tenni azon az úton, amelyre szeptemberben a szőlődézsma eltörlésével rálépni látszott.

A tavaszi hónapokban tehát a forradalom radikálisai közül többen is javasolták, hogy az országgyűlés sürgősen iktassa törvénybe a parasztokat még mindig sújtó feudális szolgálatkötelezettségek pótlólagos eltörlését, az ebben a vonatkozásban legmesszebbre jutó radikális, Táncsics pedig május-júniusban egyenesen azzal a követeléssel állott elő, hogy a földesurak kétezer holdat meghaladó birtokterületeit mind sajátítsák ki s osszák fel az arra rászorulók között. A liberálisok zöme azonban elutasítóan fogadta az ilyen kezdeményezéseket – még a legszerényebbeket is –, s így a paraszti igények

Teleki László

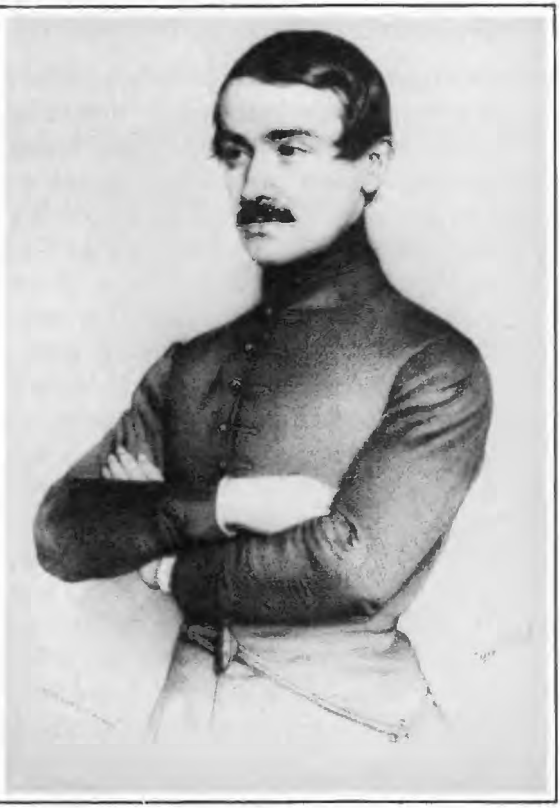

Orosz csapatok egy gerillatámadás megtorlásául 1849. augusztus 8-án felégetik Losonc városát

teljes kielégítésének elmaradása továbbra is súlyos s egyre súlyosbodó tehertételként nehezedett a forradalomra.

Ennél is súlyosabb tehertételnek bizonyult azonban a nemzetiségi kérdés megoldatlansága, hiszen ennek a problémának a nagyságáról a vegyes lakosságú területeken felprédált falvak és városok egész sora s könyörtelenül lemészárolt polgári állású személyek sokezres tömege szolgáltathatott tanúsítványt. A nemzetiségek megbékéltetésének a szükségét tehát hovatovább nemcsak radikális, de liberális részről is számosan felismerték, s ennek jeleként a kormánykörök megbízottai már áprilisban tárgyalásba bocsátkoztak a román nemzeti mozgalom balszárnyának fejével, az erdélyi román felkelőhad élén álló Iancuval, majd májusban a horvát liberálisok egyik legtekintélyesebbjével, Kušljan báróval, június elején pedig a szerb liberálisok legfőbb hangadójával, Stratimirovičcsal is. Ezek a tárgyalások azonban eredménytelenek maradtak, mivel a magyar tárgyalófelek a nem magyar területek lakóinak legfeljebb községi önkormányzatot voltak hajlandóak megajánlani, s továbbra is elzárkóztak azelől, hogy Magyarország nem magyar lakóit különálló nemzetek fiainak ismerjék el. S a magyar forradalom liberális vezetői teljesen figyelmen kívül hagyták mind a márciusi fiatalok csoportjához tartozó Pálfi Albertnek, mind az egykori főrendi ellenzék vezéralakjai közül kikerült s a forradalom kitörése után a radikális baloldalhoz

csatlakozott Teleki László grófnak azt az oktrojált alkotmány közzététele után kifejtett véleményét is, hogy ha a magyar forradalom tábora elejét akarja venni az ellenforradalmi erők felülkerekedésének, akkor magyar részről igenis el kell ismerni a magyarországi nemzetiségek nemzeti különállását, sőt területi önkormányzatban is részesíteni kell őket, s Magyarországot ilyen módon föderatív köztársasággá kell átalakítani.

Júliusban viszont végre fordulat következett be a magyar kormányzat nemzetiségi politikájában. Az előző év nyarán kitört, de őszre már le is vert havaselvei forradalom legszélesebb látókörű vezetőjének, az emigrációba kényszerült s utóbb Magyarországra utazó Bălcescunak a hónap közepén sikerült olyan megállapodást kötnie Kossuthtal, amely immár elismerte a magyarországi románok nemzeti különállását, s – Iancu megelégedésére is – lehetővé tette, hogy az itt élő románok a maguk kezébe vegyék a román többségű megyék igazgatását. A hónap végén pedig ezeknek az engedményeknek az érvényét az országgyűlés határozatilag kiterjesztette az ország valamennyi nemzetiségére, s ezzel papíron lerakta az alapokat ahhoz, hogy a következő hónapok folyamán a forradalom és az ellenforradalom erőviszonyaiban számottevő módosulás menjen végbe a forradalom javára.

Görgei Artúr

Magyarország és gyilkosai egykorú olasz gúnyrajzon

Csakhogy a magyar forradalomnak a valóságban ekkor már nem voltak hátra hónapjai. A tavaszi hadiesemények ugyanis a császáriakkal is megértették, hogy egymagukban nem képesek legyűrni Magyarországot; ebből a felismerésből azonban ők – a magyar „békepártiak" várakozásaira rácáfolva – nem azt a következtetést szűrték le, hogy tehát kölcsönös engedményeken alapuló békét kell kötniük a magyarokkal, hanem azt, hogy igénybe kell venniök Európa zsandárának, az orosz hadseregnek a segítségét. S Ferenc József kérésére júniusban be is nyomult Magyarországra a Paszkevics herceg tábornagy vezette hatalmas orosz segélyhad, hogy együttműködve a császári csapatokkal, amelyeknek a parancsnokságát időközben Haynau báró táborszernagyra bízták, végezzen a magyar forradalommal, s alig két hónap múlva, 1849. augusztus 13-án már azt jelenthesse uralkodójának, I. Miklós cárnak: „Magyarország Felséged lába előtt feküszik . . ."

Az abszolutizmus és a dualizmus kora

Az önkényuralom

A magyar szabadságharc leverését katonai megszállás és véres megtorlás követte. A császár és kormánya ítéletét Haynau táborszernagy hajtotta végre. „A lázadó vezéreket fel fogom köttetni", a magyarokhoz átállt tiszteket „agyon fogom lövetni", „gyökerestől irtom ki a gazt, és egész Európának példát fogok statuálni, hogyan kell bánni a lázadókkal, és hogyan kell a rendet, nyugalmat és békességet egy évszázadra biztosítani" – kérkedett Haynau. 1849 sötét őszén valóban egymást követték a kivégzések. Október 6-án lőtték agyon Pes-

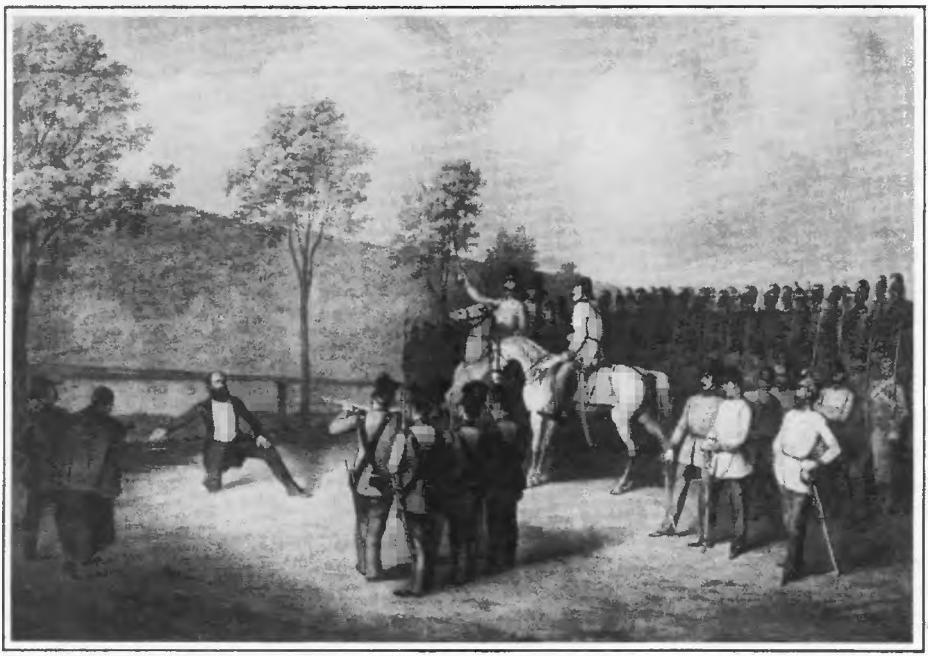

Batthyány Lajos kivégzése Pesten, 1849. október 6-án

Orlai Petrics Soma vízfestményei a szabadságharc tábornokairól: Guyon Richárd honvédtábornok; Kiss Ernő altábornagy, aradi vértanú; Nagy-Sándor József tábornok, aradi vértanú; Pöltenberg Ernő tábornok, aradi vértanú; Dessewffy Arisztid tábornok, aradi vértanú; Damjanich János tábornok, aradi vértanú; Dembinszky Henrik honvéd altábornagy; Török Ignác tábornok, aradi vértanú; Leiningen-Westerburg Károly gróf honvédtábornok, aradi vértanú

ten, az Újépületben gróf Batthyány Lajost, az első magyar kormány miniszterelnökét, ekkor végezték ki Aradon a tizenhárom hős tábornokot. Álljon itt Aulich Lajos, Damjanich János, Dessewffy Arisztid, Kiss Ernő, Knézich Károly, Lahner György, Lázár Vilmos, Leiningen-Westerburg Károly, Nagy-Sándor József, Pöltenberg Ernő, Schweidel József, Török Ignác, Vécsey Károly neve emlékeztetőül és bizonyságul: magyarok, németek, szerbek együtt harcoltak és együtt haltak a szabadságért.

A kivégzéseket elrettentő ítéletek, súlyos vasban, nyirkos várbörtönben, sáncmunkán eltöltött fogság, vagyonelkobzás, kényszerbesorozások tízezrei követték. Az önkényuralom elvakult bosszúszomjában messze túlment azon a határon, amelyen belül valaminő megbékélés létrejöhetett volna. Ha a szabadságharc hősöket, akkor a megtorlás mártírokat teremtett, akiket a nemzet sohasem felejtett el.

Az országot 1849 után feldarabolták: ismét különválasztották Erdélyt, Szerb Vajdaság és Temesi Bánság néven új koronatartományt alkottak; az ország törzsterületét öt kerületre osztották, amelyeket előbb katonák, utóbb kerületi főispánok, alattuk „megyefőnökök" igazgattak. A megszállt és beolvasztott ország élére a császár nagybátyját, Albrecht főherceget állították. A valóságos főhatalom Bécsben székelt, Alexander Bach belügyminiszter irányította. Az általa verbuvált tisztviselők, a „Bach-huszárok" hada árasztotta el az országot.

A levert Magyarországot tehát katonai megszállással és a Habsburg-birodalomba való teljes – politikai, közigazgatási és gazdasági – beolvasztással „pacifikálták". Mindezt büntetésnek szánták, hiszen – úgymond – Magyarország a „lázadással" eljátszotta alkotmányos jogait. Ez a bánásmód nem volt kirívóan kivételes: hasonlót kaptak a birodalom összes népei. A kor keserű szellemessége, hogy a dinasztiahű nemzetiségek azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül: a nyers önkényt és jogtalanságot. Az abszolutizmus ugyanis 1848 vívmányai közül csak a jobbágyfelszabadítást ismerte el, és a polgári jogegyenlőséget, az alkotmányosság és szabadság minden más eredményét, intézményét eltörölte. Az 1849. évi olmützi alkotmányban megígért nemzeti autonómiát papíron pihentette. Sőt, hamarosan magát az alkotmányt is sutba dobták, és 1851 utolsó napján proklamálták a korlátlan császári abszolutizmust.

A fiatal Ferenc József, a nagyravágyó Zsófia főhercegnő fia, Metternich és Schwarzenberg herceg tanítványa, a népidegenség és a nemzetfelettiség autokratikus légkörében nevelkedett, s az Isten kegyelméből való uralkodást tekintette hivatásának. Uralkodónak középszerű, határozatlan és rideg volt, inkább fantáziátlan bürokrata,

Ferenc József első látogatása Magyarországon 1852. június 5–14.

annak viszont szorgalmas és kötelességtudó. Nagyszámú és erősnek látszó hadseregére, jól fegyelmezett hivatalnokseregre, a jócskán felduzzasztott zsandárságra, rendőrségre, a kémek és besúgók hadára támaszkodva igyekezett konszolidálni az abszolutisztikusan kormányzott, szigorúan központosított, a nemzetiségi tarkaságot német jellegűre uniformizáló összbirodalmat. Ezt erősítette a katolikus egyház előjogait megerősítő 1855. évi konkordátum is.

A magyarság óriási többsége gyűlölte az önkényuralmat, szemben állt a Bach-rendszerrel. Az udvarhű arisztokraták körülzsongták ugyan az önkényuralkodó trónját is, de a politikában számító főurak ókonzervatív csoportja elégedetlenkedett a bürokráciára épített centralizációval, az „ősi alkotmány" és saját személyük mellőzésével. A nagyszámú nemesség soraiban, főként az elszegényedettek között akadtak, akik hivatalt vállaltak és kiszolgálták az abszolutizmust. Még nagyobb számban voltak köztük bátor hazafiak, akik újabb felkelést készítettek elő. A vereséget követő években Pesten, a Dunántúlon, a Mátra vidékén, főként Erdélyben titkos szervezkedések indultak. A konspirátorok, számítva Kossuthra és az emigrációra, váratlan nemzeti felkelés kirobbantására készülődtek. Ezeket a titkos szervezkedéseket azonban mind leleplezték, vezetőiket kivégezték, és még az ártatlan ünnepségeket, bálokat is betiltották.

A jómódú birtokosok és a kisnemesek zöme azonban a passzív ellenállást választotta. Visszavonultak a birtokra, nem vállaltak hivatalt, nem fizettek adót, kijátszották, ha tehették, a hatóságot, a finánccot. „Megvetni az önkényuralmat, nem tudni szolgáiról semmit, mintha itt sem élnének – ez volt a közjelszó. Ne érezze magát az

Arany János

osztrák otthon sehol... Legyen s maradjon idegen e földön... A társaságok ne fogadják be... Legyenek olyanok, mint a pestises, akit mindenki kerül, mindenki fél."

A passzív ellenállás, habár nemcsak a közélettől való visszavonulást, hanem a gazdaság modernizálásában, a polgárosodásban való lanyhaságot, tehetetlenséget is kifejezte, az önkényuralom szabta súlyos feltételekhez való alkalmazkodás megfelelő magatartásformája volt. A nemzet nagy része őrizte a hó és jég alatt a szabadságharc által elvetett magot. Történelmi helyzetet jellemzett Arany János, amikor 1857-ben, Ferenc József magyarországi látogatására célozva írta *A walesi bárdok*ban:

Körötte csend, a merre ment
És néma tartomány.

„Tűrni fog a nemzet."
(1859–1861)

Haynaunak és Bachnak egy évtizedre sem sikerült a „nyugalmat" biztosítania. Az önkényuralom gyenge, gyökértelen és időszerűtlen alakulatnak bizonyult. Belső bázisa roppant keskeny volt, a bürokrácia engedelmes hadán és az udvarhű arisztokrácia szűk csoportján kívül csak a szuronyokra támaszkodhatott – ameddig azok megtartották. A korabeli Európában azonban nem állhatott meg sokáig, hiszen ekkor a liberális parlamentarizmus hódított, s a német és az olasz nemzeteszme, Itália és Németország egyesítése pedig közvetlenül érintette a Habsburgok birodalmának fennállását.

Az első lökés kívülről jött: 1859 júniusában Ausztria súlyos vereséget szenvedett Solferinónál a francia császár, III. Napóleon által támogatott olasz (piemonti) seregektől. A háborúban elvesztette Lombardiát – és a rendszer egyensúlyát. A vereség nyomán feltört a lappangó elégedetlenség a meghódított Magyarországon és más tartományokban. Ferenc József előbb Bach, utóbb Albrecht főherceg menesztésével, engedmények ígéretével igyekezett csillapítani a kedélyeket – hasztalanul. 1859 őszétől Magyarországon nagy erővel tört fel a tiltakozás, az ellenállás. 1860-ban először ünnepelték meg a forradalom napját, március 15-ét. A diákok összecsaptak a rendőrséggel.

Ebben a helyzetben mérsékelt ujjárendezési tervekkel álltak elő a leglojálisabb ellenzéket alkotó főurak, az ókonzervatívok, s ami fon-

Hans Gasser
Széchenyit mintázza
Döblingben

tosabb, megszólalt Széchenyi István. Széchenyi 1848 szeptemberében elborult elmével menekült a Bécs melletti Döbling elmegyógyintézetébe. Elméje lassan tisztult, elborzadva látta az önkényuralom dúlását, a haza szomorú sorsát. S amikor Bach 1857-ben anonim röpirat formájában kérkedett a magyarországi „pacifikáció" eredményeivel, tollat ragadott, és kíméletlenül igazmondó, ironikus kritikával rántotta le a leplet a civilizátor mezébe bújt önkényről. Megélénkülő közéleti tevékenységére a bécsi rendőrség is felfigyelt. 1860 márciusában házkutatást tartottak nála, és megfenyegették. Egy hónap múlva, április 8-án hajnalban, a felzaklatott kedélyű Széchenyi öngyilkos lett. Halálát országos gyász és a nemzeti ellenállás újabb hulláma követte.

1860 emlékezetes nyarán, amikor Garibaldi vörösingesei felszabadították Dél-Itáliát, s a magyar hazafiak már-már látni vélték a Duna–Tisza partjainál Garibaldi és Kossuth légióinak zászlóit, Ferenc József nagyobb engedményekre kényszerült. Az ókonzervatívok tervezetére épülő Októberi Diplomában alkotmányt ajándékozott népeinek, amelyben az abszolutizmust az alkotmányosság halvány lenyomatával, egy csekély hatáskörű, részben kinevezett tagokból álló birodalmi tanáccsal, a centralizmust szűkkörű tartományi autonómiával próbálta enyhíteni, a magyarokat pedig az 1848 előtti rendszer részleges visszaállításával megbékíteni. Ez azonban nem sikerült. A magyar közvélemény nagy többsége az alkotmányos élet újra megnyílt fórumain, megyegyűléseken, tisztújításokon 1848-at követelte vissza.

Az Októberi Diplomával az osztrák polgárság sem volt elégedett:

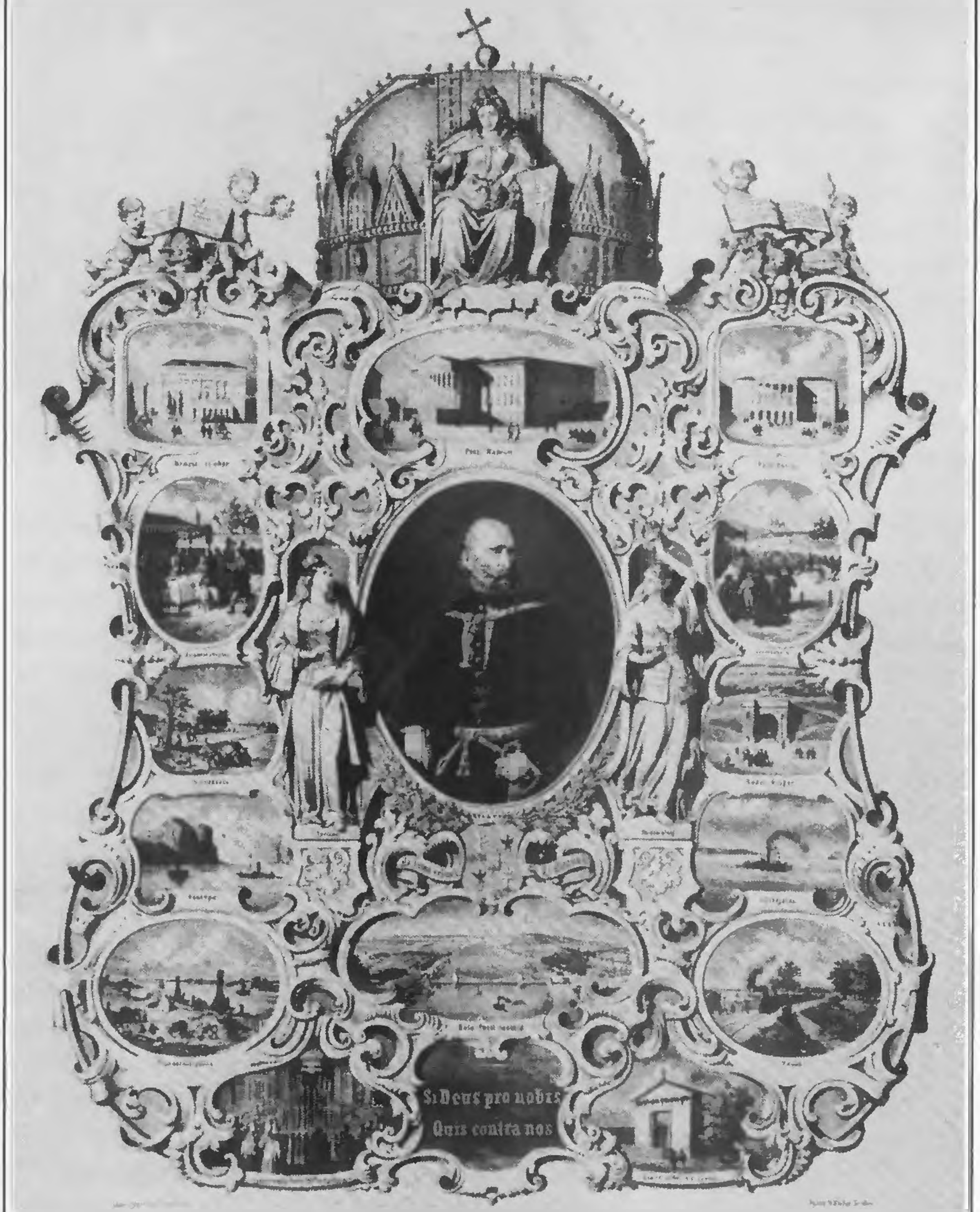

Széchenyi István halálára megjelent emléklap

több alkotmányosságot, de egyúttal erősebb centralizációt is kívánt. Ennek felelt meg az 1861 februárjában kiadott új alkotmány, amely megnövelte a birodalmi tanács létszámát és hatáskörét, egyúttal a központosítást is. Az új alkotmány még nagyobb tiltakozást váltott ki Magyarországon, különösen a kora tavaszon lefolyt országgyűlési választások idején.

Az 1861 áprilisában összeült országgyűléstől a hatalom azt várta, hogy fogadja el az új alkotmányt, és küldje el képviselőit a birodalmi tanácsba. Az országgyűlés azonban 48-as szellemű volt: a képviselők többsége nem ismerte el a meg nem koronázott Ferenc Józsefet királynak, és egyszerű határozattal kívánta elutasítani az uralkodói leiratot. E pártirányzat vezére az emigráció kiváló politikusa, Kossuth barátja, a külföldön elfogott és itthon szabadon engedett Teleki László volt. A Deák Ferencet követő csoport elismerte de facto (tényleges) uralkodónak Ferenc Józsefet, és a leiratra a hagyományos felirattal akart válaszolni. A szavazás előtti napokban, akárcsak egy évvel korábban Széchenyi, a felzaklatott idegzetű Teleki László öngyilkosságot követett el. Híveinek egy része azt jelképes intésnek magyarázta: fogadják el a kiegyenlítést nyitva hagyó feliratot.

Deák két felirata közjogi és politikai mesterműű volt az 1848-as alkotmány védelmében. „Felséged – mondotta – mint magyar király ... szentesített törvényeinknek semmi részét önhatalmával, s az országnak beleegyezése nélkül el nem törölheti."

Magyarország önállóságának és alkotmányának sértetlen fönntartása szoros kapcsolatban áll a trónörökösödési jog elismerésével. „Mi az ország ... alkotmányos önállóságát ... semmi tekinteteknek, semmi érdekeknek föl nem áldozhatjuk, s ragaszkodunk ahhoz, mint nemzeti létünk alapföltételéhez." 1848 csorbítatlan helyreállítása elfogadhatatlan volt a beolvasztáshoz ragaszkodó bécsi hatalom számára. Az országgyűlést 1861 augusztusában feloszlatták, az abszolutisztikus kormányzást visszaállították. A képviselők, ünnepélyesen tiltakozva a törvénytelenség és az erőszak ellen, szétoszlottak. A törvényes ellenállás nem fejlődött forradalmi felkeléssé. Ebben közrejátszott a nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulása is. Olaszország nem indított új háborút Ausztria ellen, az ország külső segítségre nem számíthatott. A külhoni ellenállást szervező Kossuth, az emigráció vezére, maga is az egyezkedést elutasító kivárást tanácsolta. A birtokos nemesség ugyanakkor tartott a paraszti mozgalmaktól is, amelyek akkortájt, az úrbérrendezés idején, felerősödtek; és aggódva figyelte a nem magyar népek nemzeti szerveződését, autonómiakövetelésének erősödését. A magyar ellenállást vezető réteg nemzetközileg is, otthon is elszigetelődött.

Így valóban nem volt jobb választása, mint a visszatérés a passzív ellenálláshoz, a kivárás. Erre ismét Deák adott útmutatást az országgyűlés feloszlatásakor mondott óvásában: „Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet . . ., mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse visszahozhatják, de amiről a nemzet . . . önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges."

Kossuth Lajos az emigrációban

A szabadságharc leverése után a Porta nyújtott menedéket Kossuthnak és néhány ezer menekülő társának. A védelem azonban inkább személyes volt, nem politikai. Kossuthot és híveinek kis csoportját előbb a bolgár földön lévő Sumlában telepítették le, majd 1850 tavaszán – figyelembe véve a kiadatását követelő orosz és osztrák kormány ingerültségét – a kis-ázsiai Kütahyába száműzték. A világtól csaknem légmentesen elzárva, Kossuth egy új felkelés szervezésén és új, demokratikus alkotmány kidolgozásán fáradozott, míg végül, 1851 szeptemberében az európai és amerikai közvélemény rokonszenvét jelképező Mississippi fregatt ki nem szabadította a száműzetésből.

A népszabadság hősét páratlan ünneplés fogadta az olasz, a francia, az angol kikötőkben, valóságos diadalmenetben vonult be Londonba, Manchesterbe, Birminghambe . . . Ünneplésben és csodálatban mindent felülmúlt azonban amerikai körútja, 1851 decemberétől a következő év júliusáig. A különösen emlékezetes New York-i, philadelphiai és bostoni fogadáson az újkor Démoszthenészének, a magyar Washingtonnak, a Jézus Krisztus utáni legnagyobb embernek nevezték. Washington és Kossuth alakjában a Nyugat és a Kelet szabadságának összetalálkozását üdvözölték. 1852. január elején, Lafayette óta az első külföldiként, fogadta a szenátus és a képviselőház. A kongresszus két házától – képzeletben a hajdani római szenátus előtt állva – valóságos cicerói szárnyalású beszédben az Egyesült Államok aktív támogatását kérte a magyar szabadság kivívásához. E merész ábránd az akkori viszonyok között nem valósulhatott meg, a Fehér Háztól Kossuth csak udvarias szavakat kapott. A féléves amerikai út alatt a magyar ügy számára mégis óriási népszerűséget és jelentős anyagi támogatást szerzett.

Az emigráció első éveiben Kossuth közvetlen céljának a felkelés újraszervezését és a szabadságharc folytatását tekintette. Londonban telepedett le, szoros kapcsolatot tartott Mazzinival és az európai for-

Kossuth Lajos emigrációban kiadott „kölcsönjegye"

radalmárok vezérkarával, onnan irányította a hazai titkos szervezkedést. Nem látta még át, hiszen a kortárs ritkán észleli azon nyomban a történelmi klíma megváltozását, hogy a forradalmak és felkelések kora hosszú időre lezárult. Csak a sorozatos kudarcok és súlyos veszteségek világosították meg elméjét: ki kell várni a kedvező alkalmat, amikor a Habsburg-abszolutizmus nemzetközi és belső helyzete megrendül. Ez az alkalom az ötvenes évtized végén, az olasz–osztrák háború kitörésekor érkezett el.

A háború felvillanyozta a széteső emigrációt. 1859-ben Kossuth, Teleki László és Klapka létrehozták a *Magyar Nemzeti Igazgatóság*ot, afféle emigrációs kormányt. Kossuth megállapodást kötött III. Napóleon francia császárral, hogy a magyar függetlenség támogatása fejében itáliai magyar légiót szerveznek, de hazai felkelésre csak francia vagy olasz seregek megjelenése esetén adnak jelt. A háború azonban a gyors olasz–francia győzelmek után hirtelenjében befejeződött, anélkül, hogy Itáliát teljesen egyesítették, Magyarországot megsegítették volna. Olaszország azonban teljesen felzaklatott, de csak félig felszabadított állapotában forrongó vulkánná vált. Ezért Kossuth Genovába, majd véglegesen Torinóba költözött, hogy a sorsfordító események közelében lehessen.

Magyar tisztek, katonák nagy számban vettek részt Garibaldi 1860. évi felszabadító hadjáratában. Derekasan verekedtek Palermo megvételében, a Nápoly melletti harcokban Türr István tábornokká avanzsált, Garibaldi egyik helyettese lett. Ugyanakkor Kossuth katonai szövetséget kötött az alakuló olasz állam kormányával, Cavour-

ral a közös felszabadulásra. 1860 nyarán a külső segítség reálisnak látszott, a Kossuth által irányított hazai forradalmi szervezkedés és az ellenállás is felívelt. A következő évben azonban a remények lelohadtak. Az Ausztria elleni háború elmaradt, Cavour meghalt, végül a magyar légiót feloszlatták.

Emigrációs tevékenységének harmadik szakaszában Kossuth reményét nem a hatalmak ígéreteibe, hanem a dunai kis népek szövetkezésének tervébe vetette. Miután Klapka, Teleki és mások már tárgyaltak a román és a szerb kormánypolitikusokkal, 1862-ben Kossuth nyilvánosságra hozta a *Dunai Szövetség* tervét. Eszerint Románia, Szerbia, Horvátország és Magyarország konföderációra lépne egymással, amelyben közös lenne a külügy, a hadügy és a gazdaság irányítása. Ezt szövetségi tanács intézné, és közös parlament ellenőrizné. „Egység, egyetértés, testvériség magyar, szláv és román között – íme ez az én legforróbb vágyam, legőszintébb tanácsom. Íme, egy mosolygó jövő valamennyiök számára!" Ez a jövő felé mosolygó szép terv azonban az akkori kül- és belpolitikai viszonyok között, az akkori tudati szinten megvalósíthatatlan volt.

Minthogy a kossuthi utópia nem adott reális alternatívát, a ma-

Kossuth Lajos ravatala a Magyar Nemzeti Múzeumban

gyar vezetőréteg zöme lassacskán elfogadta az Ausztriával való megbékélést: a kiegyezést.

1866-ban Kossuth még erősen bízott a porosz fegyverek támogatásában, Ausztria esetleges bomlásában, de a békekötés után minden erejét a kiegyezés megakadályozására fordította. Tanulmányokban, cikkekben, levelekben bizonygatta, hogy a pusztulásra ítélt Habsburg-birodalommal összekapcsolni sorsunkat kész öngyilkosság: „Magyarország lesz a máglya, amelyen a történelem kérlelhetetlen logikája az osztrák sast elégeti." Még az utolsó pillanatban, 1867 májusában is nyílt levéllel fordult a hajdani baráthoz, Deákhoz. Kérvekérlelte, hogy ne vigye a nemzetet azon pontra, amelyről többé a jövőnek nem lehet mestere.

A kiegyezés után fokozatosan visszavonult az aktív politizálástól. Botanikával, csillagászattal, majd iratai rendezésével foglalkozott, a történelemnél, a csalfa kedvesnél keresett vígasztalást.

Az egykor hatalmas tettvágya kakukkfű, gyopár után kutatva, az Alpok déli lejtőin és a ligur partokon párolgott el. Időnként még felfelemelte szavát a függetlenség és a szabadság védelmében. „Az óramutató nem szabályozza az idő folyását, de jelzi – írta magáról; az én nevem óramutató, jelzi az időt, mely jönni fog, ... ha a magyar nemzet számára még tartottak fel jövőt a végzetek, és annak a jövőnek a neve: szabad haza Magyarország szabad polgárainak."

Negyvenöt évi hontalanság után, 1894. március 20-án halt meg Torinóban. Csak a koporsóban tért meg a hazai földbe. Temetése hatalmas nemzeti tüntetés volt, amely jelezte az idők folyásának irányát.

A kiegyezés – 1867

Az 1848-as forradalmak Közép-Európában elbuktak, de a forradalmi folyamat feltartóztathatatlanul haladt előre. Az 1860-as évtized elején két felismerés kezdett derengeni: a minden haladást eltorlaszoló abszolutizmus stabilizálása is, de forradalmi megdöntése is lehetetlen. A reális megoldást a két véglet közti sávon kell keresni. Ezt tanúsította Olaszország, majd Németország felülről, dinasztikus vezetéssel való egyesítése, s főként az 1863. évi lengyel forradalmi felkelés kíméletlen cári letiprása, amelynél a liberális Európa könnyezve, de tétlenül statisztált. A változtatás kényszerét Bécsben is érezték, de sem a birodalom nyugati felében bevezetett félalkotmányosság, sem a „megbízható" nemzetiségek megnyerésére tett suta tánclépé-

Eötvös József követté választása 1862-ben

sek nem hoztak eredményt. Ausztria nemzetközileg még inkább elszigetelődött, hitele, pénzügyei szétzilálódtak. S e látszat-alkotmányosságba sehogyan sem lehetett belegyömöszölni Magyarországot, az ellenálló „tartományt". Lassacskán a bécsi politikai körökben is meggyökerezett az a gondolat, hogy ki kell egyezni, mert különben a birodalom tönkremegy.

Érlelődött a kiegyezési készség a magyar vezető réteg, a földbirtokos osztály és a polgárság körében is. Ott volt előttük a gyászos mementó: Lengyelország és a német egyesítés fenyegető esélye, hogy Bismarck kancellár által, porosz módon egyesített Németország elnyelheti a Monarchia nyugati felét. És akkor ott marad Magyarország két nagyhatalom, a német és az orosz között. A német „kelet felé nyomulás" és „a pánszlávizmus", az orosz nyugati terjeszkedés malomkövei közti felőrlődés veszélyét jól látták a kor jeles politikusai. Deák és hívei úgy vélték, hogy a Habsburg-birodalmat az adott körülmények között megdönteni nemcsak lehetetlen, de nem is kívánatos. Jobb megmaradni egy alkotmányos monarchia keretében, ki-

egyezve uralkodójával, mint az önállóságra gyengén, áldozatul esni a két terjeszkedő nagyhatalomnak.

Az adott hatalmi feltételekből gyökeresen más következtetésre jutott a torinói számkivetésben élő Kossuth. Nem a nagyhatalmakkal, nem a Habsburgokkal kell kiegyeznie a magyarságnak, hanem a szomszédos kis népekkel. Ezt a gondolatot öntötte politikai formába a *Dunai Szövetség* terve, amelyről már szóltunk. Ez az eszmetörténeti szempontból jelentős terv a maga korában utópikus, megvalósíthatatlan volt. Nemcsak a nagyhatalmak ellenezték, de az érdekeltek sem fogadták egyetértéssel. A magyar közvélemény, még Kossuth híveinek nagy része is idegenkedve elutasította.

Időközben a gazdasági helyzet, a vasútépítéssel megnyílt piaci lehetőségek, a nagy európai konjunktúrában való részesedés vágya is egyezkedésre sarkallta a vezető réteget. Erre hajlította őket a Bécs és a nemzetiségek közti megegyezés néhány mozzanata, így az erdélyi románok megnyerése. A Deák körül tömörülő hazai liberálisok tehát örömmel fogadták az osztrák liberális képviselők, majd az udvar részéről kiinduló egyezkedési kezdeményeket. Deák a több hónapon

Deák Ferenc

át tartó titkos tárgyalásokon megfogalmazta, majd alkalmas pillanatban, 1865 húsvétján megjelent nevezetes cikkében a nyilvánosság előtt is ismertette a kiegyezés feltételeit. Az ország területi egységének és az 1848-as törvényeknek a helyreállítása, felelős magyar kormány kinevezése esetén hajlandó volt a külügy és a hadügy közösségének, vagyis közös intézésének és ellenőrzésének elismerésére.

Ferenc József jó szándéka jeléül felfüggesztette az 1861. évi februári alkotmányt, s 1865 végére összehívta a magyar országgyűlést. Az országgyűlési tárgyalások közepette tört ki 1866 júniusában a Németország feletti hegemónia miatt a porosz–osztrák háború. Ebben Ausztria Königgrätznél súlyos vereséget szenvedett, és végképp kiszorult az egyesülő Németországból.

A königgrätzi vereség elhatározó jelentőségű volt a Habsburg-birodalom sorsára. A megrendült hatalom most már csak a kiegyezéssel állíthatta helyre egyensúlyát, tekintélyét. Így aztán, bár még sok

Gr. Andrássy Gyula. Koronázási díszben: Erzsébet királyné

vonakodás után és több módosítással, végül is elfogadták Deák kiegyezési koncepcióját. A Monarchia két központú, dualista állammá alakult, közös külüggyel, hadüggyel és az ezek fedezésére szolgáló pénzüggyel, de két külön kormánnyal és parlamenttel. A közös ügyeket a két parlament által kiküldött delegációk ellenőrizték. A két rész vám- és kereskedelmi szövetségét, jegybankjának szabadalmát a két kormány és parlament tízévenként újíthatta meg vagy mondhatta fel.

Ferenc József 1867 februárjában nevezte ki Andrássy Gyula, a 48-as huszárkapitány, a halálra ítélt emigráns elnökletével a felelős kormányt. Az országgyűlés hosszas viták után május végén fogadta el – nagy többséggel – a kiegyezési törvényt. Ezen már nem változtatott Kossuth számos figyelmeztetése, óvása. Ő a kiegyezésben a „nemzet halálát" látta, mert ezzel az ország „idegen érdekek vontatókötelére" akasztott. A kiegyezés, írta 1867 májusában, híres Kaszszandra levelében, szomszédainkat minden irányban ellenségeinkké teszi, a „nemzetiségi belkérdés kielégítő megoldását . . . lehetetleníti, s szemlátomást közelgő európai bonyodalmaknál hazánkat vetélkedő ambícióknak céltáblául tűzi ki".

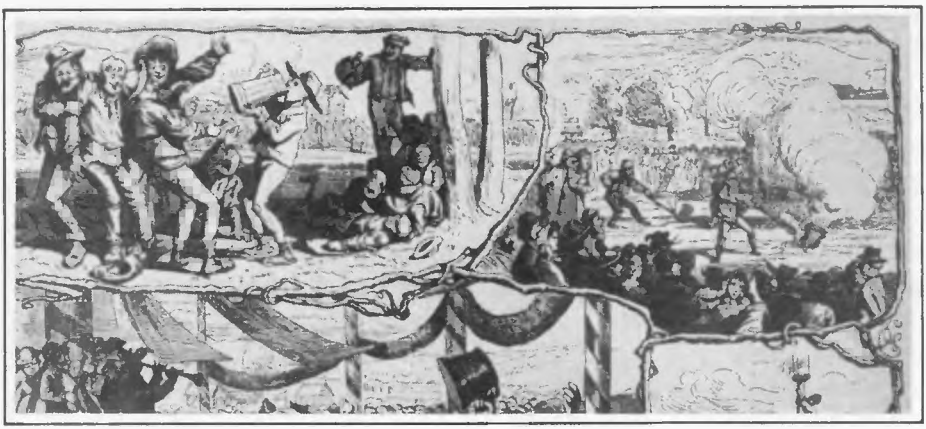

Mindenféle mulatságok a koronázás alkalmából

A vezető réteg, a középosztály zöme nem hallgatott Kossuthra. Örömmel fogadta a kiegyezést, a megbékélést. Június 8-án, hatalmas pompával, megyei lovasbandériumok, díszes hintók, főurak és főpapok kíséretében koronázták meg a Mátyás-templomban a királyt és a magyarokkal rokonszenvező hitvesét, Erzsébetet. A történelem különös fintora: az egykoron akasztásra ítélt huszárezredes, Andrássy segíti a huszártábornoki egyenruhában feszítő akasztató, Ferenc Jó-

zsef fejére a magyar koronát. Volt azután kivilágítás, pénzosztás, ökörsütés, bőven evés-ivás. Ahogyan Ady írta:

A fátyol borult, az asztal terült,
Örült az úr-rend a Deáki tettnek.
Fecerunt magnum áldomás . . .

Kákánia – az ellentétek birodalma

Hatalmas birodalom volt ez: a svájci Alpoktól a brassói havasokig, a dalmát tengerparttól a lengyel Kárpátokig terjedt, sőt még azon is túl, Lvov (Lemberg) hagymakupolás templomaiig. Területe 600 ezer km², lakossága a kiegyezés idején 35, a világháború kitörésekor 50 millió. Számarányát tekintve Európa harmadik, tekintélyben ötödik-hatodik hatalma volt. Ebben az országban minden közintézmény császári volt vagy királyi, vagy császári és királyi (kaiserlich und königlich), k.u.k. E jelzésről nevezte el jeles írója, Robert Musil Kákániának; egyik történésze, Heinrich Benedikt „az ellentétek birodalmának".

Kákánia első látszatra rendezett jogállam volt. Fel lehetett fedezni benne a haladás mértékletes tempóját, jó utakat, szép városokat, iskolákat és kaszárnyákat, az állampolgárokon őrködő bürokráciát és egy nagy hadsereget, amelybe rengeteg pénzt öltek bele, de azért a leggyengébb maradt a hatalmak között. Tizenegy nemzetet ölelt és zárt határai közé, németeket, magyarokat, cseheket, szlovákokat, lengyeleket, ukránokat, románokat, szerbeket, horvátokat, szlovéneket, olaszokat, s mellettük tucatnyi kis népcsoportot, jiddist beszélő zsidókat, soknyelvű cigányokat, örményeket, bulgárokat, szerb-horvát mohamedánokat . . . Valóban, a népek modern Bábele volt, akik minél műveltebbé váltak, annál kevésbé értették meg egymást.

Az államot hivatalosan Osztrák–Magyar Monarchiának nevezték, a közhasználatban csak Ausztriának, ami ellen a magyarok sohasem szűntek meg tiltakozni. Ők azt vallották, hogy a Monarchia két önálló állam szövetkezése, amelyben az egységes Magyarország áll szemben „Őfelsége többi országaival". Ez utóbbiaknak, igaz, nem is volt nevük. Ausztriának nem nevezték, ezt a csehek, lengyelek, délszlávok sérelmesnek tartották volna, de az osztrák vezető körök sem használták, hiszen az egységes birodalom eszméjének feladását jelentette volna. Így a Monarchia másik, Lajtán túli fele „a Birodalmi Tanácsban képviselt királyságok és tartományok" nevet kapta. A két

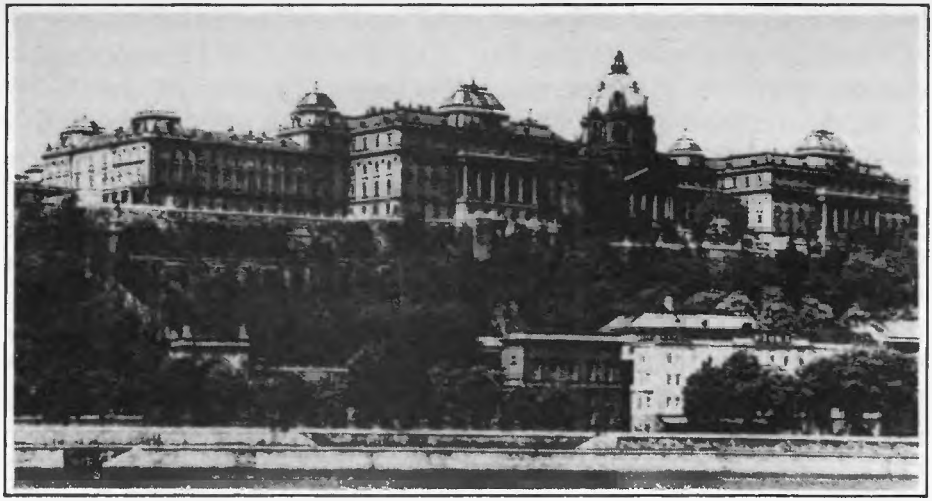

A királyi palota Budapesten

rész úgy illett egymáshoz, mondja Musil, „mint egy piros-fehér-zöld kabát egy fekete-sárga nadrághoz; a kabát önmagában is megállt, a nadrág azonban csak egy már nem létező, 1867-ben szétszakított fekete-sárga öltöny maradéka volt". Némi gúnnyal elmondhatjuk róla: ez volt a világtörténelem egyetlen teremtménye, amely „kimondhatatlanságába pusztult bele".

Az állam tehát két államból állt, két kormánnyal, két parlamenttel, két külön közigazgatással, s ezek gyakorta keresztezték, bénították a másik intézkedéseit, bár a másik fél „belügyeibe" nem szólhattak bele. A birodalom egységét az uralkodó, Ferenc József és a közös miniszterek, a külügy-, a hadügyminiszter és a hozzájuk rendelt közös pénzügyminiszter képviselte. Ez utóbbinak sok dolga nem lévén, az 1878-ban megszállt Bosznia-Hercegovinát kormányozta. A közös miniszterek nem alkottak kormányt, csak saját tárcájukért tartoztak felelősséggel – elsősorban a császár-királynak. A két kormánynak csekély befolyása volt a külügyekre, még kevesebb a hadseregre; a közös miniszterek viszont semmilyen alkotmányos befolyást nem gyakorolhattak a belügyekre. A legfelsőbb döntéseket végül is Ferenc József hozta, a hadsereg vezérlete, a kinevezések, az adományozások az ő felségjogai maradtak. A közvéleményt feldúló közéleti viták s a visszhangos parlamentarizmus ellenére, a dinasztia nagymértékben megőrizte hajdani abszolutisztikus hatalmát. Mert Kákánia alkotmánya szerint ugyan liberális volt, de „klerikális szellemben kormányozták". A „törvény előtt minden polgár egyenlőnek számí-

tott, de nem mindenki számított polgárnak". A parlament erősen élt szabadságával, amiért többnyire zárva tartották, ám a szükségállapot-paragrafus értelmében elkormányozgatták parlament nélkül is. S „valahányszor már az abszolutizmusnak tapsolt mindenki, a Korona elrendelte, hogy újra vissza kell térni az alkotmányos kormányzáshoz".

Roppant ellentétek feszültek a Monarchia gazdasági-társadalmi rendszerében is. A kapitalizmus felvirágzása ellenére fennmaradt a nagy hatalmú arisztokrácia, fél megyényi latifundiumokkal, az ispánok és cselédek hadával. Fennmaradt a katolikus egyház anyagi és szellemi birtokállománya, politikai befolyása, Magyarországon pedig a nemesség közigazgatási uralma. A villanyfényes világvárosok, Bécs, Budapest, Prága háta mögött, a híres egyetemek, klinikák, a nagy áruházak, az autóforgalom és a vasútközlekedés mellett évszázados mozdulatlanságban, elnyomatásban maradtak fenn a galíciai, a bukovinai, a felvidéki, az erdélyi, a dalmáciai falvak ezrei, a földtelenek, a nincstelenek nyomorra vagy kivándorlásra kárhoztatott millióival.

A Monarchia legtöbb ellentétét a nemzetiségi kérdés okozta. A két uralkodó nemzet közül is az osztrák-német előnyösebb helyzetben,

Bosznia okkupációja

gazdasági fölényben volt a magyarral szemben. Ausztria 15 tartományának volt némi autonómiája, a legtöbb kedvezménnyel a lengyelek, a legjobb gazdasági pozícióval a csehek rendelkeztek, de ők is alá voltak vetve az osztrák hegemóniának. A magyar uralkodó osztály 1868-ban kiegyezett a horváttal: Horvátország belügyeiben autonómiát, országgyűlést kapott, bár Budapesttől függött. A többi nemzet ennyi kedvezményben sem részesült, velük szemben erősebb politikai és kulturális elnyomás érvényesült. A Monarchia struktúráját tehát az abszolutizmus és a feudalizmus hatalmi erődeinek fennmaradása mellett a nemzetek hierarchikus függésrendszere jellemezte. Ez módot adott az „osszd meg és uralkodj" kormányzati elv gyakorlati alkalmazására. Ennek ellenére, a nemzeti ellentétek robbanóanyaga kezdettől aláaknázta a dualista Monarchia szilárdnak látszó épületét.

Felvetődött persze a kiegyezéskor, és utána is a nemzeti struktúrának megfelelő föderatív berendezés terve is. 1871-ben a Hohenwart-kormány elő is készítette a cseh kiegyezést, Csehország egyenrangú államrésszé emelését, a trializmust. Ezt azonban a vezető osztrák és magyar körök – meg Bismarck német kancellár – együttes erővel meghiúsították.

Ez a soknemzetiségű, sokarcú birodalom a történelem kísérleti laboratóriuma lehetett volna, ha a nemzeti és népelnyomáshoz ragaszkodó vezetői minden érdemleges kísérletet meg nem akadályoztak volna – mindaddig, amíg az egész fel nem robbant.

Magyar miniszter a Ballhausplatzon

Az a megilletődött férfiú, aki 1867-ben a budai Mátyás-templomban Ferenc József fejére tette Szent István koronáját, Andrássy Gyula volt. Előkelő főúri család sarja, a sors kegyeltje. Éppen 25 éves, amikor a forradalom 1848-ban Zemplén megye élére állítja. Részt vesz a szabadságharcban, ott van Schwechatnál, és ezredesi rangra emelkedik, amikor Kossuth diplomáciai megbízással Konstantinápolyba küldi. Az emigráció éveit jórészt Párizsban tölti, jólétben és fényben. Az, hogy otthon 1851-ben képletesen felakasztják, csak még vonzóbbá teszi „a szép akasztott embert" az előkelő társaságokban. A karcsú, délceg főúr, a bátor harcos, lovas, a lebilincselően szellemes világfi, akinek érdekes, sápadt arcát romantikusan zilált, hullámos, sötétbarna haj és szakáll keretezte, mindenütt népszerűséget szerzett magának, előkelő rokonsága pedig császári amnesztiát.

Andrássy 1858-ban hazatért, s az alkotmányos kísérletezgetés éveiben tevékenyen bekapcsolódott, már a dinasztiával való megegyezés híveként, Deák oldalán a közéletbe. Megnyerő modorával, diplomata képességeivel elbűvölte társait, magát Deákot is, sőt a császári párt is. Nem ok nélkül ajánlotta őt a miniszterelnöki posztra Deák, aki tető alá hozván a kiegyezés épületét, meghúzódott szerényen a hátsóudvarban, mert benne látta „az isteni kegyelemtől nekünk adott providenciális államférfit". Miben állt Andrássy „gondviselésszerű" kiválasztása? Bizonyára rátermett politikus és diplomata volt, bár kortársai közül sokan inkább csak zseniálisnak tartották, nem zseninek, sziporkázónak, nem világítónak, aki az alapos, rendszerezett tudást és az elmélyülést többnyire ötletes improvizációval pótolta. Sokat köszönhetett származásának, rangjának, hazafias múltjának is. Legfőbb előnye azonban az volt, hogy meg tudta nyerni a Burg rideg légkörében élő uralkodópár bizalmát, rokonszenvét. Nevezhetjük gondviselésnek is azt, ami mély vonzalmat ébresztett a fiatal királynéban Kossuth egykori tisztje iránt. Erzsébet a königgrätzi vereség másnapján ajánlotta felséges férjének, hogy Andrássyt nevezze ki Háza külügyminiszterévé, vagy legalábbis Magyarország miniszterévé, „hiszen most arra van a legnagyobb szükség, hogy az ország megnyugtattassék".

Az új miniszterelnök jól kamatoztatta a legfelső bizalmat. Keresztülvitte az ország területi egyesítését, Erdély és a katonai határőrvidék visszacsatolását, a külön magyar honvédség felállítását. Nagy vívmány volt ez húsz évvel a szabadságharc után, mégha a másodkiadás külső jelvényeiben és szellemében egyaránt messze fajzott is az 1848-astól, s ha felszerelése, harcértéke meg sem közelítette a „közös" k.u.k. hadseregét. Az Andrássy-kormány tető alá hozta a kiegyezést Horvátországgal, megszervezte a polgári közigazgatást és igazságszolgáltatást, anyagilag is támogatta a vasútépítést és a gazdaságfejlesztést.

Különösen jelentős törvényalkotások fűződnek a tudós és író, Eötvös József nevéhez. Az 1868. évi nemzetiségi törvény alapelvként leszögezte, hogy az ország honpolgárai politikai tekintetben az „egységes magyar nemzethez" tartoznak, vagyis nem ismerte el a nem magyar népek nemzeti létét és jogát az autonómiához. A kor mércéjével mérve mégis liberális alkotás volt: biztosította a nemzetiségeknek a szabad nyelvhasználatot az alsó fokú bíráskodásban, közigazgatásban és az oktatásban, biztosította a politikai és a kulturális szervezkedés szabadságát. Az ugyanebben az évben kiadott népiskolai törvény pedig kötelezővé tette és az állam felügyelete alá helyezte

az elemi iskolai képzést, de nem érintette az anyanyelvű népoktatás jogát és gyakorlatát.

A kormány ugyanakkor leverte a jussukért perelő parasztok mozgalmait az Alföldön, a Dunántúlon, „hűtlenségi pert" indított a párizsi kommün mellett tüntető munkásvezetők ellen. Feloszlatta a demokrata köröket, megreguláza a 48-as szellemű honvédegyleteket is, sőt még a száműzött Kossuth dicséretét is száműzni akarta a közéletből. A liberális, de a földbirtokosok és nagypolgárok érdekeit védő rendszert – és ezzel a Habsburg-monarchiát – segítette konszolidálni.

Az uralkodó 1871-ben, a Német Birodalom megalakulása után, a Monarchia számára kényes helyzetben Andrássyt állította a külügyek élére. Régebben ezt Andrássy németbarátságával magyarázták. A tények azonban azt vallják, hogy az 1870-es évek elején Andrássy egyáltalán nem rajongott Bismarckért. A 48-as külpolitikai hagyományt őrző magyar miniszter a fő ellenségnek Oroszországot, a fő feladatnak a cári birodalom visszaszorítását tartotta, ami távol állt Bismarck koncepciójától.

Andrássy először Angliában keresett szövetségest, sikertelenül. Az európai hatalmi viszonyok felismerése vitte rá, hogy mégiscsak a konzervatív hagyományban, a három császár – az orosz, a német, az osztrák – ódivatú szövetkezésében fedezze fel a Monarchia biztonságának zálogát. A bécsi Ballhausplatzra beköltözött, Metternich és Beust örökébe lépett magyar államférfi elődeinél könnyebben belátta, hogy a Monarchiának nincs mit keresnie Nyugaton, belső nemzetiségpolitikai érdekei és terjeszkedési lehetőségei a Balkán felé irányítják.

Andrássy eredetileg nem ellenezte a balkáni kis népek önállósági törekvéseit, ha azok nem ingatják meg a status quót, s nem vezetnek orosz túlsúlyra. Csakhogy a balkáni népek sorra fellázadtak a zsarnoki török uralom ellen, és Oroszország 1877 tavaszán fegyvert fogott érdekükben. Az orosz–török háborúban a szultán korhadt birodalma teljes vereséget szenvedett. A San Stefano-i békében Oroszország megszerezte Besszarábiát, a Kaukázus jelentős részét, Bulgária pedig teljes önállóságát. Ekkor jött el Andrássy órája: sikerült egységes táborba sorakoztatnia a nagy orosz sikerekre féltékeny angol, német és francia külügyi vezetést.

Andrássy legnagyobb sikerét az 1878. évi berlini kongresszuson érte el. A hatalmak megnyirbálták Oroszország hódításait, meggyengítették a balkáni befolyását, s ellensúlyként a Monarchiának adtak megbízást két délszláv tartomány, Bosznia és Hercegovina megszállására. Szerény kis hódítás volt ez, de hát mégiscsak hódítás, az első

és egyetlen területi gyarapodás 1815 után, habár a tényleges megszállás csak sok veszteség, súlyos harcok árán sikerült. Andrássy sietett a jó konjunktúrát kihasználni a Monarchia nemzetközi helyzetének megszilárdítására. 1879-ben katonai védelmi szövetséget kötött Németországgal. A Kettőszövetség az Osztrák–Magyar Monarchia és Németország között Oroszország támadása esetén garantálta a német birodalom fegyveres támogatását.

Andrássy tehát részben, szerényebb eredménnyel, elérte külpolitikai célját: ellensúlyozta Oroszország délkelet-európai előnyomulását. Csak az ára, csak az volt kissé borsos. Magyarországon a közvélemény berzenkedett az okkupáció miatt. A szlávellenesség feledtette az egykori török hódoltságot, és a Törökország iránti szimpátia hullámát váltotta ki, amely a képviselőházba is behatolt. A Kettősszövetség viszont a bécsi uralkodó körök ellenérzésébe ütközött, s ez utat talált a Burgba is. A népszerűség lenn, a bizalom fenn szétfoszlott.

Andrássy 1879. október 7-én írta alá a német szerződést. Ekkor már bukott politikus volt. Másnap Ferenc József menesztette.

A nyugalmat nem szabad bolygatni!

Alig hunyta le szemét „a kőszívű ember", Bihar megye vaskezű császári adminisztrátora, fiai a forradalomra, a szabadságharcra esküsznek. Jókai megragadó regényének Baradlay családja a valóságban a Tisza család volt. Az idősebb fiú, László, összevagdalva maradt a móri csatatéren, a gyengébb alkatú Kálmán a Kossuth-kormányt szolgálta a végnapokig. Megjárta az emigráció stációit, részt vett a protestánsüldözés elleni nagy tiltakozásokban, s a poraiból feléledt alkotmányos mozgalom küzdelmeiben. A szikár, szürke kálvinistából, akit a körszakáll, a pápaszem s a belső szárazság ifjan koravénné tett, senki sem nézte ki a jövendő pártvezért.

A vezéri posztot néhány szerencsétlenségnek, nemzeti csapásnak köszönhette. Nagybátyja, Teleki László tragikus öngyilkossága után ő lett az 1861. évi országgyűlési ellenzék, majd a nemzeti ellenállás egyik vezére. Nem csatlakozott a kiegyezéskötés után Deákhoz – sokallta az alkut meg a vele járó népszerűtlenséget. Ha elfogadjuk a kiegyezést, mondotta 1867 márciusában, „hiszem, hogy boldogabbak, nyugodtabbak leszünk mi, kik ma élünk hazánkban, több szabadságot fogunk élvezni, de önmagunk tettük lehetetlenné azt, hogy a törvényes független Magyarország feltámadhasson". Nem a kiegyezés

Tisza Kálmán tarokkpartija a Szabadelvű klubban

tényét ellenezte, hanem a megvalósulás módját: a közös ügyeket és a közös kezelésüket. Mint a „balközép" vezére, 1868-ban, a bihari pontok néven ismeretessé vált programban a közös minisztériumok s a delegációk megszüntetését, az önálló hadsereg felállítását, a pénz- és kereskedelemügy teljes függetlenítését követelte.

Tisza és pártja nem melegedett meg az ellenzéki padsorokban. A kiegyezést követő években a rendszerrel szemben erősödő belső ellenállás, a nemzetiségek egyenjogúsági követelései, a Monarchiát érintő, fenyegető fejlemények a Balkánon, az állandó deficit és a súlyos pénzügyi bajok felőrölték a kormányzó Deák-pártot, amely valójában sohasem volt párt, hanem a hatalmon osztozkodó frakciók szövetkezése. Andrássy Bécsbe távozása, Eötvös korai halála (1871), a betegeskedő Deák visszavonulása után a párt bomlásnak indult. S amikor már államcsőd, sőt a rendszer súlyos válsága fenyegetett, Tisza vállalta a vérátömlesztést, a fúziót a kormánypárttal 1875 tavaszán, s hamarosan a kormányelnökséget. „Szögreakasztotta a bihari pontokat", renegát lett, vádolták a kortársak; hazafias kötelessége volt átvenni a süllyedő hajó kormányzását, védte ő magát, s mind-

Az osztrák–magyar monarchia közigazgatási beosztása 1890-ben

kettőben volt igazság. Tisza számára a haza a földbirtokos nemesek országa volt, s hazafias kötelesség a fennálló uralmi viszonyokat legjobban védelmező kettős Monarchia védelme, hiszen az szerinte a magyarság fennmaradását szolgálta.

Másfél évtizedes miniszterelnöksége alatt nagy politikai rátermettséggel, kiváló taktikai érzékkel vészelte át a viharokat, kerülte el a dualista rendszert fenyegető zátonyokat. Az országot megterhelő anyagi áldozatok árán rendbe hozta az államháztartást, 1877-ben és 1887-ben újból meghosszabbította a kiegyezést, a közvélemény erős háborgása ellenére fedezte Bosznia-Hercegovina okkupálását. Hogyan sikerült mindezt elérnie egy paraszti többségű, túlnyomórészt ellenzéki hangulatú, soknemzetiségű országban?

Tisza Kálmán nevéhez fűződik a dualista állam politikai rendszerének kiépítése. A választójog ugyan az 1848. évi első rendezéstől kezdve roppant szűk volt, vagyoni és műveltségi cenzushoz kötött, de a rendszer szempontjából még így is túl széles, mert paraszti és kispolgári tömegeket juttatott vokshoz. Tisza tehát a választókerületek ügyes beosztásával, egy kormánypárti „geometriával", a közigazgatási korteskedés meghonosításával, a választók lepénzelésével, korrupcióval, itatással – vagy megfélemlítéssel megszűrte, kiszorította az ellenzék híveit. Mire a 413 tagú képviselőház összeült, a kormánypártnak mindig többsége volt.

Csakhogy az egyszerű többség nem bizonyult elegendőnek: egységes, engedelmes csapattá kellett formálni. Tisza ennek is értette a módját. Jó szóval, figyelemmel, fegyelemmel, kisebb-nagyobb kedvezésekkel, hasznot hajtó megbízásokkal magához kötötte párthíveit, akik testőrként követték a vezért, a „generálist". Ezért nevezték a kormánypártiakat mamelukoknak abban az időben. Emellett az elszegényedő birtokos nemesség fiait a burjánzó állami, megyei, városi apparátusba elhelyezve, s bizonyos szakszerűségre is kényszerítve, megerősítette a kormányt szolgáló közigazgatást. Felállította vidéken a csendőrséget, a fővárosban a rendőrséget.

Akkor mire kellett a parlamentarizmus, a fennen hangoztatott alkotmányosság? Nem lett volna megfelelőbb forma az abszolutizmus? Nos, az osztrák–magyar dualizmusnak, amely a Habsburg-abszolutizmus leküzdéséből született, a politikai lényegéhez tartozott az alkotmányosság: Bécs felé ez védte, lefelé, a nép és a nemzetiségek felé ez legalizálta a magyar vezető rétegek hazai hatalmát. „Minden országnak van egy fenntartó eszméje. Magyarországot mindenek felett az alkotmányhoz való ragaszkodás hűsége... tartotta fenn." Ezt az eszmét jobban kifejezni nem lehet, „mint az országgyű-

lés két háza számára épített monumentális épülettel" – mondotta 1883-ban, a parlament építési költségeinek megszavazásakor.

Tisza alatt kormányzati szinten is, a társadalomban is felerősödött a türelmetlen nacionalizmus. Tisza bezáratta a szlovák kultúregyletet, letörte a nemzetiségek autonóm politikai mozgalmait, eljárt vezetők ellen, kifejlesztette a magyarosítást elősegítő iskolapolitikát. Mint liberális nemesi politikusnak, kevés érzéke volt az új idők követelte szociálpolitika iránt. A munkásmozgalmat „lelketlen" izgatók művének, rendellenességnek tekintette, az uradalmi cselédség féljobbágyi függését viszont természetesnek, az úr és a cseléd közti patriarchális viszony ősállapotának, amelyet törvénnyel is konzerválni igyekezett.

Kormányzása alatt nagy reformalkotások nem születtek. Quieta non movere – a nyugalmat nem szabad bolygatni, ez volt kormányzati alapelve. S az 1880-as években, a „boldog békekorban", ez az elv – úgy látszott – a gyakorlatban is jól beválik.

Egy, csak egy kérdés volt, amellyel Tisza sem tudott megbirkózni: a közös hadsereggel. A k.u.k. hadsereg államot alkotott az államban, Magyarországot még mindig meghódított tartományként kezelte, sértette a nemzeti hagyományt és az önállóságot. A közvélemény már-már lassan hozzászokott volna a dualizmushoz, de a fekete-sárga hadsereg jelenlétét, basáskodását nem tudta megemészteni. Napirenden voltak a kisebb-nagyobb incidensek a hadsereg tisztjeivel vagy miattuk, amelyek a közvéleményt állandó izgalmi állapotban tartották. Ilyen légkörben terjesztette elő Tisza 1889 elején az új véderőjavaslatot. A hadsereg létszámának felemelésén túl, a javaslat egyes pontjai korlátozták a magyar parlament ellenőrzési jogát, és a tiszteknek német nyelvű vizsgát írtak elő.

A javaslatot országos felzúdulás fogadta, és tüntetések szakadatlan sora kísérte. A kormány végül is kénytelen volt módosítani. A tekintélye így is odaveszett. 1889 néhány hét alatt bebizonyította, milyen felszínes és tünékeny volt az évtizedes nyugalom. „A nemzeti aspirációk önkéntes lüktetését" érezte meg a torinói remete, Kossuth. Csak egy kis kedvező időjárás kell ahhoz, hogy történelemmé fejlődjenek. „Hiában, a nagy történelmi problémák el nem altathatók, azoknak meg kell oldatni" – írta 1890 újévkor.

Márciusban Tisza Kálmán megbukott.

A „boldog békekor" legbékésebb évei jöttek el: zajos képviselőválasztások nagy mulatságokkal, lázas alapítások nagy bukásokkal, hírhedt kártyacsaták, gáláns kalandok, titkos párbajok. Az úri rend jól berendezkedett a kiegyezés utáni konjunktúrában. Kinek fájt néhány tízezer munkás 12 órás robotja, s néhány millió cseléd, napszámos mérhetetlen nyomora? Ki törődött néhány tucat munkással, akik itt is, ott is összejöttek a műhely egy zugában, vagy a kocsmák esti homályában, szervezkedtek, egyletet alapítottak? Legfeljebb a rendőrség – az viszont példás gondossággal. A munkás, ahogy inaséveit letöltvén, világlátni, „valcolni" indult, vagy munkába állt és segélyegyletbe lépett, a rendőrség éber figyelmét élvezhette. A rend őrei tartottak a valcolásból megtért munkásoktól, akik nemcsak szakmát, de eszméket is magukkal hoztak. Eszmét, amely akkortájt bejárta Európát.

A kiegyezés előtt Magyarországon csak néhány tucat ártalmatlan segélyegylet működött, amely betegség, halálozás esetén nyújtott né-

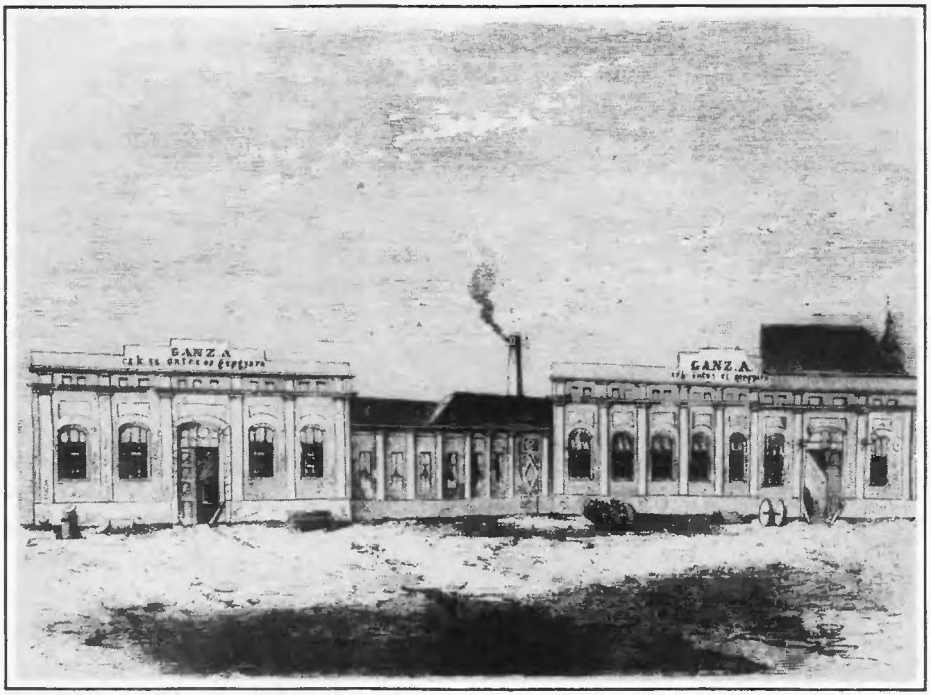

Ganz Ábrahám vasöntödéje Budán

Az Általános Munkásegylet vezetői

mi támaszt a szaktársnak vagy a családnak. Az alkotmányos érában nem lehetett feltartóztatni a szervezkedést, sorra alakultak az önsegélyezéssel és az önműveléssel foglalkozó egyletek. Azokat, amelyek az „önképzés" fedőszó alá bujtatott politikával is, a segélyezés címen gyakorolt érdekvédelemmel is foglalkoztak, szakegyletnek nevezték. Ezek váltak a kiegyezés után kibontakozó munkásmozgalom alapjává. Az egyleteket, munkásköröket az 1868-ban alapított Általános Munkásegylet fogta először össze. Az egylet szorosan együttműködött a hasonló német és osztrák szervezettel.

Az Általános Munkásegylet célja, az első alapszabály szerint, „a munkásosztály szellemi gyarapodása, anyagi érdekeinek megóvása s elősegítése a végből, hogy a munkás ne csak hasznos lakója legyen az államnak, hanem egyúttal annak szabadelvű alkotmányát élvezni képes polgárává váljék". A „munkabér Egyiptomából" akarta kivezetni a munkás rabszolgahadat, az ígéret földjére, s a „tűzoszlop", a vezérlő csillag akkoriban Lassalle Ferdinand volt. Csakhamar létrejöttek az I. Internacionálé hazai szekciói is, ismertté váltak Marx tanai, megindult az egyletben a szociáldemokrata szervezkedés.

Az Általános Munkásegylet néhány év alatt Budapesten és a jelesebb vidéki iparvárosokban megerősödött. Csatlakozott hozzá a nagy tekintélyű demokrata, Táncsics Mihály képviselő, és több szociális érzésű értelmiségi. Különösen fellendült az egylet tevékenysége 1871-ben, a párizsi kommün idején. Sikeres sztrájkokat, tüntetéseket szervezett, majd a kommün bukásakor gyászfelvonulást rendezett. Ezért a kormány az egylet vezetői ellen „hűtlenségi pert" indított. Bíróság elé állították Farkas Károly vasmunkást, az Internacionálé egyik szervezőjét, Ihrlinger Antal nyomdászt, Essl András vasmunkást, Külföldi Viktor és Szvoboda Lajos újságírót, Politzer Zsigmond egyetemi hallgató lapszerkesztőt és 22 társukat. Bár csak Politzert ítélték el, az egylet, amelynek tevékenysége megbénult, 1872-ben feloszlott.

A párizsi kommün leverése után a hatalom urai és a rend őrei világszerte hadjáratot indítottak a szocialista munkások és munkásszervezetek ellen. A mozgalom halvány folyamatosságát Magyarországon néhány meghúzódó szakegylet tartotta fenn, az eszmét pedig a munkássajtó hirdette. 1873-ban jelent meg a *Munkás-Heti-Krónika*, 1877-ben a *Népszava*. Az 1873. évi gazdasági válság és a hosszú pangás is bénította a mozgalmat, amely csak az 1870-es évek végén éledt fel. Ebben szerepe volt Frankel Leónak, a párizsi kommün egyik vezetőjének is, aki 1876-ban tért haza, és kapcsolódott be a munkássajtó irányításába. Frankel tapasztalt forradalmár, képzett marxista, aki világosan látta a gazdasági és a politikai harc össze-

kapcsolásának és a mozgalom kiszélesítésének feladatait. Társaival együtt 1880-ban megalapította a Magyarországi Általános Munkáspártot, amely már lényegét tekintve szociáldemokrata volt, csak a kormány tiltása miatt nem vehette fel e nevet. A program nyíltan megfogalmazza a szocialista végcélt: a földbirtok és mindennemű termelőeszköz társadalmi tulajdonná alakítását, a tőkés bérmunkarendszer eltörlését, a munkásság felszabadítását.

Nagy akciók, jelentős sikerek nem fűződnek ehhez a korai pártalakuláshoz. Igaz, a viszonyok sem kedveztek neki. Az 1880-as évtizedben még a nyugalom jegyében telt el, és Tisza kormánya gondosan ügyelt is rá, nehogy izgága munkásagitátorok megzavarják a birtokos osztályok nyugalmát. Maga a munkásosztály még serdülőkorát élte, létszáma alig haladta meg a 100 ezer főt, s a szervezkedés gerincét a jobban fizetett szakmunkás törzsgárda alkotta.

A szocialista mozgalom megerősödését, meggyökerezését a századvégen három tényező segítette elő. Először, az utolsó két évtizedben meggyorsult Magyarország iparosodása, főként a főváros és környéke gyarapodott rohamosan ipari létesítményekben, ipari népességben. Budapestet néhány évtized alatt gyárkémények gyűrűje fogta, kormos füstfelhő lengte körül. Másodszor, az 1880-as évtizedben erősen megromlott a mezőgazdasági konjunktúra, s ezzel együtt az agrárnépesség helyzete. A nyomor, a munkanélküliség, a cselédsors kilátástalansága megtermékenyítette a lelkeket a faluba is beha-

A budapesti MÁV Gépgyár munkásai az 1870-es években

Frankel Leó

toló szocialista eszmék számára. Harmadszor, a mozgalom Európaszerte előrelendült, sorra alakultak országos szocialista pártok. 1889 nyarán, a nagy francia forradalom századik évfordulóján Párizsban összeültek a szocialisták képviselői, hogy új nemzetközi szervezetet alakítsanak. Párizsban ismét felzendült a *Marseillaise* – munkás szövegre és ritmusra. S most már Bécs is, Prága is, Budapest is visszhangozta:

Nem lesz a tőke úr mirajtunk,
Elvész, aki a multban él,
A szabadság honába tartunk,
Az igazság nékünk a cél . . .

Magyarországot többször is megalapították. A honfoglalók után István király, majd IV. Béla a tatárjárás után. A modern Magyarországot Széchenyi, Kossuth, Deák nemzedéke alapozta meg. Utánuk új alapítók jöttek. Alapítottak, bankot, gyárat, építettek vasutat, várost, vízvezetéket. A nagy gründolások (alapítások) kora volt az 1867. évi kiegyezést követő fél évszázad.

Ha valaki a múlt század derekán szekérrel vagy delizsánszon bejárta az országot, tengelyakasztó sárban vagy portengerben, az jobbadán elmaradottságot, a természet bőkezűsége ellenére is szegénységet láthatott. Ha öregkorában, a századelőn megismételte az utazást, vasúton száguldhatott, a hajdani hatalmas puszták, lápok helyén termőföldet, új városokat, villanyfényt, csinosodást találhatott.

1867 és 1918 között, a dualizmus korában az ország lakossága 15,4 millióról 21 millióra, a termőterület 25 millió hektárról 27 millióra nőtt. A dolgozó ember több millió hektárt hódított el az áradásoktól, a mocsaraktól: a korban folyt le a Duna és a Tisza szabályozása, az Ecsedi-láp és más mocsarak lecsapolása. A kor kezdetén a szántónak még egynegyede maradt ugaron, a végén már csak 8%-a. Minthogy a művelésbe vont terület egyharmaddal, a termésátlagok pedig két- vagy háromszorosan megnőttek, a terméseredmények is megháromszorozódtak. Így a búza termése korunkban 14 millió q-ról 42 millióra, a burgonyáé 8,5 millióról 50 millióra, a cukorrépáé 2,3 millió q-ról 36 millióra emelkedett. Az ország a megtermelt gabonaneműnek csak a felét fogyasztotta el, így a századfordulón évente 15-20 millió q került külföldi piacokra, egyre inkább finom, dús sikértartalmú liszt formájában. A hatalmas gabonatermelésen alapult a budapesti – és vidéki – malomipar felvirágzása. Az 1870-es években Budapest volt a világ első malomipari városa, csak a század végén előzte meg Minneapolis, Cincinnati.

A földműves munka eredményeit új eszközök, gépek segítették. Teljes eszközváltás következett be a nyomtatásban, a cséplőgép használata általánossá vált, és jelentős részleges eszközváltásról beszélhetünk a talaj megművelésében és a betakarításban is (vaseke, gőzeke, kasza, kisgépek).

Az ország mezőgazdasága a prosperitás évtizedeiben elég erős volt ahhoz, hogy a tengerentúli gabona versenyét is állja, bár a gazdák a két évtizedes árdepressziót ugyancsak megsínylették, és kiheverte a filoxeravészt is, amely a századvégén jeles szőlővidékeket pusztított el, s a termést negyedére apasztotta. A 20. század elejére új telepíté-

A Ferenc József híd (ma: Szabadság híd) építése 1896-ban és az Erzsébet híd építése 1903-ban

sekkel ezt a vészt leküzdötték, a gabonatermelés jövedelmezőségének hanyatlását pedig intenzív állattenyésztéssel kísérelték meg ellensúlyozni. A korszak folyamán a szarvasmarha-állomány 4,5 millióról 6,2 millióra nőtt, annak ellenére, hogy a vágómarha kivitele két-háromszorosra emelkedett. És ami még fontosabb: korunkban

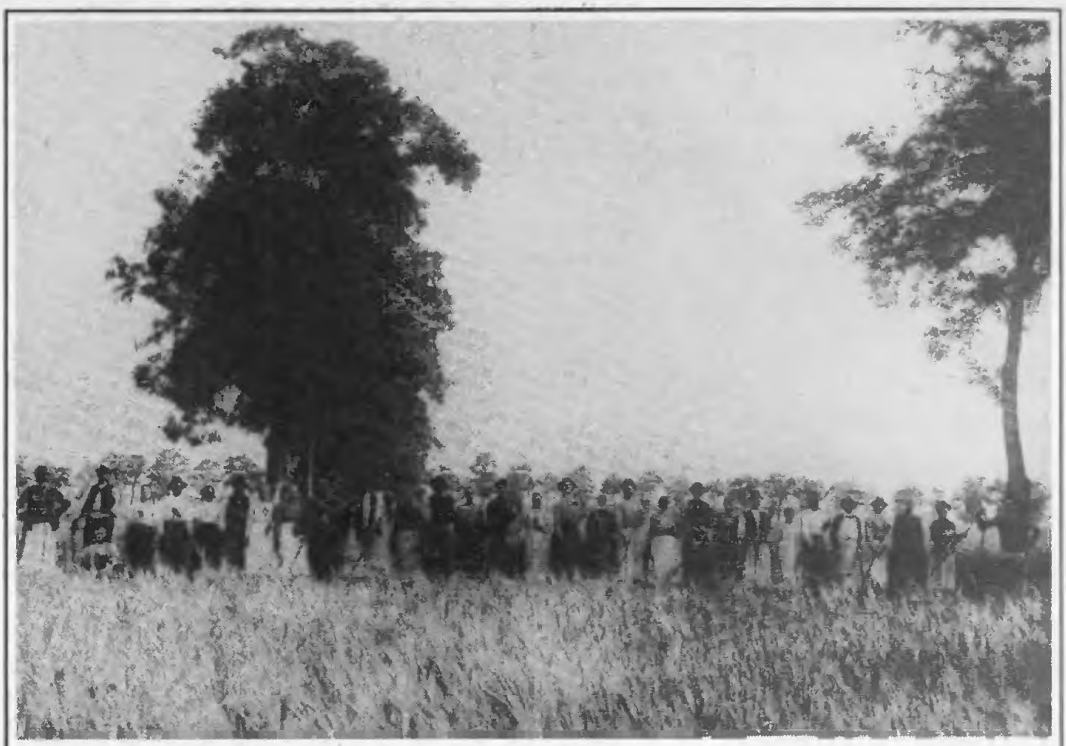

Summások aratnak a századfordulón a kompolti Károlyi-birtokon
Csongrádi kubikosok a századvégen

A földalatti villamosvasút építése az Andrássy (ma: Népköztársaság) úton

Az első pesti villamos a Nagykörúton

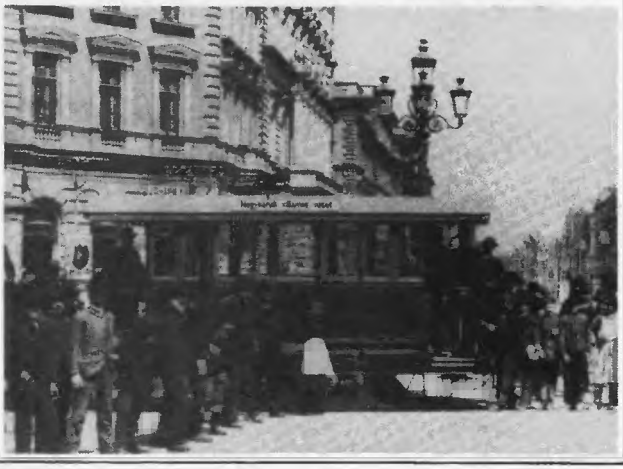

kicserélődött a fajtaállomány nagy része: a ridegen tartott szürke magyar fajtát a jól tejelő pirostarka fajta váltotta fel, ami a tejtermék hatalmas növekedésében is kifejezésre jutott. A sertésállomány ezekben az évtizedekben megkétszereződött, jó évben elérte a 7 milliót. Ekkor vált a téli disznóvágás nemzeti szokássá, mondhatjuk: ünnepi vigassággá.

A mezőgazdaság fellendülését a közlekedés és a hitelszervezet kiépülése támasztotta alá. Amire Széchenyi 1830-ban oly keserűen panaszkodott: a krónikus hitelhiány és a rossz közlekedés, a kor folyamán fokozatosan megszűnt. Amíg a szabadságharc idején csak Vácig és Szolnokig járt a vasút, a kiegyezés idején is csak Bécsig, Debrecenig, Aradig (összesen 2200 km), 1913-ban a vasút az egész országot behálózta, hossza 22000 km-t tett már ki. A teherforgalom 3,5

Amikor 1 forintért 100 000-et lehetett nyerni

Mechwart András (balra fent), Kandó Kálmán (jobbra fent), Puskás Tivadar (balra lent), Baross Gábor (jobbra lent)

millió tonnáról 72 millióra, a szállított személyek száma 3,5 millióról 200 millióra ugrott. A korszak kezdetén mindössze 60 szerény hitelintézet működött 700 millió korona össztőkével, a világháború előtt közép-európai méretű hálózat épült ki, 5000 intézet 13 milliárdos tő-

ke felett rendelkezett, az 5 nagybank pedig az ország gazdaságában kulcsszerepet játszott.

A közös vámterület sok hátránya, az osztrák és a cseh ipar erős versenye ellenére előrelendült az ország iparosodása. A természeti adottságoknak megfelelően az úttörésben az élelmiszeripar – a már említett malomipar mellett a cukoripar és a szeszgyártás – járt az élen. Nem maradt el a monarchiai színvonal mögött a gépgyártás sem, és különösen gyorsan meggyökereztek a legmodernebb ágak: az elektromos és a vegyipar, amelyekben egyszerre indultunk nyugati szomszédainkkal.

Álljon itt, szemléltetésül, ismét néhány beszédes adat. A kiegyezés után, a legnagyobb „gründolási láz" idején 170 ipari részvénytársaság és néhány száz magánvállalat működött, munkásaik száma nem érte el a 100 ezer főt. A századvégen már 2700 ipari üzemet írtak összesze, 300 ezer munkással és 1,5 milliárd korona termelési értékkel. Még rohamosabb volt a következő másfél évtized fejlődése: a háború előtt 5500 üzem működött, 600 ezer munkással és 3,3 milliárd korona termelési értékkel. A kor kezdetén 9 ezer lóerőnyi gépet alkalmaztak az iparban, a kor végén százszor annyit: kereken 900 ezret. Az iparosodás pezsgő áramában kiemelkedett Budapest, sok száz kéményével, villamosaival, pályaudvaraival, gyáróriásaival, füstjével-kormával és munkásságával. A fővárosban és környékén, a bir-

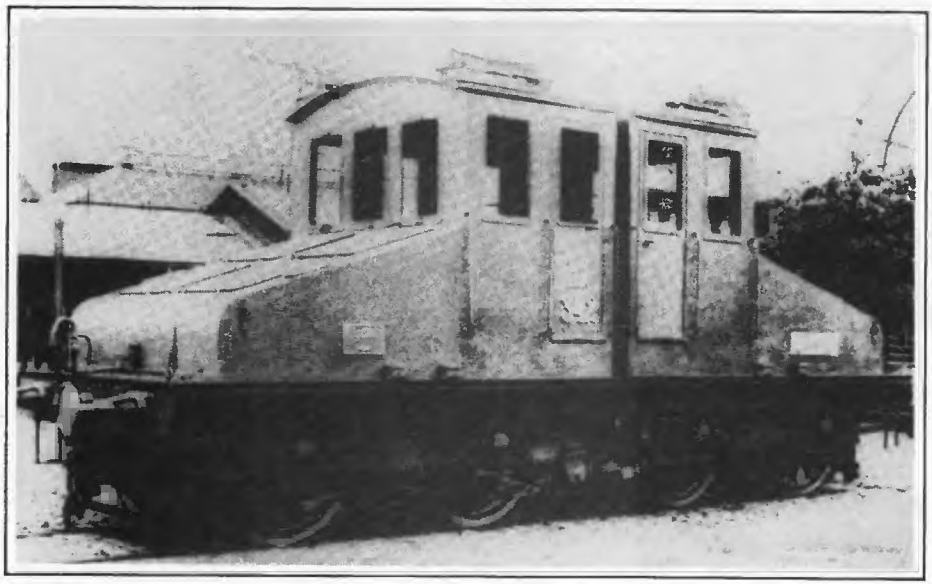

Kandó első villamos mozdonya

Semmelweis Ignác

kalegelőkből, kukoricásokból kinőtt újpesti, kispesti, erzsébetfalvi, csepeli gyárkerületekben a lakosság fél évszázad alatt negyed millióról egy millió fölé nőtt, s ebből 40%-ot meghaladta a kétkezi dolgozók száma.

Az ország nemzeti jövedelme háromszorosára nőtt, a növekedés évi átlaga, 2,5%, világviszonylatban is jelentős: jelzi, hogy Magyarország elmaradott agrárországból gyorsan fejlődő agrár-ipari országgá változott.

Melyek voltak e nagy előrelendülés társadalmi tényezői? Említsük, időrendet tartva, először a liberális nemesi vezető réteget, amely felismerte a modernizálás szükségességét és hasznát, támogatta a tőkés rendszer kifejlődését. Említsük Baross Gábort, a MÁV megteremtőjét, a közlekedés alapítóját. Másodszor emeljük ki a kitűnő üzletemberek, a nagystílű vállalkozók, az alapítók népes csoportját, akik ugyan nem voltak érzőlelkű filantrópok, kizsákmányolták, megnyúzták, rendőrrel-csendőrrel „nevelték" a munkást, de alkottak valamit: egy Haggenmacher a söripart és a malomipar egy részét, egy Hatvani Deutsch a cukoripart, egy Weiss Manfréd a csepeli gyárat,

Zichy Mihály illusztrációja Madách Imre: Az ember tragédiája *c. művéhez*

egy Goldberger az ország legjobb textilkombinátját. Emlékezzünk tisztelettel a mérnökök, technikusok, feltalálók, újítók, áldozatos kísérletezők sorára, egy Mechwart Andrásra, a Ganz-gyár zseniális főmérnökére, Puskás Tivadarra, a telefonhírmondó feltalálójára, Zipernowsky Károlyra, Bláthy Ottóra és Déri Miksára, a transzformátor, Bánki Donátra, a turbina, Csonka Jánosra, a porlasztó feltalálójára és sok ezer társukra.

A nagy fellendülés szilárd alapját végül, de nem utolsósorban azok a munkások, agrárproletárok és parasztok alkották, akik belekényszerültek a tőkés munkafegyelembe, megismerték a szakmát, az anyagot, megtanultak istenigazából dolgozni. Az ő szakértelmükből, szorgalmukból, keserves verejtékükből épült fel a modern Magyarország. Róluk írta Ady:

a teremtés s Isten erőnek mása
Áldással, alkotó Verejték.

A romantika alkonya

A reformkor és a forradalom lázas időszakában, majd az önkényuralom nehéz éveiben a nemzeti tudat s a közhangulat teljes összhangban állt a romantikával. A szabadság harcainak, az örömnek és a gyásznak Petőfi versei, Barabás és Madarász képei, Erkel operái, a *Hunyadi László* és a *Bánk bán* feleltek meg. A bukott harc utáni kétséget, az emberélet értelmének keresését pedig Madách hatalmas filozófiai drámája, *Az ember tragédiája* (1860) fogalmazta meg. Még a népi-nemzeti irányhoz tartozó Arany János e korabeli eposzait, balladáit is a romantika ihlette meg.

1867-tel azonban lezárult a forradalmi korszak. A vezető osztályok nagy része megbékélt a kiegyezéssel, beköltözött az osztrák–magyar dualizmus historizáló középületeibe, palotáiba. Az alapítás és az építkezés józan kora jött el. Eötvös József, a jeles író, gondolkodó, kultuszminiszter és utóda, Trefort Ágoston lerakták a polgári iskolarendszer és a kultúra sok palotájának alapjait. Az elemi iskolák száma a korban 13 ezerről csaknem 17 ezerre nőtt, színvonaluk erősen javult, amit az is jelez, hogy a tanítók száma kétszeresre, az állami és községi iskolák aránya 3,5%-ról 28%-ra emelkedett. S amíg a kiegyezés korában az 1,1 millió iskolaköteles gyerek több mint a fele nem járt iskolába, a világháború előtti 2,5 millió iskolakötelesből már csak 10-15% volt a kimaradó. Több mint kétszeres a középisko-

lai diákok számának növekedése is. A korszak elején egyetlen, provinciális egyetemünk kibővül, a korszak jeles kultúrpolitikusai és tudósai teremtik meg a modern főiskolai rendszert. A pesti egyetem orvosi és bölcsészeti kara európai rangra emelkedik; 1871-ben alapítják a Műegyetemet, egy évvel később a kolozsvári tudományegyetemet, a korszak végén a pozsonyi és a debreceni egyetemet. Ugyanezekben az években születik a Képzőművészeti (1872) és a Zeneművészeti Főiskola (1875), csak futólag említve itt a jogi, az állatorvosi főiskolákat, a múzeumokat, a könyvtárakat, a már a reformkor óta működő Nemzeti Színházat ekkortájt követő fővárosi és vidéki színházak sorát.

A műveltség színvonala tehát – fejezzük ki ezt az analfabéták több mint kétharmados arányának egyharmad alá csökkenésével – kétségtelenül emelkedett, tartalma azonban lassan, vontatottan változott. Az a népi-nemzeti irány, amelyet a költészetben Petőfi és Arany jelölt ki, a csekély tehetségű epigonok versezeteiben szívósan élt tovább, a Jókai által népszerűsített lebilincselő romantikus regényirodalmat pedig ő maga folytatta. Műveiben, a magyar nemzeti ébredés és szabadságküzdelem fényes lapjait idéző regényekben – *A rab Ráby, Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán, Az új földesúr, A kőszívű ember fiai, Az aranyember,* a kortörténeti *Fekete gyémántok* – a legszebb hazafias és hősies erények ragyogtak: lángoló szabadságszeretet, önzetlenség, lovagiasság, polgári eszmények, ahogy a nemesi vezető réteg és a középrétegek magukat látni kívánták – persze sok adomával, kalanddal, derűvel és honfibúval. Jókai példátlanul népszerű volt, több mint író, szerkesztő, politikus: a nemzet képviselője, elandalító mesélője és iskolamestere, fél évszázadon át. Volt ebben sok szép is, nemes is, és önámítás abban a korban, amikor már nem romantikára, hanem inkább józan öneszmélésre lett volna szükség.

A legkiválóbb utód és megújító, Mikszáth Kálmán ugyancsak romantikus ihletésű elbeszélésekkel, fordulatos, könnyes-édes történetekkel kezdte: *A tót atyafiak, A jó palócok, Szent Péter esernyője, Beszterce ostroma.* A cselekménysorozat egy-egy anekdota köré szövődik, az egész középpontjában egy nagy „stikli" áll. Az anekdota azonban lassacskán megkeseredik, egyre inkább saját fajtája, az elszegényedő-elzüllő nemesség, a dzsentri ellen fordul. A századvégen írt elbeszélései és regényei már gyakran szatírikus erővel mutatják be a hajdan erős magyar – a magyar nemes – romlását.

Virult a romantika a színpadon is. Nemcsak a Nemzetiben, drámai hangvétellel, de a népszínházban is, a népszínmű kedvelt műfajában. A népélet rokonszenvező bemutatása már a kezdeményezők, Szigligeti Ede és Szigeti József kései műveiben – *A cigány, A lelenc,*

illetve *A vén bakancsos és fia, a huszár* – a romantikus népi idill felé hajlik. Az 1870-es évtizedben a népszínmű a paraszti polgárosodás megrekedését valaminő látványos műnépiességben elsimító, táncosdalos paraszti „musical"-lé válik. Annyi érdeme azért volt, hogy benne tűnt fel a „nemzet csalogánya", Blaha Lujza, aki hírben-fényben vetekedett a Nemzeti tragikáival, Jászai Marival és Márkus Emíliával.

Madarász Viktor, Székely Bertalan, Than Mór, Benczúr Gyula jeles történelmi tablói három évtizeden át nagy festői erővel ébresztették a történelmi múlt iránti hazafias rajongást, de a romantika vonzereje lassacskán a festészetben is hamvadni kezdett. Nem véletlen, hogy a kiegyezés utáni korszak kedvelt nagy festője a naturalista eszközöket használó Munkácsy Mihály lett, aki népi zsánerképein – *Siralomház, Tépéscsinálók* –, vallásos és történelmi tablóin – *Krisztus*

Liszt Ferenc 50 éves jubileumán 1873-ban

Jókai Mór Abbáziában Nagy Bellával és családjával

Pilátus előtt, Milton – megragadó realisztikus elemeket villantott fel. Kései munkáiban – *A magyarok bejövetele, Ecce Homo* – a fölényes festői tudás nem rejti el a késő romantika üres színpadiasságát. A századvég valóban modern festője az akkortájt alig ismert Szinyei Merse Pál, aki nagy képein – *Majális, A csalogány* – a francia impresszionizmus mestereivel szinte egy időben fedezte fel a levegőt, a fényt, a színek látomását.

Zenekultúránk szerencséje, hogy még élt s a nyolcvanas évek közepéig alkotott a kor nagy géniusza, Liszt Ferenc. Magyar rapszódiái, magyar arcképei és a csárdások világszerte ismertté tették a magyar dallamot, és előremutattak a népi dalkincs műzenei feldolgozására. Alkotott még a kor kezdetén Erkel Ferenc is, de új operái, a *Dózsa György* és a *Brankovics György* nem váltak népszerűvé. A századvégen a zenei élet stagnált, nehezen tudott kijutni a nyugatias zenei műveltség vagy a „magyaros" műdalos nótázás hamis dilemmájából.

A 19. század utolsó harmadának művelődési képe egyenetlen. A tömegművelődés jelentős eredményei, a kulturális intézmények kiépülése ellenére sok területen a stagnálás és a hanyatlás jeleit mutatja. Igaz, az előző korban indult kimagasló tehetségek, Jókai, Erkel, Munkácsy és kiváltképp Liszt magas művészi színvonalat honosítottak meg és tartottak fenn, de a kultúrát hordozó osztály, az egykori birtokos nemesség – és vele együtt a nemzeti romantika – lehanyatlott. A romantika csillogása az alkonyi nap visszfénye volt.

Idők rendjén azonban nagyvárossá nőtt Budapest, felnőtt a polgársága, az európai látókörű értelmisége, a munkássága. Őket már nem elégítette ki a történelmi palástba öltözött nemesség elavult ízlése, kiürült kultúrája.

A millennium

1890 táján választóvonal rajzolódik ki a békekor történetében. 1890-ben megbukott Tisza Kálmán, a nagy hatalmú kormányfő, megerősödött a nemzeti ellenzék. Magyarországon is megalakult a szociáldemokrata párt, s a szocializmus eszméi behatoltak az addig mozdulatlannak látszó alföldi falvakba. A „Viharsarokban" – Békés és Csongrád megyében, Orosházán, Békéscsabán, Hódmezővásárhelyt – véres zendülések törtek ki. A földtelen szegénynép – kubikosok, napszámosok, aratómunkások – jobb bért, jobb életet, jogot követel-

Wekerle Sándor az újságírók között

tek, szocialista jellegű szervezeteket alakítottak, felesküdtek a vörös lobogóra. A kormányzat előbb ostromállapotot rendelt el az Alföldön, próbálkozott erővel, de ésszel is.

Wekerle Sándor mint pénzügyminiszter, majd 1892-től mint miniszterelnök rendbe hozta az államháztartást, és az aranyalapra áttérve stabilizálta a Monarchia egységes fizetőeszközét: a koronát (egy korábbi forint 2 koronát ért, 1 amerikai dollár 4,935 koronát). Ezekben az években még egyszer megelevenedett a reformkori magyar liberalizmus legjobb hagyománya. A Wekerle-kormány Ferenc József és a bécsi udvar ellenállásával, rosszallásával szemben, a konzervatív és klerikális hatalmasságokkal vívott többéves kemény harcban bevégezte a liberális jogalkotást: törvényessé tette a polgári házasságot, az állami anyakönyvvezetést, kimondotta a vallás szabad gyakorlását, az izraelita vallás teljes egyenjogúságát és viszonosságát.

Wekerle tehetséges gazdaságpolitikus volt, és népszerű is, akárcsak Szilágyi Dezső, a nagy tudású, liberális igazságügyi, Csáky Albin a közoktatásügyi, vagy az 1892-ben elhunyt vasútépítő miniszter, Baross Gábor. Kormánya mégsem tarthatta magát tovább, csak két évig. Kossuth temetésén, 1894. április 2-án hatalmas erővel nyilatkozott meg a nemzet valóságos érzelme, elégedetlensége. Ugyanakkor a világ elé tárták a sérelmeiket a románok is: a *Memorandum* szerzői ellen per indult. Valamennyi konzervatív erő, párt, felekezet ellene fordult, Ferenc Józseffel egyetértésben megelégedve az engedékeny, liberális politikát. A nyugalom megbolydult, a rendszer egyensúlya megbillent.

Az egyensúly helyreállítására, a bajok elkendőzésére is szolgált a

Az ezredévi kiállítás plakátja

honfoglalás ezredéves fordulójának fényes megünneplése, amire egy jó évtizede készült már az ország.

Küzdelmes ezredév állt a nemzet mögött Európa e viharos szögletén, a népek országútján. Gyakran a puszta megmaradás is kockán forgott, s örökkön nyomasztott a tájak, népek, kultúrák közötti peremhelyzet. A magyarság, megannyi történelmi balszerencse közt, egyszerre küzdött a létért, az európai kultúra elsajátításáért és a sajátja elfogadtatásáért. A századvégen gazdaságfejlesztésben, építésekben, civilizatorikus eredményekben gazdag és békés évtizedek álltak mögötte. A nemzet valóban büszkén tekinthetett vissza európai megtelepedésének ezredévére, polgárosodásának fél évszázadára.

A rendezők, a hatóságok, az intézmények s a sajtó azonban túlfeszítették a büszkeséget: nagyzás és kérkedés lett belőle. A századvég nacionalizmusa a millenniumot a magyar államhatalom népszerűsítésére, a magyar birodalom délibábjának kőben, vasban, szóban való tárgyiasítására használta fel.

1895 szilveszterén, éjfélkor, az egész országban egyszerre kondultak meg a harangok. Minden város, minden kis falu az évfordulót kö-

szöntötte. Áprilisban az országgyűlés ünnepi ülésen iktatta törvénybe a honalapítás emlékét, hálát adva a gondviselésnek, Árpád fejedelemnek és Ferenc Józsefnek kegyelmes közreműködésükért. Május 2-án tündöklő pompával, az uralkodóház tagjainak, a birodalom főméltóságainak jelenlétében nyitotta meg Ferenc József a millenáris kiállítást. Külön erre a célra rendezték és építették ki a mai Városligetet. A kiállítás valóban impozáns volt, Magyarország nagy anyagi és kulturális haladását, jólétét szemléltette. A hatást országos építkezések panorámája fokozta. Teljes hosszában átadták a forgalomnak a Nagykörutat, megindult a kontinens első földalatti villamosa, felavatták a Ferenc József- (ma: Szabadság-) hidat, megkezdték a királyi vár és a Hősök tere újjáépítését, a millenáris emlékművel s a Szépművészeti Múzeummal. Egymást követték a színpompás ünnepségek: hálaadó istentisztelet a Mátyás-templomban, Liszt Ferenc ko-

Ruhadivat az 1880-as években

ronázási miséjével, a hercegprímás ünnepi beszédével; hódoló díszfelvonulás a koronázás évfordulóján, június 8-án az uralkodó előtt: a vármegyék és a városok küldöttei lovasbandériumokkal, az arisztokrácia tagjai díszmagyarban, intézmények, egyletek zászlókkal, jelvényekkel vonultak fel a főváros utcáin. Az új Duna-parti országház már elkészült kupolatermében Szilágyi Dezső méltatta a király és a nemzet egymásratalálásának jelentőségét. Ez fogja biztosítani, úgy vélte, beláthatatlan időkre a magyar állam ősi szabadságát és egységét.

Utóbb Ferenc József a szerb és a román király társaságában ünnepélyesen megnyitotta a szabályozott Vaskaput. Az udvar és a diplomáciai testület az év nagy részét Budapesten töltötte, itt tartották az Interparlamentáris Unió évi ülését. Úgy tűnt, mintha valóban Mátyás király birodalmának ábrándja valósulna meg. A millennium fényei azonban az őszön már kihunytak, és minden ott folytatódott, ahol újévkor abbamaradt. Még abban az évben viharos parlamenti választások és politikai csaták, erősödő munkásmozgalom, a következő években aratósztrájkok, agrárszocialista fellobbanások az Alföldön, a Tiszántúlon, amelyekből megszületett az első szegénypárti földosztó program. A Várkonyi István alapította *Független Szocialista Párt* a földegyenlőség és az államnélküliség programját hirdette meg. A falusi szocialistákat csendőrrel terelték börtönbe, a munkásvezéreket rendőrrel toloncolták ki a fővárosból, a sajtójukat betiltották, az aratósztrájkot törvénnyel tilalmazták.

A szegénynép, a munkások és a nemzetiségek gyűlölték a kemény kezű Bánffy Dezsőt és kormányát, maguk is keményen szembeszálltak elnyomó intézkedéseivel. De a megtépázott ellenzék sem szívelte a brutális Bánffyt, 1898 végén meg is buktatta.

Magyarország a megoldatlan szociális és nemzeti kérdések felhalmozott problémáival lépett át a 20. századba, és akárcsak az egész Habsburg-monarchia, alá volt aknázva e megoldatlan ellentmondások robbanóanyagával.

Nemzetek, nemzeti kisebbségek a dualizmus korában

Magyarországon a középkor óta hét nemzet fiai, a magyarok mellett szlovákok, kárpátukránok, románok, németek, szerbek, horvátok és kisebb etnikai szórványok éltek együtt. Nyomon követhettük, hogy e népek egykori jószomszédi együttélése és törökellenes közössége miként bomlott meg a Habsburg-birodalom keretei között a soknemze-

Tarsolylemez Szolnok-Strázsahalomról, 10. század

Szkita aranyszarvas Tápiószentmártonból, i. e. 6. sz.

A magyar királyi korona

MS mester: Mária és Erzsébet találkozása

Jánosréti mester: Szt. Miklós legendájának jelenetei a jánosréti főoltáron

Magyarországi festő: Kuruc–labanc csatajelenet

Mányoki Ádám: II. Rákóczi Ferenc

F. A. Maulbertsch: Királyok imádása. Falkép a sümegi plébániatemplomban

Schoefft Ágoston: Széchenyi a Vaskapunál

Madarász Viktor: Hunyadi László siratása

Munkácsy Mihály: Siralomház

Szinyei Merse Pál: Majális

Gulácsy Lajos: Varázsló kertje

Csontváry Kosztka Tivadar: Zarándoklás a cédrusokhoz Libanonban

Rippl-Rónai József: Piacsek bácsi és a család a szőlőben

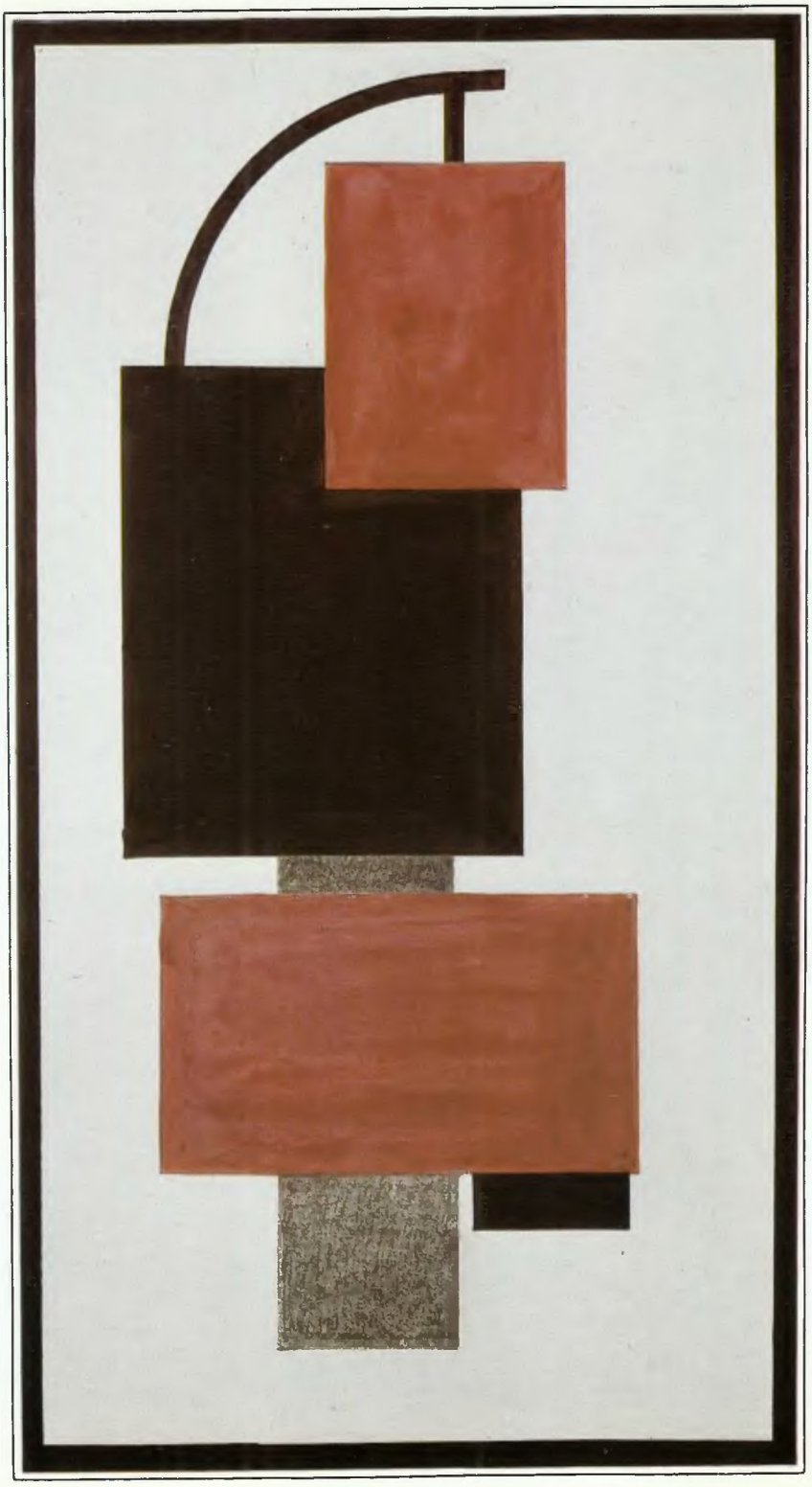

Kassák Lajos: Képarchitektúra

tiségűvé vált országban, különösen a 18. század végétől, amikor ébredezni kezdett e népek nemzeti öntudata, kivirágzott nemzeti kultúrája, és feltartóztathatatlanul előrehaladt a nemzetformálódás párhuzamos, de egymással többnyire ütköző folyamata. A dunai népek közötti nemzeti ellentétek valamennyiükre nézve tragikus módon éppen a szabadság és a forradalom évadján, 1848–1849-ben éleződtek ki, és – habár a közös sorscsapások következtében némileg enyhültek – nem oldódtak meg az abszolutizmus korában sem.

Az 1867. évi kiegyezés új helyzetet teremtett. A magyar vezető rétegek jórészt azért szövetkeztek a Habsburg-hatalommal és az osztrák uralkodó körökkel, hogy megőrizhessék a területi és politikai birtokállományuk épségét (integritását) és a hazai nemzetiségek feletti uralmukat. A magyarországi nemzetiségek politikai vezetői a kiegyezési tárgyalások alatt és még hevesebben a kiegyezés megkötése és az 1868. évi nemzetiségi törvény elfogadása után tiltakoztak az osztrák és magyar érdekű újjárendezés ellen. A horvátokkal csak hosszú évek múltán, a nemzeti közvélemény elnyomásával, a konzervatív földbirtokos erőkre támaszkodva sikerült elfogadtatni a szűk körű autonómiát megadó magyar–horvát kiegyezést. Ugyancsak évekig elégedetlenkedtek és protestáltak a még kevesebb autonómiával „végkielégített" egyéb nemzetek. A fő sérelmet abban látták, hogy a kiegyezés utáni törvényhozás nem ismerte el külön nemzeti létüket, s az evvel szükségképpen együttjáró autonómiát és politikai jogokat.

Nem az a kérdés, mondotta Mihajlo Polit, a szerb liberális, hogy szabad-e folyamodványainkat szerb, szlovák, román vagy német nyelven írni, hanem az, hogy „az önkormányzat alapján a községek, a városok, a megyék az egyes nemzetiségek típusát viseljék", vagyis megteremtsék a nemzeti autonómiát, hogy egyetlen honpolgár se „legyen idegen saját hazájában". A megerősödött dualista rendszerben a nemzetiségi pártok kevés sikert érhettek el. Anyanyelvüket használhatták, gazdasági és kulturális egyleteiket fejleszthették, de már az iskolapolitikában egyre erőteljesebben érvényesült az uralkodó magyar nacionalizmus. Több évi sikertelen politikai küzdelem után előbb a román, majd az 1870-es évtizedben a többi nemzeti párt is lehanyatlott, passzivitásba vonult, megelégedett a mindennapi kultúrmunkával és a nemzeti gondolat ébren tartásával.

A 19. század utolsó harmada azonban jelentős változásokat hozott és érlelt a nemzetiségek gazdasági helyzetében és társadalmi szerkezetében. A modern tőkés gazdálkodás, a korszerű közlekedés és hitelszervezet, az iparosodás és a civilizáció új intézményei a század utolsó harmadában elérték az ország középső és déli gabonatermő vidékeit, a századfordulóra pedig a hegyes keleti peremvidékeket és

Az Első Horvát Takarékpénztár Zágrábban

Erdélyt is. A világháború előtti negyed században e peremterületeken is sűrűsödött a vasúthálózat, iparvállalatok alakultak, a bankok száma és tőkeereje három-négyszeresre nőtt. Különösen kiemelkedett gazdasági és politikai szempontból is a szlovák Tatra, a román Albina és Victoria, valamint a szerb hitelszövetkezeti hálózat. A szlováklakta Felvidéken, a Bánságban és Erdély déli részén új ipartelepek és iparvidékek virágzottak fel.

A gazdasági fejlődés következtében megerősödött – az elmaradottabb vidékeken éppenséggel megszületett – a nemzetiségek polgársága, megindult a parasztságuk polgárosodása, és kialakult a munkásosztályuk. A román és a kárpátukrán társadalom a számottevő fejlődés ellenére túlnyomórészt agrárjellegű maradt: az iparban és a forgalmi szektorban foglalkoztatottak aránya nem érte el a keresők 8, illetve 5%-át. A románoknak mindössze 4,5, a kárpátukránoknak 1%-a lakott városban. Polgárosodottabb volt a szlovákok, a szerbek és a horvátok társadalmi szerkezete. Lakosságuknak csak 70-77%-a foglalkozott mezőgazdasággal, 15-20%-ra nőtt viszont az iparban és

a forgalomban alkalmazottak aránya. E népek társadalmában nagyobb mérvű volt az írni-olvasni tudás, jelentősebb szerepet játszott az értelmiség. Számottevő földbirtokos rétegük és gazdag kereskedő polgárságuk csak a szerbeknek, viszonylag fejlett középpolgárságuk a szlovákoknak volt, míg teljes struktúrával a horvátok rendelkeztek.

A nemzetiségek társadalma, minthogy hiányzott belőle a nagybirtokos arisztokrácia és az úri dzsentri, demokratikusabb volt a magyarnál. Középosztályuk polgáribb, egyöntetűbb volt, és közelebb állt a néphez, a kispolgári és paraszti rétegekhez. Ugyanakkor – az érem másik oldalaként – a nemzetiségi parasztságnak, munkásságnak nem a saját burzsoáziája volt a legfőbb ellenfele, elnyomója, hanem az osztrák–német és közvetlenül a magyar nagybirtokos és nagytőkés uralkodó osztály. Ily módon a nemzetiségeknél könnyebben jött létre demokratikus jellegű nemzeti egység a Monarchia uralmi rendszere és uralkodó körei ellen, mint a magyaroknál.

A nagy gazdasági változások, a társadalom strukturális átalakulása és a dualista rendszer mélyülő válsága a századforduló idején kedvező feltételeket teremtettek a nemzeti egyenjogúságért és az önkormányzatért folytatott küzdelem számára, amely a múlt század utolsó negyedében ellanyhult. Már az 1890-es években a román nemzeti komité vezetői elleni ún. Memorandum-per (1894) és a körülötte felviharzó szenvedélyek, majd az 1895. évi budapesti nemzetiségi kongresszus jelezte a mozgalmak megújulását és élénkülését.

A Memorandum-per vádlottjai

A 20. század elején valamennyi nemzeti párt felhagyott a passzivitással, ismét aktívan részt vett a politikai életben. Az irányváltás mögött nemzedékváltás és új rétegek bekapcsolódása rejlett: az egyházi és a mérsékeltebb polgári vezetést demokratikusabb polgári és világi értelmiségi elemek vették át. Ezek az új erők mindenekelőtt a népi bázis kiszélesítésére, a saját dolgozó tömegeik megnyerésére törekedtek. Ezért az új programokban a hangsúly a gazdasági és a szociális reformokra, a demokratikus politikai jogokra esett, és nem a nemzeti önállóság követelésére, amely a századelőn egyébként is távoli célnak látszott. A nemzetiségi pártok programjában visszaszorult az ország, illetve a Monarchia föderatív átalakításának óhaja, az elszakadásról pedig nyíltan sehol sem esett szó.

A szlovákoknál a cseh orientációt a *Hlas* folyóirat gárdája, Pavel Blaho és Vavro Šrobár hívei képviselték, Milan Hodža demokratikus parasztpárti, Andrej Hlinka pedig katolikus néppárti programmal lépett fel. A román nemzeti komitét az aktivitás felújításakor Aurel Vlad, Alexandru Vaida-Voevod, Teodor Mihali, és egyre inkább az író és költő Octavian Goga és a kiváló politikus, Iuliu Maniu vezette. A szerbek között népszerű radikális párt Jaša Tomić népi-paraszti irányzatát követte. E pártok közül Hodžáé és Tomićé együttműködött a magyar demokrácia csapataival. Az 1905 őszén alakult szerb-horvát koalíció szövetséget ajánlott és jó viszonyt tartott fenn a magyar ellenzéki koalícióval, mindaddig, amíg aztán kormányra kerülve a magyar koalíció is elődei nacionalista vonalát folytatta. Bosznia-Hercegovina 1908. évi annexiójának támogatásával pedig nyíltan kimutatta a délszláv egységgel ellenséges arculatát.

Amíg a nacionalista polgári pártok között megegyezés még időlegesen sem jött létre, igen szoros volt a különböző nemzetiségű munkások és parasztok együttműködése. A szociáldemokrata párt és a szakszervezetek keretében, Várkonyi István agrárszocialista pártjában, a földfoglaló mozgalmakban és az aratósztrájkokban vállvetve harcolt a szlovák, a román, a szerb és a magyar munkásnép közös elnyomói ellen. Ausztriától eltérően, Magyarországon nem szakadt szét a szocialista párt és a szakszervezeti mozgalom egysége, még akkor sem, amikor a párt keretében külön szlovák, román és szerb szekciók, agitációs bizottságok alakultak századunk első éveiben.

A korszakban nagyot fejlődött a nemzetiségek kultúrája. Mindenekelőtt az írni-olvasni tudás, az általános műveltség alapjai terjedtek el. Jelentős és haladó tevékenységet fejtettek ki a kulturális egyesületek, a *Matica Slovenska,* majd betiltása után a helyi egyletek, a román *Astra,* a *Matica Srpska,* amelyek sikerrel művelték saját nyelvüket és irodalmukat, feldolgozták nemzeti történelmüket, támogat-

ták a színjátszást, a népművészeteket. Ugyancsak hatásosan működtek a nemzetiségi újságok is, a világháború előtt 15 román, 15 szerbhorvát, 13 szlovák napilap, továbbá több irodalmi és tudományos folyóirat. E széles körű kulturális tevékenységnek köszönhető, hogy a nemzetiségek műveltsége és nemzeti öntudata megerősödött, felkészült arra az időre, amikorra a világháború megteremtette a nemzeti önállóság és egyesülés feltételeit.

Urak és polgárok

A millennium jószerint az urak, a magyar úri társadalom ünnepsége volt, a nép inkább csak statisztált a fényes színjátékban. Az a társadalom, amely ünnepelve és bizakodva átlépte a két évszázad határvonalát, foglalkozási struktúráját és alapvető viszonyait tekintve polgári volt, de középkori kövületként fennmaradtak és szívósan tovább éltek benne a feudális struktúra maradványai, az arisztokrácia, a hagyományos nemesi és kispolgári rétegek. Ebben a társadalomban a fő választóvonal az „urak" és a nép között húzódott, de érezhető különbség mutatkozott az igazi urak és a jöttek, befogadottak között is.

A piramis csúcsán a főurak állottak, a hercegi, grófi, bárói címmel felruházott, gazdag földbirtokos mágnások. A korábban 3 hercegi,

A kelebiai Podmaniczky-kastély

Vadkacsavadászat

91 grófi és 113 bárói nemzetség száma osztódás és főnemesítés révén a korunkban jócskán megszaporodott. Közülük 600 családnak volt 600 hektárt, 184-nek 6000 hektárt meghaladó birtoka, ahogy akkor mondták: latifundiuma. Ez az arisztokrácia még mindig uralkodó helyzetet foglalt el a magas politikában, a hadseregben, a diplomáciai karban és a nagy gazdasági vállalatok díszelnökségében. A többi rétegtől elzárkózva, vidéki kastélyában, városi palotájában élt, a mágnás kaszinóban szórakozott, többnyire egymás között házasodott, s a Habsburg-dinasztia feltétlen híve volt. A legközelebb a jómódú birtokos nemesség mintegy ezer családja állt hozzá, és feltétlenül az országos szintű és a megyei úri társasághoz tartozott a 100-150 hektár földnél többet bíró hajdani középnemesség mintegy 5000 családja. Őket övezte a legnagyobb társadalmi presztizs, ezek a családok töltötték be a fontos kormányzati és igazgatási pozíciókat.

A hajdani birtokos nemesség nagyobb része azonban a korszak folyamán elvesztette birtoka kisebb-nagyobb részét, nemegyszer az egészet. A lesüllyedő birtokost nevezték akkortájt az angolból kölcsönzött – és a „nemesség" fogalmat helyettesítő – szóval dzsentrinek. A szabad versenyben alulmaradt, a polgárosodásban megrekedt dzsentri, ha sok volt a gyerek, ha elúszott az ősi birtok, leginkább a hivatalba húzódott, mégpedig olyan tömegben, hogy ő alkotta a pol-

Seenger építész és családja

gári kor szükségleteinek megfelelő bürokrácia és értelmiség gerincét, ő határozta meg eme új rétegek arculatát, mentalitását. Ebben a mentalitásban a nemesi gőg párosult erős történelmi tudattal, hazafias érzéssel, egyre inkább nacionalizmussal, a nagy reformnemzedék szabadságszeretete, toleranciája a földesurak – utóbb, lecsúszottan is: a cselédtartók – antidemokratizmusával, s olyan értékrenddel, amelynek csúcsán a földbirtoklás, a „gazdálkodás" és az uralom, a politika és a közigazgatás állott, amelybe belefért még az értelmiségi

Kornfeld Zsigmond bankvezér díszmagyarban

Matyó pár ünneplőben balassagyarmati palócok és bátai lakodalmi viselet →

foglalkozás, de már nem a közönség bárminő „kiszolgálása", a kereskedés, az üzletelés, még kevésbé a kétkezi fizikai munkavégzés.

A dzsentri törzshöz igazodott az a nagyszámú, németből és más nemzetiségűekből asszimilálódott polgári, majd fokozatosan kispolgári elem, amely a 20. század elején a tisztviselői és értelmiségi réteg többségét alkotta. E réteg keresőinek száma a korszak végén meghaladta a 300 ezer főt (családtagokkal együtt egy milliót). Ők nemcsak súlyukat, de számukat tekintve is jelentős szerepet töltöttek be az ország társadalmában.

A piramis csúcsát elfoglaló mágnásokhoz, nagybirtokosokhoz ebben a korban zárkózott fel a polgárság legvagyonosabb és legbefolyásosabb része: a bankárok, gyárosok, nagyvállalkozók szűk csoportja. Eredetileg és eredetükben zömük nem tartozott a „törzsökös" magyarsághoz, az elmaradott agrárország rendi társadalmában ilyen vállalkozó polgárság nem alakulhatott ki. Jellegadó rétegük a 18. század végén, a 19. század első felében betelepült zsidóságból, részben a régebb óta honos vagy a 19. században jött német vállalkozókból, műszaki emberekből került ki, de akadtak köztük a 18. században bevándorolt görög, szerb és örmény kereskedők elmagyarosodott maradványai is. Őshonosságuk, származásuk deficitjét hatalmas

vagyonuk aktívái bőven ellensúlyozták. Ferenc József uralkodása alatt közülük sok száz családot nemesítettek, és mintegy félszázat bárósítottak. Ezek jó része földbirtokot, kastélyt, ősöket vásárolt magának, illetve az utódainak, igazi magyar úrrá vált, ünnepi alkalmakkor díszmagyart öltött, és a díszkardot is felkötötte.

A nagypolgárság tehát a közéletben, az úri társaságban a hagyományos nemesi vezető rétegekhez idomult, de az üzleti életben, a gazdasági tevékenységben megőrizte a polgári erényeket, amelyekhez a szerzés és felhalmozás kíméletlensége éppúgy hozzátartozott, mint a szigorú munkamorál, a kitűnő üzleti érzék és a vállalkozói kockázatvállalás. Olyan kiemelkedő nagytőkések, mint egy Kornfeld Zsigmond és Lánczy Leó bankárok, Weiss Manfréd, Hatvani Deutsch Sándor, Haggenmacher Henrik vagy Goldberger Leó, a Fellnerek, a Brüllök és társaik sokat tettek a hazai gazdaság korszerűsítése, a modern hitelszervezet és a nagyipar kifejlesztése érdekében.

A burzsoázia zömét kitevő középpolgárság – kereskedők, kisebb gyárosok, bizományosok, diplomás értelmiségiek – száma, vagyona, birtoka ugyancsak gyarapodott, és már nemcsak a fővárosban, hanem a vidéki ipari-kereskedelmi központokban is számottevő pozíci-

ókat szereztek meg maguknak. Ők is a középosztályhoz tartoztak, bár politikai és gazdaságirányító befolyásuk korlátozott maradt.

Mi tartotta össze a roppant heterogén elemekből, úri birtokosokból, dzsentri hivatalnokokból és a hozzájuk asszimilálódott polgári elemekből összetett középosztályt? Mindenekelőtt egy negatívum: elkülönülésük a dolgozó néptől, a nem magyar nemzetiségek középrétegeitől, következésképpen közös érdekük a dualista magyar állam és a társadalmi rendszer fenntartásában. Ez azonban önmagában még nem volt elégséges, akárcsak a polgári vagyon és jómód sem.

Az úri középosztályhoz való tartozáshoz valaminő rang, hivatal és – talán belépőként – a katonatiszti státus elérésére feljogosító középiskolai érettségi bizonyítvány kívántatott meg, amihez aztán csaknem automatikusan társult az úri mentalitás és a hagyományos hazafiság látványos megvallása, gyakorlása. Végül összekötötte a középosztályt a mindinkább uniformizálódó életmód, egy kortárs találó, tömör jellemzése szerint: háromszobás lakás, frissen készült háromfogásos ebéd, szabadjegy a MÁV-on és – tegyük hozzá – a rendszeres cselédtartás. Az életmód ilyen kellékei, keretei és a gyerekek rangos neveltetése voltak az úri középosztályhoz tartozás státusszimbólumai.

A polgári társadalomhoz tartozott – jó részét még úrnak szólították, de nem tartották – a kispolgári helyzetű keresők csaknem egymilliós tömege. Kispolgárság: nagyon különböző foglalkozású, jövedelmű és társadalmi státusú rétegeket foglal magában ez a gyűjtőfogalom, az alkalmazottakat is tartó, módos iparostól, kereskedőtől a szatócsig, a suszterig, a szegény kistisztviselőtől, alkalmazottól az altisztig. Látható, hogy a kispolgári halmazon belül jól kitapintható választóvonal húzódott a műhellyel, üzlettel, házzal, esetleg darabka földdel, szőlővel bíró valóságos kispolgár és a kétkezi munkájából élő átmeneti rétegek között. Legalább ilyen fontos elkülönülés mutatkozott a tőkés rendszerbe beilleszkedett, fontos gazdasági funkciót betöltő és utánpótlási tartalékot alkotó kiskereskedő és kisüzemtulajdonos elemek és a tőkés rendszer által felbomlasztott, nem integrálódó, süllyedő elemek között. A céhpolgárság maradványai és a legalsó rétegek szerkezeti összetartás nélkül, önálló tudat és értékrend híján, az úri középosztály konzervatív csoportjainak tartalékai voltak.

A kispolgári alsó középrétegek alatt helyezkedett el a munkások és a szegényparasztok, a nép sokmilliós tömege.

A szegény ember élete

Ki számított szegény embernek ebben a gazdag országban? Akinek se földje, se vagyona, se biztos megélhetése nem volt, aki más „tallajából" (tarlójából) élt – válaszolja a szegény emberek tudósa, Kiss Lajos. 1900-ban ilyen nincstelen volt kerek számban kétmillió napszámos és uradalmi cseléd, de bízvást hozzájuk számíthatjuk a félmilliónyi törpebirtokost, akiknek a kis parcella nem biztosított megélhetést. A szegények közé sorolták a rossz földű, adóssággal küszködő, állat és gép híján veszkődő kisparasztok százezreit is.

A falusi szegény nép élete a múlt század végén, a nagy európai agrárválság idején, az alacsony gabonaárak és a növekvő adóterhek mellett nagyon megnehezült. A kisparasztok egy része állattartással igyekezett könnyíteni szorongató helyzetén, ez viszont az egész család munkaerejét igénybe vette, vagy részesbérletet vállalt, egyre romló feltételek mellett, a fiatal fiú és lány pedig napszámba is eljárt. A múlt század utolsó harmada alakította ki azt a munkakényszert, azt a paraszti munkamorált, amely a falusi szegény embert kora tavasztól késő őszig a látástól vakulásig való önhajszolásra, télen viszont tétlenségre kárhoztatta, amit zsíros ételek vidítottak, ha bőviben volt, sok koplalás komorított, ha üres volt a kamra.

A paraszti életmód külső feltételei lassan és kevéssé változtak.

Cséplés 1905 körül

Szakmunkások a Láng-gyár kiseszterga-műhelyében

A gyarapodó dunántúli és alföldi tájakon a vályogot lassan a tégla, a zsúpot és a nádat a cserép váltotta fel, egyébként a paraszthház alakja nem változott. Jelentős újítást hozott a kemencéhez csatlakoztatott kémény. Ezáltal a konyha füsttelenné, tehát lakhatóvá vált. Egyidejűleg terjedt el a vaslapos takaréktűzhely, a „sparherd", amely a fűtést is, a főzést is átalakította. Ettől kezdve a korábbi zsúfolt lakószoba elvesztette köznapi funkcióját, „tiszta szobává" lépett elő, amelyet csak reprezentatív célra használtak. A családi élet központja a konyha lett, amely a főzéstől a lakásig és a szomszédolásig mindenféle funkciót betöltött.

Módosultak az étkezési szokások is. A tájanként és nemzetiségenként változó búza- vagy rozskenyér, a lepény, a málé mellett a burgonya vált a fő népélelmezési cikké. Korábban a birka volt a fő húsétel, de a legelők feltörése, a gyapjútermelés visszaszorulása után helyét a kisparcellán, a kisbérleten is tartható sertés vette át. Ez ugyan jóval kevesebb húst, de több zsírt, szalonnát, füstölt kolbászt adott a szegény embernek. A századfordulón csak a szegények szegényei nem vágtak disznót.

A munka egyhangúságát jeles ünnepek tarkították. Ilyenkor a falu ünneplőbe, népviseletbe öltözött. A bő fehér gyolcs viselettel szemben a színes népviselet a 19. században terjedt el. Legelőbb a díszes cifraszűr, majd a hímzett ingek, ujjasok, szoknyák, főkötők. Persze idők rendjén a városi, a gyári holmi behatolt a legeldugottabb falvakba is: kartonszoknya, „cejgnadrág", zakókabát. Ám a polgárosodás lakberendezési és öltözködési tárgyai és szokásai a köznapokra jellemzők, ünnepi alkalmakkor a paraszti státust feltűnően jelző „népi" öltözék, használati tárgy került elő. A múlt század második felében alakultak ki a szemgyönyörködtető népi tájkultúrák: a matyó, a kalotaszegi, a kalocsai s a többi.

A polgárosodó köznapi és a tudatosan őrzött parasztos ünnepi éles széthasadása nem puszta néprajzi érdekesség, hanem a paraszti életforma kettősségét és válságát mutatta. A kisparasztság nagy része nem vált polgárrá, vállalkozó farmerré, amint lesüllyedt tömegei sem találtak nyomban ipari munkát, szakmát, nem tagozódtak be a munkásság soraiba.

A falusi proletárok hadai vagy idénymunkás napszámosok, aratók, kubikosok, vagy uradalmi cselédek voltak. Számuk a századelőn kétmilliót, családtagokkal együtt 4,5 milliót tett ki. A cselédeket többnyire éves szerződés kötötte az uradalomhoz, de valóságos tartama gyakran életfogytig terjedt: az uradalmak törzsgárdája állandó volt. A cseléd „kommenciója" némi készpénzből, természetbeni juttatásokból és illetményföldből állt. Kötelezettsége tengernyi: mun-

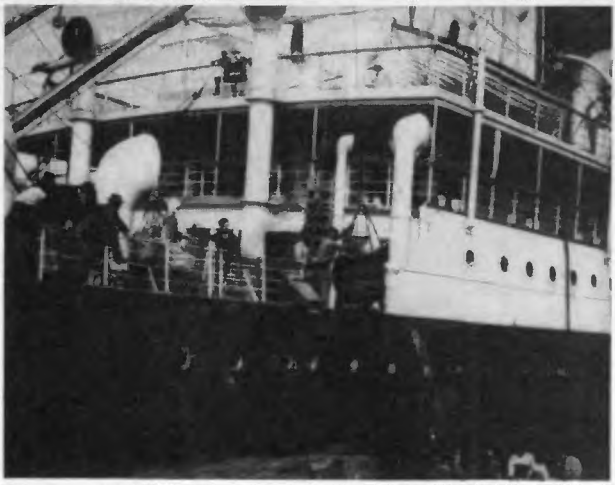

Magyar kivándorlók a fiumei kikötőben

kaidő napkeltétől napnyugtáig, az állatokat vasárnap és ünnepnap is gondoznia kellett. A cseléd asszonya néhány hét ingyenmunkával – „robottal" – és kisebb szolgáltatásokkal tartozott meghálálni a munkahelyet. Az uradalmat engedély nélkül nem hagyhatták el, vendéget nem fogadhattak, az ispánok és a gazdák felügyelete alatt állottak.

A szolgálat kora gyerekkorban, kiskanászként, majd kisbéresként kezdődött, és öregbéresként, szerencsés esetben béresgazdaként fejeződött be. Az uradalomban évszázadok alatt soklépcsősen tagolt, zárt társadalom alakult ki, amely legalább olyan érzékenységgel ügyelt a pozíció- és presztízsbeli különbségekre, mint a magas arisztokrácia. A hierarchia alján álltak a gyalogbéresek, felettük a kocsisok, mégpedig ökörfogatosok, lovaskocsisok, parádés kocsisok sorrendben, aztán jöttek az állatgondozók, a csúcson a csikósok és a juhászok. Külön kasztot alkottak az uradalmi iparosok, kovácsok, bognárok, gépészek, ezek az „úr" titulussal büszkélkedők nem is keveredtek a cselédekkel.

A puszták népe nagy szegénységben, elmaradottságban élt, takarékosan az élelemmel, a munkaerővel, a szóval. Többnyire istállószerű hodályban, a századelőtől kezdve mindinkább cselédházakban laktak, két vagy négy család egy lakásban, csak a századelőtől kezdve épültek jobb cselédlakások, családonként külön szobával, de közös konyhával. A berendezés priccsből, szalmazsákból, ládából állt, az élelem répából, hagymából, kenyérből, máléból, szalonnából állt, ünnepeken kevés húsból, süteményből.

Az aratást és a cséplést a nyárra toborzott csapat, az aratóbanda

végezte. Ők két-három hónapra szerződtek, illetményüket a betakarított termés tizedében, a századelőn már csak $^1/_{11}$-ed, $^1/_{12}$-ed részében kapták. Munkájuk néhány hónapba zsúfolt, irgalmatlanul nehéz volt, de aztán az év többi részében jó, ha akadt néhány hétnyi napszám, kaszálás, építkezés, favágás. Az arató, a hazai vándormunkás jellegzetes alakja, nem kötődött szorosan uradalomhoz, gazdához. Élete bizonytalanabb, hányatottabb volt a cselédénél, de szabadabb is. Gondolkodása is szabadabb azokénál, a vállalkozó kedve is nagyobb. Elsősorban a falusi napszámosok húzódtak idénymunkára a városba, ők telepedtek meg a külvárosi gyárnegyedekben, s ők vették a kezükbe a vándorbotot, más országokban szerencsét próbálni.

A múlt század végén rohamosan megnőtt a kivándorlás. A világháború előtti negyed században mintegy kétmillió ember, zömmel kisparaszt, agrárproletár vándorolt ki, kezdetben csak a pénzgyűjtés és az itthoni földvásárlás szándékával. Egynegyedük vissza is tért szülőföldjére, volt, aki földet szerzett, házat vásárolt. De másfél milliónyian véglegesen emigráltak, zömmel az Egyesült Államokba, Kanadába. E nagy tömegnek azonban csupán egyharmada volt magyar nemzetiségű, a többi szlovák, kárpátukrán, német, horvát. A kivándorló magyarok közül a falusi szegény nép rajai – többnyire a földiek – egy helyen telepedtek meg, nagy részük Ohióban, Michiganben, Cleveland, Detroit, Pittsburg környékén, s ott vállaltak bányamunkát.

Új világ, új haza, új nyelv, kultúra, munka, életforma: óriási megpróbáltatást zúdított a kivándorlás az első, úttörő nemzedékekre. Érthető, ha együtt maradtak, keresték a megszokott közösséget, ápolták nyelvüket, őrizték szeretetüket a szülőföld iránt.

Földindulás

1905. október 8-án gyorsfutárok vitték Bécsből, hét pecsét alatt, a Magyarország elleni háború hadműveleti parancsait a pozsonyi, a budapesti, a kassai, a temesvári, a nagyszebeni és a zágrábi hadtestparancsnokságoknak. A támadás iránya a magyar főváros és a vidéki stratégiai pontok ellen irányult volna. De hát miért akart Ferenc József császár és király saját birodalma másik fele ellen háborút viselni?

A közvetlen előzmények 1905 januárjához vezetnek, amikor a választásokon megbukott a harminc év óta kormányzó Szabadelvű Párt, megbukott Tisza István kormánya, és az ellenzéki pártok koalí-

Tisza István

ciója szerzett többséget. A koalíció nemzeti követeléseket tűzött zászlajára, a bécsi udvar számára elfogadhatatlanokat. Ebből kormányválság keletkezett, hiszen Tisza már nem rendelkezett parlamenti többséggel, az uralkodó viszont nem engedte kormányra a győztes ellenzéki koalíciót, amelyben a Függetlenségi Párt vitte a prímszerepet. A dualista rendszer alkotmányos működése megbénult.

A válság távolabbi előzményei a múlt század végére nyúlnak vissza. Széll Kálmánnak, a gazdag földbirtokosnak és bankelnöknek, a századelő miniszterelnökének csak néhány tűnő évre sikerült nyugalmat szereznie. Amikor kormánya 1903 elején előterjesztette a régóta halogatott véderőfejlesztést, a megerősödött nemzeti ellenzék is előállt a magyar vezényleti nyelvre és jelvényekre vonatkozó programjával. Ezek elutasítása miatt a parlamenti tárgyalások „agyonbeszélésének" taktikájához, az obstrukcióhoz folyamodott. 1903 őszén Ferenc József a chlopyi hadparancsában harcias hangon fenyegette meg a magyar ellenzéket: nem engedi megbontani a k.u.k. hadsereg egységét, nem engedi csorbítani uralkodói felségjogait. S amikor

hadparancsa Magyarországon újabb kormánybukást eredményezett, az erélyéről közismert Tisza István grófot bízta meg a kormányzással.

Tisza István, a nagy hatalmú miniszterelnök Tisza Kálmán fia, nem a szabadságért vívott nemzeti harc és ellenállás korában, hanem a liberalizmus alkonyán, a hatalom birtokában s az elhivatottság tudatában nőtt fel. Apjától a marsallbotot, nagybátyjától, Lajostól a grófi címet, rokonságától az úri gőgöt örökölte. Politikusnak szánták a századfordulón vezért kereső kormánypártiak. És Tisza, a vallásos kálvinista, hitt az elhivatottságában, egyfajta politikai Herkulesnek képzelte magát, aki majd rendet teremt a lezüllött parlamentarizmus Augiász-istállójában. 1903 őszétől valóban erélyesen fellépett az obstrukció ellen. Átmeneti sikerek után azonban 1904 novemberében, egy kisebb parlamenti puccs után magára maradt. Párthívei jó része sem helyeselte az erőszakot, az ellenzék pedig, országszerte felingerelve, a menesztését követelte.

Ilyen kedélyállapotban, az 1905. évi orosz forradalom híreitől még inkább felzaklatva zajlottak le a januári választások, amelyek a kormánypárt megsemmisítő vereségével zárultak.

Választás Budapesten, 1905 januárjában. Menet az Andrássy úton

II. kötet. Budapest, 1881. május 6. 9. szám

MAGYAR IPAR

(szelőtt »ANYAGI ÉRDEKEINK«)

AZ ORSZÁGOS MAGYAR IPAREGYESÜLET

KÖZLÖNYE.

Megjelen minden hó elején és közepén.

MUDRONY SOMA. GELLERI MÓR.

TARTALOM.

---

10. szám. Pest, Vasárnap, [illegible] 1879. 7. Kelvényem.

Általános Munkás-Ujság.

Hetilap tárcsánlmi és munkás-érdekek [illegible] ipar, oktatás és mulattatás számára.

Az „Ált. Munkás-Ujság" német nyelven is jelen meg a cím alatt: „Allgemeine Arbeiter-Zeitung."

VIII. évfolyam Budapest, 1910 május hó 2. szám

Szabászok Szaklapja

A Férfi- és Nőiruha Szabászok Országos Egyesületének hivatalos közlönye

---

2. szám

IV. évfolyam Budapest, 1908

NÖMUNKÁS

MEGJELENIK KETHETENKINT ÁRA 8 FILLER

EGYÉVRE 2 KOR. VIDÉKRE 2 KOR. 20

Március 15-iki felvonuláson minden munkásnő ott legyen!

Gyülekezés délután 2 órakor az egyletben (VIII. ker., Aggteleki-utca 2).

НАРОДНИ ГЛАС

NEPSZAVA. VOLKSSTIMME.

Korabeli újságok fejlécei

A helyzetet súlyosbította, hogy a fellazult politikai viszonyok között a munkásság nagy tömegei is harcba indultak a századelő dekonjunktúrája idején leromlott munkaviszonyuk megjavításáért. „Valósággal megmozdult alapjaiban az egész ország... műhelyek, gyárak, épületek munkásai teszik le a szerszámot" – írta a *Népszava*. Oroszország után nálunk is földindulás következett be 1905 tavaszán és nyarán. Hatalmas méretű sztrájkok, mintegy 20 ezer vasmunkásé a fővárosban, aztán a nyáron a Dél-Dunántúlra kiterjedő aratósztrájk, tüntetések tették forróvá a légkört.

Ebben a helyzetben nem lehetett működő kormány, szilárd hatalom nélkül hagyni az országot. Ferenc József, jobb megoldás híján, kedvenc katonáját, a volt honvédelmi minisztert, Fejérváry Gézát, a darabonttestőrség parancsnokát nevezte ki miniszterelnöknek. Ellene azon nyomban tiltakozott a képviselőház, felzúdult az ország. A Ház bizalmatlanságot szavazott a kormánynak, és meghirdette a rendi idők hagyományövezte nemzeti ellenállását: a megyék adót ne szedjenek, újoncot ne adjanak, az alkotmányellenes kormány rendelkezéseit végre ne hajtsák. 1905 nyarán megindult a nemzeti ellenállás, amelyet a konzervatív földbirtokosok, a szabadelvű kormányok által érdekeiben sértett klérus és a dzsentri szellemű tisztviselői kar irányított.

Szorult helyzetében a kormány, Kristóffy József belügyminiszter javaslatára, merész húzáshoz folyamodott: a nemzeti ellenállással a választójogi és a szociálpolitikai reformok ígéretét fordította szembe – nem eredménytelenül. Ez a reformprogram megnyerte a szociáldemokrata pártot, a szervezett munkásság százezres tömegét, a radikális értelmiséget, a nemzetiségi politikusokat. Szeptember 15-én hatalmas tömegtüntetés zajlott le a parlament előtt: százezer fővárosi munkás követelte a választójogot, a szakszervezkedés szabadságát. A nemzeti ellenzék válaszul október 10-re, az elnapolt országgyűlés újbóli ülésezésének napjára készülődött a visszavágással. Ettől tartva küldte szét a bécsi hadügyminisztérium a felkelés esetére régtől előkészített megszállási tervet a magyarországi hadtestparancsnokságoknak.

Október 10-én azonban nem történt semmi. Az ellenzéki koalíció vezérei hangoskodtak, de az alkotmányosság megőrzésére, a békés kibontakozás támogatására hívták fel híveiket, és elítélték azokat a kilengéseket, amelyekkel a radikális népi elemek adtak hangot harci készségüknek. Az úri ellenzék láthatóan egyezkedni kívánt. Ezt az alkúkészséget támasztották alá az oroszországi forradalom eseményei, az októberi cári manifesztum az általános választójog megadásáról és a decemberi moszkvai felkelés, ezt erősítették az egyidejű

bécsi tömegtüntetések, amelyek végül is kivívták a választójogi reformot Ausztriában. A koalíciós „vezérlő bizottság" először engedett a követeléseiből, megelégedett a magyar katonai követelések „elvi" jogosságának elismerésével, majd amikor az uralkodó 1906 februárjában katonai erővel feloszlatta a parlamentet, és az abszolutizmus bevezetésével fenyegetőzött, letette az „ellenállás" veszélyes fegyverét, és ráállt az alkura.

1906 áprilisában kötötte meg a koalíció a királlyal a titkos paktumot, amely teljes kapitulációját tartalmazta. Az ellenzék hatvanhetes alapon vállalkozott a kormányalakításra, feladta a katonai és egyéb nemzeti követeléseit; vállalta az új kiegyezés megkötését Ausztriával, amit 1907-ben tető alá is hozott, továbbá a választójog demokratikus reformját, amelyet sohasem valósított meg.

Az 1905–1906. évi kormányzati válság látszólag minden eredmény nélkül oldódott meg, hiszen sem nemzeti vívmány, sem demokratikus reform nem született belőle. Mégis a kapitulációval s ezt követően négyéves kormányzati tevékenységével lelepleződött a földbirtokosok és a dzsentri középosztály ellenzékisége. Kitűnt, hogy a hagyományos nemzeti jelszavakkal manipuláló ellenzék voltaképpen miben sem különbözik a régi kormánypárttól, éppoly népellenes és soviniszta, tőle sem várhatnak semmit sem az ország elnyomott népei, nemzetiségei. A válság tehát egy pozitív eredménnyel is zárult: megszerveződött, megerősödött, valamelyest összekovácsolódott a demokratikus tábor, a rendszer valóságos nemzeti és szociális ellenzéke.

Ahol a jog, ott a haza

A magyarországi munkásmozgalom a kezdeti bukdácsolás, a gyermekbetegségek leküzdése után a századfordulóra felnőtt, megerősödött. A mozgalom hőskorában sikeresen kiállta a hatalom üldözéseit, amelyek különösen a Bánffy-kormány alatt voltak kíméletlenek. Rövid néhány év alatt közel száz munkást öltek meg, több százat bebörtönöztek, kitoloncoltak a fővárosból, sok szakegyletet, falusi munkáskört feloszlattak. És éppen ezekben az években harcolt legszívósabban, áldozatosan a munkásság. 1897-ben nagy bányászsztrájk zajlott le a resicai és aninai iparvidéken, tízezer téglagyári és építőipari munkás sztrájkolt Budapesten. 1897–1898-ban a kasza is gyakran pihent aratáskor, és egymást követték a Nyírségben, a tiszántúli és a dél-alföldi megyékben a lázongások. 1904 áprilisában

történt a páratlan eset: az ország összes vonata megállt, a vasút megbénult, míg katonaság le nem verte az első vasutassztrájkot. 1905-ben sztrájkhullám söpört végig az országon, amely 1906-ban Miskolcra, Temesvárra, Fiumére, Nagyváradra kiterjedt.

Gyors ütemben haladt előre a munkásság szakmai szervezkedése. Minden szakmában megalakultak a szakszervezetek, amelyeket az 1899-ben, az első kongresszuson létesített Szaktanács fogott össze. A Szaktanács és a szervezetek a szociáldemokrata párt vezetése alatt álltak, s e vezetés a századforduló idején megszilárdult. A párt élén Garami Ernő, Weltner Jakab, Bokányi Dezső állott, 1908-tól kezdve mindinkább a tanárból lett szocialista vezér, Kunfi Zsigmond határozta meg a párt arculatát. E vezetők kitartóan hirdették a forradalmi végcélt, a szocialista társadalmat, és a mozgalom forradalmi jellegét, a gyakorlatban lépésről lépésre, reformok útján kívánt haladni: közbülső – centrista – vonalat követett a nemzetközi munkásmozgalom jobboldali revizionista és baloldali forradalmi irányzata között. Programjának élén az általános választójog állott, ezt követte a polgári szabadságjogok, a nemzeti egyenjogúság követelése, a kiváltságok eltörlése, az egyházi birtokok, a bányák, az erdők szocializálása, a kötött birtokok megszüntetése.

Ez a program a nyugati fejlett polgári országok testére volt szabva. Magyarországon is fölöttébb progresszív és mozgósító erejű volt, csak éppen hiányzott belőle az állásfoglalás a hazai fejlődés két alapkérdésére: az agrárkérdésre és a nemzeti kérdésre. A magyar szociáldemokrácia elvetette a földosztást – ez, úgy vélte, ellentétben áll a termelőeszközök koncentrációjának tudományosan megállapított fejlődéstendenciájával. A pártvezetés akkor sem változtatott merev álláspontján, amikor a parasztmozgalmak ország-világ előtt kinyilvánították a falusi szegény nép millióinak földvágyát. „A népnek nem föld, hanem kenyér kell" – hirdette a századelő egyik jelszava, amely inkább önigazolásra, mint a szegényparasztság megnyerésére volt alkalmas.

A pártprogram nyíltan nem foglalt állást a köztársaság, a magyar nemzeti követelések, a nemzeti önrendelkezés, illetve a föderatív átalakítás Ausztriában ekkor már elfogadott tervezete mellett. Szólt a „teljes önkormányzatról", az „összes testületek és hivatalnokok választásáról", „mindennemű örökölt hivatal és rang megszüntetéséről", ez a fogalmazás azonban nem tette egyértelművé, hogy ez a követelés kiterjed-e a Habsburg Ferenc Józsefre is, a magyar állam teljes önkormányzatára és a nemzetiségek önrendelkezésére is. És nemcsak a program hagyta homályban a magyarországi közélet eme alapvető kérdéseit, de a gyakorlat sem bolygatta a magyar független-

A bölcsesség allegóriája az Országház falképén

ség és a nemzetiségi autonómia kényes problémáit. A párt ténylegesen az általános, titkos választójog kivívását állította egész agitációjának és taktikájának középpontjába, ennek rendelt alá minden egyéb célt, tervet, vágyat, még a munkásság gazdasági harcait is, amelyeket egyébként többnyire szervezett, támogatott.

Habár a program és a gyakorlati mozgalom nem ölelte fel a nagyon időszerű demokratikus átalakulás és nemzeti önrendelkezés egész kérdéskörét, a szocializmus korszakos tudatformáló, mozgósító hatást gyakorolt. A hivatalos óliberális nacionalista és a jobboldali konzervatív soviniszta politikai és eszmerendszerrel szemben szocialista ellenkultúrát alakított ki: munkásszolidaritással, új eszmékkel, szocialista irodalommal, színjátszással, zenével, dalokkal, egyleti társas élettel. Ez az ellenkultúra százezreket vonzott bűvkörébe, habár a szervezett mozgalom tagjainak száma a legnagyobb fellendülés idején sem érte el a 200 ezret. Különösen nagy hatást gyakorolt a munkásmozgalom a századelőn eszmélődő radikális értelmiségre.

Fiatal szociológusok, jogászok, politikai közírók alapították meg 1900-ban a *Huszadik Század* folyóiratot és egy év múlva a *Társadalomtudományi Társaság*ot. Céljuk a magyar társadalom tudományos vizsgálata, elmaradottságunk okainak felderítése s a fejlődés irányának kijelölése volt. A Társaság színvonalas vitákat rendezett, megin-

dította a *Magyarország felfedezése* c. szociográfiai sorozatot, sorrarendre feltárta a nagybirtokrendszer és a nagybirtokos arisztokrácia uralmának súlyos következményeit, a népnyomort, a kulturális elmaradottságot, a politikai rendszer népellenességét, a nemzetiségi elnyomás igazságtalanságait. Ez a csoport alapította a legradikálisabb szabadkőműves szervezetet, a *Martinovics-páholy*t, ez bábáskodott a *Galilei-kör* születésénél, ez szervezte a munkások szabadoktatását, ez támogatta a szellemi élet megújhodását és lázadását. Vezető intellektuális személyisége Jászi Oszkár volt, mellette állottak nagy műveltségű társai, Szende Pál, Rácz Gyula, s a szociáldemokratákkal szakító tudós, Szabó Ervin.

A csoport szervezett formában 1914 júniusában, röviddel a háború kitörése előtt lépett a színre, Országos Polgári Radikális Párt néven. Programja a feudális maradványok eltörlését, földreformot, szabadságjogokat, önálló vámterületet, az ország érdekeinek biztosítását, a nemzetiségek egyenjogúságának biztosítását tartalmazta. A radikálisok, a felvilágosodás kései hívei, távlati célként elfogadták a szocialista eszményt, és együttműködtek a munkásmozgalommal. Együttesen alakították ki a hazafiság új értelmezését: „Ahol a jog, ott a haza!" Vallották, hogy a nemzeti önállóság elsikkasztott és csak

Állnak: Jászi Oszkár, Lesznai Anna, ülnek: Jászi Aliz, Szabó Ervin

Justh Gyula a képviselőház elnöke hivatalában

jelszóként használt eszméjét össze kell kapcsolni a társadalmi megújhodás programjával. Újrafogalmazták a „haza és haladás" reformkori ideálját: a hazán az egész nép hazáját, a haladáson a szociális haladást értették. Ezért nevezzük őket „második reformnemzedéknek".

Századunk első évtizedének végén csatlakoztak hozzájuk a Függetlenségi Párt konzervatív nacionalista vezetőiben csalatkozott baloldaliak, akik nem politikai karrierre, nem miniszterségre pályáztak, hanem valóban az 1848-as hagyományt képviselték. Vezérük Justh Gyula, régi függetlenségi harcos volt, ő tette meg a történelmi lépést a földbirtokosok, dzsentri tisztviselők és papok koalíciójától a népi hazafiság, a baloldali gondolat felé. Ezt az irányváltást követte a fiatal arisztokrata, Károlyi Mihály gróf, aki az 1910-es években lépett a küzdőtérre, és csakhamar a függetlenségiek elnöke lett.

Lassan formálódott ki a baloldali függetlenségiekből, a szocialistákból és a radikális értelmiségiekből a magyar nemzeti demokrácia tábora. Lassan és megkésve, hogy a ránk zúdult háborút és következményeit elhárítsa, de még időben, hogy a nemzet józan, haladásvágyó részének a fennmaradás és megújulás távlatait felmutassa.

Fölszállott a páva

Fölszállott a páva a vármegye-házra
Sok szegény legénynek szabadulására.
Kényes, büszke pávák, Nap-szédítő tollak.
Hirrel hirdessétek: másképpen lesz holnap.
(Ady)

A századforduló Magyarországa sokszínű volt, nyitott és sok rétegű a kultúrája is. A millenniumi emlékmű, az ujjáépített királyi vár, a monumentális Országház historizmusa a nemzeti hagyományt árasztotta, de ugyancsak 1896-ban avatták fel az első szecessziós palotát, az Iparművészeti Múzeum épületét, Lechner Ödön művét. Ekkor alapított Hollósy Simon tanítványaival új festőiskolát Nagybányán, ekkor nyitották meg a Vígszínházat, a modern európai színjátszás otthonát. Amint az ország társadalma átrétegeződött, polgárosodott, úgy a tudományos és művészi élete is bonyolultabbá vált, a hagyományos nemesi-romantikus és nép-nemzeti klasszicizáló kultúra mellett új polgári, városi és népi irányzatok jelentek meg benne.

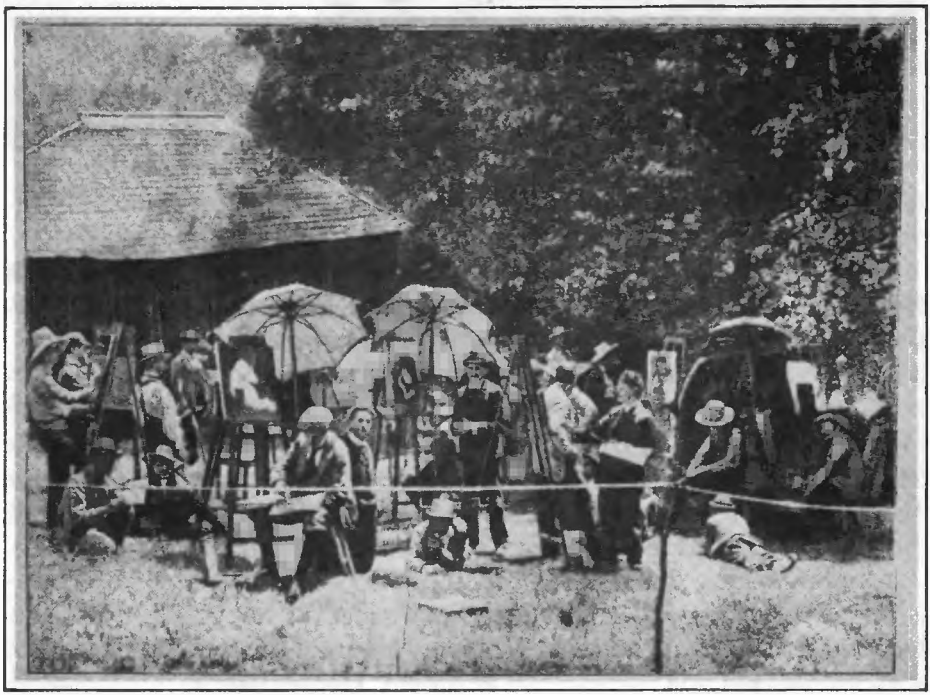

Nagybányai festők a szabadban

Ady Endre

A kulturális élet tagozódása, forrongása legélesebben az irodalomban bontakozott ki.

A nemzeti hagyományt a legmagasabb szinten az öreg Mikszáth Kálmán folytatta, ám a század első évtizedében írt regényeiben *(Különös házasság, A Noszty fiú esete Tóth Marival, A fekete város)* az elbeszélés anekdotikus-derűs hangját mindinkább a kesernyés-éles társadalomkritika váltotta fel. A nemesi hagyományt Herczeg Ferenc hígította fel a kispolgári közönség fogyasztására, ő polgárosította és népszerűsítette a hanyatló dzsentrit elbeszéléseiben, darabjaiban, az *Új idők* lapjain. Gárdonyi Géza viszont népközelbe vitte a nemzeti hagyományt zsánerképeiben és főleg szép történelmi regényeiben.

A polgárság és a nagyváros hangját először a Kiss József szerkesztette *A Hét* folyóirat szólaltatta meg. A nemesi hagyománnyal való csendes szakítás fokozatosan élesedett a városi szegény emberrel, az elnyomottakkal rokonszenvező írógárda, elsősorban az új irodalom felé utat törő Bródy Sándor munkásságában. A budapesti polgárság

szelleméhez a két sikeres elbeszélő és drámaíró, Molnár Ferenc és Heltai Jenő állt a legközelebb. Igaz, Molnár Ferenc nem bolygatta társadalmunk súlyos bajait, nem zaklatta őt a közelgő tragédia előérzete, de finom gúnnyal leplezte le korának úri társadalmát, és ötletekben sziporkázó, szerkesztésben kiváló mestere volt a színháznak. Heltai talán tehetségben halványabb, de emberségben melegebb írótársa volt.

A magyar irodalom századok óta reprezentatív műfajában, a költészetben azonban sem a népi-nemzeti hagyomány folytatói, sem az új városi ízlés kifejezői nem alkottak jelentőset. A forradalmian újat a radikális demokratikus értelmiség hozta, amely a század zsenijével, Ady Endrével tört be a századelőn a Kárpátok alá. Ady jelentősége nem korlátozódik az irodalomra. Nemcsak a magyar poézist újította meg témáiban és nyelvében, hanem gyökeresen átalakította a néphez és nemzethez való viszonyt, s a radikális reformnemzedék új magyarságeszményét fogalmazta meg. Ady a népi magyarság eltemetett mélyrétegeit tárta fel, verseiben protestáns prédikátorok, végvári lantosok, bujdosó kurucok nyelve, hangja, szenvedése, lázongása szólalt meg.

Ady a magyar lélek költője volt, s egyúttal a magyar sors látnoka és prófétája, aki szavával, hitével, gesztusaival nyomban tábort és ellentábort toborzott: választóvíz volt a dualista Magyarországon. Köréje gyülekezett az újító, alkotó szellem, rá építette Osváth Ernő és Hatvany Lajos a hírnevessé vált irodalmi folyóiratot, a *Nyugat*ot. Ennek gárdájához tartoztak a kor kimagasló író és költő tehetségei. Ide csatlakozott Ady barátja, az elbeszélő próza népi megújítója, Móricz Zsigmond, de az Adytól távolabb álló, inkább szellemi és esztétikai értékőrző és megújító, Arany folytatója: Babits Mihály, a nyugati impresszionizmusra fogékony Kosztolányi Dezső, a halk szavú, néppel érző humanista Tóth Árpád, a hagyományt és a lázadást egyesítő Juhász Gyula, az abszurdra és groteszkre ráérző, filozofikus hajlamú humorista, Karinthy Frigyes is. A *Nyugat* köréhez csatlakoztak a radikális baloldal materializmusától távol álló gondolkodók, mint Szabó Dezső, Balázs Béla, és a kor legjelesebb filozófusa, az idealistának indult Lukács György, akit ugyancsak Ady hódított meg az új, progresszív magyarságeszménynek.

A romantika zenei hagyományát a századelőn Hubay Jenő folytatta, majd a tehetséges ifjú zenész, Dohnányi Ernő modernizálta. Az Operaház, a Filharmóniai Társaság tevékenysége fejlesztette a művelt közönség zenei ízlését, ez azonban szűk rétegre terjedt ki. A pol-

Bartók Béla

Kodály Zoltán

gárság és kispolgárság tömegei az operettért rajongtak, Johann Strauss édes-lágy bécsi keringőiért, a *Cigánybáró*ért, majd a „közös" osztrák–magyar Lehár Ferencért és a szellemes-friss *Víg özvegy*ért, míg aztán megjelent Jacobival, Huszkával és Kálmán Imrével a bennszülött pesti operett is, a koronázatlan uralkodóval, a *Csárdáskirálynő*vel. A polgárosodó nemesi ízlés ugyan jobban kedvelte a magyaros nótázást, Fráter Loránd és Dankó Pista érzelgős műdalait, a bús-merengő és a csárdásos-pattogós cigányzenét, amelynek hangjainál olyan istenigazából lehetett sírva vigadni. Nem csoda, hogy hamarosan megszületett a műdalos népszínmű és az operett összeházasítása is a Kacsóh Pongrác által – Heltai Jenő dalszövegére – komponált *János vitéz*ben.

A nyugatos műveltség – magyaros nótázás áldilemmáját két fiatal muzsikus és kutató oldotta fel, századunk két magyar zsenije, Bartók Béla és Kodály Zoltán. A nemzeti romantikából indultak, de csakhamar rátaláltak a tiszta forrásra: a valódi ősi ötfokú (pentaton) népi dallamkincsre. Kutató tanulmányutakon gyűjtötték az elfelejtett és elhanyagolt magyar, szlovák, román népdalt, amelyet a modern európai zene újszerű formanyelvén szólaltattak meg. Bartók operája, *A kékszakállú herceg vára,* majd a balettzenéül szolgáló *Fából faragott királyfi* és *A csodálatos mandarin* – Adyhoz hasonlóan – egy archaikus népi réteget és gondolatot emeltek be a magas műzenébe, és ezzel fejezték ki a század emberének, szenvedő magyarságának panaszait, szorongásait, humanizmusát. Bartók és Kodály művei ugyancsak a művészeti és politikai konzervativizmus hatalmas támadását váltották ki, mégis az új magyar zenekultúra alapjává váltak.

A századforduló korszakváltás a magyar művészet történetében is. Igaz, e korszakváltás üstökösként felragyogó zsenik nélkül, csendben zajlott le, de a képzőművészetben maradandó értékeket termett. Mint az irodalomban, a zenében, a színházkultúrában, itt is kibontakozott a művelődés és az ízlés hármas tagozódása. A hagyományőrző akadémizmus elutasította az újítást, még Szinyei Merse Pál korai impresszionizmusát is. Olyan nagy mesterek, mint Benczúr Gyula és Székely Bertalan sem voltak fogékonyak az új iránt. A polgárosító újítást a nagybányai iskola, elsősorban Ferenczy Károly képviselte a francia impresszionizmushoz közel álló, fénnyel és levegővel teli képein.

A századforduló szecessziója ihlette Vaszary János, és főként a Párizsban nevelkedett kiemelkedő művész, Rippl-Rónai József piktúráját. Az újítók táborából 1908-ban kivált a hazai avantgarde kis

csoportja, a Kernstok Károly erős konstruktivista látásával rokon festők, a *Nyolcak,* akikből többen eljutottak a formabontó absztrakt irányzatokhoz.

Volt azonban a századelő művészetének két, irányzathoz nem sorolható, eredeti tehetsége: Csontváry Kosztka Tivadar és Gulácsy Lajos. Mindketten a látható világ mögötti és fölötti mágikus valóságot festették meg. Csontváry szimbólumokkal teli, biblikus képei az elvesztett közösséget és azonosságot keresték, éppúgy, mint a Gulácsy teremtette fantáziavilág, a Naconxypan időtlen és nem evilági lakói.

Korszakunkban megpezsdült a magyar tudományos élet is. A német, majd a francia és az angol tudomány vívmányait elsajátítva fejlődtek a társadalomtudományok, a magyar közgondolkodásban oly fontos jogtudomány és történetírás, valamint a nyelvészet és az irodalomtörténet. Új jelenség volt azonban a természettudományok meghonosodása. Eötvös Loránd nevét nemcsak a geokutatásoknál használatos inga megalkotása örökítette meg, hanem a földi nehézségi erő és a mágnesesség mérésére vonatkozó elméleti megállapításai is. Mellette, részben irányítása alatt nőtt fel az első nagy matematikai iskola, Kőnig Gyula, Kürschák József, majd Fejér Lipót és Riesz Frigyes iskolája, amelybe olyan nagy matematikusok és fizikusok tartoztak, mint a szám- és halmazelméletben újat alkotó Neumann János, az atomfizikában kiemelkedő Szilárd Leó és Wigner Jenő. E korban a világhíres bécsi orvosi iskola mellett felvirágzott a budapesti iskola – Korányi Frigyes, Balassa János, Hőgyes Endre és más kiváló orvosok munkássága nyomán.

Mennyi teremtő forrongás, mennyi nagy név, mennyi lángelme két röpke évtizedben! Mintha évszázadok szűkmarkúságát akarta volna egyszerre pótolni a bőkezű természet. Az ország legjobb elméi, írói, művészei, tudósai gyülekeztek a századelőn. „A szellemi fegyverekkel vívott harcban már övék a győzelem – írta Ady 1907-ben. – Eljön az idő, amikor a politikai harcban is az övék lesz. Az az idő lesz Magyarország újjászületése."

Az idő eljött, bár nem éppen úgy, mint ahogy Ady és társai a háború előtt elképzelték. A háború alatt néhányan meghaltak, sokan megrokkantak; a háborús vereség és a forradalmak bukása legtöbbjüket megtörte, emigrációba vagy itthoni számkivetettségbe kényszerítette.

Az 1905. évi kormányzati válság, amelyet heves osztályküzdelmek és országos nemzeti ellenállás kísért, valamelyest tisztázta a politikai frontokat. Harminc év után végre egyszer a nemzeti ellenzék került hatalomra – és mi sem változott. Pedig az 1906-ban többséget szerzett Függetlenségi Párt évtizedeken át a nemzeti vágyak és remények hordozója volt, mellette az Alkotmánypárt is nemzeti, a Katolikus Néppárt pedig szociális reformokat ígért. De hát e pártok koalíciójára támaszkodó Wekerle-kormány mindezzel adós maradt. Igaz, a földbirtokosok megkapták a magas agrárvámokat, a burzsoázia a nagy összegű ipartámogatást, a tisztviselők új szabályzatot és fizetésemelést, a nacionalista közvélemény örvendhetett egy új magyarosító iskolatörvénynek, de az érdemleges nemzeti vívmány, a magyar vezényszó és az önálló vámterület, és az általános választójog, amelynek megvalósítására a kormány 1906-ban kötelezte magát – elsikkadt. 1907 őszén kedvezőtlen feltételekkel kötötte meg Ausztriával az új, immár utolsó gazdasági kiegyezést.

Pedig nagy nevekben nem volt hiány. A kormányban részt vett ifj. Andrássy Gyula, tudós, író, pártvezér; Apponyi Albert, a tehetséges és hatásos szónok, Darányi Ignác agrárszakember, Zichy Aladár, a néppárt alapítójának fia, és Kossuth Ferenc, akiben azonban sohasem csillant fel apjának szelleme. A hagyományos függetlenségi ellenzék kormányzása fellebbentette a magyar politika „titkát" rejtő szólamok fátylát: a hatvanhetes óliberalizmusnak nem a konzervatív nacionalizmus, hanem a radikális nemzeti demokrácia a valós alternatívája.

Ez a felismerés ekkortájt kezdett terjedni a parasztság és a kispolgárság soraiban. 1906-ban alakult meg Békéscsabán Áchim András Parasztpártja, amely először kapcsolta össze a politikai demokráciát a földosztás követelésével. Hiába fosztották meg Áchimot képviselői mandátumától, hiába zaklatták sajtóperrel, személyes támadásokkal, pártja gyorsan hódított a Viharsarok, az Alföld parasztsága körében. Az 1908. évi ceglédi kongresszusra 400 község, köztük nem magyar parasztok is elküldték képviselőjüket. Ez a kongresszus, amely felavatta Dózsa György szobrát, fogadta el az ezer holdon felüli nagybirtok felosztásának programját. Végül is a csabai úri társadalom végzett vele: Zsilinszky Endre két fia a család sértegetése címén 1911 májusában rátámadt, és megölte a parasztvezért.

Áchimmal csaknem egy időben, 1909-ben alapította meg a Dunántúlon Nagyatádi Szabó István az Országos Függetlenségi és

Nagyatádi Szabó István családja körében

48-as Gazdapártot. Közkeletű néven a kisgazdapártot. E párt mérsékeltebb követelésekkel lépett fel, nem egészében támadta a nagybirtokot, de a hitbizományok, a kötött birtokok megváltását, az arányosabb birtokelosztást, a választójogot ez is zászlajára írta. Nagyatádi Szabó szervezkedése kevésbé volt radikális Áchiménál, de szívósabb, és ugyancsak a demokratikus átalakulás felé haladt.

A Függetlenségi Pártból való kiábrándulásnak a párt kebelében Justh Gyula és baloldali hívei adtak hangot. A negyvennyolcas érzelmű kispolgárokra, parasztokra, értelmiségiekre támaszkodva, Justh 1909-ben szakított a Kossuth Ferenc és Apponyi vezetésével, és új pártot alapított. A nagy lépés az általános választójog követelésének elfogadása, a szociáldemokratákkal és a radikálisokkal való szövetkezés és a földreform elkerülhetetlenségének fokozatos belátása volt. Ez a párt, írta Jászi Oszkár, mindig is a parasztok, a kisiparosok, a szegény értelmiségiek pártja volt, de Justh érdeme, hogy visszavezette az igazi 48-hoz, a kossuthi programhoz.

A koalíciós kormány kezdettől fogva bomlékony talapzaton állt. 1909-ben belső egyetértése is megbomlott, s 1910-ben – nem sok dicsőséggel övezett kormányzás után – megbukott. Helyét a Nemzeti

Munkapárt néven újjászervezett régi szabadelvű párti gárda, Tisza István hívei vették át. Tisza az 1905. évi bukás után néhány évre visszavonult, átgondolta a magyar vezető réteg helyét, helyzetét. Amikor az ellene felgyülemlett indulatok csillapultak, új taktikával tért vissza a közéletbe. Belátta, hogy a fennálló társadalmi-politikai rendszernek nem a parlamenti ellenzék a fő ellensége, hanem a demokrácia növekvő tábora s a szocialista népmozgalmak. Ennek megfelelően a legfőbb érték nem a parlamentarizmus működtetése, hanem az uralkodó osztályok területi és hatalmi birtokállományának megőrzése.

Tisza az 1910-es években nagy erőfeszítéseket tett a birtokos osztályok, a konzervatív erők összefogására. Nem utasította el a horvát és a román nemzetiségi vezetőkkel való egyezkedést, és nem riadt vissza a parlamenti obstrukció erőszakos letörésétől sem. 1912 májusában a képviselőház elnökévé választották, ami ellen az ellenzék minden árnyalata tiltakozott. Május 23-án hatalmas tömegtüntetés söpört végig a fővároson. A kivezényelt lovas rendőrök és csendőrök ellen a tüntetők barikádokat emeltek, villamosokat döntöttek fel, végül a katonaság bevetése döntötte el a nagy tömegdemonstrációt. A kormány kíméletlenül letörte a budapesti és a vidéki megmozdulásokat, Tisza ugyancsak erőszakkal némította el a parlamenti ellenkezést, megszavaztatta a hadseregfejlesztést és a háborús előkészületeket szolgáló törvényjavaslatokat.

Ekkor már a Balkánon készülődött a háború. A Balkán-szövetség tagjai, Görögország, Bulgária, Szerbia és Montenegro 1912-ben háborút indítottak, hogy végleg lerázzák a török igát. A szövetség rövid idő alatt nagy sikert ért el, megverte a török sereget, csaknem telje-

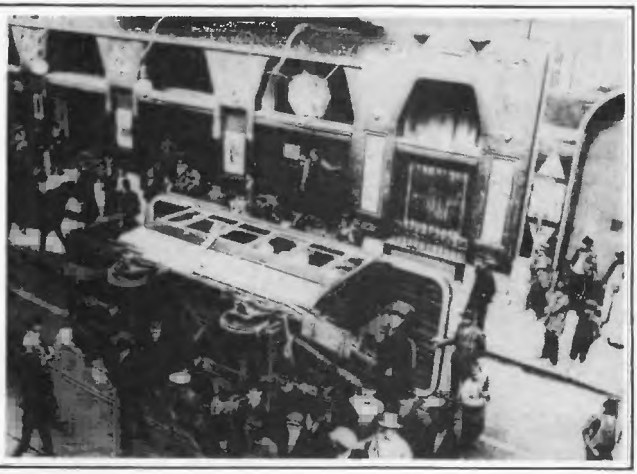

Tüntetés az általános választójog érdekében 1912. május 23-án

sen kiszorította Európából az Ottomán Birodalmat. A Monarchia tehetetlenül figyelte a határain folyó harcokat, azok menetébe nem tudott beleszólni. Sőt, még akkor sem avatkozhatott a hadieseményekbe, amikor a balkáni országok összetűztek a győzelmi zsákmányon, egymás ellen fordultak, súlyos vereséget mértek a Monarchia szövetségesére: Bulgáriára.

A második Balkán-háborút lezáró bukaresti béke (1913 augusztus), amely korábbi győzelmei gyümölcsétől megfosztotta és letörte Bulgáriát, és alaposan megnövelte Szerbia területét, tekintélyét, s a közben beavatkozott Romániát is megerősítette, voltaképpen a Monarchia súlyos presztízsveszteségét nyilvánvalóvá tette. A Balkán-háborúk lobbanófénnyel világították meg az új nemzetközi erőviszonyokat: a Monarchia déli és keleti határán erős, friss, öntudatos államok nőttek fel, amelyek a török birodalom leverése után hamarosan a Monarchia ellen fordulhatnak. A balkáni kis államok hatalmas pártfogóikra is számíthattak: Oroszországra és Franciaországra. Ezzel szemben a Monarchia szövetségrendszere meglazult. Olaszország eltávolodott a Hármasszövetségtől, Németország pedig nem támogatta teljes szívvel a Monarchia balkáni terjeszkedését.

A balkáni tűzfészek, a szerb, a román, illetve az olasz nemzeti egyesítési törekvések közvetlen életveszélyt jelentettek a Monarchia számára. Itthon a választójogért, a parlamenti szabályokért folytak a belső csatározások, amikor az országra, egész Európára a világháború árnyéka vetült.

A hadüzenet

A végzetet egy revolvergolyó szabadította el, amellyel egy boszniai szerb diák, Gavrilo Princip 1914. június 28-án délelőtt megölte Ferenc Ferdinándot, a Monarchia trónörökösét. Az események azóta jól ismertek a trónörökös boszniai látogatásától s a szarajevói díszfelvonulástól kezdve a merényletig, a háborús szenvedélyek felkorbácsolásától a hadüzenetig. A történteket mégis, ma is sokan véletlennek tartják. Pedig a végzet ezúttal nem volt sem vak, sem névtelen. Imperializmusnak hívták, s a nagyhatalmak már hosszú évek óta oldozgatták kötelékeit.

A merénylet híre első hallásra inkább szenzációt keltett, mint felháborodást. Ferenc József ischli nyaralójában az igazságos Isten akaratában való megnyugvással fogadta a hírt, akárcsak magyar miniszterelnöke, Tisza István, geszti birtokán. A háborús párt, különö-

Ferenc József és Ferenc Ferdinánd utolsó látogatása Budapesten

sen a harcias Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök azonban ki akarta használni a trónörököspár meggyilkolása keltette részvétben rejlő lélektani előnyt a Szerbiával már évek óta tervezett leszámolásra. S amikor a bécsi kormányférfiak tervükhöz megkapták Berlin jóváhagyását, azon nyomban megindult a háborús készülődés.

Bár az események ismeretesek, az okok, összefüggések, a titkos motívumok még ma sem eléggé. Itt van mindjárt az első kérdés: ha egyszer a Monarchia katonai és diplomáciai vezetői elhatározták a háborút, és elnyerték Németország támogatását, miért nem vezényeltek azon nyomban tüzet? Nem tehették, mert akadt egy kormányfő, aki ellenezte a háborút: Tisza István. Éppen Tisza, az erőskezű, aki később olyan energiával vetette magát és az országot a háborúba? Igen, Tisza kezdetben a Monarchia szempontjából fölöttébb kedvezőtlennek ítélte a nemzetközi erőviszonyokat. Úgy vélte, hogy az egyetlen megbízható balkáni szövetséges, Bulgária teljesen kimerült, s Németország határozottan rokonszenvezik Romániával, amelynek erdélyi betörésétől a magyar vezető réteg erősen tartott. Tisza csaknem két hétig ellenállt. Ám végül is osztrák és német politikusok, katonák meggyőzték róla, hogy az időpont a központi hatalmak számára most kedvező, az idő az antantnak dolgozik; továbbá garantálták, hogy Románia semleges marad.

MOZGÓSITÁSI HIRDETMÉNY.

Ő CSÁSZÁRI ÉS APOSTOLI KIRÁLYI FELSÉGE

a közös hadseregnek, hadi tengerészetnek, mindkét honvédségnek

és a bosnyák-herczegovinai csapatoknak

ÁLTALÁNOS MOZGÓSITÁSÁT

legkegyelmesebben elrendelni méltóztatott.

Ennek folytán és a kiadott egyéb legfelsőbb parancsok végrehajtásául elrendeltetik:

I. A nem-tényleges állományu egyének bevonulása.

Valamennyi nem-tényleges állományu egyén [illegible] legkésőbb 24 óra alatt [illegible] A legénység [illegible] felszerelési állomásra, a havidíjasok és az ajánlati lappal ellátott legénység ajánlati lapjaik adatai szerint vonulnak be.

II. A folyó évben besorozott, de még állományba nem vett ujonczok és póttartalékosoknak állománybavétele és bevonulása.

A folyó évben besorozott, de még állományba nem vett ujonczok és póttartalékosok [illegible] valamennyien állományba vétetnek.

Ezen ujonczok és póttartalékosok közül azok, [illegible] Szabolcs, Ugocsa, Ung és Zemplén vármegyékben [illegible] legkésőbb 24 óra alatt [illegible]

A többiek a behívást bevárni tartoznak.

III. Valamennyi behívott számára.

1. A külföldön tartózkodók [illegible] azonnal [illegible]
2. A bevonulók a vasutakat [illegible] honvéd igazolványi könyv [illegible] előmutatása mellett szabadon használhatják.

[illegible] igazolójegy-gyel láttatnak el.

IV. A vállalkozóknál levő közös hadseregbeli és honvéd szolgálati lovak beállítása.

A vállalkozóknál levő közös hadseregbeli és honvéd lovak [illegible] 24 óra alatt minden további figyelmeztetés bevárása nélkül [illegible]

V. Lóavatás.

A lóavatás ______ helységben ______ hó ______ órakor ______ tartatik meg.

A lóavató bizottság elé elővezetendők mindazon lovak (teherhordó állatok), a melyek:

1. az utolsó lóosztályozásnál alkalmasaknak találtattak;
2. [illegible]

Az állításí helyre való elővezetés alól mentesek: [illegible]

[illegible]

Ezen parancsok iránt tanusított engedetlenség a fennálló törvények értelmében szigoruan büntettetik.

Kelt ______

Mozgósitási plakát

De hát milyen alapon vádolta a Monarchia a szerb kormányt, miért küldött a címére ultimátumot? Vezetői azt állították, hogy Szerbia a felelős a Monarchia-ellenes agitációért és a sorozatos merényletekért. Igaz volt ez a vád? Tudhatott a szerb kormány a trónörökös elleni merénylet tervéről? Pašić szerb kormányfő mindvégig tagadta a vádat. Egyik minisztertársa azonban 1924-ben elárulta – amit más dokumentumok is valószínűsítenek –, hogy a szerb kormány értesült a merénylet tervéről, nem helyeselte, de nem tudta megakadályozni. A bécsi kormányt pedig az adott hazai hangulatban nem merte értesíteni . . .

Valóban úgy látszik, hogy a szerb kormányt terheli némi felelősség az illő figyelmeztetés elmulasztásáért, csakhogy 1914 júliusában az osztrák kormány erről mit sem tudott. Éppen ellenkezőleg, július 13-án jelentette a Szarajevóba küldött különleges vizsgálóbiztos, hogy semmi nem bizonyítja a szerb kormány bűnrészességét. A Monarchia államférfiai, köztük most már Tisza is, abban a tudatban írták meg és küldték el július 23-án az elfogadhatatlan ultimátumot, hogy a szerb kormány ártatlan.

Pašić kormánya viszont mégsem az ártatlanság morális alapján utasította el július 25-én az ultimátum lényeges követeléseit, hanem azért, mert Oroszország és Franciaország erre bátorította és buzdította. Mindkét ország a francia köztársasági elnök, Poincaré július 20-i pétervári látogatása alkalmával – Anglia csatlakozására számítva – úgy ítélte meg az erőviszonyokat, hogy az antant fel tudja venni a harcot a központi hatalmakkal. Így aztán a szarajevói merénylet csakhamar túlnőtt a dinasztikus érdekeken, s a balkáni affér a világpolitika középpontjába, a kis Szerbia és a korhadt Monarchia viszá-

Bevonulók

lya világméretű hatalmi érdekek ütközőpontjába került. A merénylet, szokták mondani, csak a szikra volt, amely a puskaporos világot lángra lobbantotta.

A világhelyzet gyúlékonysága és a nagyhatalmak közös felelőssége azért nem moshatja el az egyéni felelősséget, hiszen a háborút mégiscsak egyes emberek tervezték és indították el. Bizonyos, hogy elsőrendű felelősség terheli a Monarchia háborús pártját, magát az agg uralkodót is, aki ugyan hadparancsa szerint „mindent megfontolt és mindent meggondolt", de valójában engedett katonái és a német vezérkar nyomásának. Ilyen értelemben a felelősség részét Tisza Istvánról sem háríthatjuk el, mert annak ellenére, hogy elég jól mérte fel az erőviszonyokat és a következményeket, nem tartott ki háborúellenes szavazata mellett a hadüzenet elhatározásakor, a július 19-i minisztertanács után nem távozott felelős posztjáról. És mindenképpen súlyos felelősség hárul a német katonai és politikai vezetőkre, magára Vilmos császárra, akik a döntő pillanatban a döntő súlyt beledobták a történelem serpenyőjébe ...

Hetven év múltán persze nem annyira a felelősség méregetése a történelmi kérdés, hanem a háború okainak és következményeinek világos felmutatása, annak a rendszernek a minél alaposabb ismerete, amelynek természetében rejlik a hódítás és a háború.

A Monarchia 1914. július 28-án küldte el Szerbiának a hadüzenetet. Dunai flottája még aznap éjjel megkezdte Belgrád ágyúzását. Július 30-án Oroszország és a Monarchia egy időben kiadta az egymás elleni mozgósítási parancsot: augusztus 1-én Németország is mozgósított, és hadat üzent Oroszországnak, két nappal később Franciaországnak. Követte őt a Monarchia hadüzenete Oroszország ellen augusztus 5-én, ugyanezen a napon Angliáé Németország ellen. Egy hét múlva Franciaország–Anglia és a Monarchia között is beállt a hadiállapot.

A szarajevói revolver dörrenését addigra teljesen elnyelte a hadak dübörgése, az ágyútűz, aknák, srapnelek és birodalmak robbanása.

A front és a hátország megpróbáltatásai

A hadüzenet hírét az országban hirtelen fellobbanó hazafias lelkesedés fogadta. Mindenütt zászlók, virág- és szóözön, hölgykoszorú, ünnepélyes búcsúztatás, rezesbanda, s a katonák vidám nótaszóval, felpántlikázva – a közeli hazatérés reményében – indultak el a pokoljárásra. A hirtelen támadt lelkesedés hirtelen lobbant el, már az

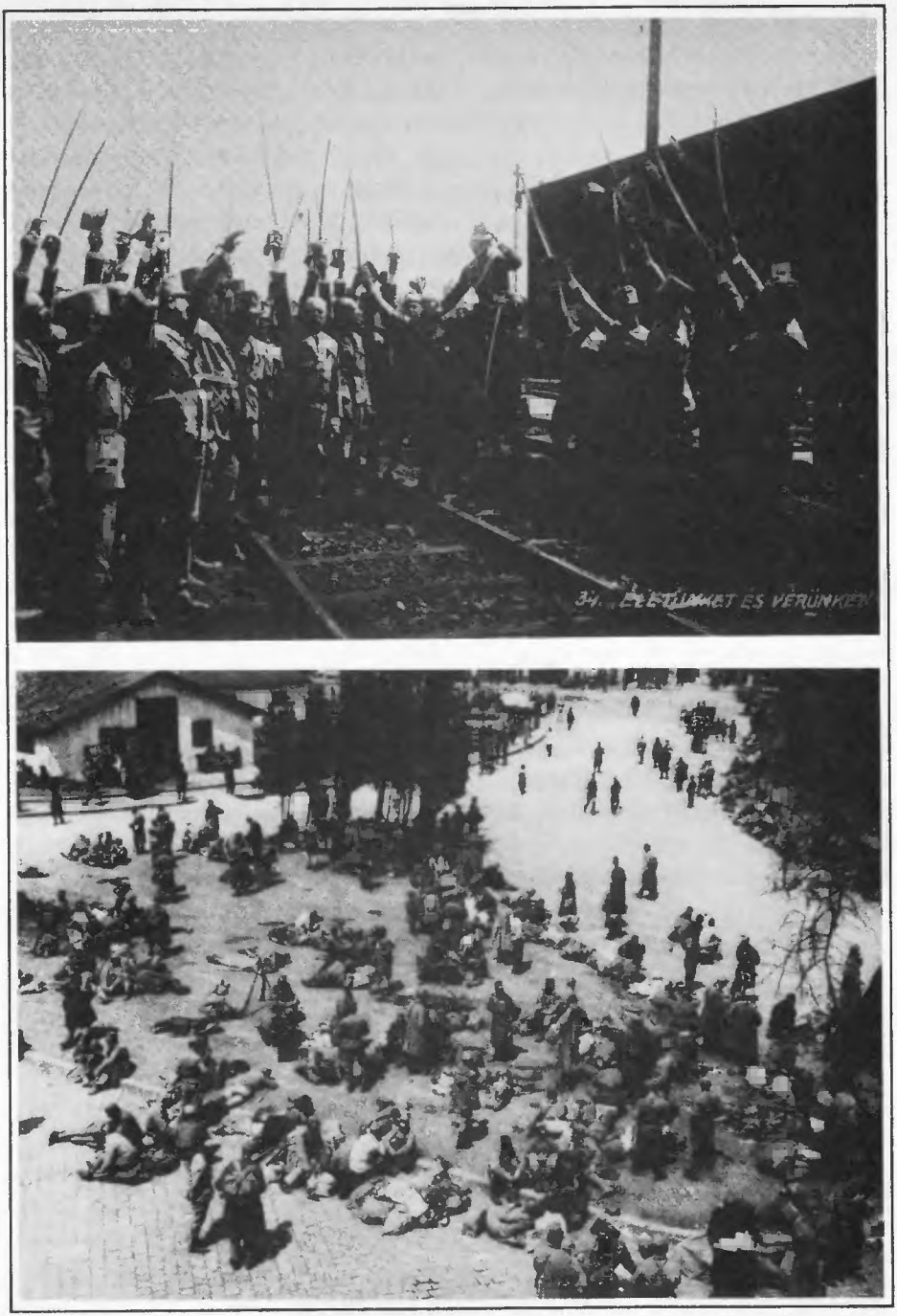

„Életünket és vérünket!"
A Keleti pályaudvar körül táborozó katonák

első hónapok megszégyenítő és katasztrofális vereségei hatására. A Monarchia rosszul felkészített, balkezesen vezérelt seregei minden fronton vereséget szenvedtek. Megtorpantak Szerbiában, visszakozásra kényszerültek a keleti harctéren, ahol az orosz haderő a Kárpátokba nyomult be. Csupán a nyugati fronton állóháborúra kényszerített német hadsereg segítségével sikerült megállítani az 1914–15-ös téli orosz offenzívát, majd 1915 májusában áttörni az orosz frontot, délen pedig benyomulni Szerbiába. Az első hadisikereket azonban lerontotta Olaszország hadba lépése, ami újabb frontot nyitott a Monarchia délnyugati hegyvidékein.

A központi hatalmak, Németország, a Monarchia, Bulgária és Törökország 1915-ben jelentős sikereket értek el a keleti és a balkáni fronton, de ezeket nem tudták kiaknázni. A következő évben újabb hatalmas orosz offenzíva nyomta vissza a Monarchia területére az arcvonalat. Ez az orosz győzelem most Romániát is hadba lépésre bátorította. Friss csapatai 1916 augusztusában betörtek Erdélybe, de a németekkel megerősített osztrák–magyar haderő hamarosan visszaverte a támadást, és elfoglalta Románia nagy részét.

1917-ben a központi hatalmak helyzete az orosz forradalmak és Oroszország kiválása következtében megkönnyebbedett, de ezt a nyereséget csakhamar ellensúlyozta az Egyesült Államok hadba lépése az antant oldalán. Így hiába ért el Németország a nyugati fronton, a Monarchia az olasz háborúban kisebb-nagyobb taktikai győzelmeket, lassan kibontakozott az ellenfél anyagi és katonai erőfölénye. A Monarchia, amely az első hónapoktól kezdve súlyos anyagi és embervesztségeket szenvedett, 1917 végére teljesen kimerült. Az elégedetlenség, a szökés, a lázadás felütötte fejét a

Folynak a harcok

hadseregben is, amelynek harcértéke a háború utolsó évében rohamosan hanyatlott.

A háború a hátország polgári lakosságát sem kímélte. A fontosabb üzemeket igénybe vették hadiszolgálatra, és katonai felügyelet alá helyezték, a munkásságot hadifegyelemmel kötötték gúzsba. A háború első évében már hiány mutatkozott elsőrendű közszükségleti cikkekben, felvirágzott a feketepiac. A kenyérgabona termelése 1916-ban a békebeli mennyiség kétharmadára, 1918-ban a felére esett vissza. A kormány hamarosan rátért a termények, a húsállatok és a lovak kényszerbeszolgáltatására, a rekvirálásra, amely rettenetesen sújtotta a parasztságot, de a városi lakosság ellátását nem oldotta meg – még jegyrendszerrel sem.

A dolgozók életkörülményei már 1915–16-ban súlyosan megromlottak. Mindenütt nélkülöztek, hol az élelem, hol a fűtőanyag hiányzott. Sok család elvesztette a kenyérkeresőt. Mindenütt gyászolták az elesetteket, a fogságba jutottakat, a megnyomorodottakat. A legtöbbet a bérből és fizetésből élők szenvedtek. A háború alatt tizenötszörösre nőtt a kibocsátott papírpénz mennyisége. A gyorsuló inflációt tetézte a nyolc alkalommal kibocsátott hadikölcsön. A hadiözvegyek, árvák és rokkantak minimális segélyt kaptak. Egykorú számítások szerint a szakmunkások reálkeresete a háború előtti színvonal felére, a tisztviselőké és a napszámosoké a 40 százalékára zuhant.

A tömegek növekvő elégedetlensége nagymértékben bátorította a szociáldemokraták és a radikális baloldaliak háborúellenes fellépését, ami viszont mindinkább erősítette a dolgozók antimilitarista tudatosodását. Károlyi Mihály 1916 végi, háborúellenes parlamenti fellépését rokonszenv fogadta a munkások körében. A katonai fegyelem ellenére sok helyütt sztrájk tört ki, 1917-ben pedig a háború alatt először megünnepelték május elsejét. A lakosság minden rétegét eltöltő békevágy 1917-ben a februári, majd az októberi orosz forradalom és a nekibátorodó szocialista agitáció hatására ellenállhatatlanul terjedt a hátországban, és „megfertőzte" immár a frontkatonákat is. Ez békekezdeményezésekre indította a hadviselő kormányokat.

1916. november 21-én elhunyt a császár-király, Ferenc József. Temetése szenvtelenül rideg, csaknem bürokratikus volt, mint egész élete. A lélekharang vele együtt egy birodalmat s egy korszakot búcsúztatott. Utóda, IV. Károly gyenge, ingatag jellem volt. Bár belátta, hogy a kilátástalan helyzetből birodalmát csak széles körű reformokkal és gyors békekötéssel mentheti meg, a jószándék kevés volt ilyen döntő fordulathoz. A reformok inkább csak ígéretek maradtak, az erőtlen, tétova békekísérletek pedig csak kudarcot vallottak. Leg-

Munkások gyűlése az Országház téren a békéért. 1918. október 27-én

nagyobb tette a tömegek szemében gyűlöletes, minden változást mereven elutasító Tisza István menesztése volt. Utódai azonban, ha hajlékonyabban is, Tisza háborús irányvonalát folytatták, s végül a Monarchiában az összeomlásig semmilyen érdemi változás nem következett be.

Az utolsó esztendőben, 1917–18 telén, a hatalmas tömegtiltakozások ellenére folytatódott az öldöklés. A katonák a fronton, hozzátartozóik otthon éheztek, szenvedtek, pusztultak. A sztrájkokat, a katonai zendüléseket és a hátország mozgalmait, akárcsak korábban, elnyomták, leverték. A béke szerzésének fő módszere a háború folytatása volt, a belső nyugalom biztosításáé a csendőr, a karhatalom. 1918-ban azonban e hagyományos módszerek egyre hatástalanabbá váltak. A katonai cenzúra által elkobzott levelek iszonyatos nyomorról, elkeseredettségről, tettre kész békevágyról tanúskodnak. „Ez az élet nem élet" – írta egy mezőgyáni parasztasszony 1917 őszén hadifogságban sínylődő férjének. „Sírva alszunk el, sírva kelünk fel, sírva eszünk, akik felgondoljuk az életünk sorját, hogy mért nem nyílik már meg a főd, nyelné el a sok szegint." A gazdagokra „meg a jó isten adna egy háborút, ha mégsem elégelték meg a vérontást, még csak a maradékát is tegye földönfutóvá, aki még nem elégelte meg".

1918 forró nyarán érett a harag vetése.

LEGÚJABB KORI TÖRTÉNELMÜNK

Az összeomlás és az 1918-as forradalom

Az utolsó háborús év minden eseménye az Osztrák–Magyar Monarchia feltartóztathatatlan végét hozta közelebb. A katonai helyzet, a belső bomlás s az antanthatalmak politikája mind az összeomlást sietette.

1918. január 8-án W. Wilson, az Egyesült Államok elnöke a Kongresszushoz intézett üzenetébe foglalta nevezetessé vált 14 pontját hadicéljaikról. A 10. pont „Ausztria–Magyarország népei" kapcsán leszögezte: „rendelkezzenek a legszabadabb lehetőséggel autonóm fejlődésük biztosítására". Bécs és Budapest a túlélést, a kedvező békét éppúgy a 14 pont alapján szerette volna elérni, mint ahogyan a nem magyar népek politikusai erre hivatkozva szorgalmazták az elszakadást, a létesítendő új államok területi gyarapodását. Utóbbit azonban garantálták a háború alatt kötött titkos szerződések és elhangzott ígéretek, amelyek az olasz, a csehszlovák, a román, a délszláv igények kielégítésére vonatkoztak.

Szovjet-Oroszországban a Lenin vezette bolsevik kormány különbékét kötött a német hadvezetéssel, amely így jelentős erőket dobhatott át a nyugati frontra. Az oroszországi polgárháborúban s az intervenciós seregek elleni harcban a magyar hadifoglyok tízezrei vettek részt a bolsevikok oldalán. Márciusban Kun Béla vezetésével megalakították az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Magyar Csoportját.

Itthon szinte egyetlen nap sem telt el sztrájk, tüntetés nélkül, követelve a háború befejezését, általános titkos választójogot, belső demokratizálást. Januárban – a bécsi kezdeményezéshez csatlakozva – háromnapos általános sztrájkot szerveztek. Február 1-én az adriai Cattaro (Kotor) kikötőjében matrózfelkelés robbant ki, amelyet a flotta parancsnokának, Horthy Miklósnak a parancsára levertek. Május 20-án Pécsett robbant ki a legjelentősebb magyarországi katonalázadás, amelyet csak egynapos fegyveres harc után sikerült letör-

ni. A hadseregből való dezertálás egyre gyakoribbá vált. A belügyminiszter feloszlatta a baloldali ifjúság és értelmiség szervezetét, a Galilei-kört; vezetőit, köztük Duczynska Ilonát bíróság elé állították. Wekerle Sándor kormánya először januárban, azt követően az év folyamán többször is lemondott, de IV. Károly és tanácsadói nem voltak hajlandóak átadni a politikai vezetést a Károlyi Mihály gróf körül tömörülő ellenzéknek.

Április 8-án Rómában, a Monarchia nemzetiségeinek kongresszusán közös határozatban mondták ki a megjelent vezetők, hogy nem kívánnak többé a birodalom államkeretében élni; független állami létet követeltek. Ez is szerepet játszott abban, hogy az antanthatalmak véglegesen elfogadták a franciák „cordon sanitaire" koncepcióját. Ez nem jelentett mást, mint hogy a roskatag Osztrák–Magyar Monarchia helyén önálló polgári államokat hoznak majd létre. Az új államok feladatát abban látták, hogy elszigeteljék, „egészségügyi övezettel" vegyék körül Szovjet–Oroszországot, a szovjet forradalmat, valamint hogy elzárják Németország útját egy esetleges, majdani terjeszkedés elől. Cseh és szlovák emigráns politikusok már 1916 februárjában megalakították a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot, 1918 szeptemberétől pedig sorra létrejött a többi nemzetiség hasonló szervezete.

Közben az olasz fronton a közös hadsereg magyar egységei iszonyatos vereségeket szenvedtek el. A Piave, Isonzó, Doberdó neve ekkor vésődött kitörölhetetlenül e generáció emlékezetébe. A hiábavaló pusztulás és vérontás, az üzemi katonai parancsnokok módszerei ellen június 20-án Budapesten a MÁV Gépgyár munkásai tüntettek. A kirendelt karhatalom tüzet nyitott rájuk. Válaszként ismét elborította az országot a sztrájkok hulláma. Ezek során számos helyen új, a magyarországi munkásmozgalomban addig ismeretlen szervezetek alakultak: munkástanácsok.

Augusztus elején az antanthadseregek áttörték a német vonalakat, győzelmesen haladtak előre a nyugati és a balkáni fronton. Szeptemberben a bolgárok, október derekán a törökök is letették a fegyvert. Franchet d'Esperey francia főparancsnok irányításával a szövetségesek Balkáni Hadserege Magyarország felé nyomult.

Bécs megpróbálta menteni a menthetetlent. IV. Károly Ausztriát szövetséges államma nyilvánította október 16-án. Október 17-én Tisza István, aki ellen előző nap sikertelen merényletet követtek el, a magyar parlamentben megállapította: „A háborút elvesztettük." Ez az egyszerű kijelentő mondat Tisza szájából bombaként hatott.

Október 25-én – a nemzetiségekhez mérten jókora késéssel – Budapesten is megalakult a Magyar Nemzeti Tanács, Károlyi Mihály

Károlyi Mihály

A Józsefvárosi 48-as Kör megkoszorúzza Kossuth Lajos szobrát a köztársaság kikiáltása alkalmából

vezetésével. Jászi Oszkár fogalmazta meg 12 pontos programját Magyarország függetlenségének megteremtéséről, az azonnali különbékéről, az általános titkos választójogról, a földreformról és a nemzetiségek jogainak elismeréséről. Mindenki bizonyosra vette, hogy az ismét lemondott Wekerle helyére a király Károlyit állítja, hiszen ekkor már a Nemzeti Tanácshoz tömegesen csatlakoztak különböző politikusok és szervezetek, köztük a budapesti rendőrség is. Az új miniszterelnök azonban Hadik János gróf lett. Ezért október 28-án hatalmas tömeg indult a belvárosból a Várba, hogy Károlyi kinevezését követelje. A Lánchídon valóságos csata robbant ki a tüntetők és a karhatalom között.

Ugyanezen a napon Prágában kimondták a csehszlovák állam megalakulását, 29-én Horvátország csatlakozott a Szerb–Horvát–Szlovén államhoz, 30-án Bécsben az ideiglenes nemzetgyűlés Ausztriát független államnak nyílvánította. Noha a közös osztrák–magyar hadsereg még az olaszok ellen harcolt, a Monarchia maga már szinte teljesen szétesett.

Az október 30-ról 31-ére virradó éjszakán Budapest utcáit elborította a katonákból, civilekből álló tömeg, amely kezdetben az Asto-

ria-szállóban székelő Nemzeti Tanácsot éltette, majd a forradalmi napokban alakult katonatanács kezdeményezésére megszállta a középületeket, megakadályozta, hogy vidékre szállítsák a Károlyira felesküdött katonai egységeket, elfogta Budapest katonai városparancsnokát, majd – akárcsak 1848 márciusában – kiszabadította a politikai foglyokat. A katonák letépett rangjelzéseinek helyére, a civil öltönyök gomblyukaiba őszirózsát, esetleg nemzetiszínű kokárdát tűztek. Bár e virágok a közfelfogás szerint az elmúlást jelképezik, az 1918-as őszön új tavaszt köszöntöttek velük.

„Mi nem akartuk még átvenni a hatalmat; mi szervezni akartuk erőinket – írta Károlyi Mihály 1923-as emlékiratában. – De eközben már az egész forradalom kifejlődött." Most már IV. Károly is kénytelen volt meghátrálni: október 31-én Károlyi Mihályt bízta meg kormányalakítással.

E nap délutánján néhány fegyveres katona és munkás behatolt Tisza István gróf Hermina úti (ma: Május 1. út) villájába, és rövid szóváltás után lelőtték az egykori miniszterelnököt, aki az egész dualista kormányzat és a háborús politika jelképévé vált. Régtől érlelődött ellene a népharag, halálában a történelmi igazságszolgáltatás megnyilvánulását látták a kortársak.

Győzött a forradalom, és 1848 óta először alakult független magyar kormány. Úgy tűnt, a dualista rendszer összeomlása szabaddá tette az utat Magyarország demokratizálása és a Duna-medence különböző népeinek harmonikusabb együttélése előtt. A múlt romjai azonban jórészt elborították az utat, s hogy eltakarításuk mekkora feladat lesz, azzal valójában senki sem számolt.

A polgári demokrácia reménye

Magyar miniszterelnököt korábban aligha fogadtak olyan lelkesedéssel és bizalommal, mint Károlyi Mihályt 1918 őszén. De az is igaz, magyar államférfi talán sohasem állt a nemzet élén olyan tragikusan nehéz viszonyok között, mint ő. Mindenki tőle várta, hogy az ország számára kedvező elbánást, méltányos feltételeket érjen el a győzteseknél, hiszen itthon szüntelenül „antantbarátsága", antantkapcsolatai miatt támadták ellenfelei.

A nagyhatalmak azonban Magyarországot vesztesként kezelték. A magyar polgári demokráciát a dualista rendszer jogutódjának tekintették: sem őszinte demokratizmusát, sem antantbarátságát nem méltányolták. A Károlyi-rendszer idején ment végbe az ország terü-

leti szétbomlása, méghozzá olyan körülmények között, amelyek mélységes megrázkódtatást okoztak az egész társadalomnak, s elfogadását rendkívül megnehezítették.

1918. november 3-án Padovában, Németországot egy héttel megelőzve, az osztrák–magyar közös hadsereg az olaszok előtt letette a fegyvert. A fegyverszüneti szerződés érvényét azonban a szövetségesek Balkáni Hadseregének parancsnoka, Franchet d'Esperey nem ismerte el a maga frontszakaszára. Vele november 13-án Belgrádban egy ún. katonai konvenciót írt alá a Károlyi-kormány. Ez volt az első alkalom, amikor a független Magyarországot és kormányát a győztesek egyáltalán tudomásul vették. Míg a november 3-i fegyverszünet nem, a november 13-i konvenció már délen és délkeleten a történelmi Magyarország határain belül jelölte ki a demarkációs vonalat.

A kormány iránti bizalmat nemcsak ez rendítette meg, hanem főleg az, hogy a győztesek és kis szövetségeseik, ahogyan akkor az új csehszlovák, jugoszláv államot s Romániát is nevezték, ezeket a megállapodásokat semmibe vették. A belgrádi konvenciót még alá sem írták, amikor Párizs felhatalmazása alapján először a csehszlovák, majd utóbb a román csapatok is átlépték a demarkációs vonalat. Károlyiék sorozatos tiltakozása és a részleges ellenállás ellenére 1919. január közepén nagyjában azon a vonalon álltak meg, amely utóbb államhatárrá lett. Közben azonban a Bácska birtoklásáért fegyveres összecsapás robbant ki a délszláv és a román egységek között. Őket franciák választották szét, akik ennek során megszállták Szegedet is.

Nehezen haladt előre a belső konszolidáció, amiben nem kis szerepe volt az antanttal szembeni sikertelenségnek. Károlyiék október 31-ével lezártnak tekintették a forradalmat, s a továbbiakban alkotmányos reformokat kívántak. Az ipari munkások, a kis- és szegényparasztok, a Szovjet-Oroszországból tömegesen hazatért hadifoglyok viszont e napban a forradalom nyitányát látták, magát a forradalmat a szovjet példa szerint értelmezték. Budapesten sikerült fenntartani a rendet, de vidéken megrohanták a közhivatalokat, jegyzőket űztek el, csendőröket végeztek ki, s üzleteket, raktárakat fosztottak ki, gyakran fegyveres csatározásokra került sor, a lázongásokat csak statáriális úton lehetett megfékezni.

A kezdetben spontán kirobbanó elégedetlenségnek politikai programot és szervezeti keretet adott a Kommunisták Magyarországi Pártja, amely 1918. november 24-én Kun Béla vezetésével alakult meg Budapesten, s népszerűsége gyorsan nőtt a munkások, munka-

nélküliek, leszerelt katonák között. A KMP a polgári demokráciát proletárdiktatúrává akarta változtatni.

A kormánykoalíció tömegpártjában, a Szociáldemokrata Pártban mind erőteljesebbé vált az a baloldali csoport, amely a kommunistákkal rokonszenvezett. Károlyi Mihály pártjában s a kormányban is megoszlottak a vélemények a politika helyes irányáról és módszereiről. Károlyi párthíveinek egy része kivált a Függetlenségi Pártból, mert megítélése szerint a kormányzat nem mutatott kellő erélyt a forradalmi baloldallal szemben. Az egykori uralkodó körök, valamint a középosztály radikálisan jobboldali csoportjai – főleg a katonatisztek – a polgári demokráciát vissza akarták fordítani a régi, konzervatív rendszerré, és Bethlen István gróf, illetve Gömbös Gyula vezetésével szervezkedtek a Károlyi-rendszer ellen.

Ilyen körülmények között folyt a kormányprogram megvalósítása. 1918. november 16-án ünnepélyesen deklarálták, hogy Magyarország „független és önálló népköztársaság". A köztársasági elnök 1919 januárjában Károlyi Mihály lett. Törvényt hoztak az általános, titkos választójogról, a sajtó, gyülekezés és szervezkedés szabadságáról; megkezdték a közigazgatás demokratizálását; Varga Jenő javaslatára 1919 márciusában elhatározták Szocializálási Minisztérium felállítását és az államosítások megkezdését. Egyetemi, főiskolai tanárrá nevezték ki Jászi Oszkárt, Asbóth Oszkárt, Szekfű Gyulát, Benedek Marcellt és másokat. A Nyugat köre megalakította a Vörösmarty Akadémiát, amelynek első elnöke Ady Endre lett. Az ő 1919. január 24-i halála után Móricz Zsigmond vette át e tisztet. A Nemzeti Tanács Művészeti Szakbizottságában Rippl-Rónai József, Márffy Ödön, Lyka Károly, Babits Mihály, Lukács György, Krúdy Gyula, Kassák Lajos, Molnár Ferenc, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Dohnányi Ernő, Hubay Jenő stb. kapott helyet.

A felemelt bérek, a munkanélküli-segély nem enyhítették a mindennapok súlyos megélhetési gondjait, az élelmiszer és a tüzelőanyag hiányát; a megbénult ipar nem kínált munkaalkalmat. Súlyos terhet jelentett már ekkor a megszállt területekről menekülő családok elhelyezése, ellátása. Pusztított a spanyolnátha-járvány is.

1919. február 16-án megjelent a földreformról szóló törvény, amelyet Móricz Zsigmond joggal nevezett történelmi jelentőségűnek. A tényleges földosztás azonban jószerivel csak Károlyi birtokán indult meg, mire a földigénylők kezdték kisajátítani a nagybirtokokat. A kollektív birtokbavételt csak első lépésnek szánták a földosztáshoz vezető úton, bár a szociáldemokraták és a kommunisták a közös gazdálkodást propagálták.

Ezt a mozgalmat éppúgy nem tudta megfékezni a kormány, mint

azt, amelynek során az újonnan kinevezett főispán-kormánybiztosokat űzték ki hivatalukból, és egyes városok, megyék vezetését bizalmi embereik, az ún. direktóriumok kezébe tették.

Nem sikerült megegyezést találni az ország nem magyar népeivel. Jászi Oszkárnak a „Dunai Egyesült Államokról", a „Keleti Svájcról" korábban kidolgozott koncepciója demokratikus államok szövetségét kínálta, a nemzetiségeknek autonóm jogokat ígért. Ezt a magyar nacionalisták éppúgy elvetették, mint a szomszéd népek vezető körei, amelyeknek immár nem kellett egyezkedniök a budapesti kormánnyal, és gyakorlatilag már szinte teljesen kikerültek annak fennhatósága alól.

1919 elején a kormány megpróbálta korlátozni jobboldali ellenzékét, és kísérletet tett a kommunista mozgalom felszámolására. 1919. február 21-én egy utcai tüntetés és lövöldözés ürügyén Kun Bélát és a többi kommunista vezetőt letartóztatták. Hamarosan azonban tüntetések sora követelte szabadon bocsájtásukat, s Károlyi intézkedésére a Gyűjtőfogházban olyan körülményeket biztosítottak számukra (külön épület, látogatók korlátlan fogadása stb.), hogy Kun Béláék onnan irányíthatták tovább a mozgalmat. A kormány megbuktatását március 23-ára tervezték. Ezt azonban elvégezte a párizsi békekonferencia.

A Szovjet-Oroszország elleni katonai intervencióval összefüggésben elhatározták semleges övezet létrehozását a magyar és román határ mentén. Az erre vonatkozó határozatot Vix francia alezredes, a szövetségesek budapesti megbízottja 1919. március 20-án adta át Károlyinak. A magyar kormánynak mintegy ötven kilométeres sávot kellett volna kiürítenie. Ezt nem akarta, a fegyveres ellenállást viszont nem tudta vállalni, s ezért lemondott.

A szociáldemokrata és kommunista vezetők, akik már napok óta tárgyaltak, ekkor gyorsan tető alá hozták megállapodásukat a két párt egyesüléséről és a hatalom átvételéről. Károlyi kész lett volna tisztséget vállalni ez után is, felajánlott szolgálataira azonban nem tartottak igényt.

A Tanácsköztársaság - 1919

1919. március 21-én hivatalba lépett a Forradalmi Kormányzótanács, Magyarországot tanácsköztársasággá nyilvánították. Kun Béla külügyi népbiztos (miniszter) lett, ténylegesen azonban ő volt a feje az új rendszernek, amely szövetséget kötött Szovjet-Oroszországgal,

A Magyarországi Szocialista Párt gyűlése az Országház téren, 1919. március 22-én: Garbai Sándor beszél, mellette Kun Béla

a szomszédos országok munkásait pedig közös harcra hívta az imperialista hatalmak és a burzsoázia ellen.

Szovjet–Oroszország, élén Leninnel, arra számított, hogy Közép-Európában gyors egymásutánban robbannak majd ki forradalmak, amelyek átterjednek a nyugati győztesek országaira is. „Amire mi a forradalmat alapítottuk, az a nemzetközi forradalom volt" – mondta Kun Béla 1919. március 27-én. Rövid ideig úgy tűnt, hogy ez a helyzetmegítélés helyes, hiszen április elején – átmenetileg – Bajorországban is létrejött a tanácshatalom.

A magyar proletárdiktatúrát ellenállás nélkül fogadták el azok is, akik belpolitikai programjával nem értettek egyet, mert benne a Vix-jegyzék elutasítóját látták.

A központi és helyi közigazgatási hatalmat átvették a munkástanácsok, államosították a húsz munkásnál többet foglalkoztató ipari, bánya- és közlekedési üzemeket, a bankokat, pénzintézeteket, de a kis- és nagykereskedéseket is. A belső rend fenntartásáról gondoskodott a Vörös Őrség, s megkezdték a Vörös Hadsereg szervezését. Államosították az iskolákat, teljessé tették az egyház és állam szétválasztását, széles körű népnevelő munkát indítottak el. Szellemi éle-

Uitz Béla plakátja

tünk európai hírű nagyságai vettek részt a Tanácsköztársaság különböző szerveinek munkájában: Alexits György, Fülep Lajos, Mannheim Károly, Dienesné Götz Irén, aki Mme Curie tanítványa volt, Balázs Béla, Kassák Lajos, Déry Tibor, Füst Milán, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Lesznai Anna, Korda Sándor, Ferenczy Béni és még sokan mások. A kulturális, tudományos ügyeket kezdetben Kunfi Zsigmond, később Lukács György irányította.

1919. április 4-én minden megváltás nélkül „a proletárállam tulajdonába" vettek minden közép- és nagybirtokot, de a földosztást megtiltották. A kormány csak így látta lehetségesnek az élelmiszertermelés biztosítását és annak megakadályozását, hogy „újratermelődjék" a falusi kispolgárság. A szocializált birtokokat leginkább a mai állami gazdaságokhoz hasonló formában szervezték. Utóbb, ahol elkerülhetetlenné vált, kiosztottak némi házhelyet, ez azonban nem enyhíthette az agrártársadalom mélységes csalódását és elégedetlenségét. A földtelenek most sem kaptak földet, a birtokos parasztok pedig attól tartottak, hamarosan kisajátítják az ő földjeiket is. Mindennek súlyos következményeként a parasztok később nem adták el áruikat a Tanácsköztársaság által kibocsátott papírpénzért, az ún. „fehérpénzért", s megtalálta hozzájuk az utat az ellenforradalom is.

A párizsi békekonferenciát megdöbbentette a magyarországi fordulat, a politikusok és a katonák között heves viták robbantak ki annak okairól, az angolszászok a francia politika mohóságát hibáztatták. Végül is Budapestre küldték Jan Ch. Smuts tábornokot és politikust, hogy ismerje meg a helyzetet, fogadtassa el a semleges zóna némileg módosított vonalát. Eközben azonban a francia katonai ve-

zetés Prága és Bukarest készséges együttműködésével már szervezte a Magyarország elleni katonai támadást.

Smuts megértést mutatott Kun Béláék javaslatai iránt (nemzetközi konferencia összehívása a Duna-medence gazdasági jövőjéről stb.), de megállapodás aláírására nem volt felhatalmazása. Kunék viszont abban reménykedve, hogy további tárgyalásokra nyílik lehetőség, nem fogadták el a semleges zóna fenntartását.

Vajon létrejöhetett volna megegyezés, amely kedvezőbb határokkal a Tanácsköztársaság fennmaradását is biztosítja? A kérdésre jogosan felelhetünk nemmel. Egy proletárdiktatúra Közép-Európában keresztezte a győztesek egész koncepcióját, beleértve a Magyarországgal szomszédos államok területi igényeinek messzemenő kielégítését éppen úgy, mint Szovjet–Oroszország elszigetelését. A Tanácsköztársaságot tehát hosszabb távon nem tűrhették meg. A későbbiek is azt mutatják, hogy a győztesek taktikáztak, a tényleges döntés lehetősége pedig nem a magyar kormány kezében volt.

Április 16-án a román, 27-én a csehszlovák csapatok lendültek támadásba, s a még szervezés alatt álló Vörös Hadsereget visszaszorí-

Felvonulók látványa az első szabad május elsején. A csepeli Vörös Vízi repülőszázad légi felvétele

tották. Május 1-én ugyan a román csapatok Szolnoknál, a csehszlovákok Miskolcnál megálltak, a helyzet mégis katasztrofálisnak látszott.

Miközben a főváros és a vidék nagy pompával ünnepelte május 1-ét, a kormány, a Központi Munkástanács ülései egymást követték, Kun különböző diplomáciai tárgyalásokat folytatott. Végül a válság megoldódott, a kormány a helyén maradt, és energikusan szervezte a védelmet. Böhm Vilmos, Stromfeld Aurél, Landler Jenő és mások kimagasló munkájával május 20-án már ellentámadásba ment át a Vörös Hadsereg. Azt remélték, hogy az északi fronton elért sikerekkel megteremthetik a közvetlen kapcsolatot a szovjet Vörös Hadsereggel.

A sikerek nem is hiányoztak: június 6-án a Vörös Hadsereg bevonult Kassára, június 16-án Eperjesen (Prešov) kikiáltották a Szlovák Tanácsköztársaságot.

A hadviselés azonban roppant terheket rótt a szervezett munkásokra, akik a katonák zömét adták, s a hátország egészére. A gazdasági és politikai nehézségek növekedését jól kihasználhatták a különböző ellenforradalmi csoportok, amelyek az ország szinte minden részén egymás után robbantottak ki sztrájkokat, fegyveres felkeléseket. Június 24-én Budapesten is megpróbálták átvenni a hatalmat. A központi és helyi erők azonban minden ellenforradalmi akciót levertek, és júliusban jelentősebb ellenforradalmi megmozdulásra már nem is került sor.

Egyidejűleg Bécsben Bethlen István gróf körül tömörültek a konzervatív úri Magyarország képviselői, a francia megszállás alá került Szegeden viszont Horthy Miklós fővezérsége mellett, Gömbös Gyula szervezésével létrejött az ún. nemzeti hadsereg, amely tiszti különítményekből állt. Kiformálódott az ellenforradalom legszélsőségesebb szárnya, soviniszta, antiszemita irányzata.

Párizst roppant kínosan érintette, hogy kis szövetségeseinek intervenciója nem döntötte meg a Tanácsköztársaságot. A katonáktól Clemenceau francia miniszterelnök vette át a kezdeményezést, s ő diplomáciai „fegyvereket" vetett be. A legsikeresebb a június 13-i jegyzék volt, amely minden érdekelttel tudatta az új államhatárokat, és felszólította őket, hogy vonuljanak vissza ezekre.

Ennek – rendkívül heves viták után – csak a Forradalmi Kormányzótanács tett eleget, mégpedig nyomban, s ez taktikai hiba volt. Annál inkább, mert ugyan július elején a békekonferencia megkezdte egy döntő katonai beavatkozás előkészítését, ez azonban nehezen haladt előre, s így mód lett volna az időhúzásra.

Az azonnali visszavonulás általános demoralizálásra vezetett, a

Román csapatok Budapesten

Kormányzótanácsot pedig kilátástalan helyzetbe juttatta. Július folyamán a szakszervezetekben, a munkások és más rétegek között megerősödött az a felfogás, hogy ki kell egyezni az antanttal.

Mivel a román csapatok a június 13-i jegyzék és a magyar kormány többszöri sürgetése ellenére sem adták át a Tiszántúlt, a Kormányzótanács elrendelte a tiszai offenzíva megindítását, hogy érvényesítse a békekonferencia által elismert jogát a Tiszántúlra. Ezzel a döntéssel azonban kétségtelenül meggyorsította bukását. A román hadsereg, kihasználva minden tekintetben előnyösebb helyzetét, visszaszorította a magyar csapatokat, de ekkor már nem állt meg a Tisza vonalánál, hanem Budapest felé nyomult előre.

Augusztus 1-én, a Budapesti Központi Munkástanács utolsó drámai ülésén bejelentették a Forradalmi Kormányzótanács lemondását, és megbízták Peidl Gyula szakszervezeti vezetőt új kormány megalakításával. A román hadsereg augusztus 3-án és 4-én bevonult Budapestre.

Így nem váltak be a forradalom gyors terjedéséhez fűzött remények, s egy olyan kis országban, mint Magyarország, elszigetelve és magányosan, nem maradhatott fenn a proletárdiktatúra.

1918–1919 kísérletei, hogy demokratikus polgári, illetve szocialista keretek között oldják meg Magyarország és a térség társadalmi és nemzeti problémáit, elbuktak. A forradalmak élménye és tapasztalata azonban éppúgy tovább élt a két háború közötti időben, mint a történeti Magyarország felbomlásának következményei.

Remények, realitások, következmények 1918–1919

Nem könnyű felidézni azt a történelmi szituációt, politikai és lélektani állapotot, amelyben a Károlyi-rendszer kudarca, a nagyhatalmak politikájában való csalódás nyomán a Tanácsköztársaságot íróink, művészeink, az értelmiségiek fogadták. Ebben – túlnyomó részüknél – több volt az idealisztikus elképzelés, a kort jellemző szinte messianisztikus küldetéstudat, mint a lehetőségek reális számbavétele, a proletárdiktatúra tudatos elfogadása. 1919 márciusában azonban kevesen gondoltak a várható nehézségekre és konfliktusokra.

Krúdy Gyula 1919. április 16-án így írt: „Nem kell félni az új történelemtől, az új Magyarországtól, a forradalmi szilajságú emberi akarások és ideálok robbanásától. Csak pusztuljon, omoljon, veszszen el a régi világ." Móricz Zsigmond szerint: „A kommunizmus, amelytől a naiv képzelődők azért féltek, mert a falanszter tömlöcét látták benne, meg fogja hozni az individuum valódi kivirágzásának nagyszerű korszakát... most kezdődik az igazi, boldog, emberi élet."

1918–1919 élménye nemcsak a már érett, befutott generáció művein, életpályáján hagyta ott nyomát, de az akkor még gimnazista Illyés Gyula, Németh László, a munkástanácstag Veres Péter eszmevilágán is, s akkor is, úgy is, ha az nem jelentett feltétlen azonosulást sem 1918, sem 1919 eszméivel.

Az az erőfeszítés, az a kísérlet, hogy az ország, a nemzet valami módon szembeszálljon az őt körülvevő ellenséges világgal, nagyon

Balatoni nyaralásra utazó gyermekek 1919 nyarán

sokféle körben hatott. Jászi Oszkár, aki legkövetkezetesebb híve volt a polgári demokráciának, aki sem akkor, sem később nem látott megoldást a kommunizmusban, amíg fennállt, nyilvánosan nem bírálta a Tanácsköztársaságot, pedig bizonyos volt rövid életében éppen úgy, mint az elkövetkező ellenforradalmi terrorban. Ettől tartva hagyta el az országot 1919. május 1-én. Károlyi Mihály július végéig itthon maradt, mi több, igyekezett a tanácskormány segítségére lenni. Emigrációjában kész volt a legmesszebbmenően együttműködni Kun Bélával, a kommunistákkal. Stromfeld Aurél vezérkari tiszt nemcsak a polgári demokráciát szolgálta, de jórészt az ő nevéhez fűződik a Vörös Hadsereg nagy katonai sikere.

A szociáldemokrata vezetők közül egyedül Garami Ernő emigrált; Hamburger Jenő, Landler Jenő s a többi baloldali már március 21-e előtt is a kommunistákat támogatta, s elfogadta a proletárdiktatúrát Ágoston Péter, Böhm Vilmos, Kunfi Zsigmond is.

A Tanácsköztársaság küldetéstudatában az is benne volt, hogy Magyarországnak közvetítő szerepet kell játszania Kelet és Nyugat között: neki kell továbbterjesztenie a forradalmat.

Az 1918 őszi remények csalódássá váltak, mint ahogyan az 1919 tavaszi felfokozott várakozások sem teljesedtek be. A forradalom nem terjedt tovább, Szovjet–Oroszországgal nem sikerült közvetlen kapcsolatot teremteni, áprilisban fegyverrel támadtak az országra, az életviszonyok nem javultak, hanem romlottak. A munkáshatalom, mely egyben diktatúra is volt, nem riadt vissza a terror alkalmazásától sem. Károlyiék szerették volna megőrizni az októberi forradalom vértelenségét, novemberben azonban már sortűzzel próbálták fenntartani a rendet. A tanácskormány kezdettől el volt szánva – ha szükségesnek ítélte – az erőszak alkalmazására.

A kommunisták azt gondolták, hogy az oroszországinál jóval fejlettebb gazdasági és társadalmi viszonyok között Magyarországon gyorsabban építhetik ki a szovjet rendszert, hogy „átléphetnek" átmenetinek vélt szakaszokat, mint például a földosztást, és sikerül egyszer és mindenkorra megszüntetni a nemzeti problémákat.

Károlyiék a területi integritás lehető megőrzésére törekedve sem tudtak intézményesen szembeszállni a megszállókkal; a tanácskormány viszont, amely a szomszédos országokhoz intézett jegyzékében leszögezte: „fenntartás nélkül elismerjük az Önök által bejelentett területi-nemzeti igényeket", a forradalom terjesztésének reményében Kassáig, Eperjesig küldte előre a Vörös Hadsereget.

A szociáldemokraták és kommunisták egyesülésével meg nem oldott politikai ellentétek is egyre élesebben jelentkeztek. Bonyolította a helyzetet, hogy a „frontok" nem feltétlenül szociáldemokraták és

kommunisták között húzódtak. A kommunista Révai József a szakszervezetek megszüntetését szorgalmazta, Szamuely Tibor, Korvin Ottó, Rákosi Mátyás a diktatúra kemény alkalmazásának híve volt, míg Sinkó Ervin éppúgy, mint Landler Jenő, kételkedett célszerűségében; Hamburger Jenő nem kevésbé ellenezte a földosztást, mint kommunista népbiztos társai.

Kunra hárult a közvetítőszerep a kommunisták és szociáldemokraták különböző árnyalatai között. Ő kellően rugalmas volt ahhoz, hogy a legkritikusabb helyzetekben kompromisszumot érjen el, s a magát a hatalmat veszélyeztető szakadást megakadályozza.

A Kormányzótanács is kénytelen volt megállapítani, hogy társadalmi bázisa júliusra összezsugorodott. A földtelenek nem kaptak földet, a parasztságot a rekvirálások sújtották, a kiskereskedők, kisiparosok egzisztenciája megrendült, kedvezőtlen hatást váltott ki a földadó eltörlése, a mindvégig fenntartott szesztilalom, az iskolai vallásoktatás megszüntetése. A szakszervezeti vezetők erősítették a munkások között azt a nézetet, hogy „enyhíteni kell a diktatúrát", „meg kell egyezni az antanttal". Olyan munkáshatalomnak azonban, amely kizárja magából a kommunistákat, nem volt realitása. Az írók, művészek nagyobb részének lelkesedése májustól elapadt, csalódás uralkodott el közöttük, de aggályaik és fenntartásaik ellenére sem fordultak a Tanácsköztársaság ellen.

1918 és 1919 hatása sokrétű és ellentmondásos volt. Több, kiváló képességű szociáldemokrata vezető, mint Landler Jenő, Varga Jenő kommunista lett; Stromfeld Aurél a bukás után csatlakozott a munkásmozgalom baloldalához. 1919 augusztusát követően a korábbinál is hevesebbekké váltak, sőt a Komintern pártjainak szenvedélyes vitáiba illeszkedtek a magyar kommunisták és szociáldemokraták ellentétei a bukás okairól, a helyes stratégiáról és taktikáról. A kommunistákat mindez csoportokra osztotta (Kun- és Landler-frakció), Kunék azt a baloldaliságot erősítették, amit Lenin – gyermekbetegségnek nevezve – elítélt.

A nemzetközi kommunista mozgalom nagyra értékelte, hogy a Tanácsköztársaság fegyveres harc nélkül jött létre. Itthon viszont a polgárság, értelmiség tekintélyes része magától a polgári demokráciától is elfordult, mert 1918–1919-ből azt a következtetést vonta le, hogy a polgári demokráciának „természetes folytatása" a proletárdiktatúra. A harmincas években megfogalmazott elképzelések a magyar társadalom megújulásáról, Magyarország európai helyéről valamilyen formában magukon viselték annak jegyét, hogy a polgári demokrá-

cia s a munkáshatalom is vereséget szenvedett; így sokan kerestek egy harmadik utat.

Maga a hatalomra került ellenforradalom sem szabadulhatott e hatástól. Létének alapja nemcsak a proletárdiktatúrának, hanem a polgári demokráciának a tagadása is volt, amit kezdetben féktelen terror, majd a törvényhozás, a közigazgatási hatóságok, a propaganda stb. juttattak kifejezésre. Emigrációba kényszerültek a kommunisták, a szociáldemokrata baloldal és centrum tagjai, de a polgári demokrácia prominens képviselői szintén. Ez szükségszerűen meggyengítette a Horthy-rendszer baloldali ellenzékét.

Ez az ellenzék azonban éppen az ellenforradalmi rendszerben érte el azt, ami a dualizmus évtizedeiben nem sikerült: bekerült „az alkotmányos élet sáncai mögé", parlamenti, helyi törvényhatósági képviselethez jutott. Ez olyan engedmény volt, amit a rendszernek fennmaradása érdekében meg kellett tennie. A kommunista mozgalmat illegalitásba kényszerítették. A párt és a mozgalom azonban a kedvezőtlen külső körülmények ellenére negyedszázadon át fennmaradt, s őrizte a Tanácsköztársaság emlékét.

Az 1918-as, az 1919-es eszmék továbbélése ellenére a két háború közötti évtizedek hazai és nemzetközi fejleményei oda vezettek, hogy amikor a gyökeres változások hívei a negyvenes évek elején egy új Magyarország körvonalait igyekeztek felvázolni, alig néhányan akadtak közöttük, akik Károlyi nevét, a polgári demokrácia 1918-as programját írták zászlajukra, és a szocializmus hívei számára is inkább feltétlenül vállalt történelmi tradíciót, semmint a gyakorlatban követendő példaképet jelentett a Tanácsköztársaság.

A két háború között

A Horthy-rendszer berendezkedése

A győztes ellenforradalmat a nagyhatalmak támogatták, mégis lassan és nehezen konszolidálódott, a hatalmi harc sokkal tovább elhúzódott, mint azt bárki feltételezte.

Budapesten – lemondatva a szakszervezeti kormányt – 1919. augusztus 6-án Friedrich István alakított kormányt, de ekkor Szegeden még működött a Tanácsköztársaság idején szervezett ellenkormány, részesedést követelve a hatalomból. A Horthy Miklós vezette főparancsnokság Szegedről a Dunántúlra, Siófokra tette át székhelyét, s rövid idő alatt a legsúlyosabb hatalmi tényező lett.

A kormány, a polgári hatóságok, valamint a tiszti különítmények tömeges és brutális leszámolást indítottak a forradalmak tisztségviselői ellen. Terror, a köz- és vagyonbiztonság, valamint a jogrend hiánya kísérte az új rendszer berendezkedését. A Prónay-, az Ostenburg-Moravek-, a Héjjas- és a többi különítmény kegyetlen kivégzéseket, helyenként zsidók elleni pogromokat hajtott végre. Internálótáborokban bírói ítélet nélkül évekig tartottak fogva férfiakat, nőket. A megszállt területeken a román hatóságok végezték el a „számonkérést".

A terror s az így kialakult általános légkör nemzetközileg is kedvezőtlen hatása miatt Bethlen István és társai, majd Apponyi Albert, a magyar békedelegáció vezetője Párizsból sürgette a jogrend helyreállítását.

Csak a nagyhatalmak beavatkozásával, Sir George Clerk angol diplomata Budapestre küldésével sikerült elérni, hogy Huszár Károly vezetésével az antant számára elfogadható kormány alakuljon 1919 novemberében. A kormány többségét a magukat keresztény-nemzetinek nevező pártok szövetsége adta, de helyet kapott benne az SZDP és a polgári ellenzék is. A román csapatok az önkényesen megállapított „jóvátétel" elszállítása után előbb Budapestet, majd 1920 márciusában a Tiszántúlt is kiürítették. Az új magyar rendszer-

nek – az antant kívánsága értelmében – a polgári parlamentarizmus alapján kellett felépülnie, legalitást adva a Szociáldemokrata Pártnak és a polgári ellenzéknek. Ez a keret jóval liberálisabb tartalommal is kitölthető lett volna, mint ahogyan az történt, a nagyhatalmak azonban ezzel már nem törődtek.

1919. november 16-án Horthy Miklós és hadserege bevonult Budapestre. 1920 januárjában széles körű és titkos választójog alapján (ez is Clerk kívánsága volt) megtartották a választásokat. Az SZDP-t azonban passzivitásba kényszerítették, a terrort bíráló Somogyi Béla szociáldemokrata újságírót és társát, Bacsó Bélát az Ostenburg-különítmény tagjai megölték. Beniczky Ödön belügyminiszter vizsgálata a fővezérséghez vezetett, mire az ügyet elaltatták.

A legerősebb párt a Nagyatádi Szabó István vezette Kisgazdapárt lett, s a kedvezőtlen körülmények ellenére is bekerült a nemzetgyűlésbe a polgári ellenzéket képviselő Nemzeti Demokrata Párt, Vázsonyi Vilmos pártja.

A nagyhatalmak és Magyarország szomszédai ragaszkodtak ahhoz, hogy a trón betöltetlen maradjon. Számukra ugyanis akár IV. Károly visszatérése, akár nemzeti király megválasztása a történeti Magyarország, sőt a Monarchia visszaállításának veszélyét idézte fel.

Apponyi Albert 1920 februárjában a párizsi békekonferenciára utazik

A nemzetgyűlés a királyságot tartotta meg államformának, hogy így a jogfolytonosságot, a Szent István-i birodalomra való igényt legalizálja, de a trón betöltetlen maradt. A 15. századi példához visszanyúlva a kormányzói intézményt vezették be, a legfőbb állami méltóság a kormányzó lett.

1920. március 1-én, miközben fegyveres tisztek szállták meg a parlamentet, a képviselők elsöprő többséggel az 52 éves Horthy Miklóst választották kormányzónak, akit sem neveltetése, sem korábbi pályája nem készített elő erre a tisztre. Politikai nézeteit merev konzervativizmus, forradalom- és szovjetellenesség, szenvedélyes revizionizmus jellemezte. Kezdetben a hadsereg, a különítmények voltak támaszai, de képes volt rövid idő alatt elfogadni a Bethlen István által képviselt konszolidációs politikát. Így vált az ellentétes erők kiegyenlítőjévé, a rendszer szimbólumává. Államférfiúi és emberi képességeinek fogyatékosságai drámai módon 1944-ben mutatkoztak meg.

A rendszer nemzetközi legalizálásához elengedhetetlen volt a békeszerződés aláírása. A történelem fintora, hogy az a kormányzat kényszerült erre, amely politikájának egyik alappillérét a „mindent vissza" elvben hirdette.

Az Apponyi Albert gróf vezette magyar békedelegáció módosításokat, népszavazás megrendezését kérte a vitatott területeken, a nagyhatalmak azonban semmiféle engedményre nem voltak hajlandók. 1920. június 4-én Versailles-ban, a Trianon kastélyban a delegáció aláírta a békeszerződést.

A trianoni Magyarország az egykori terület 30%-át, az egykori lakosság 40%-át tarthatta meg. Minden harmadik magyar idegen állami fennhatóság alá került. Az elcsatolt területek mintegy 3 millió magyarjának fele zárt etnikumban, közvetlenül a határok mentén élt. A békeszerződés csak 35 000 fős toborzott hadsereg fenntartását engedélyezte, megszabta a kikötők, víziutak és vasutak használatát, utóbbiak építési lehetőségét, később megállapítandó jóvátétel fizetésére kötelezte az országot. Az új államokba került magyarok helyzetét súlyosbította, hogy a nemzeti kisebbségeknek a békeszerződésben rögzített jogait nem tartották tiszteletben. A társadalom minden rétege s minden politikai párt, a munkáspártok is elutasították Trianont, de a közvélemény megoszlott a revízió mértékét és formáját tekintve. A mindent visszakövetelő revizionistákkal szemben a szociáldemokraták, polgári baloldaliak csupán az etnikai elvet akarták érvényesíteni, a kommunisták a proletárforradalomtól remélték Trianon elsöprését.

A békeszerződés aláírását követően gróf Teleki Pál került a kor-

Vagonlakó család az 1920-as évek elején

mány élére. A hagyományos uralkodó osztályok (nagybirtokosok, nagytőkések) pozíciójának megerősítésére törekedve egy konzervatív koncepció alapján vitte előre a belpolitikai konszolidációt, határozott intézkedésekkel visszaszorította a szélsőséges katonatiszti csoportot. Az antiszemitizmus leszerelésére, részben a középosztály gondjainak enyhítésére bevezette a numerus clausust, vagyis a zsidók arányának korlátozását az egyetemi hallgatók között. Tárgyalást kezdett a szociáldemokrata vezetőkkel, hogy a munkásmozgalom helyzetét rendezze. Tető alá hozta a földreformot, hogy a paraszti elégedetlenséget leszerelje. A törvény családtagokkal együtt mintegy kétmillió emberben erősítette a birtokosi tudatot, a birtokmegoszlási viszonyokat azonban érdemben nem változtatta meg, mert az ország földterületének csupán mintegy 7%-át vette igénybe. Ez messze elmaradt a szomszédos országok reformjaitól, amelyek már csak azért is radikálisabbak lehettek, mivel az egykori magyar és osztrák tulajdonú nagybirtokok felosztására alapozódtak. A magyar földreform legnagyobb hibája az volt, hogy az életképes kis- és középparaszti gazdaságokat lényegesen nem szaporította, a nagybirtok nyomasztó fölényét nem korlátozta. A földreform keretében a Horthy Miklós által alapított Vitézi Rend tagjai (olyan tisztek és katonák, akik érdemeket szereztek a rendszer támogatásában) vitézi telket kaptak.

Eredményei ellenére Telekinek nem sikerült áthidalnia azt az ellentétet, amely a Habsburg-párti legitimisták és a nemzeti királyt óhajtó szabad királyválasztók között feszült. Amikor IV. Károly 1921 húsvétján sikertelen kísérletet tett Horthy lemondatására, a trón elfoglalására, az kudarcba fulladt, a királykérdés azonban nyi-

tott maradt. Megoldásra várt még az uralkodó elit kormánypártjának létrehozása, a szélsőséges jobboldal tényleges és tartós korlátozása, a szakszervezetek és az SZDP helyzetének normalizálása, az új nemzetgazdaság, az önálló magyar külpolitika kiépítése is. A feladat nagysága és bonyolultsága abból fakadt, hogy nemcsak egy új politikai rendszert kellett megteremteni, hanem azt egy területében, gazdasági és politikai adottságaiban és lehetőségeiben tekintve új országban.

Bethlen István és a konszolidáció

1921. április 14-étől tíz éven át gróf Bethlen István állt a kormány élén, miközben a szomszédos országokban a politikai garnitúrák cserélődtek. Bethlen 1901 óta politizált, de 1918-ig nem vállalt országos szerepet, attól kezdve viszont a korszak kulcsfigurája lett. Nemcsak kiváló taktikus, hanem koncepciózus államférfi, a rendszer legjelentősebb politikusa volt.

A konszolidálódás és a stabilizálódás szempontjából elsőrendű fontosságú problémákat egymás után sikeresen oldotta meg. IV. Károly 1921. októberi második és szintén sikertelen puccskísérletét, a nagy- és kisantant fenyegető fellépését felhasználva a nemzetgyűlés megszavazta a Habsburg-ház trónfosztását, s ezzel Bethlen lehetetlenné tette a legitimizmust. Ügyes diplomáciai és egyéb eszközökkel elérte, hogy a Magyarországnak ítélt Pécset az új délszláv állam ténylegesen átadja, Sopron és környéke pedig népszavazás útján magyar maradjon.

Létrehozta azt a politikai szövetséget, amelyben a nagybirtok és a nagytőke mellett helyet kapott a dzsentri-katonatiszti-tisztviselő csoport is, s így az uralkodó elit köre az 1918 előttihez mérten kibővült. A fajvédőket – Gömböst és csoportját – 1923-ban a kormánypártból való kilépésre kényszerítette, s ez időtől kezdve 1944-ig a diktatúrára törő, majd a nácibarát, nyilas irányzatok csak ellenzéki pozíciót foglalhattak el.

1922-ben megteremtette az egységes kormánypártot úgy, hogy a szélesebb politikai jogokat, jelentős földosztást követelő Kisgazdapártot egyben fel is számolta. Miközben a szomszédos országokban a hasonló parasztpártok jelentős politikai szerepet játszottak, Magyarországon 1930-ig nem volt önálló pártja a parasztságnak. Megegyezett a Szociáldemokrata Párttal, amely engedményekre kényszerült, de nagyobb mozgási szabadságot kapott, mint amilyet addig

élvezett, és bekerült az alkotmányos fórumokra. Az 1921:III.tc. alapján illegálissá nyilvánította a Kommunista Pártot.

Bethlen olyan választójogi rendszert teremtett, amely szűkítette a jogosultak körét, és Budapest, valamint további tizenkét város kivételével visszaállította a nyílt szavazás antidemokratikus, idejét múlt rendszerét. A kormánypárt a parlamentben mindvégig abszolút többséggel rendelkezett, és a miniszterelnöknek engedelmeskedett. Az a nemzetközi tendencia, mely a végrehajtó hatalom erősödésében, a társadalom ellenőrző szerepének csökkenésében jelentkezett, Magyarországon is érvényesült, és Bethlen koncepcióját szolgálta.

Magyarország, akárcsak szomszédai, csupán külföldi kölcsönnel tudta stabilizálni nemzetgazdaságát, létrehozni nemzeti bankját és valutáját, amellyel a Monarchia tagjaként nem rendelkezett, letörni az inflációt, megindítani a normális gazdasági életet. Bethlen 1924-ben Olaszország és főleg Anglia támogatásával a Népszövetség által garantált kölcsönt szerzett, májusban megalakult a Magyar Nemzeti Bank, 1927. január 1-én a koronát felváltotta az új, stabil fizetőeszköz, a pengő (1 aranykorona = 1,16 pengő). Bethlen és pénzügyminisztere, Kállay Tibor, az ipar fejlesztését s a vezető finánctőkés csoportok aktív közreműködését szorgalmazta.

Az 1926-os választások a bethleni politika kétségtelen sikereit mutatták: a baloldali ellenzék jelentős mandátumveszteséget szenvedett, a fajvédők nagyobb része visszatért a kormánypártba, hogy ne maradjon ki a stabilizáció hasznából.

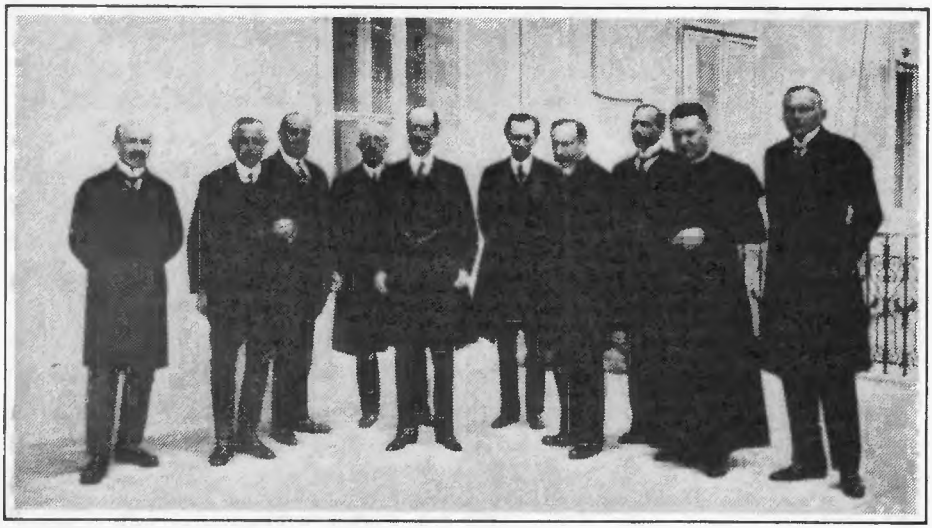

Az első Bethlen-kormány az eskütétel után

Magyarország közigazgatási térképe, 1921–1938

Bethlen és Mussolini aláírja az olasz–magyar szerződést 1927-ben

Az évtized második felében Bethlen módszeres konzervatív reformpolitikával építette tovább a rendszert. Visszaállította a felsőházat, hogy az mindenkor kellő ellensúlyt képezzen a netán szélsőséges irányba tolódó képviselőházzal szemben. Korlátozta a vármegyei és városi autonómiák hatáskörét, így az erős ellenzékkel rendelkező Budapest önállóságát; kiterjesztette a központi hatalom, az állam befolyását, megnövelte a közigazgatási apparátus szerepét.

A kormány társadalombiztosítási törvénye közel egymillió embert, a városi munkások 80-90%-át érintette kedvezően. Bevezette a kötelező öregségi, rokkantsági stb. biztosítást, amely azonban az agrárproletariátusra nem terjedt ki. Módosította az 1920-as numerus clausus törvényt (1928), kiiktatva abból a vallási-faji diszkriminációt. A társadalom különböző csoportjaiban, főleg a középrétegek körében nem szűnt meg az antiszemitizmus, mert az annak hátterében meghúzódó szociális feszültséget felhasználva a szélsőjobboldal egyre erőteljesebben izgatott a zsidóság ellen.

Klebelsberg Kunó gróf, vallás- és közoktatásügyi miniszter, a kultúra és művelődésügy terén valósította meg Bethlen politikáját, megteremtette a tudósképzést szolgáló külföldi ösztöndíjrendszert. Máig működő külföldi magyar intézményeket (Collegium Hungaricum Bécsben és Berlinben, Accademia Reale d'Ungheria Rómában) hozott létre, felállította a tihanyi Biológiai Intézetet. A középiskolák

A százpengős

fejlesztése mellett a népiskolák építésére a Bethlen-kormány 1930-ig 48 millió pengőt költött az állami költségvetésből, többet, mint 1868 és 1918 között valamennyi magyar kormány együttvéve (46 millió), s ötezer népiskolai tantermet, illetve tanítói lakást építtetett.

Bethlen kormányra lépésekor azzal nyerte meg a nagyhatalmak, elsősorban Anglia bizalmát, hogy elfogadta a békerendszer teremtette helyzetet. Az évtized végére azonban, amikor Nyugaton is erősödtek a Trianont bíráló hangok, az angol lord Rothermere kampányt indított „Igazságot Magyarországnak!" jelszóval, Bethlen a magyar külpolitika célját már nyíltan a területi revízióban jelölte meg. A revíziós propaganda céljait szolgálta volna a Budapesten hamisított több millió francia frank, ami 1925-ben – lelepleződése miatt – kínos botrányba keverte Bethlent és a rendszert. A revízió szándéka vezette Bethlent 1927-ben a Mussolini fasiszta Olaszországával kötött barátsági szerződéshez, ezért szeretett volna kiépíteni egy magyar–olasz–német szövetséget.

Az 1929. októberi New York-i tőzsdekrach azonban olyan eseményeket indított el, olyan mély gazdasági válság nyitánya volt, amely Bethlent és kormányát távozásra kényszerítette. 1931 augusztusában azonban senki sem gondolta, hogy Bethlen végleg távozik a miniszterelnöki posztról.

Egyetlen szóval lehetetlen jellemezni azt a rendszert, amelyet Bethlen épített ki, s amely lényegében az ország 1944-es megszállásáig megmaradt. Alapja az uralkodó elit három csoportjának erőegyensúlya volt, amelynek ingadozásai kifejeződtek a különböző

kormányok politikájának változásaiban. E hatalmi egyensúlyból következett, hogy a szociáldemokraták és a baloldali polgárok képviselői 1944-ig jelen voltak a parlamentben, a helyi önkormányzati testületekben, miközben a náci megszállás alá került Európában s Németország különböző szövetségeseinél már régen megfosztották őket tisztségüktől. Ennek ellenére egy baloldali fordulatot az intézményrendszer működése teljesen kizárt. S noha a jobbratolódásnak mindig kedvezőbb feltételeket biztosított, a szélsőjobboldal túlsúlyra jutását lehetetlenné tette.

A bethleni politika olyan merev, konzervatív politikai struktúrát, hatalmi rendszert teremtett, amely nemcsak a hagyományos alkotmányos intézményeket és kormányzati formákat használta fel, hanem ezek szerepét eleve korlátozta, és nem riadt vissza attól sem, hogy új típusú autoritatív, diktatórikus elemeket alkalmazzon.

A nagyhatalmak és a kisantant szövetség államai nemcsak elfogadták a Bethlen által kiépített rendszert, de támogatásukkal minden kritikus pontján át is segítették. A nagyhatalmak számára garanciát jelentett egy netáni forradalmi vagy akár restaurációs kísérlettel szemben, a szomszédos országok számára pedig kényelmesebbnek bizonyult, mint egy olyan demokrácia, amellyel szemben a Trianonhoz való merev ragaszkodás is lehetetlenné vált volna.

Ez az oka, hogy bár a szociáldemokrata, valamint a polgári liberális ellenzék többször remélte vagy kísérelte meg (a kölcsöntárgyalások, a frankhamisítási botrány idején) a kormányzat liberalizálását, Bethlen lemondatását, ehhez soha semmiféle támogatást nem kapott sem a nagyhatalmaktól, sem a kisantant államoktól.

A maga idején ez a baloldali ellenzék elsősorban azt hibáztatta, hogy a többpártrendszeren belül valójában a kormánypárt egyeduralma valósult meg, hogy nem volt mód egy angol típusú parlamentáris váltógazdaság alkalmazására. 1933 után azonban, a nemzetközi és hazai változások miatt minden erőfeszítése arra irányult, hogy a Bethlen által kiépített rendszer fennmaradjon, és ne váltsa fel egy náci típusú diktatúra. Amikor ez náci segédlettel mégis bekövetkezett, az magával vonta az egész rendszer összeomlását.

Válság és jobbratolódás

Az Egyesült Államokból kiinduló és Európán végigsöprő pénzügyi összeomlás, termelési válság gazdasági kihatásain túl hosszú időn át érvényesülő politikai következményekkel járt. Új kormányzati mód-

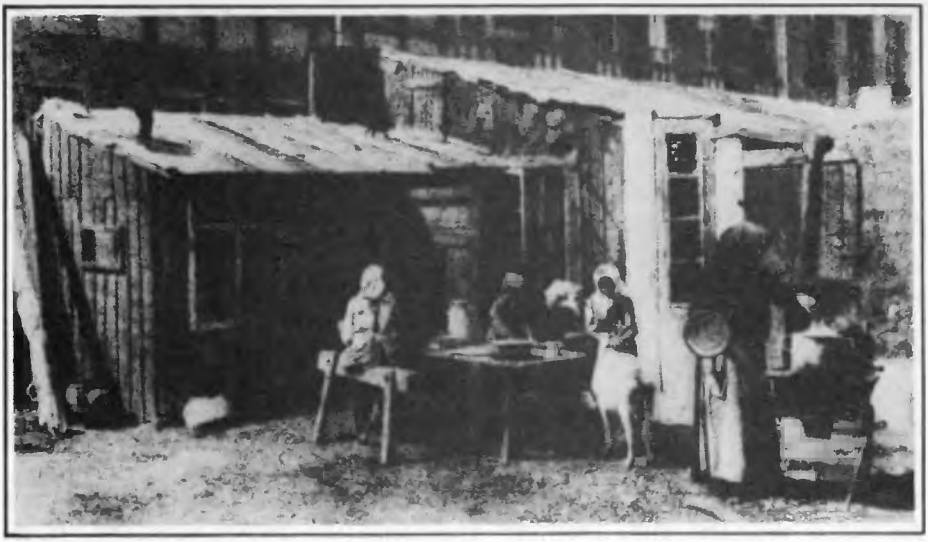

Nyomortanya Budapesten, az 1920-as években

szerek jelentek meg, az állami beavatkozás mértéke megnőtt. Az Egyesült Államok is arra kényszerült Roosevelt elnöksége idején, hogy elfogadja a „New Deal" új, a társadalom és az egyén szabadságát korlátozó intézkedéseit.

Magyarországot a válság némi késéssel, 1930–31-ben érte el, megoldása két ok miatt húzódott el. Egyrészt, mert a gazdaság stabilizálásának eredményei alig két-három évvel a válság kitörése előtt mutatkoztak, másrészt mert az ország gazdasága és exportja szempontjából döntő mezőgazdaság eladási lehetőségei beszűkültek.

A parasztság eladósodott, a termelés visszaesett, a mezőgazdaságban mintegy 600 000 ember maradt munka nélkül. A válság következtében 40–80%-os volt a termelésvisszaesés, az ipar 1932-ben 30%-kal kevesebb embert foglalkoztatott, mint 1928-ban. A középosztály életszínvonal-csökkenését új jelenség kísérte, összefüggésben a Trianon utáni értelmiségi, tisztviselői „túltermeléssel": megjelent az állástalan, utcai hótakarítást végző, népkonyhákat látogató „szellemi ínségmunkások", diplomások hada. A nemzetgazdaság és a társadalom azt a veszteséget és megrázkódtatást, amelyet a válság okozott, tulajdonképpen csak a második világháborút megelőző konjunktúra idején kezdte kiheverni.

A munkanélküliség természetesen fellendítette a munkásmozgalmat, növelte a kommunisták aktivitását. Budapesten 1930. szeptember 1-én hatalmas tüntetést, vidéken több éhségmenetet rendeztek.

Az agrárszegénységhez a szocialista munkásmozgalom alig ért el, viszont a különböző jobboldali szervezetek befolyása nőtt, és ismét hódítottak a vallási szekták, sajátos vigaszt kínálva az evilági nélkülözésekre.

A harmincas évek fordítják az ún. reformnemzedék, a fiatal értelmiségiek, valamint a népi írók figyelmét a magyar társadalom mélyén s az elesettség kilátástalanságában megrekedt falu, a paraszti szegénység helyzete felé. 1930-ban megalakult a Független Kisgazdapárt. Élén olyan politikusok jutnak fontos szerephez, mint Eckhardt Tibor, majd Tildy Zoltán, Bajcsy-Zsilinszky Endre.

A válság teremtette viszonyok hívták életre a szélsőjobboldal új, fasiszta típusú nemzetiszocialista pártjait, amelyek rokonszenvre találtak a középrétegek s a tisztikar egy részében, a kispolgárság alsóbb rétegeiben, a faluról feláramló szakképzetlen, politikailag iskolázatlan munkások körében.

Az uralkodó körök zavarát mutatta, hogy Bethlen után először gróf Károlyi Gyula alakított kormányt, aki egy ideig attól sem riadt volna vissza, hogy a polgári liberális ellenzéket bevonja a kormányba. A tömegmozgalmakat a biatorbágyi vasútrobbantást követően statárium bevezetésével, a két kommunista vezető, Sallai Imre és Fürst Sándor kivégzésével igyekezett letörni, de a válságon mégsem tudott felülkerekedni. Így került a miniszterelnöki székbe 1932-ben

Csendőrök feltűzött szuronnyal. Tüntetés Budapesten, 1930. szeptember 1-én

Gömbös Gyula, akitől az uralkodói elit azt várta, hogy erős kézzel rendet teremt, megakadályoz mindenféle koalíciós jellegű megoldást a kormányban.

Mivel 1933-ban Németországban Hitler vette át a hatalmat, a Duna-medencére ható nemzetközi erők gyökeresen megváltoztak, a hazai szélsőjobboldali törekvések külső támogatást kaptak. E körülmények Gömbös kormányra lépését baljóslatúvá tették. Igaz, Gömbös miniszterelnökként már nem folytathatta egykori szélsőséges fajvédő politikáját, nem hozott antiszemita törvényeket, de 95 pontból álló Nemzeti Munkatervével, a központi államhatalom irányító szerepének növelésével, militarista szellemével, a korporációs érdekképviselet szervezésével leginkább az olasz fasizmushoz hasonló átalakulást kívánt megvalósítani.

Gazdasági téren az állami beavatkozás kiterjesztésével (kötött devizagazdálkodás, a gazdaadósságok rendezése) kétségtelen eredményeket ért el, de amikor e beavatkozást a politikára, a társadalomra is kezdte kiterjeszteni, erős ellenállásba ütközött. A főváros autonóm jogait végleg felszámolni óhajtó politikája ellen olyan „Alkotmányvédő Szövetség" jött létre, amelyben nemcsak a baloldali ellenzék pártjai vettek részt, hanem a keresztény-nemzeti pártok zöme is. Gömbösnek a kormány egyes tagjai, a konzervatív politikai körök és a baloldali ellenzék együttes nyomására – fel kellett adnia azt a tervét, hogy az addig klubszerű kormánypártot fasiszta típusú tömegpárttá alakítsák át, az pedig – mint a politika legfőbb képviselője – maga alá rendelje az állami és közigazgatási apparátust. A gömbösi reformpolitika ugyan a középrétegek egyes csoportjai számára előnyöket és némi társadalmi emelkedést hozott, voltak szociálpolitikai intézkedései, építkezéseket kezdeményezett (a Nemzeti Sportuszoda felépítése, a Nagyvásártelep megnyitása), egészében azonban olyan folyamatokat indított meg a tisztikar, a közigazgatási apparátus személyi állományában, politikai orientációjában, amelyek súlyos következményei a németbarát erők megnövekedésével a második világháború alatt tárultak fel igazán. A Gömbös-kormány idején vált erős szervezetté a levente-intézmény, katonai jellegű képzést adva az ifjúságnak, ekkor lendült fel a különböző bajtársi egyesületek, lövészegyletek tevékenysége. Kemény kézzel korlátozta a szocialista mozgalmat.

1934-ben súlyos nemzetközi botrány középpontjába került a kormány. Kiderült, hogy a Sándor jugoszláv király és Barthou francia külügyminiszter elleni gyilkos merénylet elkövetői, a horvát usztasák részben Magyarországon, Gömbös tudtával kaptak kiképzést, noha az akció mögött valójában Olaszország állt. Gömbös volt az első ál-

lamférfi, aki hatalomra jutását követően Hitlert meglátogatta, s később is erősítette a magyar–német kapcsolatokat. Arra törekedett, hogy Budapestnek közvetítő szerepet biztosítson Berlin és Róma között, s ennek hasznát a területi revízióra irányuló politikában kamatoztassa. Mivel Ausztria német bekebelezését magyar szempontból aggályosnak ítélték, s ekkor még Mussolini is ellenezte, a magyar kormány aktív szerepet játszott az olasz–osztrák–magyar szövetség létrehozásában.

A gömbösi kísérlet, az állami totalitás kiépítése nem sikerült. 1936-ban Gömbös halála megkönnyítette, hogy a túlságos jobbracsúszástól félő, konzervatív uralkodó körök új irányt adjanak a kormánypolitikának Darányi Kálmán miniszterelnöki kinevezésével.

Bethlent követően sajátos hullámzás figyelhető meg az egymást követő kormányok politikájában: amikor a német elkötelezettség, a nyilas-, nemzetiszocialista pártokkal szembeni engedékenység veszélyes méreteket ölt, kormánycsere és némi visszakozás következik be. De valójában már soha nem lehet elérni olyan változást, amely a kormánypolitikát képes volna letéríteni a német szövetség és a belső jobbratolódás útjáról.

A külpolitika útjai és útvesztői

Az Osztrák–Magyar Monarchiában a külügyek is a közös ügyek közé tartoztak, önálló magyar külügyi szervezet nem létezett. Ezt 1918-ban Károlyi Mihály kormánya kezdte kiépíteni, ténylegesen azonban a két világháború közötti rendszer teremtette meg.

Az önálló magyar külpolitika lehetőségeit és célját egy sor tényező eleve befolyásolta. Így az, hogy a Monarchia helyén létrejött új kis államok egyenként már nem rendelkeztek azzal a nemzetközi tekintéllyel, a külpolitikai önállóságnak azzal a mértékével, amivel egykor a Monarchia. Gazdasági és politikai téren a nagyhatalmak befolyása alá kerültek, sorsuk összefonódott a nagyhatalmi erőviszonyok alakulásával.

A forradalmak és Trianon után a magyar külpolitikát az a törekvés határozta meg, hogy megfelelő szövetségesekkel, alkalmas időben elérje a békeszerződés revízióját, és külkapcsolataival biztosítsa az ellenforradalmi rendszer fennmaradását. Magyarország csak azt követően jelenhetett meg a nemzetközi diplomáciai életben, hogy aláírta a békeszerződést, törvénybe foglalta a Habsburg-ház trónfosztását, és így – a francia politika, valamint a szomszédos országok

által támasztott nehézségeket elhárítva – 1922. szeptember 18-án felvételt nyert a Népszövetségbe.

Erre az időre azonban a Varsó, Prága, Bukarest és Belgrád között létrejött vagy előkészületben levő kölcsönös egyezmények révén kiépült a kisantant szövetség azzal a céllal, hogy a kialakult helyzetet, vagyis a status quót fenntartsa, a magyar revíziós törekvéseknek eleve útját állja, Magyarországot elszigetelje. Noha a kisantant szövetséget Róma kezdeményezte, végül is Párizs lett a patrónusa, és a francia biztonsági politika eszközévé vált. Ez a körülmény azzal együtt, hogy az ellenforradalmi rendszer bábája 1919 őszén London volt, sajátosan alakította az angol–magyar viszonyt, amennyiben Anglia a maga módján támogatta, a különböző nehézségeken átsegítette a magyar kormányzatot. Ennek egyik okára Vámbéry Rusztem polgári radikális politikus találóan mutatott rá: Magyarország Anglia számára „flottabázis a közép-európai francia befolyással szemben".

A szorosabb magyar–francia együttműködést lehetetlenné tette Trianon és a kisantant léte, de a kapcsolatok nem hiányoztak a harmincas években sem. Különösen a polgári baloldal volt szószólója ezek erősítésének, hogy így ellensúlyt teremtsenek az olasz és német orientációval szemben. A francia pénzügyi kölcsönök fontos szerepet játszottak a magyarországi gazdasági válság megoldásában.

Feszült maradt a viszony a szomszédos országok többségével, s a húszas években, amikor az osztrák kormánypolitikában a szociáldemokrácia befolyása is erősen érvényesült, Ausztriával sem volt szoros. Magyar részről viszont több kísérlet történt a jugoszláv–magyar viszony javítására. Ennek hátterében elsősorban a kisantant szövetség felbomlasztásának szándéka és reménye állt. Történelmi hagyományok, az érdekütközések hiánya, a két rendszer sok hasonló vonása segítette a magyar–lengyel jó viszony fenntartását, noha Lengyelország tagja volt a kisantant szövetségnek.

Lloyd George angol miniszterelnök, az angol delegáció vezetője, az 1919-es párizsi békekonferencián bizalmas iratban hívta fel a nagyhatalmak vezető képviselőinek figyelmét arra, hogy döntéseikkel megvetik az alapját egy, a revízióra épülő későbbi szövetségnek, többek között Németország és Magyarország részvételével. A rendszer külpolitikája az objektív és szubjektív okok láncolatában ebbe az irányba haladt, noha nem kizárólagosan és nem is kezdettől fogva.

A magyar kormány ugyanis a weimari demokráciával nem erőltette a közeledést, majd amikor Bethlen utóbb próbálkozott, nem sok sikert ért el. Berlinbe az út tulajdonképpen Román át, gazdasági szempontoktól erősen motiváltan és úgy vezetett el, hogy közben fel

Neurath, Darányi és Kánya Berlinben, 1937 novemberében

kellett adni azt az ábrándot, ami a magyar közvetítő szerephez fűződött.

Önálló külpolitikai kezdeményezésre csak a húszas évek végén nyílt lehetőség, amikor már megtörtént a politikai konszolidáció és a gazdasági élet stabilizálása. Bethlen első fontos diplomáciai lépése a Mussolinival megkötött 1927-es olasz–magyar barátsági szerződés.

Hitler hatalomra jutása a nemzetközi erőviszonyokban s a magyar külpolitika alakulásában fordulatot hozott, mivel Berlin azonnal meghirdette a békerendszer revízióját, a német expanziós törekvések megvalósítását. Ez egyrészt erősítette Magyarországon a német orientáció híveinek táborát, másrészt növelte az uralkodó körök mérsékeltjeinek aggályát, hogy Magyarország meg tudja-e őrizni kül- és belpolitikájának bizonyos önállóságát. Míg a hivatalos politika a magyar revíziós célokat a német törekvések árnyékában akarta megvalósítani, a szocialista és polgári ellenzék hevesen tiltakozott ellene.

Amíg Róma számottevő ellensúlyt jelentett Berlinnel szemben – hiszen Anglia és Franciaország is elutasította a német törekvéseket –, a magyar kormányzat Olaszországra támaszkodva próbált politizálni. 1938-tól kezdve azonban, ahogyan Németország nemzetközi pozíci-

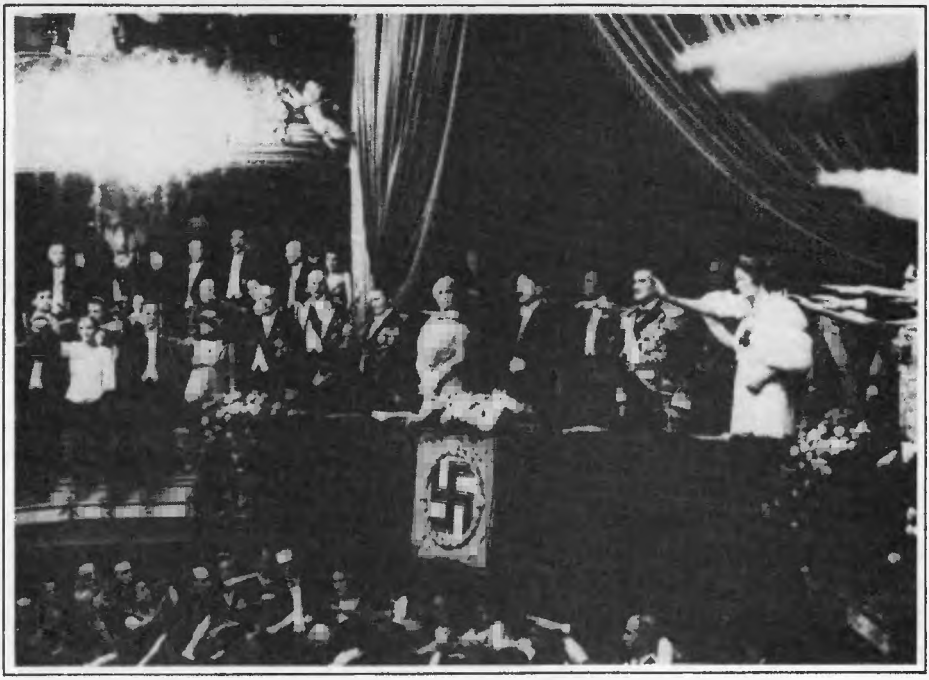

Horthy Hitlerrel az Állami Opera díszelőadásán Berlinben, 1938. (Göring, Horthyné, Hitler, Horthy, Göringné)

ója és ezzel együtt Duna-medencei befolyása megerősödött, a magyar külpolitika attól való félelmében, hogy elszalasztja a revízió lehetőségét, felzárkózott Németország mellé, illetve mögé. Mindebben szerepet játszott a nyugati nagyhatalmak ún. békéltető politikája, amely a Hitlernek tett engedményekkel remélte elhárítani a háborút, vagy legalábbis időt nyerni a felkészülésre. Motiválta a magyar döntéseket az is, hogy a magyar mezőgazdaság Olaszországban nem talált kellő felvevő piacot, Németországban viszont igen.

Ausztria német bekebelezését, a jogos aggályokat keltő német–magyar határ létrejöttét 1938-ban a müncheni egyezmény követte, amelyben Anglia és Franciaország az egész versailles-i békerendszert és saját addigi politikáját felrúgva, Csehszlovákiát odadobta Hitlernek. A Horthy-rendszer nem a müncheni egyezménybe foglaltan, de azzal szoros összefüggésben érte el első, majd azt követő revíziós sikereinek túlnyomó részét. E siker tényleges és a propaganda által felnagyított hatását kétségtelenül megnövelte, hogy a kormányzat a jórészt etnikai elvet követő határmódosítást békés úton érte el. Akkor is képes volt „országgyarapításra", amikor már folyt a máso-

dik világháború, de Magyarország még nem vált Németország fegyvertársává.

A magyar külpolitika kezdeményezéseit nemegyszer Róma vagy Berlin inspirálta. Ilyen volt a szovjet–magyar kapcsolatok felvétele, melyet még Bethlen készített elő a húszas évek első felében, de Horthy merev elzárkózása akkor meghiúsított. Utóbb Mussolini tanácsára a Gömbös-kormány teremtette meg, s Hitler hatására az 1939-es szovjet–német szerződést követően meg is erősítették. Berlin – háborús előkészületeinek jegyében – helyeselte a jugoszláv–magyar örökbarátsági szerződés megkötését is.

1939-től a kormány élén álló Teleki Pál gróf arra törekedett, hogy Magyarországot kívül tartsa a háborún, megőrizze a fegyveres semlegességet. Ugyanakkor azonban aláírta az Antikomintern Paktumot, majd 1940. november 20-án – megelőzve Romániát és Szlovákiát – csatlakozott a háromhatalmi (Németország, Olaszország és Japán által kötött) egyezményhez. Az ország tehát egyre szorosabb szálakkal kötődött Németországhoz, a tengelyhatalmakhoz.

A háborúból való kimaradás nem sikerült, és nem is sikerülhetett. Teleki Pál öngyilkossága nem téríthette le a kormányt arról az útról, amelyet ő maga is épített a revízió szellemében, s amely Magyarországot a német politikához láncolta. A magyar hadsereg részt vett Jugoszlávia megtámadásában, s a hadsereg felső vezetése, Werth Henrik vezérkari főnök, a Szovjetunió elleni háborúhoz való önkéntes csatlakozást sürgette. A szovjet diplomácia Kristóffy József moszkvai magyar követ útján hiába próbálta visszatartani a magyar kormányt e végzetes lépéstől, kilátásba helyezve az Erdéllyel kapcsolatos magyar törekvések támogatását is. 1941. június 27-én a magyar katonai egységek átlépték a szovjet határt.

A Szovjetunió elleni hadba lépés a magyar külpolitika öntörvényű alakulásának logikus következménye volt, s az ország katasztrófájához vezetett. Magyarország a német hadigépezet kiszolgálójává vált, s a 2. magyar hadsereg pusztulásával értelmetlen véráldozatot hozott. A revízióra s az ellenforradalmi rendszer fenntartására alapozott, s azt szolgáló külpolitika önmagában is alkalmatlan volt arra, hogy a szomszédos országokkal normalizálja viszonyát, az olasz szövetség szükségszerűen vezetett el a németek melletti elkötelezettséghez, a Szovjetunió elleni fegyveres harchoz, az Angliával és az Egyesült Államokkal beállt hadiállapothoz.

J. F. Montgomery budapesti amerikai követ „vonakodó szövetségesként" jellemezte Magyarország viszonyát Németországhoz. Ez azonban csak részben fedte a valóságot. A magyar külpolitika lényegéből következően a magyar kormányok nem csupán vonakodva

igazodtak Berlinhez, s ez az alapvető oka, hogy 1944 elejéig Hitler nem tartotta szükségesnek Magyarország megszállását, a szélsőjobboldal hatalomra juttatását.

Lényeges eleme volt a magyar–német viszony alakulásának az a versengés, amely Magyarország és Románia között alakult ki Hitler kegyeinek megnyeréséért. Budapest további területszerzésre törekedett, míg Bukarest az elvesztettek visszaszerzését kívánta elérni. Mindez Hitler malmára hajtotta a vizet, aki kijátszhatta őket egymás ellen, noha nagyobb rokonszenvet táplált Antonescu marsall, mint Horthy kormányzó iránt.

A vonakodás magyar részről bizonyos pontokon valóban érvényesült. 1939-ben a Teleki-kormány megnyitotta a határt mintegy százezer lengyel menekült, köztük fegyveres katonai alakulatok előtt. A lengyelek Magyarországon munkát kaptak, saját iskoláik voltak, amelyeknek végbizonyítványait a felszabadult Lengyelország hatóságai elismerték. Az ország befogadta azokat a francia hadifoglyokat, akik náci táborokból szöktek át. Az erőteljes és megújuló követelésekkel szemben a kormányzat megtagadta a zsidók gettóba zárását és deportálását. Erre csak 1944-ben került sor. Ugyancsak megtagadta azt is, hogy a voronyezsi katasztrófa után újabb jelentős magyar egységeket küldjön a frontra. Végül ez a vonakodás s a rendszer átmentésének kísérlete vezetett oda, hogy 1943-ban a Kállay-kormány tárgyalásokat kezdjen a szövetségesek megbízottaival.

A baloldali ellenzék

Kezdettől létezett és egyre erőteljesebbé vált az az ellenzék, amely egészében baloldalról bírálta a fennálló viszonyokat, és a változtatást demokratikus irányban kereste. Ez a baloldali ellenzék sem társadalmi összetételében, sem ideológiájában, sem szervezetében nem volt egységes, bár Hitler hatalomra jutása után, majd Magyarországnak a második világháborúból való kilépését keresve történtek kísérletek a baloldal erőinek összefogására.

A rendszer baloldali ellenzékének tényleges erejét, legradikálisabb irányzatát a munkásmozgalom adta, noha maga is megosztott volt. A Tanácsköztársaságot követően önállósult a két munkáspárt, de csak a Szociáldemokrata Párt működhetett legálisan. Emigrációba kényszerült a kommunisták első vezető gárdája (Kun Béla, Landler Jenő), de a centrista és baloldali szociáldemokrata vezetők is, akik a forradalmakban vezető szerepet játszottak (Ágoston Péter, Böhm

Vilmos, Kunfi Zsigmond). A Kommunista Párt az illegalitás és a valóban brutális közigazgatási és rendőrhatósági üldözés, egymást követő nagy veszteségei (ismételt letartóztatások, börtönbüntetések, olyan vezetőinek kivégzése, mint Sallai Imre, Fürst Sándor, Schönherz Zoltán) ellenére képes volt ismét és ismét megújítani sorait, noha számbeli ereje szerény maradt. A belső ellentétek bizonyos fokú lezárása, a nemzetközi mozgalom dogmatizmusának enyhülése, a nácizmus elleni harc kényszere s az így született népfrontos politika segített abban, hogy a kommunisták a hazai viszonyokhoz jobban igazodó programot dolgozzanak ki. Változatlanul a rendszer megdöntését tekintették célnak, de már nem a proletárdiktatúrát szerepeltették közvetlen aktuális feladatként, és jelentőségének megfelelő súlyt adtak a földosztásnak.

A harmincas évek derekától a párt növekvő szerepet játszott a fasizmus elleni szélesebb társadalmi akciókban (Márciusi Front), 1943–44-ben pedig a függetlenségi, ellenállási mozgalom motorja lett. A korszak végén az uralkodó körök is rákényszerültek a kommunistákkal való tárgyalásra, s arra, ha vonakodva is, hogy számottevő politikai tényezőként kezeljék őket. A párt emigráns vezetői mellett (Kun Béla, Rákosi Mátyás, Landler Jenő, Lukács György, Gerő Ernő, Révai József és mások) kiformálódott a hazai vezetőgárda is, vállalva az illegális pártmunka minden kockázatát (Donáth Ferenc, Fehér Lajos, Kádár János, Kállai Gyula, Péter Gábor, Rajk László, Szirmai István).

A Szociáldemokrata Párt a rendszer legális ellenzékének balszárnyát képviselte, noha vezető tisztségeit a forradalmak után engedményekre, megalkuvásra hajló, felkészültségükben, képességeikben az emigrált vezetőknél gyengébb politikusok töltötték be. A Szociáldemokrata Párt erejét az adta, hogy mindvégig szerves kapcsolatban maradt a szakszervezetekkel, ezek taglétszáma pedig a negyedszázad alatt 100 000–150 000 között mozgott. Egyetlen más párt vagy szervezet sem volt képes megközelíteni ezt az erőt. Az illegális kommunisták működési tere elsősorban a szakszervezet, s részben a Szociáldemokrata Párt volt. A Szociáldemokrata Párt a rendszer gyökeres megváltoztatására törekedve sem kívánt forradalmat, 1918–1919 megismétlődését, elhatárolta magát a kommunistáktól, akik viszont a harmincas évek derekáig nem tekintették szövetségesüknek a szociáldemokratákat.

A Szociáldemokrata Pártot legalitása nem védte meg a közigazgatás és a rendőrhatóságok zaklatásaitól, a sztrájkok szervezőit a letartóztatásoktól. A párt folytatta a munkások körében végzett kulturális munkáját, erős sportmozgalma volt. Lapja, a *Népszava*, a számtalan

sajtóper és egyéb zaklatás ellenére 1944 márciusáig megjelent. A második világháború éveiben politikai esemény- és tüntetésszámba mentek a szakszervezeti székházakban rendezett műsoros estek, ahol neves művészek szerepeltek.

A harmincas évektől a Szociáldemokrata Párton belül a Peyer Károly képviselte generáció és mérsékelt vezetők mellett mind nagyobb befolyáshoz jutottak részben fiatalabb, részben következetesebb baloldali politikusok, mint Szakasits Árpád, aki 1939-ben főtitkár lett, Marosán György és mások. Mónus Illés neve sem maradhat említetlen.

A két munkáspártot elválasztó, szembeállító ideológiai, taktikai, személyi ellentétek hosszú ideig megnehezítették az összefogást. Az együttműködés mind erőteljesebbé válása azonban 1944-ben elvezetett a két párt formális szövetségének megkötéséhez, mely a felszabadulás után a központi politikai hatalom alapja lett.

A baloldali ellenzéknek – számbeli gyengeségük ellenére is – jelentős ágát alkották a polgári liberalizmus és demokratizmus képviselői. Helyzetüket és lehetőségeiket nemcsak a magyar polgárság egészének politikai arculata, a két forradalom tapasztalatának értelmezése, hanem más tényezők is befolyásolták. Például az a ki nem heverhető veszteség, amelyet a polgári demokrácia és radikalizmus 1918-as élgárdájának kényszerű emigrációja okozott. De az is, hogy a jobb- és szélsőjobboldali propaganda nemcsak a munkásmozgalmat, hanem a polgári liberalizmust és demokráciát szintén felelőssé tette a forradalmakért, Trianonért. Az antiszemitizmus erőteljesen irányult ellenük.

Nem a magántulajdon rendjének felszámolása, hanem a polgári viszonyok demokratikus vagy legalábbis liberális átalakítása, a magyarországi állapotoknak a nyugat-európai polgári demokráciákéhoz való közelítése volt a célja a Nemzeti Demokrata Pártnak, melyet Vázsonyi Vilmos, majd halála után fia, Vázsonyi János vezetett; a Kossuth Pártnak, amelynek élén Nagy Vince, Vámbéry Rusztem, Rupert Rezső állt, s végül Rassay Károly több nevet viselő pártjának, mely közülük a legjelentősebb szerephez jutott, s 1935-től mint Polgári Szabadság Párt mind közelebb került Bethlenhez majd Kállayhoz.

E pártok legfőbb érdeme az volt, hogy következetesen küzdöttek az emberi és állampolgári egyenjogúságért, szembeszálltak minden diktatórikus törekvéssel, minden jogfosztással. Az *Esti Kurir*, az *Újság*, a *Világ*, a *Magyar Hírlap* hirdették – többek között – e felfogást.

A harmincas években a baloldal új erőkkel, új irányzatokkal gyarapodott, amelyek elsősorban az agrárnépesség, a parasztság, a föld-

telenek érdekeit képviselték, és a nemzeti problémákra keresték a választ. Az 1930 óta létező Független Kisgazdapárt mellett 1939-ben megalakult a Nemzeti Parasztpárt, amelynek igen sok tagja közel állt a munkásmozgalomhoz, a Kommunista Párthoz. E két párt vezetői-tagjai a második világháború alatt és közülük többen utána is szerepet játszottak a közéletben (Bajcsy-Zsilinszky Endre, Eckhardt Tibor, Nagy Ferenc, Tildy Zoltán, Dobi István, Kovács Imre, Varga Béla).

A közgondolkodás formálásához, a rendszerrel szembeni ellenzékiség erősítéséhez rendkívüli mértékben hozzájárultak a falukutatók, a népi írók (Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kodolányi János, Németh László, Szabó Zoltán, Veres Péter és mások) művei. Hatásuk oly mély volt, hogy máig nyomon követhető. Az írók fogékonysága a szociális problémák iránt és a Gömbös reformjaihoz fűzött illúziók indították Zilahy Lajost 1936 áprilisában Új Szellemi Front meghirdetésére. A kezdeményezést támogató, túlnyomólag népi írók azonban nagyon rövid idő alatt felismerték, hogy Gömbös céljai merőben különböznek az övéiktől.

1937. március 15-én az új baloldal – egy ideig a kommunisták erőteljes támogatásával – megszervezte a Márciusi Frontot, és 1848-ra emlékezve, 12 pontba foglalta politikai, szociális és nemzeti követeléseit. Ezekben azonban bizonyos nacionalista, város- és munkáselleneS, valamint antiszemita felhangok is megcsendültek. Ez nagymértékben akadályozta, hogy a Márciusi Front az egész baloldali ellenzék szervezetévé váljon. A Szociáldemokrata Párt és a polgári liberális pártok sokkal nagyobb hangsúlyt adtak a politikai demokrácia általános programjának, mint a falukutatók, népi írók és követőik.

1941-ben a Szociáldemokrata Párt napilapja, a *Népszava* karácsonyi száma, amelyben a náci- és németellenes polgárok, szociáldemokraták és kommunisták (Benedek Marcell, Szekfű Gyula, Szakasits Árpád, Kállai Gyula stb.) írásai együtt jelentek meg, tanúsította az ellenzék táborának kiszélesedését. Ilyen szélesebb összefogás teremtette meg 1942-ben a Történelmi Emlékbizottságot.

A második világháború alatt, s főleg annak második szakaszában, a baloldali ellenzék egyre növekvő szerephez jutott. Tiltakozott Magyarország hadba lépése ellen, majd erőteljesen sürgette és támogatta a kiugrást, a német szövetséggel való szakítást. 1943-ban a Független Kisgazdapárt szövetséget kötött az SZDP-vel. A kommunisták legális pártot alapítottak Békepárt néven, s 1944-ben létrejött a szociáldemokraták és kommunisták szövetsége is. A baloldali ellenzék szervezte az ellenállást a német megszállók és a harcot a nyilas ura-

Összejövetel Balatonszárszón, 1943 nyarán. Veres Péter beszédet tart

lom ellen. 1944 májusában megalakította a Magyar Frontot, később a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságát. Ezekben Bajcsy-Zsilinszky Endre, Tartsay Vilmos, Kiss János, Pálffy György, Sólyom László, Fehér Lajos, Markos György és mások életük kockáztatásával szervezték az ellenállást. A Nobel-díjas tudós, Szent-Györgyi Albert és a körülötte tömörülő polgárok szintén csatlakoztak az ellenállási mozgalomhoz, és készültek a fegyveres harcra is. 1944–45-ben a magyar ellenállás fegyveres csoportjai részt vettek a németek és nyilasok kiűzésében.

Mindez s az említetlenül maradt ellenzéki csoportok, az ellenállási mozgalom és a fegyveres harc számos ténye, az áldozatok és mártírok, akik életüket adták az új Magyarországért, annak bizonyítéka, hogy a magyar társadalomban megvoltak, illetve kialakultak azok az irányzatok és erők, amelyek valóban demokratizálást kívántak.

Az antifasiszta, baloldali ellenzék ennek ellenére sem tudott olyan átütő hatást gyakorolni, hogy az a társadalom döntő többségét mozgósította és maga mögé állíthatta volna. Az ellenzék még 1944-ben sem volt egységes. A politikai demokrácia polgári programjában a falu helyzete, az agrárprobléma nem szerepelt súlyának megfelelően, míg viszont az ellenzék más részénél az erős szociális érzékeny-

ség könnyen érintkezett jobboldali törekvésekkel, a nemzeti függetlenség ügye gyakorta összecsengett nacionalista nézetekkel, a Dunamedencei magyar vezető szerep visszaállításának eszméjével. Az ellentétek mélyén az a kérdés állt, milyen legyen a háború utáni Magyarország? A baloldali ellenzék egésze mindenképpen rendszerváltozást akart, de csupán egy kisebb része kívánta e változást a polgári magántulajdon rendjének megszüntetéséig, szocialista jellegű átalakításig elvinni. Mint Európában mindenütt, Magyarországon is csak akkor bontakozott ki tényleges és fegyveres ellenállás, amikor az ország német megszállás alá került. Magyarországon ennek a fegyveres ellenállásnak a megszervezésére rendkívül rövid idő állt rendelkezésre, hiszen a hadiesemények alakulása következtében 1944 szeptemberében a szovjet hadsereg már Magyarország földjére lépett. A még kellően meg nem szervezett és részben megosztott baloldal nem tudott olyan erőt felmutatni, amely képes lett volna szembeszállni a rendszer vezetőgárdájával, a németbarát felső katonai vezetéssel, a még mindig hatalmas túlerővel rendelkező német hadsereggel, és így megakadályozni a nyilasok hatalomátvételét.

Gazdaság és társadalom a két háború között

1918 után az ország nyersanyagbázisának tekintélyes részét elvesztette, ipari szerkezete torzabbá vált, a nemzetgazdaság az addiginál jóval szorosabb függésbe került a világgazdaságtól, a külkereskedelem meghatározó szerepű lett. A szomszédos országokkal való gazdasági kapcsolatok kiépítését a békeszerződés intézményesen nem rendezte, utóbb pedig politikai tényezők akadályozták. Létkérdéssé vált a mezőgazdasági termékek külföldi piacának biztosítása; ilyen piac a Duna-medence országai számára Németországban nyílt. A magyar kivitel legjelentősebb felvevője fokozatosan Németország lett; a külkereskedelem fele 1938-ban vele bonyolódott.

Az önálló nemzetgazdaság kiépítése kezdetben Magyarországon is felerősítette az elzárkózást és a protekcionizmusra való törekvést, az ország új feltételei pedig megkívánták az erőteljes iparpártolást. Ez utóbbi következtében a nagytőke szerepe és befolyása az uralkodó osztályok szövetségében nagyobb lett, mint korábban volt. A Gyáriparosok Országos Szövetsége, a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete, de az Országos Magyar Gazdasági Egyesület úgyszintén döntő befolyással rendelkezett a gazdaságpolitika alakításában. Az

1920-as évtized végére az ipar termelése elérte, illetve a legkedvezőbb időpontban 12%-kal meghaladta az 1913. évi szintet, az európai növekedési átlag azonban ennek több mint kétszerese volt.

A legdinamikusabb a fejlődés a könnyűiparban: a textilipari munkások száma ötszörösére nőtt, az élelmiszeriparon belül a konzervipar a világpiacon is versenyképes ágazattá fejlődött. Olyan új iparágakat indítottak be, vagy modernizáltak régieket, amelyekben a magyar szellemi tőkét és munkát jól lehetett kamatoztatni. Már a húszas években megindult az ásványolaj és a bauxit kitermelése a Dunántúlon, majd német közreműködéssel az alumíniumipar; megháromszorozódott a villamosenergia-termelés. A Diesel-rendszerű vasúti motorkocsikkal, a sínautóval az amerikai piacra is sikerült betörni. A modern, gyorsan fejlődő iparágak közé tartozott a vegyipar (Péti Nitrogén Művek), a gyógyszergyártás (Chinoin, Richter Gedeon Gyár). Kimagasló eredmények születtek az elektrotechnika terén. Ilyenek voltak Bláthy Ottó árammérője, az Egyesült Izzólámpagyár kriptonégői, az Orion rádiókészülékei. Asbóth Oszkár helikopterét, Jendrassik György gázturbináját a hazai ipar és technika általános színvonala miatt nem tudták itthon hasznosítani.

A két háború között szerény mértékben emelkedett az iparosodottság mértéke, a magyar ipar termelése az európai átlagnak csupán 43%-át érte el. Az ipari termelés negyedrésze kisipari volt.

Egy magyar világmárka

Aratók ebédje a negyvenes évek elején

A mezőgazdaságban a termőterület 60%-át szántóföld tette ki, s bár a belterjes művelés terjedt, a terméseredmények is javultak, a tőke- és hitelhiány nem tett lehetővé komoly fejlesztést. 1938-ban csupán hétezer traktor volt az országban, az állatállomány 1938-ban nem érte el az 1925. évi szintet. A mezőgazdaság fejlődése Kelet-Közép-Európában erőteljesebb volt, mint Magyarországon. Számos ok miatt (az első világháborút követő gazdasági krízis, az 1929–33-as válság, a lakosság tömegeinek viszonylag alacsony életszínvonala) a belső felvevő piac nem szélesedett a kívánatos mértékben.

A vasútvonal sűrűségét tekintve az ország Európában a hetedik helyen állt, Hegyeshalom és Budapest között Kandó Kálmán villanymozdonyai jártak, megindult a polgári légiközlekedés, a Ferihegyi repülőtér Közép-Európában a legnagyobbnak számított.

Egészében véve a gazdaság fejlődési üteme a dualizmus korihoz mérten lelassult. A nemzeti jövedelem termelésében 1920–1941 között az ipar részesedése mégis 30%-ról 36%-ra emelkedett, míg Ausztriában meghaladta az 50%-ot, a balkáni országokban viszont csupán 20-25%-ot tett ki. Az ország agrárjellege csökkent tehát. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem azonban 1937–38-ban csak 120 USA dollárt

ért el, ami mindössze az európai átlag felét, a fejlettebb nyugati országok egyharmadát-egynegyedét tette ki. Mindez a gyengén közepes fejlettségű országok közé sorolta Magyarországot.

Trianon következtében a társadalom szerkezete is változott, s ezt a következő negyedszázad fejlődése megerősítette. Magasabb lett az iparból, kereskedelemből, közlekedésből élők aránya, csökkent a mezőgazdasági népességé, amely azonban még így is a lakosságnak csaknem felét tette ki. Az alkalmazotti, tisztviselői rétegek számbelileg megnőttek, részben az egykori birodalom örökségeként, az elcsatolt területekről áttelepülők nagy száma, részben a bürokrácia burjánzása miatt. A tisztviselők körülbelül egyharmada az állam, a közigazgatás szolgálatában állt.

A társadalom szerkezete olyan piramishoz hasonlított, amelynek csúcsát valamivel több mint ötszáz arisztokrata, nagybirtokos (Zichy, Pallavicini, Festetics, Esterházy stb.) és kb. ötven finánctőkés (Chorin, Kornfeld, Perényi, Vida, Weiss stb.) család foglalta el.

A középosztály karakterét a középbirtokosok, főtisztviselők, magas rangú katonatisztek valamivel több mint 12 ezer családja adta meg. A nagybirtokossághoz mérten gyengébb anyagi helyzetüket az ellensúlyozta, hogy az államapparátusban, a megyei közigazgatásban vezető szerepet játszottak, a hadsereg irányításában kulcspozíciókat foglaltak el, a kor politikusai jórészt közülük kerültek ki. A valamikori dzsentri állami tisztviselők, katonatisztek és a gazdag parasztságból, iparosságból felemelkedett és hozzájuk asszimilálódott elemek mereven őrizték az úri életforma külsőségeit, nem kis részük a fajvédő gondolat, a szélsőjobboldali törekvések támogatója, a németbarát politika szorgalmazója volt.

A nagypolgári életszínvonalon élő városi középtőkés családok száma nagyjában azonos volt a középbirtokos, vezető köztisztviselő rétegével. A városi középtőkések anyagi helyzete messze felülmúlta társadalmi tekintélyüket és közéleti befolyásukat. A rendszer támogatói voltak, de – nem utolsósorban a zsidó származásúak magas aránya miatt – elutasították a szélsőjobboldali nézeteket, míg a liberális ellenzéki pártok számíthattak bizonyos támogatásukra.

A városi kispolgárság heterogén tömegében a „független egzisztenciákat" a mintegy 300-350 ezer kisiparos, kiskereskedő, fuvarozó tette ki. Több mint 60%-uk azonban segéd nélkül dolgozott, így függetlenségük valójában illuzórikus, a kispolgári életnívó inkább ideál, semmint valóság volt számukra. A kistisztviselők, alkalmazottak, a fegyveres testületek altiszti rangú tagjai nagyrészt szintén szerény körülmények között, de a havi fix fizetés és a nyugdíj biztonságában éltek.

A két háború közötti korszak új jelensége volt a kvalifikált szak- és a szabad foglalkozású értelmiség létszámának gyors növekedése. A technikai fejlődés, az oktatási és egészségügyi politika, a civilizációs igények egyre több pedagógus, mérnök, orvos munkáját kívánták meg. Az értelmiségen belüli szociális feszültségek és ellentétek kiéleződése szintén e korszak jellemzője. Az 1920-as és 1930-as évtized fordulóján súlyos gonddá nőtt az állástalan diplomások megszaporodása. A létbizonytalanság fogékonnyá tette egyes csoportjait a jobboldali radikalizmus iránt, és felerősítette körükben az antiszemitizmust. A hazai polgári fejlődés sajátosságai és a rendszer politikája következtében a zsidó származású értelmiségiek elsősorban a szabad foglalkozású pályákon helyezkedtek és helyezkedhettek el. Az „őrségváltás" nem csupán a keresztény értelmiség, hanem az egész keresztény középosztály igénye volt, s a szélsőjobboldali mozgalmak és pártok egyik politikai jelszava lett.

Már a csúcson is, a középosztályon, a középrétegeken belül azonban még inkább kitűnt a társadalom kettős tagolódása: a „történelmi", a „tradicionális" rétegek és a tőkés fejlődéshez kötődő csoportok jelenléte és elkülönülése. Ebben az elkülönülésben fontos szerepet játszott, hogy utóbbiak között magas volt a zsidó származásúak aránya. De ugyanúgy az a mentalitás is, amelyben a jólmenő iparos, tőkés, kereskedő társadalmi presztízse nem vetekedett a vele azonos vagy akár alacsonyabb gazdasági szinten álló birtokos, tisztviselő tekintélyével. A kor értékrendszere magasabbra becsülte a származást, a társadalmi állást, mint azt a jövedelmet, amely ipari, kereskedelmi tevékenységből, vagy éppen fizikai munkából származott, ha az nem párosult úri tradíciókkal. 1918 előtt az „úri magyar" társadalomba a belépőjegyet a gimnáziumi érettségi s főleg a tiszti kardbojt adta. 1918 után azonban egyre többen és a korábbinál szélesebb társadalmi körből szerezték meg az érettségi bizonyítványt, aminek következtében értéke is devalválódott, s önmagában véve nem volt elegendő; csekély mértékben nőtt a tisztikarba bekerültek köre is. Lassan és csak kis mértékben tágult az „úri magyar" társadalom határa.

A piramist tartó alapzatot részben a városi proletariátus alkotta, amelynek száma meghaladta az egymilliót, nagy tömegét a bányászok, és főként az ipari munkások adták, részben pedig a parasztság. A paraszti társadalmon belül a legmódosabb mintegy félszázezer családdal szemben a kisbirtokosok kb. 300 ezer, a törpebirtokkal rendelkezők 200 ezer családja állt, míg a mezőgazdasági cselédek, valamint munkások 780 ezer családja adta az agrárszegénység tömegét.

A magyar társadalom egészében a két háború között is tovább él-

tek bizonyos feudális maradványok. Az arisztokrácia társadalmi tekintélye felülmúlta minden más rétegét, a polgárosodás folyamata lassan haladt előre, s csak lassan jutott el a parasztsághoz. A származás, a cím, a rang fontosabb volt, mint az egyéni teljesítmény és siker. A köszönésben, a megszólításban éppen úgy, mint az élet más területein, kasztszerű megkülönböztetések érvényesültek. A forradalmak után a tekintélyelvet az állam, az oktatás, az erkölcsnevelés, az egyházak is erősíteni igyekeztek.

Túlságosan merev volt a magyar társadalom szerkezete, hiányzott belőle a társadalmi mobilitás, a felemelkedés tágabb lehetősége. A módosabb parasztok fiai bekerülhettek a köz- és államigazgatásba, mezőgazdasági akadémiát, egyetemet végezhettek, a kisparasztok fiai tanítói, papi pályán vagy iparosként léphettek előre, a szegényebbeknek az állami nyugdíjjal járó postai, államvasúti alkalmazás, a csendőri és rendőri szolgálat kínált emelkedést. Az agrárszegénység a városokba és a fővárosba áramolva szakképzetlen, jobb esetben betanított ipari munkásként, házmesterként, szolga, küldönc állást betöltve ért el emelkedést. Az értelmiségen belül azonban kiformálódott egy igen értékes, bár nem túl népes csoport, amely paraszti sorból emelkedett ki.

Továbbra is fennmaradt tehát a magyar társadalom kettős struktúrája. S ha a szerkezet egészében véve tovább polgárosodott is, eszmei, politikai téren és a gondolkodásmódban rendkívül kiéleződött a hagyományos nemzeti és polgári társadalomelemek közötti ellentét.

Az életmód változása

A különböző társadalmi rétegek életkörülményeit szükségszerűen az határozta meg, milyen munkával s mennyi jövedelemre tettek szert, sőt, hogy egyáltalán volt-e munkalehetősége? Hiszen a munkanélküliség nemcsak az ipari munkásságot sújtotta, hanem a középosztályhoz tartozó értelmiségi, tisztviselő rétegeket is. A munkásság teljes foglalkoztatását csak a második világháború által teremtett hadikonjunktúra idején sikerült elérni. A középosztály állástalanjainak gondját a visszacsatolt területek új hivatalnoki helyei, a katonai behívások és a diszkriminációs zsidó törvények „oldották meg."

A munkaidő az iparban 8–12 óra között mozgott, de a gépesítés, a villamosítás javított – főleg a nagyipari – munkakörülményeken. A mezőgazdaságban azonban szinte kizárólag csak a cséplést végez-

ték géppel, a munkaidő jórészt a nap járásához igazodott. A minisztériumok, hivatalok tisztviselői általában délelőtt 9-től 2-ig dolgoztak, esetleg a délutáni órákban is ügyeletet tartottak.

1941-ben az ország lakosságának csaknem 40%-a már városokban, 71%-a villanyárammal ellátott helységekben élt. Az urbanizáció azonban nagyon egyenetlen maradt. Budapest lakossága több mint egymillióra nőtt, de a fővárost követő legnagyobb városoké csupán százezer fő körül mozgott. Budapesten 1930 és 1941 között 46 ezer lakást építettek, köztük egy sor ún. városi kislakást (Budaörsi út, Mester utca, Bécsi út stb.), és néhány nagyüzem gyári kolóniát hozott létre (Magyar Államvasutak, Ganz-MÁVAG). Az egyszobás lakások, melyeknek zöméből hiányzott még a fürdőszoba, a munkások, kisemberek számára készültek. Jó polgári lakásnak a háromszobás számított. Ezek egy része Budapesten már a Bauhaus építészeti stílusát viselő házakban volt található. De nem tűntek el az első világháború után megnyílt s egykori Habsburg főhercegnőkről elnevezett szükséglakás-telepek (Auguszta-, Zita-, Mária Valéria-telep Budapesten).

A középosztályhoz tartozó nem főtisztviselők 200–400 pengős havi fizetése ideálnak számított a harmincas években. Az 1930-as években megállapították az ipari munkások minimális bérét, bevezették a 48 órás munkahetet, ami azonban csak a második világháborúig maradt érvényben. A gyári munkások átlagos havi bére mindemellett csupán 100 pengő körül mozgott, s ezt sem mindenki tudta elérni; a mezőgazdasági munkásság ennyit sem keresett, s bérének nagyobb részét természetben kapta. A kisparaszt átlagosan és holdanként 100 pengő jövedelemmel számolhatott.

A társadalombiztosítás 1930-ban már egymillió lakosra terjedt ki, néhány új kórház épült a megyeszékhelyeken s Budapesten. Az orvosok száma – a lakosság számát tekintve – európai színvonalat ért el, de a valóságos orvosi ellátás, főleg a falvakban alig javult.

A közoktatási program, az iskolaépítés eredményeként – összefüggésben az életviszonyok kétségtelen, bár egyenetlen fejlődésével – az írástudatlanság az 1914-eshez mérten felére-harmadára csökkent, az egyetemi hallgatók száma pedig megkétszereződött.

A mindennapi élet feltételei jóval kedvezőbbek voltak a városokban, mint a falvakban. Vezetékes víz csak 25 városban, s Budapest kivételével ott is főleg a belső részeken volt. Budapesten, Miskolcon, Debrecenben, Pécsett villamosok közlekedtek, a fővárosban szaporodott az autóbuszjáratok száma, 1928-ban helyezték üzembe az első közlekedésirányító lámpát. A konflis, a fiáker még nem szorult ki a városi közlekedésből, noha mind több taxi járta – főleg Budapesten

Az első közlekedési lámpa Budapesten

– az utcákat, ám ezeket csak a jobbmódúak vették igénybe. A személyautó ritkaságnak, luxusnak számított, hiszen 1930-ban csak valamivel több mint 13 ezer volt az országban. Nagymértékben nőtt viszont a főleg falun, vidéken nélkülözhetetlen kerékpár- és motorkerékpár-tulajdonosok száma. Nagy divat volt az oldalkocsis motorkerékpár, amely akkor a mai családi kisautót helyettesítette.

Az öltözködési szokások, a divat változása az emberek külső megjelenését is átalakította az 1918 előttihez mérten. Ez kevésbé mutatkozott a férfiaknál, noha elhagyták a kemény inggallért, és a konzervatív polgári öltöny mellett fokozatosan hódított a sportos öltözet. A hölgyek körében a divat kényszerűen igazodott ahhoz, hogy nők ezrei dolgoztak gyárakban, üzletekben, irodákban, s ez az öltözködést szükségszerűen átalakította. Falun ugyan még őrizték a régi népi viseletet, a városi nők azonban nem hordtak többé hosszú szoknyát és fűzőt, a ruhák szabása egyszerűbb lett, hiszen kezdetben az anyag is kevés volt. A fiatal konfekcióipar is hozzájárult ahhoz, hogy a női ruhák szabása, formája „uniformizálódjon". A hosszú szoknyával együtt eltűnt a hosszú haj is, átadva helyét kezdetben

A harmincas évek divatja

egészen fiús (eton-frizura), majd utóbb egy új találmány révén tartós hullámmal előállított frizurának.

A szükséges vásárlásokat a városokban már mind több szaküzletben bonyolíthatták le. A harmincas évek második felére a Meinl cég kávé, tea és csemege üzlethálózata – budapesti 33 fiókja mellett – 22 városra és községre terjedt ki, Del-Ka cipőszaküzletek a fővárosban és 14 vidéki városban működtek. 1926-ban Budapesten megnyílt az első valóban nagy és modern áruház, a Corvin, amely felülmúlta a Párizsi Nagyáruházat. A vásárlók a földszintről mozgólépcsőn juthattak fel az emeletekre. Budapest üzlethálózatának sűrűsége nem maradt el Berlin, München vagy Bécs mögött, a kereskedelem bázisát azonban még a kis boltok, fűszeresek, vidéken szatócsok tömege adta. A kereskedelem jelentősebb szakosodása a vidéken a harmincas években indult meg.

A szórakozásnak, pihenésnek új formái, intézményei jelentek meg, illetve a régiek széles társadalmi méretekben terjedtek el. 1922 karácsonyára megnyílt a fővárosi Operett Színház, 1925. december 1-én megkezdte adásait a Magyar Rádió. Ekkor tízezer lakosra még csu-

Kabos Gyula és Kiss Manyi

pán 21 rádiókészülék jutott, 1938-ban viszont már 462. 1931-től a Hunnia filmgyár már hangosfilmeket gyártott, a városokban, nagyobb helységekben felépültek a filmszínházak, a mozik. Terjedt a „gramofon" (lemezjátszó), igaz, főleg módosabb polgári körökben. A sport és a turisztika a két háború között vált tömegessé. A tenisz, a vívás, a vitorlázás, a „fehér sportok" ugyan „úri emberek" passziói maradtak, de az úszás, a turisztika, a futball bárki számára elérhető volt. A sportteljesítmény – elsősorban a szegényebb rétegek számára – a társadalmi felemelkedés egyik lehetséges módját is kínálta. A virágzó sportegyesületek a társadalmi és részben politikai elkülönülést is kifejezték. A nevesebb futballcsapatok körül ekkor kialakult lelkes szurkológárdák is különböztek egymástól. Exkluzív keresztény középosztályi jellege volt a különböző egyetemi sportegyesületeknek, a Ferencvárosi Torna Club (FTC) kispolgári, félproletár hívekre támaszkodott, akiknek egy része jobboldali nézetekkel rokonszenvezett, a Magyar Testgyakorlók Köre (MTK) – betiltásáig – polgári és részben zsidó körök támogatását élvezte. Az SZDP a két háború között építette ki sportmozgalmát, amelybe munkások, alkalmazottak,

értelmiségiek egyaránt bekapcsolódtak. A sport és a turisztika a mozgalmi élet, az illegális találkozók fedezéséül is szolgált. A Természetbarátok Turista Egyesülete jellegét a szociáldemokraták, kommunisták, szabadkőművesek határozták meg.

Budapest ekkor lett fürdőváros: megnyílt a margitszigeti Palatinus, a Széchenyi fürdő, a Gellértben a hullámfürdő. Az ország sportuszodáinak 90%-a (a Nemzeti Sportuszoda is) a második világháború előtt épült.

Terjedt az az új szokás, főleg a középosztály köreiben, hogy a szabadságot a lakóhelytől távol, nyaralással töltsék el, s nemcsak az ország határain kívülre utazva, hanem itthon. A Balaton vidékén a húszas években lendült fel a parcellázás, s egymás után épültek ki a divatossá vált fürdőhelyek, ami kedvezően hatott a helyi kisiparra, kiskereskedelemre, a munkaerőpiacra. Siófok, Lelle, Füred, Tihany azonban szinte más-más társadalmi rétegek üdülőhelyévé vált. Az 1920-as évek elején még csupán 50 ezer üdülőt vettek számba, az 1930-as évek végén viszont már 200 ezret.

A városi élet elképzelhetetlen volt kávéházak nélkül, amelyek gyakran az irodalmi élet, a politikai viták színhelyei lettek. Az úri kaszinók mellett iparoskörök és egyletek, munkásotthonok működtek, falun az olvasókörök, legény- és leányegyletek teremtettek eleven társadalmi, közösségi életet.

A legnagyobb szórakozás a foci. Az Ambrosiana–Újpest mérkőzés 1930-ban

Az újságolvasás is ekkor kezdett tömeges méreteket ölteni. Százával jelentek meg – legalábbis 1938-ig – a napi- és képeslapok, folyóiratok *(8 Órai Újság, Friss Újság, Esti Kurir, Tolnai Világlapja* stb.). Ha a *Színházi Élet* képei, hírei miatt minden társadalmi körben népszerű volt is, a *Magyar Úri Asszonyok Lapját* a középosztály tagjai vásárolták.

A harmincas évektől az életviszonyok javulásának, a modernizálódásnak kétségtelen jelei mutatkoztak. Ezeknek értékét azonban lerontotta, kifutási lehetőségét elvágta Magyarország hadba lépése s annak sokrétű gazdasági következménye (a pénz fokozódó elértéktelenedése, a növekvő áru- és élelmiszerhiány). A divat uniformizáló hatása, a mozi, a mindenkihez egyformán szóló rádió és sok más, az életviszonyokat közelítő tényező hatása ellenére a társadalom tagolódása, az egyes rétegek közötti választóvonalak továbbra is meglehetős merevséggel tartották magukat.

Emigrációs hullámok

A magyar szellemi-tudományos életet, a demokratikus, szocialista eszmék képviseletét, az értékes magyar munkaerőt többszörös súlyos veszteség érte a két háború között a különböző időpontok emigrációs hullámai következtében.

A forradalmak leverése, a Horthy-rendszer berendezkedését kísérő terror, majd a megszilárdult konzervatív-jobboldali politikai viszonyok éppúgy motiválták a kivándorlást, mint az, hogy a kortársak nagy része kilátástalannak látta az ország helyzetét, és így saját jövőjét is, hogy a gazdasági viszonyok, az elszabadult infláció, a tartós és nagy munkanélküliség a húszas évek elején valóban komorrá festették a jövőt. Éppen ezért nemcsak azok vettek kezükbe vándorbotot, akik a forradalmakban kisebb-nagyobb szerepet játszottak, a polgári demokrácia vagy a szocializmus elkötelezettjei voltak, hanem pályájuk elején álló értelmiségiek, szakmunkások, kisbirtokosok, földtelenek is – gazdasági, megélhetési meggondolásokból.

A belgiumi és franciaországi bányák (Pas de Calais, Lens stb.), Párizs külvárosainak (Billancourt, Boulogne sur Seine) nagyipari üzemei sok ezer magyar bányásznak, ipari munkásnak adtak kenyeret. A beilleszkedés nehézségei, az érdekvédelem, a demokratikus meggyőződés hívták életre Párizsban az Emberi Jogok Ligájának magyar szervezetét a húszas évek elején. Ennek elnöki tisztét éveken át Károlyi Mihály, illetve Andrássy Katinka töltötte be, létrehozásá-

ban és életben tartásában pedig nagy munkát vállalt magára Bóta Ernő, akit szintén az 1919 őszén kialakult ellenforradalmi rendszer kényszerített kivándorlásra.

A dualizmus korszakával szemben ekkor a kivándorlás jellegét a politikai emigráció adta meg, amely nemcsak néhány kiváló vezető egyéniségből állt, de számbelileg is tekintélyes volt, hiszen kommunistákat, szociáldemokratákat, polgári demokratákat és radikálisokat egyaránt magában foglalt. Míg 1918 előtt a magyar kivándorlás főleg Amerikába irányult, azt követően 1938-ig a politikai emigránsok túlnyomó része Európában maradt, a gazdasági okokból kivándoroltakból azonban csaknem 30 ezret a húszas években is az Egyesült Államok fogadott be. Egészen új vonása volt az emigrációnak az, hogy a Szovjetunió szintén befogadó ország lett.

A leginkább üldözött kommunisták, a Tanácsköztársaság tisztségviselői túlnyomólag a Szovjetunióban találtak menedéket. Varga Jenő közgazdász ott lett nemzetközileg elismert gazdasági szakemberré; Kun Béla, Lukács György, Zalka Máté és mások a III. Internacionálé keretében a nemzetközi kommunista mozgalom különböző posztjain kaptak tisztséget. A magyar kommunistáknak a Szovjetunióba került csoportja, köztük Rákosi Mátyás, Nagy Imre, Révai József, Vas Zoltán és sok társuk a második világháború alatt a magyar hadifoglyok antifasiszta szervezésében, s azután a felszabadult ország életében jutott különleges szerephez.

A magyarországi politikai viszonyok, alkotóképességük kibontakoztatásának kilátástalansága vitték a határokon túlra a magyar társadalom- és természettudósok egész generációját már 1919-től kezdve. Mannheim Károly, Polányi Károly a szociológia, Hauser Arnold az esztétika és művészetelmélet, Dienes Pál a matematika, Neumann János a számelmélet és a számítógép, Szilárd Leó, Teller Ede, Wigner Jenő, Kármán Tódor egy új tudományág, az atomfizika terén alkottak kiemelkedőt. Az angol és az egyetemes filmtörténetet a Korda fivérek, főleg Sándor nélkül, a filmesztétikát Balázs Béla munkássága nélkül aligha lehet megírni. Századunk jellegzetes építészeti-képzőművészeti irányzatának, a Németországban kivirágzott Bauhausnak olyan nemzetközi hírű magyar alkotói és képviselői voltak, mint Breuer Marcell, Moholy-Nagy László. Ferenczy Béni, Bortnyik Sándor, Kernstok Károly, Nemes Lampért József, Uitz Béla, a magyar képzőművészet jelesei, szintén rövidebb-hosszabb ideig külföldi tartózkodásra kényszerültek. Hasonlóképpen Molnár Ferenc, a nagy sikerű színpadi szerző.

Az első emigrációs központ Bécs lett, sokan itt kezdték meg tanulmányaikat, hogy azután többségükben a weimari Németország egye-

Károlyi Mihály az emigrációban mellette Charlie Chaplin

temein szerezzenek diplomát, vagy művészi törekvéseiket az akkor pezsgő és a világ élvonalában járó német művészeti élet keretei között valósítsák meg. De az út innen is tovább vezetett: Franciaországba, Olaszországba, majd ahogyan 1933 után a nácizmus befolyása terjedt s a háború megindult, a Harmadik Birodalom pedig Európa mind nagyobb részét igázta le, a magyar emigránsok Angliába és az Egyesült Államokba kényszerültek továbbvándorolni; voltak, akik szakmai teljesítményük alapján kaptak meghívást.

A harmincas évek végén, amikor Németország már bekebelezte Ausztriát, Magyarországon pedig meghozták az első zsidóellenes törvényt, új emigrációs hullám indult meg, most már főleg a nagyobb biztonságot ígérő tengerentúlra, az Egyesült Államokba és Dél-Amerikába, kisebb részben Angliába. 1940-ben New Yorkba vándorolt ki Bartók Béla és családja. Bartók szigorú és magas mércéjű művészeti és erkölcsi elvei nem engedték, hogy akárcsak puszta jelenlétével részesévé váljék az emberi értékek olyan devalválásának

és pusztításának, amely akkor már erőteljesen folyt. Az ő tiltakozása az emigráns sors vállalása volt.

A kényszerítő körülmények folytán szerzett magának külföldön világhírnevet többek között Solti György karmester, míg más művészeti ágak kivándorlói, akiknek pályája-hivatása a magyar nyelvhez kötődött, a befogadó országban csak tengődtek, mint a magyar filmek népszerű sztárja, Kabos Gyula is.

Az Egyesült Államok Oberlin városában (Ohio) élő Jászi Oszkár, a magyar emigráció kétségtelen szellemi doyenje, ezekben az években hihetetlenül sokat tett azért, hogy tekintélyét, kiterjedt kapcsolatait felhasználva, a szigorú bevándorlási kvótarendszer ellenére beutazási engedélyt szerezzen a magyar politikai menekülteknek.

Közép- és Kelet-Európa országaiból a két háború között sokan vándoroltak ki gazdagabb, jobb megélhetést nyújtó államokba, majd pedig a nácizmus elől menekültek. Magyarország volt azonban az egyetlen ország, amelynek már 1919-től létezett igen tekintélyes politikai emigrációja. Ennek elismert vezetője kezdettől Károlyi Mihály volt, aki körül először Franciaországban, majd Angliában tömörült a demokratikus magyar emigráció. Károlyi hozta létre az Angliai Magyar Tanácsot azzal a céllal, hogy segítse a demokratikus Magyarország megteremtését. Károlyi kész volt emigráns kormány alakítására a második világháború éveiben, kísérletet tett arra, hogy a Szovjetunióban hadifogságba került magyar katonákból a náci-német hadsereg ellen harcoló alakulatot szervezzen. A szövetségesek azonban

Lukács György feleségével egy Moszkva környéki kiránduláson

Emigránsok. Kassák Lajos kollázsa (1929)

politikai és hadi érdekeik miatt egyikhez sem adtak engedélyt. Előállt tehát az a különös helyzet, hogy egyedül a magyar politikai emigráció nem kapta meg azokat a lehetőségeket, amelyekkel a csehszlovák vagy lengyel emigráció élhetett.

A magyar politikai emigráció tagjait sok kérdés megosztotta, abban azonban egységesek voltak, hogy igyekeztek megismertetni a világ közvéleményével a Horthy-rendszer antidemokratizmusát, a második világháború alatt pedig Magyarországnak a háborúból való kilépéséért, egy új, demokratikus Magyarország megteremtéséért küzdöttek, és igyekeztek előmozdítani a Duna menti népek megbékélését. Sokan közülük fegyverrel harcoltak a nácik ellen: magyarok nemcsak a szovjet Vörös Hadsereg katonái, a partizánok között, de az amerikai hadseregben, De Gaulle Afrikában partra szállt egységében, a franciaországi partizánok között is voltak, és sokan életüket áldozták e harcokban.

Az életkorát, társadalmi helyzetét, politikai felfogását tekintve egyaránt sokrétű magyar emigráció tagjainak túlnyomó része új hazájában is megőrizte anyanyelvét, kultúráját, s az óhazához kötődő szálait nem tépte szét még akkor sem, ha szemben is állt annak politikai rendszerével.

A sok tekintetben kedvezőtlen viszonyok és a kényszerű emigráció okozta érvágások ellenére a hazai szellemi és kulturális élet rendkívül gazdag, sokoldalú és színes volt. Egyidejűleg több generáció alkotott, egymástól eltérő művészeti törekvések érvényesültek; a kulturális élet legkiemelkedőbb alakjainak igen különböző társadalmi kötődése és élménye hatott a művekre és a közéletiségről vallott nézeteikre; az egyes művészeti ágakban sokféle műfajt műveltek. Az európai szellemi áramlatokkal nem szakadtak meg a kapcsolatok, azokat a hazaiak is gazdagították. Ugyanakkor a kultúra és a tudomány hivatalos vonalát konzervativizmus és akadémizmus határozta meg, következésképpen a szellemi alkotó munka nagyobb része a hivatalos kereteken kívülre szorult, ám ott meg tudta teremteni a saját fórumait.

Az új államhatárok között a kulturális életben is rendkívül megnőtt Budapest szerepe, de kisebb szellemi centrumok Debrecenben, Szegeden, Pécsett is kialakultak.

Íróink, művészeink munkásságán nyomot hagyott a századelő polgári progressziójának törekvése, valamint a két forradalom s az azt követő idők tapasztalata. A nemzetközileg növekvő szociális érdeklődés Magyarországon számos ok miatt különös jelentőséget kapott az irodalomban és a művészetekben. A magyar sorskérdések, a magyarság jövője, a magyarság és európaiság értelmezése minden szellemi alkotót foglalkoztatott. Az irodalom különleges szellemi-ideológiai szerepe nem magyar sajátosság, de a hazai viszonyok e szerepet a két háború között talán a korábbinál is nagyobbra növelték. Ezért válthatott ki oly nagy hatást Szekfű Gyula *Három nemzedék* c. történelmi elemzése, majd vizsgálódása arról, hol s hogyan tévesztettünk utat, vagy Szabó Dezső munkássága és *Az elsodort falu* c. regénye. Ezért volt képes máig fellángoló vitákat támasztani a népi írók távolról sem egységes népi-nemzeti ideológiája, Németh László és mások elképzelése olyan harmadik útról, melyet Magyarországnak kellene járnia Nyugat és Kelet, a kapitalizmus és a szovjet rendszer között.

Irodalmi életünknek kétségtelenül jelentős korszaka a két háború közötti időszak. Alkotó ereje teljében volt a *Nyugat* folyóirat nagy nemzedéke: Babits Mihály, Móricz Zsigmond, akik a lapot is szerkesztették; Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Karinthy Frigyes, Nagy Lajos és mások. A húszas évek végén új generáció jelentkezett József Attila, Németh László, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Déry Ti-

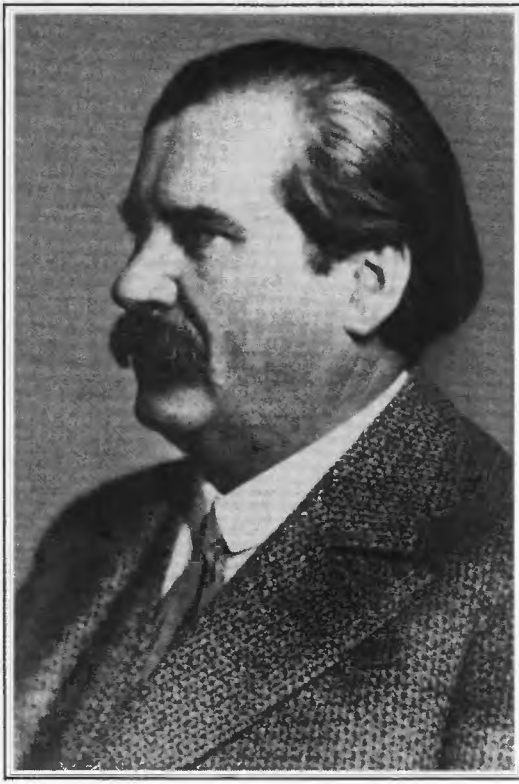

Móricz Zsigmond

bor, Veres Péter és társaik személyében. A következő évtizedben megszólaltak a legfiatalabbak: Radnóti Miklós, Jékely Zoltán, Zelk Zoltán, Vas István, Weöres Sándor és a többiek. Az irodalmi avantgarde nemzetközileg is visszaszorult a húszas években. Az emigrációból 1926-ban hazatért Kassák Lajos körül már nem kaphatott erőre ez az irányzat.

A társadalmi és politikai érdeklődés következtében a szociográfia bevonult az irodalomba: Nagy Lajos a várost, a falukutatók és népi írók a falu végtelen elesettségét tárták fel megrázó erővel. A *Puszták népe* (Illyés Gyula), a *Falusi krónika* (Veres Péter), a *Viharsarok* (Féja Géza), a *Futóhomok* (Erdei Ferenc), a *Cifra nyomorúság* (Szabó Zoltán) és a többi mű egy nem is egészen *Néma forradalom*ról (Kovács Imre) beszélt.

Az új generációk túlnyomórészt már a *Nyugat*ot is konzervatívnak találták, s megteremtették a maguk kiadványait a *Szép Szó* (József Attila, Ignotus Pál, Fejtő Ferenc, Gáspár Zoltán), a *Válasz* (Gulyás Pál, Németh Imre, Sárközi György, Fülep Lajos, Németh László) és

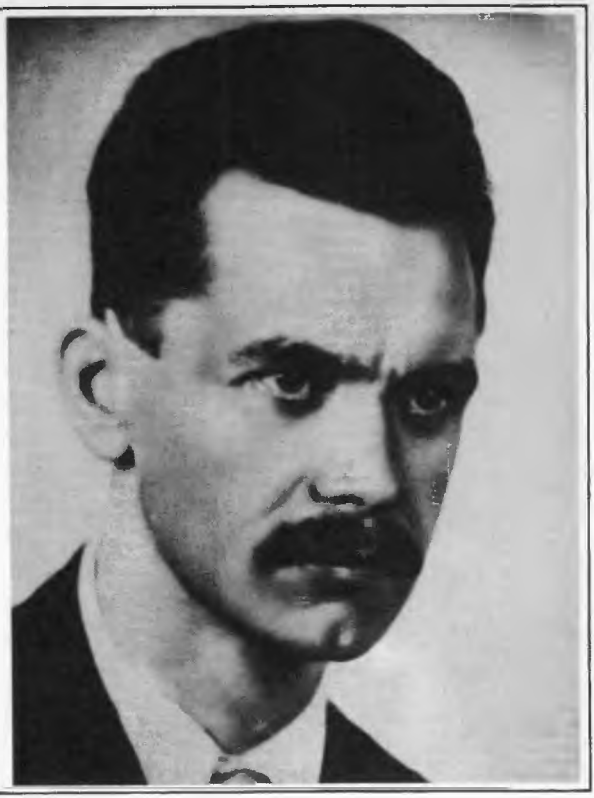

József Attila

a *Tanú* (Németh László) folyóiratok formájában. A *Nyugat* örököseként azonban megjelent a *Magyar Csillag* (Illyés Gyula, Schöpflin Aladár).

A zenei élet hagyományosan magas színvonala Bartók Béla és Kodály Zoltán munkássága mellett Weiner Leó, Bárdos Lajos, Dohnányi Ernő, Ferencsik János, Zathureczky Ede, Székely Mihály, Rösler Endre, Basilides Mária és még sokak művészetének volt köszönhető.

A képzőművészet terén a hivatalos kultúrpolitika a konzervatív-nacionalista akadémizmust, a neobarokk eklekticizmust támogatta megrendeléseivel is. Ennek ellenére sokféle irányzat és törekvés jutott szóhoz. A festészetben Rippl-Rónai József, Czóbel Béla, Fényes Adolf a korai posztimpresszionizmushoz kapcsolódott. A szentendrei csoporthoz tartozott Barcsay Jenő, Vajda Lajos, Korniss Dezső; az alföldi iskola legismertebb alakjai Rudnay Gyula, Koszta József, Nagy István, Tornyai János. A nagybányai iskola hagyományaihoz nyúlt vissza Szőnyi István, Bernáth Aurél, Berény Róbert, Márffy Ödön, az egykori Nyolcak nyomdokait követte Egry József, az ún.

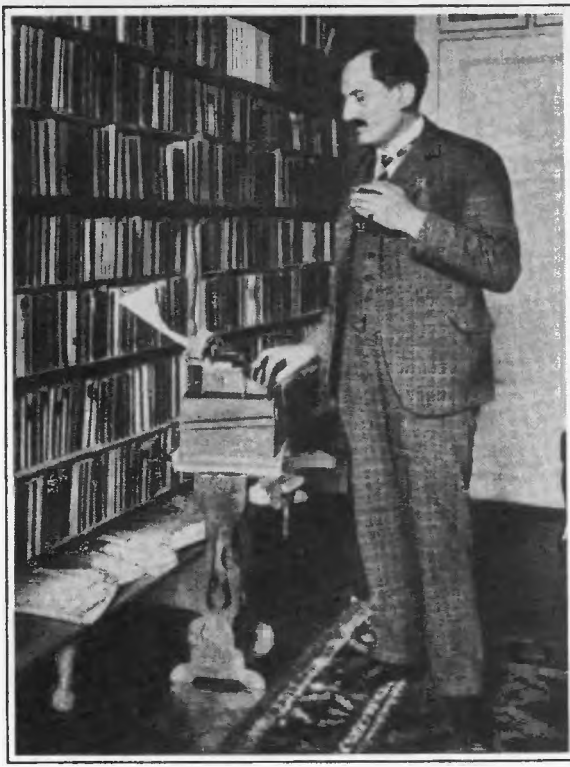

Babits Mihály otthonában

római iskolához tartozott Aba-Novák Vilmos, Molnár C. Pál. A szobrászat terén Ferenczy Béni, a népi tematikát kedvelő Medgyessy Ferenc és mások alkottak maradandót, Ferenczy Noémi egészen új irányt adott a gobelinkészítés művészetének. Derkovits Gyula a szocialista töltésű expresszionizmus, majd ebből kifejlődő újrealizmus kimagasló képviselője volt. A harmincas évek közepén megalakult a *Szocialista Képzőművészek Csoportja,* amely Dési Huber Istvántól Szöllősi Endrén át Vilt Tiborig különböző formanyelvű festőket, szobrászokat tömörített. Az építőművészet avantgarde irányzatának tagjai, Molnár Farkas, Fischer József, Kozma Lajos, tartós hatást gyakoroltak a fiatalabb generációkra is.

Az új irányzatok képviselői, az erős szociális, politikai elkötelezettségű művészek gyakran ütköztek össze a hatalommal. A népi írók, falukutatók könyvei ellen sajtópereket indítottak, a Szocialista Képzőművészek Csoportjának kiállítását 1942-ben betiltották.

Magas színvonalú volt a kor színházi élete. A magyar szerzők mellett külföldi klasszikusok, modern darabok egyaránt műsoron szere-

peltek. Ladomerszky Margit, Lázár Mária, Makay Margit, Mezei Mária, Tőkés Anna, Varsányi Irén, Ajtay Andor, Csortos Gyula, Hegedűs Gyula, Makláry Zoltán, Ráday Imre, Somlay Artúr ma már a színművészet klasszikusai.

Az állami támogatás egyirányúsága, a mecénások hiánya miatt a művészek tekintélyes része nehéz anyagi viszonyok között élt, nemegyszer nyomorgott, az írókat, költőket hivatásuk nem tartotta el. A könyvet, festményt vásárló közönség, a hangversenyre, színházba járók köre bővült valamelyest a harmincas évek derekától, többnyire mégis a művelt polgárság és értelmiség, s a kispolgárság rétegeire korlátozódott. E közönség ízlése és igénye csak kevéssé esett egybe a különböző művészeti ágak legjobbjainak törekvéseivel. Bartók *Csodálatos mandarin*jának például külföldi bemutatóval kellett elindulnia világhódító útjára. Az olvasók többsége Harsányi Zsolt, Herczeg Ferenc vagy Márai Sándor, Zilahy Lajos könyveit kedvelte, s nemigen jutottak el hozzá a falukutatók művei.

Az elit és a tömegkultúra – ez egyetemes jelenség – nem minden területen és nem egyenlő mértékben érintkezett vagy hatott egymásra, a társadalom különböző rétegei eltérő módon részesültek a kultúra eredményeiből. Nagy szerephez jutottak azok a művek, szerzők, intézmények, új kezdeményezések, amelyek a közvetítést s a közelítést szorgalmazták. A Magyar Rádió a harmincas években rendszeresen mikrofon elé állította íróinkat, költőinket, köztük a népi írókat s József Attilát is. Supka Géza, a *Literatúra* folyóirat szerkesztője és kiadója, az ismert polgári radikális író és régész szakember 1927-ben megszervezte az első magyar könyvnapot. A *Vajda János Társaság* műsoros estjein fellépett Basilides Mária, Medgyaszay Vilma, Palotai Erzsi, Major Tamás, Gobbi Hilda és sokan mások. Közülük többen rendszeresen szerepeltek a szakszervezetek székházaiban rendezett esteken is. A szocialista munkásmozgalom sajátos szerepét mutatja ebben az oly fontos közvetítésben az is, hogy József Attila szemináriumot vezetett.

A korszak sokszínű, kimagasló értékeket felmutató szellemi-kulturális életének legnagyobb gyengéje, melyet az alkotóművészek maguk is fájdalmasan tapasztaltak, az volt, hogy a befogadó közönség jóval szűkebb maradt, mint azt szerették volna.

Színpompás ünnepségek, revíziós örömmámor egyfelől, súlyos aggodalmak, baljós események másfelől: ezek jellemezték itthon az utolsó békeévet és a „furcsa háború" idejét.

Államalapító királyunk halálának 900. évfordulója alkalmából 1938-at Szent István-évnek nyilvánították. Ezért a római katolikus világ XXXIV. Eucharisztikus Kongresszusát az év májusában Budapesten rendezték meg. Ezt követték az István király-ünnepségek, az országgyűlés rendkívüli ünnepi ülése Székesfehérvárott, Budapesten augusztus 20-án a „Szent Jobb"-körmenet, s végül az esti színpompás tűzijáték. Mindez különleges és részben politikai jelentőséget is kapott.

A nemzetközi légkört ugyanis már a háborútól való félelem ülte meg. A nyugati hatalmak „békéltető" politikája lehetővé tette, hogy 1938 márciusában a Harmadik Birodalom bekebelezze Ausztriát, és így Magyarország közvetlen szomszédjává vált. Míg a nyilasok azt hirdették: „1938 a miénk!", a lakosság többsége attól félt, a német csapatok nem állnak meg a határnál. Horthy rádióbeszédben nyugtatta meg a közvéleményt, leszögezve, hogy megakadályoznak minden zavargást.

Ugyancsak márciusban Darányi Kálmán miniszterelnök egy Győrben tartott beszédében bejelentette, hogy a kormány ötéves, egymilliárd pengőt előirányzó hadsereg- és iparfejlesztési programot indít meg. Ennek horderejét ekkor még kevesen látták át, egy ideig a programnak kedvező hatása mutatkozott: megszűnt a munkanélküliség, az életkörülmények érezhetően javultak.

1938 szeptemberében Anglia, Franciaország, Olasz- és Németország Münchenben egyezményt írt alá, amely Csehszlovákia feldarabolásához vezetett. Európában még általában azt remélték, hogy megmentették a békét, de csak némi időt nyertek. Hitler ugyanis nem elégedett meg a Szudéta-vidék visszaszerzésével. 1939-ben megszállta az egész országot, Szlovákiában fasiszta bábállamot hozott létre. München megnyitotta az utat a Harmadik Birodalom előtt a kelet-európai terjeszkedéshez.

Az a békerendszer, amelyet az antanthatalmak építettek fel húsz esztendővel korábban, most saját közreműködésükkel omlott össze. Ez az egész magyar társadalomra mély hatást gyakorolt, hiszen még elevenen élt a történeti Magyarország szétesésének emléke, és hatott a rendszer propagandája is. Polgári és szocialista ellenzéki körökben

Darányi meghirdeti a győri programot 1938. március 5-én

megdöbbenést váltott ki és zavart keltett, hogy a nagyhatalmak meghátráltak a náci agresszivitás előtt.

A magyar kormánypolitika, mely a területi revízióra épült, kész volt támogatni a tengelyhatalmakat, belpolitikai engedményeket tenni Berlinnek, hogy az elvesztett területeket visszaszerezze. S ezt békés úton, fegyveres beavatkozás nélkül sikerült elérnie 1938 és 1941 között. A müncheni egyezményt követően az első bécsi döntéssel (1938. november 2.) Magyarországnak ítélték Szlovákia egy zömmel magyar etnikumú részét (11 927 km^2), Komárom, Érsekújvár, Losonc, Kassa városát. Miután a németek 1939-ben megszállták Csehés Morvaországot, a magyar honvédség bevonult Kárpátaljára, elfoglalta Ungvárt, Munkácsot.

1938-tól – a német és nyilas nyomásnak engedve – megkezdődött a zsidónak minősített magyar állampolgárok jogainak korlátozása. 1938 májusában hatvan keresztény magyar író, művész, tudós, közéleti ember tiltakozott ez ellen „A nemzet lelkiismeretéhez!" intézett felhívásában, melyet többek között Bartók Béla, Csécsy Imre, Darvas József, Ferenczy Noémi, Móricz Zsigmond, Schöpflin Aladár, Supka Géza, Szakasits Árpád, Zilahy Lajos írt alá. Az első (1938: XV. tc.) s az azt követő további törvények, rendeletek korlátozták a foglalkoztatható zsidók arányát, választó-, de házassági jogát is, a hadseregből s a fegyveres szolgálatból kizárva munkaszolgálatos alakulatokba hívták be őket, az autonóm testületek zsidó tagjait megfosztották mandátumuktól. Mivel 1939-től származási s nem felekezeti alapon minősítettek, a törvények által sújtott népesség aránya meghaladta a 6,2%-ot, vagyis az 1941-ben az izraelita felekezethez tartozók arányát. A hazai faji törvények elmaradtak a nürnbergi-

A Revíziós Liga nagygyűlése 1938 áprilisában

ek mögött, a magyar alkotmányosságot mégis alapjaiban rendítették meg.

A kormány különleges jogokat biztosított a német nemzetiségnek. Mi több, lehetővé tette a német kormánynak, hogy a Magyarországon élő németeket a Volksbundba szervezze, hogy közöttük az SS számára toborzást folytasson.

1939. szeptember 1-én a német hadsereg megtámadta Lengyelországot, megindult a második világháború. Az a tény, hogy Berlin nem erőltette, megkönnyítette Teleki Pál miniszterelnök és kormánya számára, hogy a háborún kívül maradjon, a támadáshoz ne csatlakozzék. Teleki ahhoz sem járult hozzá, hogy a német csapatokat Magyarország területén át, a hazai vasútvonalakat igénybe véve szállítsák. Ugyanakkor megnyitotta a határt a lengyel menekültek előtt. Magyarország egyelőre megőrizte semlegességét.

Teleki s az uralkodó körök politikáját látszott igazolni az is, hogy újabb területgyarapodást értek el. Miután a Szovjetunió Romániával szemben érvényesítette igényét Besszarábiára, az Erdéllyel kapcsolatos követeléseket pedig Teleki kész lett volna fegyverrel biztosítani, Német- és Olaszország – a konfliktust elkerülendő – a második bécsi döntéssel (1940. augusztus 30.) Magyarországnak ítélte Észak-Erdélyt, Nagyváradot, Kolozsvárt, a Székelyföldet (43 591 km²). E területek lakosságának 51,4%-a, 1 123 216 fő volt magyar. Számukat növelte, hogy Dél-Erdélyből 60 000 magyar települt át, míg kb. 200 000 román költözött vissza Romániába. A visszacsatolt területek magyar lakosságának kezdeti örömét csökkentette, hogy az impériumváltást atrocitások kísérték, a magyar hatóságok üldözték a baloldali, szo-

Teleki Pál temetése (1941)

cialista mozgalmat, és alkalmazták a faji törvényeket. Csak úgy, mint előzőleg a Felvidéken, az új hatalom pozícióit elsősorban az anyaországból érkezettek foglalták el. Mindezzel együtt a magyar lakosság Erdélyben s az anyaországban nemzeti szempontból kedvezően ítélte meg a változást.

A második bécsi döntés tovább mérgezte az egyébként is rossz magyar–román viszonyt, és megkönnyítette Hitlernek, hogy a két kormányt egymás ellen kijátszva, a német hadigépezet szolgálatába állítsa őket. Az általános jobbratolódás, a revíziós sikerek s a nyilasok féktelen propagandája az 1939-es országos választásokon mutatták meg következményeiket. A baloldali ellenzék saját küzdelmének eredményét látta abban, hogy az új választójogi törvény az egész országban bevezette a szavazás titkos módját. Ennek előnyét azonban a kormánypárt mellett a legsikeresebben a nyilasok és nemzetiszocialisták tudták kiaknázni. A szélsőjobboldal jóval több mandátumot szerzett, mint az SZDP vagy a Független Kisgazdapárt korábban bármikor, s most már a nyilasok alkották a parlament legerősebb ellenzéki csoportját.

A kétségtelen jobbratolódás s a német szövetség ellenére a hazai viszonyok merőben különböztek a náci uralom alá kényszerített Európáétól, de sokban még a szomszédos országokétól is. Ezt mutatta a

lengyel és francia menekültek befogadása, de az is, hogy bár a faji törvények végrehajtása megindult, a zsidóság élete a német megszállásig nem került közvetlen veszélybe. Ezért a szomszédos országokból, ahol már ekkor megkezdődött deportálásuk, sokan hozzánk menekültek. A háború valósága és megpróbáltatásai még távoliaknak tűntek, a német szövetség következményeiből még elsősorban a revíziós politika sikere, a területgyarapodás látszott. 1941 tavaszán azonban megváltozott a helyzet.

Hitler határozott követelésére Horthy és a vezérkar elhatározta, hogy az 1940 decemberében kötött örökbarátsági szerződés ellenére részt vesz Jugoszlávia megtámadásában. Teleki Pál azonban ezt végzetesnek ítélte és nem vállalta. 1941. április 3-ra virradóan önkezével vetett véget életének, elismerve ezzel saját politikájának csődjét, a maga felelősségét abban a revíziós törekvésben, amely végül elkerülhetetlenül vezetett a hadba lépéshez. „Szószegők lettünk – írta búcsúlevelében Horthynak. – A gazemberek oldalára álltunk. ... Hullarablók leszünk! A legpocsékabb nemzet."

Tettét mementónak szánta, és a náciellenes körök így is értelmezték. Öngyilkossága széles nemzetközi visszhangot váltott ki, olyan politikusok is méltányolták, mint W. Churchill. A rendszer lényegéből fakadó politikát azonban nem térithette le pályájáról.

Magyarország a háborúban

Bárdossy László kormányának döntése alapján 1941. április 11-én a honvédség átlépte a határt, megszállta a Bácskát, a Duna és Dráva alkotta szöget, a Muraközt és a Mura-vidéket (11 417 km²), s ezzel több mint egymillió lakost, köztük közel 370 ezer magyart csatolt az országhoz. Az e területre 1918. december 31-e után települt mintegy 150 ezer főnyi nem magyar népességet távozásra kötelezték. Hamarosan a Bácskába telepítették át a Bukovinába települt és csaknem 200 éve ott élt székelyeket, a csángókat, akik azután majd 1944-ben innen Tolnába és Baranyába kényszerültek továbbvándorolni, s véglegesen ott teremteni otthont maguknak. Most már nem lehetett a békés területgyarapodásra hivatkozni, s a kormánykörökben az is világos volt, a németekkel közösen vállalt akcióért nagy árat kell fizetni.

Nagy-Britannia megszakította a diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal. A távozó Barcza György magyar követnek Eden külügyminiszter ezt mondta: „Ha egy ország már nem ura akaratának, és

függetlenségéről önként lemond, akkor legalább nem köt barátsági szerződést, melyet azután megszeg. Mondja meg otthon azt is, hogy erre majd Anglia a békekötéskor vissza fog emlékezni."

1941-ben Hitler már a Szovjetunió elleni támadásra készült. Szovjet részről több gesztust is tettek, hogy Magyarországot visszatartsák a hadba lépéstől: visszaadták az 1849-ben zsákmányolt magyar zászlókat, a semlegesség fejében készek voltak méltányolni az Erdélyre vonatkozó magyar igényeket.

Amikor 1941. június 22-én a német támadás megindult a Szovjetunió ellen, a szlovák és a román kormány pedig rögvest felajánlotta Hitlernek önkéntes csatlakozását, a magyar kormány még megfelelő ürügyre várt a döntő szó kimondásához. Ezt találta meg a Kassa, Munkács és Rahó ellen intézett bombatámadás révén. A hivatalos közlemény a bombázást szovjet gépeknek tulajdonította. 1941. június 26-án Magyarország hadat üzent a Szovjetuniónak. Ezt a sorsdöntő elhatározást nem bocsátották vitára, csupán bejelentették a parlamentben. Június 27-én a honvédség – csatlakozva a német hadsereghez – átlépte a szovjet határt.

A német hadsereg – kezdeti sikerei ellenére – igényt tartott szövetségesei aktív támogatására. A Don mellé olasz és román hadseregek vonultak, s 1942 januárjában a magyar kormány is kötelezte magát a 2. magyar hadseregnek a keleti frontra küldésére. E hadsereg parancsnoki karában magas tisztet töltött be az a Grassy József, akit súlyos felelősség terhelt az 1942. január elején Újvidéken és környékén elkövetett vérengzésért, közel ötezer ember haláláért. A 2. magyar hadsereg – összesen mintegy 200 ezer katona és munkaszolgálatos – a nyár folyamán érkezett a frontra, ahol a német hadvezetés irányítása alá került.

Bárdossy László azzal, hogy vállalta Jugoszlávia lerohanását és a Szovjetuniónak szóló hadüzenetet, eljátszotta dicstelen szerepét. 1942. március 9-én Kállay Miklós váltotta fel őt a miniszterelnöki poszton. Kezdetben ugyan elődje politikáját folytatta, hamarosan azonban legfőbb feladata a „hintapolitika" kiügyeskedése lett: az, hogy alkalmas időben és módon előkészítse a Németországtól való elszakadást, a megegyezést a nyugati szövetségesekkel, és ennek révén a rendszer minél teljesebb átmentését a háború utáni időkre.

A háború folyamán az állam minden korábbinál nagyobb mértékben avatkozott be a gazdasági életbe, az ipari és mezőgazdasági termelést a hadiérdekek szolgálatába állították. Az üzemek tekintélyes részét hadiüzemmé nyilvánították, a mezőgazdasági termények felvásárlását monopolizálták, új beszolgáltatási rendszert léptettek életbe. Az áru- és élelmiszerhiány azonban nőtt, s ezen az élelmiszer- és

Harcok a Donnál

egyéb fejadagok megállapítása, a jegyrendszer bevezetése nem tudott változtatni. A feketepiac felvirágzott.

A magyar gazdaságot a német érdekeknek és igényeknek rendelték alá. 1942-ben bauxittermelésünk 90%-a, az olajtermelés több mint fele került Németországba, a hadiipar egyes ágai többet termeltek a német, mint a magyar hadsereg számára. Hasonló volt a helyzet a mezőgazdasági termékekkel. A Bácska teljes élelmiszerfeleslege mellett Németország kapta a kukorica, búza, olajosmagvak stb. túlnyomóan nagy részét. Mindezért Berlin nem is fizetett. A német adósságok az 1941-es 326 millió pengőről már 1942-re 558 millióra emelkedtek. Ilyen módon a német hadviselést részben Magyarország finanszírozta.

A hadba lépést követően rendkívüli intézkedésekkel tiltották a politikai gyűléseket, sajtócenzúrát vezettek be, szigorúan büntették ellenséges rádióadók hallgatását, statáriális büntetőeljárás alá vonták a kommunisták tevékenységét, neves vezetőik közül sokat súlyos börtönbüntetésre ítéltek, Schönherz Zoltánt 1942-ben végezték ki, letartóztatták a Történelmi Emlékbizottság elnökségének tagjait.

Mindezek ellenére 1941-től meg-megújuló szervezeti keretekben tömörült az ellenzék, amely elítélte a háborút, a német szövetséget, s Magyarországnak a háborúból való mielőbbi kilépését kívánta. Annál is inkább, mert 1942 őszétől a hadiesemények azt mutatták, hogy a szövetséges hatalmak megakasztották az addig veretlen német hadsereg előnyomulását, és ellentámadásba mentek át. 1942 novemberében az angolok El-'Alameinnél megverték Rommel hadseregét, Észak-Afrikában angol–amerikai egységek szálltak partra. Egyidejűleg a Vörös Hadsereg Sztálingrádnál bekerítette, majd megsemmisítette a német csapatokat. Ezzel döntő fordulatot vett a háború.

1943 januárjában a Vörös Hadsereg sikeres támadást indított a Donnál. Ez Voronyezs térségében felőrölte a 2. magyar hadsereget is, amelynek harci készsége, felszereltsége messze elmaradt a Vörös Hadseregé mögött. A németek ellenséges magatartása miatt a szétvert és rendezetlenül visszavonuló, menekülő magyar alakulatok emberveszteségе tovább nőtt, és végül elérte a 150 ezer főt. A voronyezsi katasztrófát a kormány igyekezett elhallgatni, illetve méreteit csökkenteni, s azokról igazán csak azok értesülhettek, akik a Moszkvában működő Kossuth Rádió vagy a londoni rádió magyar nyelvű adásait hallgatták.

A 2. magyar hadsereg pusztulását követően a Kállay-kormány a német követelések ellenére sem küldött újabb hadsereget a keleti frontra, a háború végére itthon akart ütőképes erőt tartalékolni. S megindultak a diplomáciai tapogatózások Nyugaton, hogy fegyverszünetet, Magyarországnak a háborúból való kilépését készítsék elő.

Kerékpáros század

Kiugrási és fegyverszüneti kísérlet

Az uralkodó körök terveit, a politizáló közvélemény elképzeléseit az első világháború során szerzett tapasztalatok befolyásolták 1943-ban is. Ezért arra számítottak, hogy a nyugati szövetségesek ismét partra szállnak a Balkánon, és így gyorsan elérik a magyar határt, lehetővé téve az átállást. El akarták kerülni, hogy Magyarország újra a vesztesek oldalán és katonailag kimerülve érje meg a fegyverszünet idejét, meg akarták akadályozni 1918–1919 megismétlődését. A kommunisták kivételével a náci- és németellenes ellenzék nem kívánt forradalmi átmenetet.

A Horthy–Kállay–Bethlen képviselte csoport, a polgári pártok zöme, olyan ismert ellenzéki politikusok is, mint Rassay Károly, a kiugrást úgy remélték végrehajtani, hogy egyben a rendszert is minél nagyobb mértékben átmentsék. Így azután, noha minden náciellenes irányzat, beleértve a kommunistákat is, támogatta és helyeselte Kállaynak Nyugaton megindított tárgyalásait, a németektől való elszakadást, nagyobb része ezzel nem érte be. A munkáspártok, a kisgazdák többsége, a Nemzeti Parasztpárt, a polgári radikálisok és demokraták az átmentéssel szemben alapvető reformokat, így földosztást, a nagytőke korlátozását, a politikai élet mélyreható demokratizálását kívánták.

1943 januárjától Isztambulban, Stockholmban, Svájcban a kormány több megbízottja tárgyalt. Budapesten ifj. Horthy Miklós vezetésével ún. kiugrási irodát hoztak létre. Kállayék az ellenzék ismert alakjainak (Peyer Károly az SZDP, Tildy Zoltán a Független Kisgazdapárt, Rassay Károly a Polgári Szabadságpárt részéről) szántak vezető szerepet az átmenetben, s azt remélték, a kiugrás révén Magyarország megtarthatja az 1938 után visszacsatolt területeket. Horthy, Kállay, Bethlen és mások azt szerették volna, hogy az átállást a Szovjetunió mellőzésével valósítsák meg. Egyetlen olyan személyiség tárgyalt az angol megbízottakkal, aki nem a kormányt, hanem a rendszer megváltoztatását kívánó ellenzéket képviselte, és ez Szent-Györgyi Albert Nobel-díjas tudós volt. London a lehetséges átmeneti kormány fejének megfelelő komolysággal kezelte őt. Csakhogy nem az ellenzék, hanem a kormány rendelkezett azokkal az eszközökkel, amelyek a német hadigépezet működését akadályozhatták, az elszakadást a hadianyag- és élelmiszer-szállítás csökkentése vagy megtagadása, a katonai együttműködés megszüntetése révén véghez vihették volna.

A magyar reményeket kezdetben erősen táplálta, hogy 1943 júliusában a szövetségesek partra szálltak Szicíliában, Mussolinit a király parancsára letartóztatták. Az angol–amerikai előnyomulás azonban elakadt, a német csapatok megszállták Rómát, Mussolinit kiszabadították, aki ellenkormányt alakított.

1943. szeptember 9-én a Kállay-kormány megbízottja megkapta az angoloktól a fegyverszüneti feltételeket, amelyek akkor léptek volna életbe, ha az angol, amerikai csapatok elérik a magyar határt. Addig is a Berlintől való elszakadás határozott jeleit kívánták, akárcsak a hazai németellenes ellenzék, amely újabb és újabb memorandumokkal ösztökélte cselekvésre a kormányt. Kállayék azonban közelinek vélve a háború végét, biztosnak a német vereséget, és attól félve, hogy az ország német megszállása szörnyű pusztulást, óriási emberveszteséget vonna maga után, megpróbálták húzni az időt, kivárni a hadiesemények döntő fordulatát.

A náci hírszolgálat felderítette a magyarok nyugati tárgyalásait. Hitler ezért ismételten Kállay menesztését, a zsidók deportálását követelte. A nyilasok ugrásra készen vártak a hatalom átvételére. Hitler egy közeli magyarországi angol–amerikai katonai akcióval számolva, mely lehetővé tenné Kállayék átállását, elrendelte a már kidolgozott Margaréta-terv végrehajtását. Horthy és Hitler viharos tárgyalása Klessheimben 1944. március 18-án azzal végződött, hogy a kormányzó hozzájárult a német csapatok bevonulásához.

1944. március 19-én a német hadsereg megszállta Magyarországot, az addigi német követ, Edmund Veesenmayer most már mint teljhatalmú birodalmi biztos intézkedett.

Noha a hazai politikai körök tartottak ilyen fordulattól, bekövetkezése váratlanul és felkészületlenül érte őket. A kiugrás hívei nem voltak egységesek, egyetlen csoportjuk sem rendelkezett fegyveres erővel, de a németekkel szemben ilyen gerilla-ellenállás nem is pótolhatta volna a reguláris katonaságot. A honvédség viszont tétlen maradt, ellenállási parancs kiadását senki sem vállalta. A hivatalos utasítás értelmében barátként kellett fogadni a megszállókat.

A megszállással egyidejűleg – kész listák alapján – megkezdődött a munkásmozgalmi, polgári ellenzéki politikusok, a németellenes vezetők letartóztatása. Március–április folyamán mintegy 3000 személyt vettek őrizetbe, s nagy részüket német koncentrációs táborba hurcolták.

A Kállay-kormány lemondott, a miniszterelnök is német kézre került. A miniszteriális és egyéb posztokat németbarátok foglalták el. Feloszlattak minden nem szélsőjobboldali pártot és szervezetet, betiltottak minden nem nácibarát újságot. Májusban megkezdődött a

Német megszállók Budapesten a Várban, 1944 októberében

vidéki zsidóság gettóba költöztetése, majd a nyár folyamán megsemmisítő táborokba deportálása. A magyarországi zsidóság felét Auschwitzban és egyéb lágerekben elpusztították.

Mindez úgy ment végbe, hogy Horthy a helyén maradt, a magyar államgépezet tovább működött, a letartóztatásokat, deportálásokat nem maguk a németek, hanem a nekik engedelmeskedő s velük együttműködő magyar hatóságok hajtották végre.

A megszállást követően – mint azt előzetesen bejelentették – az angol–amerikai légierő megkezdte az ország bombázását. Budapest 1944. április 3-án élte át az első nagy bombatámadást. A háború borzalmai elérték a hátországot.

Mint Európában mindenütt, Magyarországon is a megszállást követően bontakozott ki az ellenállási mozgalom. Ebben fontos szerepet játszottak a kommunisták, akik szemben a szociáldemokrata és polgári németellenes erőkkel, az illegális munkában immár negyedszázados tapasztalattal rendelkeztek. Különböző fegyveres és szabotázsakciókat végrehajtó csoportokat szerveztek (Szír-, Marót-, Laci-, Szent-Györgyi-csoport és mások), harcra buzdító röpiratokat adtak ki, az üldözöttek számára hamis igazolványokat készítettek. Az ellenállás erejét azonban nagymértékben csökkentette, hogy lehetséges vezetőinek, szervezőinek tekintélyes részét már márciusban letartóztatták. Július 27-én Ságvári Endre, a kommunista mozgalom

Gettóba költöztetik a kőszegi zsidókat 1944-ben

Deportálás

egyik vezetője, fegyveres harcban vesztette életét. Ennek ellenére 1944. szeptember elején megalakult a Magyar Front Intézőbizottsága, Szakasits Árpád elnökletével. Tagjai között, kifejezve az ellenállás erőinek összefogását, kommunista, kisgazda, legitimista politikusok egyaránt voltak. A Kommunista Párt katonai bizottságát Pálffy György vezette.

1944. augusztus 23-án, miután a szovjet hadsereg átlépte a román határt, a bukaresti kormány kiugrott, és a hadsereg letette a fegyvert. Ez, valamint az a tény, hogy szeptemberben a szovjet csapatok Békés és Csongrád megyében magyar földre értek, döntő módon befolyásolta Horthyt és környezetét. Belátva, hogy angol, amerikai csapatok megjelenésére nem számíthatnak, félretéve megrögzött szov-

Radnóti Miklós

jetellenességüket, szeptember 28-án fegyverszüneti kérelemmel bizottságot indítottak Moszkvába.

1944. október 11-én a magyar megbízottak aláírták az előzetes fegyverszüneti megállapodást. A kiugrás, a szakítás a német szövetséggel elérhető közelségbe került. Október 15-én a budapesti rádióban felolvasták Horthy kiáltványát a fegyverszünetről. Az országon egy múló pillanatig örömmámor söpört végig.

A kiugrás végrehajtását, a várható német ellenállással való szembefordulást azonban sem politikailag, sem katonailag nem készítették elő, Horthy Hitlerrel is tudatta a fegyverszünetet. Cselekvésre tulajdonképpen csak a németek készültek fel. A magyar uralkodó körök e történeti vizsgán gyászosan elbuktak, felelőtlenségük és dilettantizmusuk árát pedig a nemzet fizette meg.

A német katonaság minden komolyabb ellenállás nélkül megszállta Budapest stratégiai fontosságú pontjait, intézményeit és a Várat. Horthyt – fiának elrablásával megzsarolva – rávették, hogy a jogfolytonosság látszatát keltve miniszterelnökké nevezze ki Szálasi Ferencet, az egykori tisztet, a Nyilaskeresztes Párt vezetőjét. A kormányzó családját Németországba szállították, a hatalom pedig a nácikat végsőkig kiszolgáló nyilasok kezébe került.

Az ország felszabadulása

1944 őszétől hadszíntérré vált az ország. A 2. és 3. Ukrán Front csapatai kemény csatákban szorították nyugat felé a német és magyar katonai egységeket. 1944 októberében Debrecen, 1945 márciusában már Székesfehérvár térségében dúlt pusztító tankcsata, a német hadsereg a Balaton északi oldalán indította a második világháború utolsó nagy ellentámadását. Budapest körül 1944 karácsonyán zárult be az ostromgyűrű. A szovjet hadsereg kész volt megkímélni a várost, tárgyalásra küldött parlamentereit azonban lelőtték. Megkezdődött a magyar fővárost romba döntő, csaknem kéthónapos „budapesti csata".

A nyilasok az uralmuk alatt álló, bár egyre fogyó területen, elsősorban a fővárosban, a legbrutálisabb terrort alkalmazták. Hatalomra kerülésüket újabb letartóztatási hullám kísérte, a budapesti zsidókat gettóba zárták. Ezrek élete veszett oda az iszonyatos bánásmód és a kivégzések következtében. Embertelen gyalogmenetben hajtották nyugat felé a munkaszolgálatos táborok foglyait, akiknek nagy részét szintén legyilkolták.

Az ellenállási mozgalom erősödése s a felszabadulással egyidejűleg meginduló új élet szempontjából meghatározó lépés volt a kommunisták és szociáldemokraták egységfront-megállapodása 1944 októberében, amely nemcsak a nácik, nyilasok elleni harcra, de a demokratikus Magyarország felépítésére is vonatkozott. Novemberben Bajcsy-Zsilinszky Endre elnökletével megalakult a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága, katonai vezérkarát Kiss János altábornagy irányította. A Magyar Front Moszkvába küldte megbízottait. A Szír-, a Marót- s a többi kommunisták vezette partizáncsoport, a kisegítő karhatalmi alakulatokban tevékenykedő ellenállók sikeres akciókat hajtottak végre. Felrobbantották Gömbös Gyula budai szobrát, az újpesti nyilas pártházat, bombákat robbantottak Szálasi-

ék központjában, a „Hűség Házá"-ban. Számos helyen megakadályozták a gyárak, kórházak felszerelésének Németországba szállítását; a kórházak, egyházi szervezetek, rendházak menedéket adtak az üldözötteknek, Csepel lakossága megtagadta a kiürítési parancs végrehajtását.

A Gestapo és a nyilasok azonban kíméletlenül lecsaptak e hazafiakra. Elfogták és kivégezték Kiss János altábornagyot, Nagy Jenő ezredest, Tartsay Vilmos századost. A menekülő nyilasok magukkal hurcolták foglyaik egy részét, és 1944 karácsonyán Sopronkőhidán kivégezték Bajcsy-Zsilinszky Endrét, valamint Pataki Istvánt, Pesti Barnabást és más kommunistákat.

A szovjet csapatok elől menekülő németek és nyilasok vasúti szerelvényeken vitték ki az országból a gépeket, egészségügyi felszereléseket, műkincseket, élelmiszert és egyéb értékeket. Külföldre került a korona és a koronázási jelvények, olyan nemzeti ereklye, mint István király bebalzsamozott jobbja. Elmenekült az állami- és közigazgatási apparátus vezetőinek nagyobb része, de sok félrevezetett, a harcoktól félő kisember is.

A magyarországi hadiesemények 194 napig tartottak, az utolsó német katonai egységet 1945. április 4-én verték ki az országból. Utcáról utcára folyó pusztító harcok után a főváros pesti oldala 1945. január 18-án, a budai azonban csak február 13-án szabadult fel. Budapest felszabadításához a maga szerény erejével hozzájárult a Budai Önkéntes Ezred Variházy Oszkár vezetésével, a szovjet hadsereget olyan partizáncsoportok is támogatták, mint amelyet Nógrádi Sándor vezetett.

Az ország ama részein, amelyek már 1944. szeptember végétől kezdve felszabadultak, nyomban megkezdődött a demokratikus erők

Szovjet tüzérek 1945 januárjában a Budapest felszabadításáért folytatott harcokban

Kiss János

Nagy Jenő

Tartsay Vilmos

Bajcsy-Zsilinszky Endre

A felrobbantott Lánchíd

megszervezése, az élet újraindítása. Szegeden 1944. december 2-án a moszkvai emigrációból hazaérkezett kommunisták, az SZDP, a Független Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt és a Polgári Demokrata Párt megalakították a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot, december 20-áig 45 helységben megválasztották az Ideiglenes Nemzetgyűlés 230 tagját.

1944. december 21-én Debrecenben a református kollégium oratóriumában összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés, másnap megválasztották az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, amelynek a szovjet hadsereghez átállt Dálnoki Miklós Béla tábornok lett az elnöke. Az ország demokratikus átalakulása alkotmányos szempontból is az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásával kezdődött, a Szovjetunió és szövetséges társai ezt a kormányt ismerték el a nemzet tényleges képviselőjének.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány egyik első és legfontosabb tette az volt, hogy 1944. december 28-án hadat üzent Németországnak, megkezdte egy új, demokratikus hadsereg szervezését, majd két magyar hadosztályt indított a frontra a szovjet hadsereg oldalán.

Az ország teljes felszabadulását és az 1945 novemberi választásokat követően a Függetlenségi Front négy nagy pártjának koalíciójára támaszkodva működtek a kormányok, de kezdettől meghatározó szerepet játszott a Magyar Kommunista Párt, amelynek élén Rákosi Mátyás állt.

A koalíciós pártoknak a felszabadulás előtt kialakított programjai ugyan sok közös vonást mutattak, alapvető kérdésekben mégis különböztek egymástól, az elképzelések egy erősen szociális beállítottságú polgári demokráciától a proletárdiktatúráig íveltek. Ebből szükségszerűen kellett következniök a koalíción belüli erőeltolódást célzó harcoknak, a politikai vitáknak mind a reformok mélységét, mind ütemét, mind a kormányzati módszereket illetően. E belpolitikai küzdelmek alakulását távolról sem csupán a hazai erőviszonyok befolyásolták. Meghatározó szerepet valójában a nemzetközi tényezők játszottak: a szövetséges hatalmak közötti viszony megromlása,

Földosztás a felszabadulás után

a hidegháború légköre, a sztálini politika és annak kelet-közép-európai érvényesülése. Mindez hamarosan éreztette is hatását.

A múlttal való leszámolás történelmi jelentőségű lépését tette meg a kormány 1945 márciusában a földreform-rendelet kiadásával. A földosztást ünnepélyes külsőségek között, március 29-én Pusztaszeren (Csongrád megye) kezdték meg. Az ország földterületének 35%-át, 5,6 millió katasztrális holdat vettek igénybe. Ennek 60%-át 642 ezer parasztcsalád között osztották szét, a fennmaradt föld egy részén állami és mintagazdaságokat létesítettek. A földhöz juttatottak 90%-a cseléd, munkás vagy törpebirtokos volt. Magyarországon a második világháborút követően a Duna-medence egyik legradikálisabb földreformját hajtották végre, amely önmagában is túlmutatott a feudális maradványok felszámolásán.

A koalíciós kormányzat rendezte az államforma 1918 óta lényegében véve ideiglenes, megoldatlan állapotát: az 1946:I. tc. véglegesen megszüntette a királyságot, s Magyarországot köztársaságnak nyilvánította.

A két párt egyesülése, 1948

Az új hatalomnak kellett aláírnia a második világháborút lezáró békeszerződést, s így bizonyos értelemben átvállalnia olyan terheket, amelyek a két háború közti rendszer politikájának voltak következményei. A Párizsban 1947. február 10-én aláírt békeszerződés visszaállította az 1938 előtti határokat, korlátozta a hadsereg létszámát, 300 millió USA dollár jóvátétel fizetését írta elő. Ezzel egyidejűleg a Duna-medencében addig példa nélküli népességmozgásra került sor, amely a magyar közvéleményt mélyen megrázta. A jogilag és emberileg igaztalan „kollektív felelősség" elvét érvényesítve a csehszlovákiai magyarok egy részét a Szudéta-vidékre, nagyobb tömegét, több mint százezret Magyarországra telepítették, miközben Magyarországon is – alapjában véve ugyanezen elv alapján – megindult a német anyanyelvű és nemcsak volksbundista lakosok Németországba való áttelepítése.

A felszabadulás utat nyitott a népi alkotókedvnek és tehetségnek: országszerte minden központi irányítás nélkül nemzeti bizottságok alakultak a helyi demokratikus, szocialista elemekből. E tanácsok nemcsak a politikai irányítást ragadták magukhoz, de a közigazgatási apparátus teljes összeomlása miatt, annak feladatait is sikeresen oldották meg. A kiépülő központi hatalom, az egyre erősebbé váló központi irányítás azonban elsorvasztotta a demokrácia e sokat ígérő fórumait.

Azt az átalakulást, amelynek jellegét nem a polgári, hanem a népi demokrácia épülése adta meg, sokféle erő igyekezett gátolni, késleltetni. A Magyar Kommunista Párt eleinte azoknak az irányzatoknak a hatalomból és közéletből való gyors kiszorítására törekedett, amelyek egy mélyen demokratikus berendezkedéssel szemben álltak. Rövid idő alatt azonban áttért a népi demokrácia másfajta értelmezésére: minden polgári és nem szocialista pártot, csoportot eltávolított a politikai életből. A növekvő gyanakvás és bizalmatlanság légkörében, a központi hatalom erősítése folyamatában valósult meg a két munkáspárt egyesülése 1948 júniusában. Ezzel Magyarországon, s vele nagyjából egy időben a szomszédos országokban is, a hatalom kizárólagos birtokosai a kommunisták irányította egyesült munkáspártok lettek. A fordulat éve a koalíciós demokrácia helyére a proletárdiktatúrát állította.

A szocializmus építésének e sztálini felfogása, csupán egyetlen lehetséges megoldásnak az elismerése vezetett nemzetközileg a Jugoszláviával való szakításhoz, belpolitikailag pedig olyan erőszakos és törvénytelen eszközök alkalmazásának eluralkodásához, amelyek éles ellentétben voltak a demokrácia szocialista értelmezésével. Nemcsak polgári politikusok és szociáldemokrata vezetők, hanem

A forint

ismert kommunisták is börtönbe kerültek. 1949-ben kivégezték a hazai kommunista mozgalom régi harcosait, Rajk Lászlót, Pálffy Györgyöt, Sólyom Lászlót, Szalai Andrást és sok más kommunistát. Börtönbe került többek között 1951-ben Kádár János és Kállai Gyula is.

A mind nagyobb elégedetlenséget kiváltó s a szocializmus iránti bizalmat is megrendítő politika korrigálása 1953-ban, J. V. Sztálin halálát követően is csak lassan, felemásan indult meg. A Rákosi-féle vezetés dogmatizmusa az SZKP XX. kongresszusa után sem engedett lényeges változásokat. Az évek során felhalmozódott s különböző forrásokból táplálkozó feszültségek így végül 1956 októberében robbanáshoz vezettek. A társadalom, a szocialista rendszer mély és tragikus válságot élt át, s ebből nem csekély áldozatok és veszteségek árán emelkedett ki.

1957. május elsején Kádár János a tömegben

A konszolidálódott új vezetés Kádár János irányításával szembefordult a megelőző esztendők politikájával és módszereivel, dogmatikus merevségével, új kormányzati eszközöket alkalmazott, s igényt tartva a társadalom aktív közreműködésére a közügyekben, ki is tágítva annak kereteit, széles társadalmi bázisra támaszkodva nyithatott új fejezetet történelmünkben. A vezetés és a társadalom között olyan konszenzus jött létre, amely korábban nem létezett, az új szövetségi politika – a rendszer nyílt ellenzékétől eltekintve – mindenkire kiterjedt. Ez nemcsak a politikai légkör javulását eredményezte, hanem megújította a gazdasági és a kulturális életet is.

A gazdaság

Az ország gazdasági talpra állítása, nemzetgazdaságának átalakítása rendkívül nehéz körülmények között indult meg. A háborús károk összege 22 milliárd pengőre (5 milliárd USA dollár) rúgott, ami az ország 1938. évi nemzeti jövedelmének ötszörösét tette ki. A nemzeti

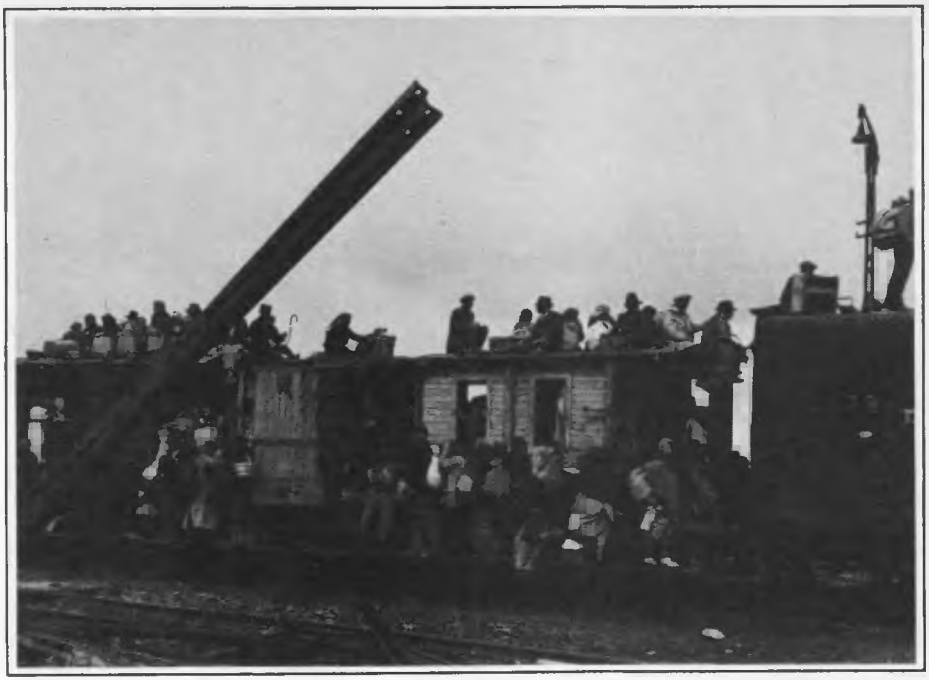

Batyuzók

vagyon kb. 40%-a megsemmisült, Budapesten az épületek 74%-a megsérült a harcok során, s a németek minden Duna-hidat felrobbantottak. A háborús katonai és polgári emberveszteség (halottak, sebesültek, hadifoglyok, eltűntek, a kiirtott zsidóság) több mint félmilliót tett ki.

Az újjáépítés, a termelés és ellátás biztosítása rendkívüli energiával indult meg, s kezdettől összefonódott a kapitalista viszonyok (bank- és ipari tőke) korlátozásával. A helyreállítás gyorsaságára jellemző, hogy 1946–47-ben a gazdasági növekedés évi rátája 76%, 1947–48-ban is még 30% volt.

1946. augusztus 1-ére sikerült megállítani az inflációt, és a pengő helyére az új, stabil pénznem, a forint lépett. Állami kezelésbe kerültek a szénbányák, majd ellenőrzés alá a nagybankok. Az állami befolyás további kiterjesztését és új gazdaságirányítási módszerek megjelenését hozta magával az 1947. augusztus 1-én megindult 3 éves terv. 1948-tól kezdődően államosították az üzemeket, a bankokat; a magánkereskedelmet és a kisipart csaknem teljesen felszámolták.

A kibontakozó gazdaságpolitika egésze nem számolt a hazai adottságokkal és lehetőségekkel, autarchiára törekedett, erőteljesen

Plakát
a 3 éves terv
idején

Belépés a tszcs-be

befolyásolták a hidegháborús légkör honvédelmi szempontjai, s olyan fejlesztési ütemet diktált, amely meghaladta a gazdaság és társadalom teljesítőképességét. A gazdaság fejlesztésében az ipar, azon belül a nehézipar élvezett elsőséget, a „vas és acél országát" kívánva megteremteni a nyersanyagban szűkölködő, megfelelő kapacitással nem rendelkező kis országban. 1948-ban az ipari termelés lényegében véve elérte az 1938-as szintet, viszont a könnyű- és élelmiszeripar produktuma ettől jócskán elmaradt. Még kedvezőtlenebb volt a helyzet a mezőgazdaságban, ahol különböző tényezők következtében a termelés szintje 10-20%-kal alacsonyabb volt, mint 1937–38-ban, az árutermelés pedig a háború előttinek még 1949-ben is csupán háromnegyedét érte el.

1950. január elsejével, az első 5 éves terv megindulásával az egész gazdaság irányításában új rendszer lépett életbe. Ez a kötelező tervutasításokra, a maximálisan centralizált termelésre és irányításra épült, az önálló kezdeményezést nem engedélyezte, az érdekeltségi rendszert eltorzította. A tervutasításos gazdaságirányítás megkövetelte a mezőgazdaság teljes átszervezését, a kisparaszti gazdálkodás felszámolását. 1948 decemberétől erőltetett ütemben és erőszakos eszközökkel megindult a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezése.

Abból a stratégiából következően, amely öt esztendő alatt kívánta az ország agrár-ipari struktúráját iparivá alakítani, a beruházások 48%-a jutott az iparra, míg a mezőgazdaság csupán 13%-ot kapott. A termelési kedv s a termelési eredmények visszaestek, a tervezettől messze elmaradtak, az ellátásban súlyos fennakadások mutatkoztak. A termelőszövetkezeteket, a parasztgazdaságokat olyan szigorú begyűjtési és beszolgáltatási rendszer sújtotta, amely heves ellenérzést váltott ki anélkül, hogy a lakosság ellátását a kívánt színvonalon biztosítani tudta volna. Mindezek következtében az 1950-es évek derekára a tervezett 50%-os életszínvonal-emelkedés helyett több mint 20%-kal csökkentek az egy keresőre jutó reálbérek.

A gazdasági szférában felgyülemlett feszültség az 1956-os politikai válság egyik döntő forrása lett.

Az 1956-os válságot követően megkezdődött a korábbi gazdaságpolitika felülvizsgálata és a tervezés módszerének megújítása. A gazdaságirányítás egész rendszerét átfogó, radikális reform, „az új mechanizmus" kidolgozása azonban csak 1965-ben indult meg, bevezetésére pedig 1968 januárjában került sor. Az új gazdaságpolitika reálisabban mérte fel az ország adottságait, mérsékelte a beruházások korábbi erőltetett ütemét, érvényesítette az érdekeltség elvét, növelte a lakosság ellátására, életszínvonalának emelésére fordítandó össze-

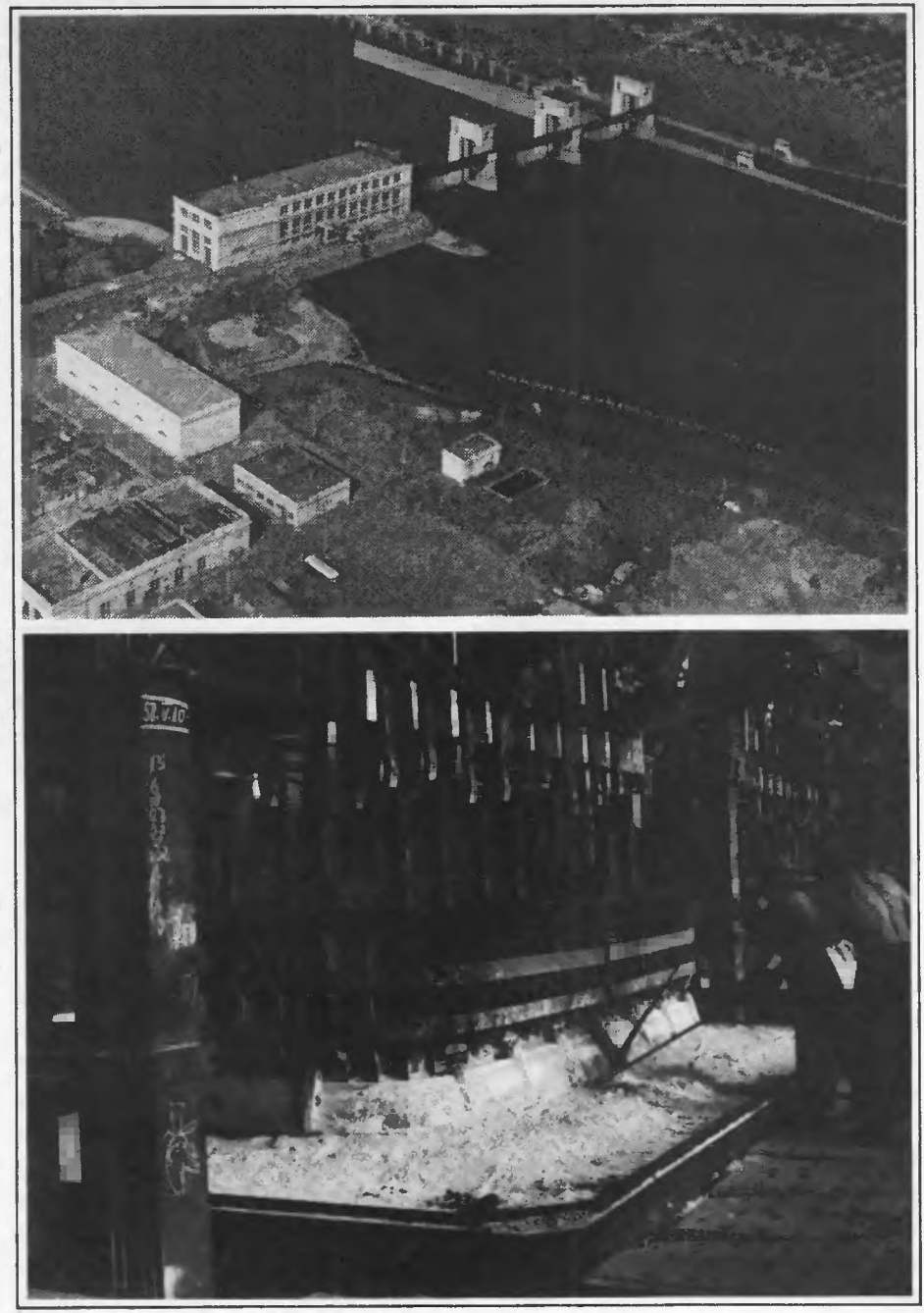

Az első ötéves terv építkezéseiből: Tiszalöki Vízierőmű, Veszprémi Vegyiművek

geket, kedvezőbb arányt alakított ki az ipar, a mezőgazdaság és az infrastruktúra fejlesztésében, nagyobb figyelmet és beruházási eszközöket fordított a mezőgazdaság korszerűsítésére, szakított az autarchiás törekvésekkel.

Az irányítási módszerek korrekciója következtében az ipari és mezőgazdasági vállalatok, a szövetkezetek a megelőzőnél nagyobb önállósághoz jutottak, az új szabályozási rendszer hatására erőteljesebben igazodtak a piaci feltételekhez, a fogyasztói igényekhez. A korábbinál jóval fontosabb szerephez jutott a termelésben és az eladásban a külfölddel való kapcsolat, és nemcsak a szocialista táboron belül. A licencek vásárlása és alkalmazása mellett új jelenségként lépett be a gazdasági életbe a termelésben és a külpiacokon való kooperáció, a szolgáltatások fejlesztésében a külföldi tőke és kapacitás felhasználása (szállodahálózat fejlesztése). Radikális változás következett be az ipar ágazati szerkezetében, s e tekintetben a magyar ipar a világtendenciákat követte (elektronikus és vegyipar növekedése). Az energiafelhasználásban előtérbe került a földgáz, a kőolaj, majd felépült az ország első atomerőműve a szerény vagy hiányzó energiaforrások pótlására. A külkereskedelemben a nyersanyagok, mezőgazdasági termékek mellett nőtt az ipari termékek, műszerek, egész gyáregységek exportja. A gazdaságot uraló állami és szövetkezeti szektor mellett teret kapott a magánvállalkozás és a magántársulási forma, amely a nagyüzemi termelést egészíti ki, és javítja az ellátást, a javító-, szolgáltató ipart.

Az új gazdaságpolitika jegyében – szem előtt tartva a termelés biztonságát, a belterjes fejlesztést, és mellőzve a korábbi erőszakos eszközöket – 1958–1961 között végbement a mezőgazdaság kollektív jellegű újjászervezése. A mezőgazdasági terület több mint 77%-án szövetkezetek, 16%-án állami gazdaságok jöttek létre. Jelentősen növekedtek a terméseredmények, a mezőgazdasági munka gépesítése, a kemizálás. Az egy traktorra jutó szántóterület 1965-re már elérte, illetve meghaladta a görög, a spanyol szintet, az aratást, a betakarítást teljesen gépesítették, akárcsak a talajművelés legfontosabb műveleteit. Az 1931–1940-es években átlagosan 5 kg műtrágyát használtak fel egy katasztrális holdra; az 1970-es évek elejére ez a mennyiség több mint hússzorosára emelkedett. Az állatállománynak az 1960-as évektől bekövetkezett jelentős növekedése kedvező arányeltolódást eredményezett az állattenyésztés és a növénytermelés korábbi viszonyában. A termelésben és a lakosság ellátásában egyaránt fontos szerephez jutottak a szövetkezetek gazdálkodását szervesen kiegészítő háztáji gazdaságok, a növénytermelő- és állattenyésztő szakszövetkezetek, amelyeknek tagjai főfoglalkozásukat tekintve csak rész-

Nyers Rezső a Központi Bizottság titkára ismerteti az Országgyűlésen az új gazdaságirányítási rendszert (1968)

A Paksi Erőmű

ben tartoznak a mezőgazdasághoz. A termelési kedv általános növekedése, a szövetkezeteknek a korábbinál jóval nagyobb önállósága nemcsak a gazdasági eredményekben, az ellátásban, hanem ezen keresztül a közhangulat alakulásában is meghatározó és kedvezően ható tényezővé vált.

A reformelképzelések s tényleges alkalmazásuk az 1968 óta eltelt időben belső és külső tényezők, a világgazdaságban végbement negatív változások hatására, főként a nyersanyag és energiahordozók áremelkedése következtében, bizonyos mértékig módosultak. Ennek ellenére a gazdaság szerkezetében, irányításában igen kedvező átalakulást indítottak el és eredményeztek, noha nem beszélhetünk lezárt folyamatról. Annál is kevésbé, mert a hazai, a korábbi időszakokkal történő összehasonlításban kiemelkedő eredmények ellenére az ipar

és a mezőgazdaság egyaránt sok tekintetben (géppark, technológia, automatizálás, önköltség, anyagfelhasználás) még nem tudott megfelelni a ma mértéket adó követelményeknek.

Változások a társadalomban és az életkörülményekben

A két háború közötti magyar társadalomnak egyetlen osztálya, egyetlen rétege sem maradt meg sem régi összetételében, sem régi pozíciójában. A régi társadalom két szélső pólusán elhelyezkedő és karakteradó elem más-más módon, de megszűnt létezni. A nagybirtokosok és nagytőkések nem túl népes, de egykor a hatalmat kezében tartó csoportja, elvesztve létalapját, eltűnt. Tagjai túlnyomórészt elhagyták az országot, az ittmaradottak, s főleg utódaik, beilleszkedtek az új viszonyokba. Nem maradt meg a mezőgazdasági cselédek és munkások hatalmas tömege sem: az előbbieket a földosztás a kisparasztok sorába emelte. 1949-ben a mezőgazdasági kereső népesség 90%-a egyéni paraszt volt.

Elvesztette hatalmi pozícióját az egykori dzsentri úri középosztály is. A közigazgatás, a hatalmi apparátus, a gazdaság különböző szintű vezető posztjait a munkásságból, a parasztságból kikerültek töltötték be, a fizikai dolgozókat tömegesen „emelték ki" alkalmazotti és szellemi munkakörbe. Az 1960-as évek elejére a vezető állású és értelmiségi keresők 40%-a munkás-, 26%-a parasztcsaládból került ki.

Az egykori proletariátus helyzetének megváltozása abban is megmutatkozott, hogy míg 1945 előtt a középiskolások, egyetemi hallgatók 4–4%-a került ki munkáscsaládokból, a háborút követő másfél évtized alatt arányuk 44, illetve 33%-ra emelkedett. A munkásosztály létszáma rövid idő alatt felduzzadt, az állami iparban és építőiparban dolgozók száma 1950 és 1970 között kétszeresére nőtt. Ez a nagymértékű növekedés szükségszerűen megváltoztatta a munkásság belső összetételét is: ide integrálódtak a különböző deklasszálódott elemek, mindenekelőtt azonban a mezőgazdaságban felszabadult munkaerő. Az 1960-as évek munkásai fele részükben már a parasztságból származtak. Az ipartelepítési politika nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy kialakult egy több mint 300 ezer főt kitevő munkáskategória, amely lakóhelyétől távol dolgozik, és naponta vagy hetenként ingázik. Számuk a decentralizálásra törekvő ipartelepítési

Lakótelep Miskolcon és Szegeden

politika s a mezőgazdasági szövetkezetek prosperitása következtében az utóbbi időben már jelentősen csökkent.

Az önálló parasztgazdák csaknem teljes egészükben eltűntek: szövetkezeti tagokká vagy ipari munkásokká váltak. Az egyéni parasztok aránya a mezőgazdasági keresők között a szövetkezetesítés befejeztével 5%-ra zuhant vissza. Nem maradt azonos egykori önmagával az a paraszt sem, aki szövetkezeti tagként dolgozott tovább. A korábbi falusi státuskülönbségek az idő múlásával feloldódtak, a végzett munka milyensége (gépkezelő, állattenyésztő, növénytermelő stb.) alakított ki új rangsorolást. A növénytermelés még mindig kétkezi munkát igénylő ágai, amelyekben szinte kizárólag nőket foglalkoztatnak, e rangsor legvégére kerültek. A paraszti munka nagy része képesítéshez kötött szakmunkává emelkedett. A termelőszövetkezetek kiegészítő, túlnyomólag ipari jellegű tevékenysége a mezőgazdasági munka kizárólagosságát is megszüntette a tagok között.

A két háború között mintegy 350 ezer főt kitevő kisiparosok és kiskereskedők az 1950-es években végrehajtott államosítások következtében ipari szövetkezetek tagjaivá, munkásokká, alkalmazottakká váltak. Csak kevesen tudták megőrizni önállóságukat egyes javító, szolgáltató szakmákban. Az új gazdaságpolitika érvényesülése óta

Dolgozók festőiskolája. Domanovszky Endre olajfestménye. (1950)

elsősorban a vendéglátás, az élelmiszer- és ruházati kereskedelemben jelennek meg ismét mind nagyobb számban az önálló iparosok és kereskedők. Ezek száma azonban – ide értve az egyéni parasztokat is – az összes keresőkhöz viszonyítva jelentéktelenné zsugorodott, aránya csupán 2–3% között mozog.

A nők az első világháború óta növekvő mértékben vállalnak állást s vesznek részt a termelésben. Ez a folyamat az elmúlt négy évtizedben úgy felgyorsult, hogy 1981-re az összes keresőknek már csaknem 45%-át ők teszik ki. Egyes foglalkozási ágak (tanár, bíró, bizonyos orvosi szakmák) egészen elnőiesedtek. A nők ilyen mértékű keresővé válása a gazdasági és közéleten túl a családi életre, a gyermeknevelés hagyományos formáira is kihatott.

A társadalom szerkezeti változásait világosan mutatja, hogy 1981-ben a keresők több mint 40%-a az iparban, alig több mint 20%-a a mezőgazdaságban (de nem kizárólag paraszti munkában), közel 10%-a a kereskedelemben dolgozott. Nagy és sokirányú változás volt ez, hiszen 1941-ben a keresőknek csaknem fele még a mezőgazdaságból élt, az ipar és építőipar alig több mint 23%-ukat tartotta el. Napjainkban nem annyira az ipari munkások, mint inkább a szolgáltató ágakban foglalkoztatottak száma és aránya emelkedik. Mindez önmagában is maga után vonta az életmód átalakulását, amit az általános modernizálódás, a különböző kormányintézkedések és az új szokások egyaránt befolyásoltak.

Megszűnt a korábbi létbizonytalanság, a munkanélküliség, az egyes szakmákban való elhelyezkedés nehézségei mellett általában a munkaerőhiány jellemző. Meghatározott munkában töltött idő után a férfiak 60., a nők 55. életévük betöltésével nyugdíjba mehetnek. A szociális és egészségügyi ellátás hálója az egész társadalmat átfogja. Míg az 1930-as években a lakosság 31%-ára terjedt ki a társadalombiztosítás, ma minden magyar állampolgár jogosult ingyenes orvosi és kórházi ellátásra.

A 48 órás munkahét bevezetését az 1980-as években a heti két munkaszüneti napra való áttérés követte. A gépesítés, a különböző egészségügyi és munkavédelmi előírások a munkavégzést is nagymértékben megkönnyítették.

Az egész társadalmat érintő hatása van annak, hogy a munkaviszonyban álló édesanya a gyermek hároméves koráig otthon maradhat, és ez idő alatt külön e célra rendszeresített segélyt kap. Ez egyedülálló a szocialista és a tőkés viszonyok között is.

Meggyorsult a lakosság városokba, és egyidejűleg a külterületekről, a tanyákról falvakba költözése, s az urbanizálódás veszített korábbi egyoldalúan Budapest-centrikusságából. 1931 és 1980 között a fővárosban élők aránya sokkal kisebb mértékben emelkedett, mint általában a városi népességé, mégis Budapesten él az ország lakosságának mintegy ötöde, de már városokban, városias jellegű települé-

Bevezetik a csökkentett munkaidőt. Ludas Matyi (1968. V. 23.)

A helsinki konferencián Magyarország küldöttsége (1975)

seken található több mint fele. A tanyán élők 1949-es 17%-os aránya az 1970-es évek elejére kb. 7%-ra esett vissza. Tömegméretekben vált elérhetővé és élvezhetővé mindaz, amit a technikai civilizáció, az urbanizáció nyújt az élet könnyebbé és kellemesebbé tételére. 1980-ra

Megnyílt a Hilton-szálló (1976)

az ország csaknem minden lakásában volt villany, 65%-ában vízvezeték, s a települések csaknem felét ellátták vezetékes ivóvízzel.

A konyhák régi sparherdjeit felváltotta a villany- és vezetékes gáztűzhely, a falusi házak zömében a palackos propán-bután gáz. Közhasználatúvá vált a mosógép, az elektromos hűtőszekrény, a rádió és a tévé-készülék. Utóbbiból 1960-ban még csupán 104 000 működött, 1980-ban viszont már közel 3 millió.

Az anyagi körülmények javulása megmutatkozik a táplálkozásban is. Úgy tűnik, a társadalom még mindig nem lakott jól, s étkezési szokásai túlságosan erősen kötődnek a hagyományokhoz. Az 1934–38-as évek átlagában egy főre évente nem egészen 34 kg hús jutott, míg 1980-ban 73 kg, cukorból a 10,5 kg-mal szemben 35 kg. A magas, átlagos napi 3054 elfogyasztott kalória túlnyomó része szénhidrát, zsiradék. Orvosi tanácsok és divat hatására is csak lassan hódít az egészségesebb s modernebb étrend.

A nyaralás, az üdülés a két háború között a polgári, kispolgári rétegek életformájának volt része, ma a társadalom minden csoportja számára elérhető, nem utolsósorban a szakszervezetek, vállalatok, szövetkezetek üdülői révén. Az autó, a fiatalabb korosztályoknál a motorkerékpár mozgékonyabbá tette az embereket, s új szokásokat honosított meg, a bel- és a külföldi turizmust. 1930-ban valamivel több mint 13 ezer személyautó futott az utakon, 1983-ban viszont 1,2 millió. A sport (a labdarúgás), mely az 1950-es években, az „aranycsapat" idején társadalmi feszültségek levezetésének csatornája s egyben a felemelkedés egyik lehetséges útja volt, tömegek aktív szórakozásává vált, s az ún, fehér, valamikori úri sportokat (vívás, tenisz, vitorlázás) is tömegesen űzik.

Az M/7-es autópálya

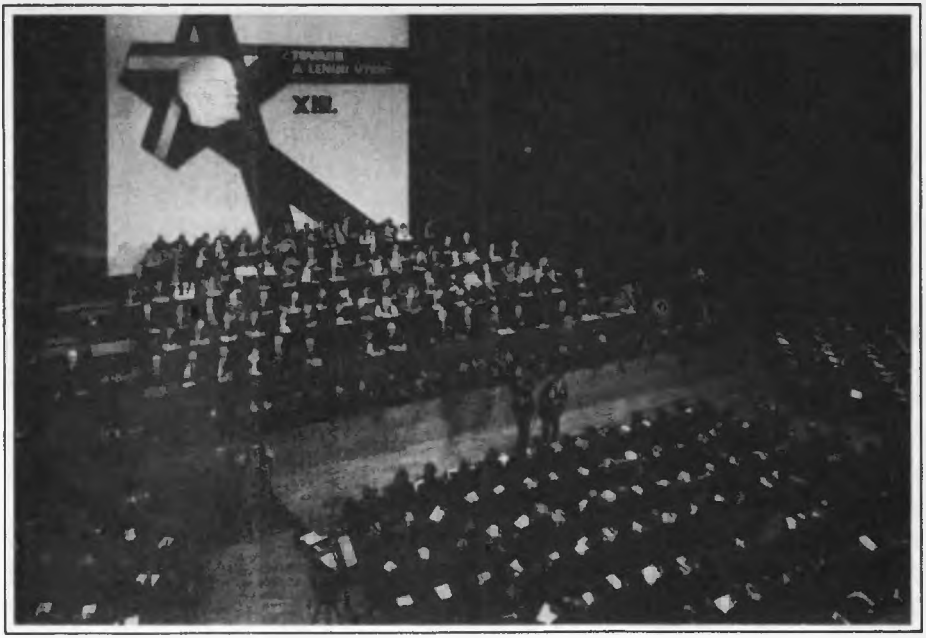

Az MSZMP XIII. kongresszusa (1985)

Tény, hogy milliók életszínvonala emelkedett olyan szintre, amilyen a két háború között elérhetetlen volt számukra. Az ezt lehetővé tevő változások azonban drámai elemeket is magukban hordoztak. A társadalmi hely- és életformaváltás azok számára sem volt konfliktusmentes, akik felemelkedtek, előre léptek. A konszolidálódott viszonyok s a viszonylagos gazdagodás új gondokat s ellentmondásokat is szült. A mobilitás lehetősége mellett megjelent a társadalom kialakult szerkezete megmerevedésének veszélye, a hátrányos helyzet és az egyenlőtlenség a korábbitól eltérő formákban, de aggasztó módon újratermelődött. A modernizálódásnak, a városi élet zsúfoltságának, környezetromboló hatásának azok a következményei sem maradtak el, amelyeket az iparilag fejlett társadalmak már korábban megismertek.

A kulturális és szellemi élet

A háború s a barbár pusztítás az irodalmi, szellemi életnek is súlyos veszteségeket okozott. Munkaszolgálatosként lelte halálát többek között Ámos Imre festő, Bálint György, Halász Gábor, Radnóti

Miklós, Szerb Antal író, költő. A túlélők magukban hordozták, majd évtizedekkel később számos irodalmi, művészi alkotásban dolgozták fel megrázó élményeiket. 1945 tavaszán azonban szellemi életünk alkotói nagy energiával kapcsolódtak be egy új, az egész népet magában foglaló kultúra felépítésébe.

A szellemi javak közkinccsé tétele, a műveltség színvonalának emelése 1945 augusztusában kezdődött, amikor a kormány elrendelte a nyolcosztályos kötelező általános iskolai rendszer kiépítését, majd 1948-ban államosította az iskolákat, köztük az egyháziakat. A szekularizáció jegyében az iskolai vallásoktatás megszűnt. Különböző egyezményekkel rendezték az állam és az egyházak viszonyát, legkorábban a református, legkésőbb a római katolikus egyházzal. Utóbb bevett felekezetté váltak a korábban alig megtűrt szekták. Az egyházak bizonyos pénzügyi támogatást kaptak az államtól, és sajátjukként tarthattak fenn 9 teológiai, hittudományi főiskolát, valamint 13 középiskolát, 1951-ben felállították az Állami Egyházügyi Hivatalt. Harmonikusabb kapcsolat azonban csak az 1960-as évektől alakulhatott ki az állam és az egyházak között, amit elősegített a papi békemozgalom tevékenysége is.

Az oktatási rendszer reformja során az oktatás minden szinten ingyenes lett. Megszűnt a négyosztályos polgári iskola, különböző szakközépiskolákat, technikumokat nyitottak, megmaradt, de egyre veszít vonzerejéből az általános ismereteket adó gimnázium. Új tankönyvek, új tanrend készült minden oktatási forma számára. Az egyetemi élet első nagy változásaként 1945-ben megnyitották a nők előtt a korábban elzárt karokat. A negyvenes években kiépült népi kollégiumok, az új egyetemi felvételi rendszer elsősorban paraszt- és munkásfiataloknak tette lehetővé, hogy egyetemi tanulmányokat folytassanak, majd esti és levelező tagozat keretében a már munkában állók is diplomát szerezhettek. 1949-ben korlátozták az egyetemek önkormányzati jogát, a tanári, oktatói kar kicserélődött. Ezzel egy időben – politikai okok miatt – felszámolták a népi kollégiumokat.

A lakosság iskolázottsága igen nagy mértékben javult: a középiskolások száma az 1938-as 52000 fővel szemben 1980-ban 334000 volt, a felsőfokú tanintézetekben pedig 1980-ban csaknem tízszer annyian tanultak, mint 1938-ban.

Megszűnt a kultúra korábbi kettőssége, megosztottsága. Az új kultúrpolitika kezdetben mindazokat az alkotókat és értékeket magáénak ismerte el, akiket és amelyeket a két háború közötti hivatalosság perifériára szorított, kiiktatni igyekezett a magyar szellemiségből. Egyszerre és hatalmasan kiszélesedett a befogadó, az olvasóközönség, a kultúra közüggyé vált. Már 1945 nyarán, a rendkívül nehéz vi-

Az első Kossuth-díj kiosztása: Major Tamás, Molnár Erik, Bajor Gizi, Somlay Artúr, Ferenczy Noémi

szonyok között is megrendezték a hagyományos könyvnapot, 1948-ban Kossuth-díjat, 1950-ben kiváló és érdemes művész kitüntetést alapítottak a kiemelkedő szellemi, művészi teljesítmények elismerésére. Egész kulturális, tudományos életünkre kihatott a marxista ideológiával való megismerkedés, új megközelítési lehetőségek, módszerek és témák hatoltak be a világ jelenségeinek ábrázolásába és értékelésébe.

Az 1940-es évek második felének kulturális élete rendkívül sokszínű és gazdag volt. Az irodalomban egyszerre voltak jelen a szocializmus eszméit képviselő, a kommunista írók, a népiek, a *Nyugat* nemzedékének tagjai, a polgári demokrácia „urbánus" irányzatához tartozók, vagyis Kassák Lajos, Nagy Lajos, Illyés Gyula, Németh László, Szabó Pál, Veres Péter, Szabó Lőrinc, Füst Milán, Déry Tibor, Vas István, Cs. Szabó László, Márai Sándor, Zilahy Lajos és mások. A képzőművészetben a szentendreiek, az Európai Iskola, az egykori Szocialista Képzőművészek Csoportja és a többiek, más-más stílust, kifejezési formát képviselve. Magyarország 1947-ben tagja lett az UNESCO-nak, s ez szervezetileg is kitágította nemzetközi kulturális és tudományos kapcsolatait.

A politikában elhatalmasodó torzulások az 1940-es évek végétől a kultúra és tudományok területén is éreztették hatásukat, s itt is erőteljessé vált a központi irányítás. A politikai és ideológiai harc, a szektás bizalmatlanság egyfelől, a szocialista realizmus, a közérthetőség rosszul értelmezett elve másfelől sematizmushoz, üres formalizmushoz, elszürküléshez vezetett, lehetetlenné vált a valós társadalmi és egyéni konfliktusok ábrázolása. Mindez nem sajátos magyar

jelenség volt, csupán része a Kelet-Közép-Európában végbement folyamatnak. Az 1950-es éveknek ez a hazai kultúrpolitikája Révai József nevéhez fűződik.

1949-ben megszüntettek egy sor folyóiratot, különböző képzőművészeti csoportot, s központi szervezetekbe tömörítették az írókat, festőket, szobrászokat, építészeket stb. A művészeti viták ideológiai, politikai tartalmat kaptak, s egzisztenciális következményekkel jártak, írók, művészek vesztették el publikálási, kiállítási lehetőségüket. A kilátástalannak ítélt helyzet következtében többen elhagyták az országot (Cs. Szabó László, Márai Sándor, Zilahy Lajos stb.).

1956 után a hatalom és irodalom, művészetek viszonyának rendezése hosszabb ideig húzódott el, mint a konszolidáció más feltételeinek megteremtése. A megújulás azonban az irodalom, a művészetek minden ágát megszabadította a sematizmus, a dogmatizmus nyomasztó terhétől, műfajban és kifejezésmódban sokszínűséget hozott s bekapcsolta a magyar szellemi életet a kultúra egyetemes áramába. A nyitottság az alkotói szabadság kitágulásában, a könyvkiadásban,

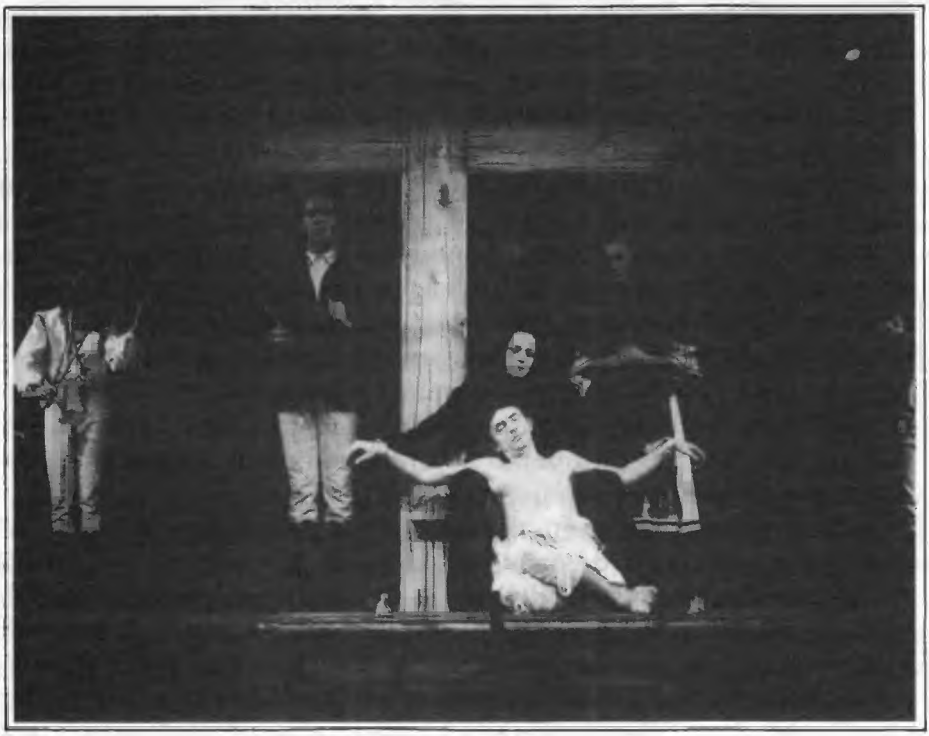

A Várszínház előadása: Csíksomlyói passió

a színházak műsorpolitikájában, a tárlatokon egyaránt megmutatkozott.

Ebben az új légkörben kiteljesedett Illyés Gyula, Déry Tibor, Lengyel József, Szabó Lőrinc generációjának életműve, egyidejűleg felépült Örkény István, Benjámin László, Zelk Zoltán, Weöres Sándor korosztályáé. A felszabadulás után indult pályákat Nagy László, Pilinszky János, Csoóri Sándor, Juhász Ferenc neve jelzi. Mögöttük ott van már a legfiatalabbak sora (Esterházy Péter, Dobai Péter, Spiró György).

Próza- és drámaíróink szenvedélyes érdeklődéssel fordultak a múlt máig aktuális nemzeti kérdéseihez (Illyés Gyula, Németh László történelmi drámái), keresték s keresik a magyarság felelősségét a két háború között történtekért (Cseres Tibor: Hideg napok), feltárják az 1950-es évek megélt drámáit, sokféle torzító hatását (Gáll István: Ménesgazda, Fejes Endre: Rozsdatemető, Galgóczy Erzsébet írásai). A *Magyarország felfedezése* c. sorozat kötetei az irodalmi szociográfia és a jelen iránti erős érdeklődést egyaránt tükrözik.

A színházak műsorára nagyszerű új magyar drámák kerültek, felfedeztek elfeledett vagy mellőzött szerzőket, műveket (Madách: Mózes, Füst Milán). Örkény István Tóték, Macskajáték c. darabjai Európa és az Egyesült Államok számos színpadán is sikert arattak. Dayka Margit, Sulyok Mária, Lukács Margit, Tolnay Klári, Bulla Elma, Bessenyei Ferenc, Kállai Ferenc, Kálmán György, Őze Lajos, Pécsi Sándor, Básti Lajos nevéhez emlékezetes alakítások fűződnek.

A festészetben Bálint Endre, Kokas Ignác, Kondor Béla, Korniss Dezső, Martyn Ferenc s olyan nagy öregek, mint Barcsay Jenő, a szobrászatban Borsos Miklós, Somogyi József, Schaár Erzsébet, Varga Imre, Vilt Tibor mellett fiatalok egész sora alkot. Az 1970-es évek végén a Képzőművészek Szövetségének mintegy másfélezer tagja volt. A képzőművészeti élet gazdagodását hozta magával olyan művészek felfedezése és elfogadása, mint Csontváry Kosztka Tivadaré. Az 1957-ben felállított Magyar Nemzeti Galéria, egyes vidéki városok gyűjteményei és múzeumai a korábbinál jóval szélesebb közönséget ismertetnek meg a művészi alkotásokkal.

A zenei élet nagy vívmánya, hogy Bartók Béla művei itthon is polgárjogot nyertek és értő közönségre találtak. E közönség jórészt már Kodály módszerén nevelkedett az iskolákban. Kanadától Ausztráliáig sok országban vezették be e zenetanítási módszert, Kecskemét Kodály-szemináriumaira rendszeresen járnak a külföldi zenetanárok. A számos új zenei mű megszületése (Kadosa Pál, Mihály András, Durkó Zsolt, Kurtág György) mellett sikerrel újult meg a magyar opera is (Szokolay Sándor, Petrovics Emil). Énekeseink és elő-

Nagy siker: István, a király

adóművészeink közül sokan (Marton Éva, Sass Sylvia, Kocsis Zoltán, Ránki Dezső) ünnepelt vendégei a külföldi operaházaknak, hangversenypódiumoknak. A fiatal művészek nemzetközi bemutatását szolgálják a Fertődön rendezett hangversenyek. A zenei életet gazdagítja az újjáépült pesti Vigadó s az alapításának 100. évfordulójára régi pompájában megújult Operaház.

A hagyományosan népszerű operett mellett meghódították a közönséget az új zenés műfajok, a musical és a rockopera. Rendkívüli sikert aratott az első magyar rockopera, mely Istvánról, a királyról szól.

Századunk művészete, a film különleges szerephez jutott a háború után. Kialakult olyan ága, amely a múlt és a jelen magyar problémáit egyetemes érvénnyel volt képes megfogalmazni, a nemzeti önismeretet szolgálva általános érdekű jelenségeket, konfliktusokat vitt a vászonra. Az új irány Radványi Géza Valahol Európában c. filmjével kezdődött, majd Fábri Zoltán, Jancsó Miklós, Kovács András, Mészáros Márta, Szabó István és mások munkáival teljesedett ki, fesztiváldíjak sorát hódítva el. A magyar film átütő nemzetközi elismerését és nemzetközi rangra emelkedését Jancsó Miklós itthon for-

gatott alkotásai vívták ki, majd Szabó István Mephistója Oscar-díjban is kifejezett sikert aratott.

Az elmúlt évtizedekben fejlődött ki itthon a rajz- és animációs film mint önálló ág, amelynek sajátos karaktert adott Foky Ottó, Macskássy Gyula, Nepp József. Rófusz Ferenc A légy c. filmje Oscar-díjat kapott.

Az építészetre hatalmas munka várt a háború után. A sematizmus terhei s az új eljárások (házgyári termelés, paneles építkezés) idegensége sokáig bénította a képzelőerőt, az építőművészetből a művészet kikopott, a tömeges lakásépítések és a szűkös anyagi lehetőségek uniformizálták városainkat, falvainkat. Az újabb időkben azonban már kedvezően változott a helyzet, az esztétikum az építészetben, a városkép formálásában fontos tényezővé vált (Budapest, Keszthely új szállodái, kecskeméti zenei központ stb.).

Rendszeres, gyümölcsöző kapcsolat épült ki azokkal a magyar írókkal, művészekkel, akik évtizedek óta külföldön élnek (Cziffra György, A. Tot, V. Vasarely, Cs. Szabó, Határ Győző), s a magyar szellemi élet számon tartja, figyelemmel kíséri a szomszédos országokban, de a világ más részein élő magyarság kulturális életét.

A 20. században Magyarország is ama nemzetek sorába lépett, amelyek léte és fennmaradása veszélybe került, s e veszélyt részben saját megosztottságuk, gyengeségük és elmaradottságuk idézte fel. Az elmúlt évtizedek története, az eredmények és az útvesztések csak úgy, mint a meg-megújuló kísérletek azt tanúsítják, hogy Magyarország szakadatlan küzdelmet folytatott nem pusztán fennmaradásáért, hanem a beszűkülés, az elzárkózás és a lemaradás ellen. Az erőfeszítések nem mindig, vagy még nem minden területen hozták meg a várt sikert. Az ország keresi a beilleszkedés módját az egyre sűrűbbé váló világgazdasági kapcsolatok rendszerébe, továbbra is erősíteni kívánja jelenlétét a nemzetek közösségében, az egyetemes kultúrában.

Rövidítések jegyzéke

MNM: Magyar Nemzeti Múzeum
MTI: Magyar Távirati Iroda
OL: Országos Levéltár
OSZK: Országos Széchényi Könyvtár
BTM: Budapesti Történeti Múzeum
TKCS: Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka
OMF: Országos Műemléki Felügyelőség
MNG: Magyar Nemzeti Galéria
MMM: Magyar Munkásmozgalmi Múzeum
RMK I.: Szabó Károly: Régi magyar könyvtár, Bp. 1879.
App. H. Apponyi Hungarica

Képjegyzék

12. o. „Sámuel" koponyája. Félmillió éves lelet Vértesszőllősről. MNM
12. o. A Szeleta-barlang a Bükkben. Középső paleolitikum.
13. o. Agyagisten és istennő Szegvár-Tűzkövesről. Újkőkor, neolitikum. MNM
14. o. Az aquincumi katonai fürdő. Római kori emlékegyüttes a budapesti Flórián téren.
15. o. Falfestményrészlet ókeresztény sírkamrából. Sopianae Pécs (5. század). MTI
16. o. Hun bronzüst Törtelről (5. század). MNM
17. o. A bócsai avar fejedelem méltóságjelvényei: arany övveretek és ékszerek. MNM
18. o. A zalavári szláv temetőből származó aranyozott ezüst fülbevalópár (9. század). MNM
19. o. Vízimadarak ábrázolásával díszített újkőkori edény. Kubenyino (Onyega-tó vidéke), i. e. 2. évezred. Fodor István: Verecke híres útján ... Bp. 1975. 8. ábra
21. o. A bezdédi tarsolylemez (10. század). MNM
25. o. Árpád-kori lakóház és gazdasági épület rekonstruált képe. Kardoskút-Hatablak. Méri István: Árpád-kori népi építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában. Régészeti Füzetek II. 12. Bp. 1964. 7/c–d kép
26. o. A kalocsai királyfej (13. század). MNM
27. o. A pannonhalmi bencés főapátsági templom főhajójának belseje (13. század első fele).
31. o. A Szent László-legenda részletei a Magyar Anjou Legendáriumban. László bevonul Székesfehérvárra; László megkoronázása; Támogatja az általa alapított püspökséget; László élelemért fohászkodik serege számára (14. század harmincas évei). Bibliotheca Apostolica Vaticana. A hasonmás kiadást sajtó alá rendezte Levárdy Ferenc. Bp. 1973. XLIV. tábla.
33. o. Piroska (Iréné) császárné, Szent László leánya, Komnenosz János felesége. Bizánci mozaik (11. század). Istanbul, Haghia Sophia múzeuma
35. o. II. András képe 1221-ből, és IV. Béla képe 1251-ből származó pecséteken. OL
36. o. Tatárok törnek az országba. Miniatúra a Képes Krónikából. OSZK Cod. Lat. 404, 125. o.
38. o. Az esztergomi várkápolna szentélye (1200 körül). MTI
39. o. Lovagi jelenetek a Képes Krónika miniatúráján. Uo. 81. o.
40. o. A jáki bencés apátsági templom látványa a tájban, és belső tere nyugat felől (1230 körül). MTI
44. o. Károly Róbert firenzei mintájú, liliomos aranyforintjának elő- és hátlapja (1324). MNM Éremtár
45. o. Hans von Tübingen: Nagy Lajos csatája a törökkel, 1373 körül. Táblakép a mariazelli St. Lambrecht apátságból (1430-as évek eleje). Graz, Joanneum
46. o. Zsigmond császár és magyar király. Taccola sienai mérnök rajza (14. század). Makkai László: A reneszánsz világa, Bp. 1977. 69. o.
50. o. Az ifjú Hunyadi János feltételezett portréja. Masolino: Heródes lakomája című falképének részlete (1435). Castiglione Olona, Battistero
51. o. A vajdahunyadi vár (Hunedoara, Románia) (15. század közepe és második fele). Múlt századi felvétel, Fotóművész Szövetség Archívuma
52. o. Gian Christoforo Romano (?) Corvin Mátyás. Fehérmárvány dombormű (1490 előtt). Szépművészeti Múzeum. ltsz.: 6711
55. o. Mátyás visegrádi palotájának díszudvara (1484 körül). MTI
58. o. Rézbánya felszíni képe a rozsnyói ol-

tárról. L. A. jelű mester olajképének részlete (1513). Rozsnyó (Rožňava, Csehszlovákia) Székesegyház

60. o. Dózsa György kivégzése Temesváron. Taurinus: Stauromachia . . . c. művének címlapján. Bécs, 1519. App. H. 137.

61. o. A mohácsi csata ábrázolása török miniatúrán a Szülejmánnáme című műben. Ismeretlen török és magyar mester műve (16. század közepe). Topkapu Szeráj Múzeum. Ltsz.: Hazine 1517. Fehér Géza: Török miniatúrák, . . . Bp. 1975. XII. tábla

63. o. A diósgyőri várpalota (15. század). MTI

64. o. A kassai (Košice, Szlovákia) Szent Erzsébet-templom (1380–1440). MTI

65. o. Kolozsvári Márton és György: Szent György. Bronzszobor (1373). Prága, Národní Galerie

66. o. Szent László fejereklyetartója Nagyváradról (15. század első negyede). Győr, Székesegyház

68. o. Szobor az egykori budai királyi palotából (15. század második-harmadik évtizede). BTM

69. o. Az esztergomi Bakócz-kápolna (1507 után). Esztergom, Főszékesegyház. MTI

74. o. Szapolyai János magyar király. Erhard Schoen fametszete. Magyarország története 1526–1686 3/1, Bp. 1985. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. 3. kép

75. o. Eger vára. Ismeretlen német mester rézmetszete (1617). TKCS ltsz.: T. 2085

77. o. Szigetvár látképe. OMF Fotótár

78. o. Törökök kereszténveket kínoznak. J. Waldor rézmetszete. Boskhierus (Philippus): Orator Terrae Sanctae et Hungariae . . ., 1606 App. H. 686

80. o. Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király. Jobst Amman rézkarca (1576). TKCS ltsz.: 9792

81. o. Jakováli Hasszán dzsámija Pécsett (16. század második fele). MTI

83. o. Kassa látképe. Egidius van der Rye rajza után készült rézkarc (1617). TKCS ltsz.: 2081. T.

83. o. Sylvester János Új Testamentumának címlapja. Sárvár-Újsziget, 1541

84. o. Szenczi Molnár Albert arcképe. Heinrich Ullrich rézmetszete (1604). TKCS ltsz.: 91/1914 Gr

. . . és Kálvin-fordításának címlapja. Hanau, 1624

85. o. Magyar festő: Balassi Bálint (1594). Esztergomi Keresztény Múzeum, ltsz.: 59.1094

87. o. Bocskai István hajdúi között. Wilhelm Peter Zimmermann rézkarca (1605). TKCS ltsz.: 807

88. o. Bethlen Gábor. Id. Matheus Merian rézmetszete. TKCS ltsz.: 774

92. o. Párviadal. I. Major rézkarca (1630/40). TKCS ltsz.: 58/3846

94. o. Nagyvárad ostroma. G. Bouttats rézmetszete. TKCS ltsz.: 4440

96. o. A rohonci granárium 1672(?). Die Kunstdenkmaler des Politischen Bezirkes Obenwart, Wien, 1974, 405. o.

99. o. Allegória a nagyszombati egyetem ábrázolásával. F. L. Schmitner rézmetszete (18. század). TKCS ltsz.: T. 1089

100. o. Apáczai Csere János Magyar Encyklopaediájának címlapja. Utrecht, 1653. RMK I. 876

101. o. Zrínyi Miklós. Jakob Sandrart rézmetszete. TKCS ltsz.: 4671

104. o. Új Zrínyivár. Ismeretlen német mester rézmetszete. TKCS ltsz.: T. 1041

106. o. A szentgotthárdi csata. J. Waldtman után J. U. Kraus rézkarca. TKCS ltsz.: T. 4583

108. o. Zrínyi Péter, Nádasdy Ferenc és Frangepán Ferenc kivégzése. Ismeretlen francia mester rézkarca, Jakob Bruynel után (17. század második fele). TKCS ltsz.: 5/1932 Gr

110. o. Thököly Imre, Felső-Magyarország fejedelme. Oorlogsdaaden en Minneryen van den Graaf Emerick Tekely . . . Amsterdam, 1687. című mű címlapképe. App. H. 1335

112. o. Zrínyi Ilona. Ismeretlen mester olajfestménye (18. század eleje). TKCS ltsz.: 48

113. o. F. Geffels: Buda visszafoglalása. Olajfestmény Justus van der Nyport rajza után (1686/87). TKCS ltsz.: 1202

114. o. A zentai ütközet 1697 szeptemberében. A. Benoist után Ch. Dux Boser metszete (1735). TKCS ltsz.: 6578

115. o. A bethlenszentmiklósi kastély (Sînmicläuş, Románia) déli homlokzata (1646/47)

116. o. Dísztál a vezekényi csata emlékére. Philipp Jakob Drenwett ötvösműve (Augsburg, 1654). Iparművészeti Múzeum, ltsz.: E. 60.3

117. o. A krasznai (Crasna, Románia) rk. templom festett famennyezete (1732). Galavics Géza felvétele

120. o. Esze Tamás címeres levele. Ismeretlen mester vízfestménye. Magántulajdon

123. o. A Recrudescunt . . . Rákóczi kiáltványa (1704). MTA könyvtára, Kézirattár

126. o. A nagymajtényi fegyverletétel. Ismeretlen mester rézkarca (18. század eleje). TKCS ltsz.: 58.2613

128. o. III. Károly király. J. v. Hauck Gracy képe után A. és J. Schmutzer metszete (1728). TKCS ltsz.: 9642

129. o. Bánáti telepes tipusház rajza. Ismeret-

len mester rajza (1766). Österreichische Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Wien, ltsz.: 281

130. o. A cseklészi (Çeklisz, Szlovákia) Esterházy-kastély (1714–33). Galavics Géza felvétele

131. o. A békésszentandrási parasztfelkelés vezetőinek kivégzése. F. Birhler rézmetszete (1781). Apponyi metszet, 366. OSZK

132. o. Mária Terézia uralkodásának allegóriája. J. D. Herz rézmetszete. TKCS ltsz.: 55.1000

134. o. Buda és Pest a 18. század végén. Pichler rajza után von J. Balzer metszete. TKCS ltsz.: T. 1173

136. o. Ünnepély a fertődi Esterházy-kastély udvarán. Berkeny János színezett rézmetszete, Szabó és Schütz rajza után (1791). TKCS ltsz.: 3/1935 Gr

137. o. Az egri Lyceum könyvtárterme, J. L. Kracker falfestményével (1777–78). MTI

138. o. A perbáli trivial-iskola terve Tallher Józseftől (1795). OL, Aedilia, Fasc. A–490/7942, 105. ill. uo. fol. 550

Ratio Educationis. Bécs, 1777

Bessenyei György: Ágis tragédiája. Bécs, 1772

140. o. A pesti Invalidus-palota. A. E. Martinelli (18. század első fele)

141. o. II. József. Ismeretlen mester olajfestménye. TKCS ltsz.: 607

142. o. A Türelmi Rendelet alkalmából megjelent röplap. Ismeretlen német mester metszete. TKCS ltsz.: 67.68

143. o. Nicolae Horia, Joan Cloşca, az erdélyi parasztfelkelés vezérei. Ismeretlen német mester rézmetszete (18. század utolsó negyede). TKCS ltsz.: 85.31

148. o. Pest megyei koronaőrző banderista 1790-ben. G. Adam színezett rézkarca. Decsy Sámuel: A magyar szent koronának ... históriája, Bécsben, 1792. VI. tábla

150. o. A magyar jakobinus mozgalom szervezetét ábrázoló rajz. J. Hentzel rézmetszete. Magyar művelődéstörténet. Szerk.: Domanovszky Sándor V. Bp. 1941, 316. o.

152. o. A halálra ítélt jakobinusok kivégzése. Ismeretlen festő vízfestménye (1795). TKCS ltsz.: 59.65

154. o. A győri csata, 1809. június 12-én. E. Kaiser litográfiája J. F. Kaiser rajza után. TKCS ltsz.: 58.2371

157. o. Egy 5 forintos „Anticipations-Schein" 1815-ből. MNM Éremtár

158. o. Az országgyűlés épülete Pozsonyban. Fáy Móric fametszete. Ábrázolt Folyóirat, 1848. 4. sz.

160. o. A bajai Vojnich-kúria, magyár címeres pillérfejezetekkel (1830)

161. o. Racionalizált majorsági udvar terve. Ismeretlen mester litográfiája (1830 körül). Közhasznú Honi Vezér, 1837

162. o. Szarvtalpú eke. Móra Ferenc Múzeum, Szeged

163. o. A kereskedelem szimbólumai a Wurm-ház homlokzatán. Huber József makettje (1824). BTM Kiscelli Múzeum

165. o. A nemesi világ jellegzetes alakjai Csokonai: Cultura c. vígjátékában. Jókai József vízfestményei (1800-as évek). Petőfi Irodalmi Múzeum

166. o. Wesselényi Miklós. Barabás Miklós olajfestménye (1836). Magyar Tudományos Akadémia képgyűjteménye

167. o. Karikatúra az 1838–40-es országgyűlésről. Színezett tollrajz. Vasárnapi Újság, 1913. 52. sz.

169. o. Polgári teadélután a reformkori Pesten. Ismeretlen mester litográfiája. Nagy Ignác: Magyar titkok. Pest, 1844–45

170. o. Kossuth Lajos a 40-es években. Szambór litográfiája Barabás Miklós rajza után. TKCS ltsz.: 24/1949 Gr

172 o. A Pesti Hírlap

173. o. Werther Frigyes budai gépgyárának homlokzati képe és alaprajza. Feik J. lavírozott tusrajza (1845). TKCS ltsz.: 56.473

173. o. Numvári Werther Frigyes és felesége. Marastoni Jakab olajfestményei (1846 körül). MNG ltsz.: 6176 T, és 6177 T

174. o. Kazinczy Ferenc. Ferenczy István szobra (1828). MNG ltsz.: 2248

175. o. A pesti Aldunasor. Barabás Miklós vízfestménye (1842). BTM Kiscelli Múzeum ltsz.: KM 17.455

176. o. Kölcsey Ferenc. Anton Einsle festménye után Franz Eybl litográfiája. TKCS ltsz.: 5573

177. o. Vörösmarty Mihály. Barabás Miklós vízfestménye (1836). Petőfi Irodalmi Múzeum

178. o. Petőfi Sándor. Ismeretlen mester daguerrotípiája (1840-es évek). Petőfi Irodalmi Múzeum

179. o. Schodelné, pesti operaénekesnő. Barabás Miklós litográfiája (1846). TKCS ltsz.: 2439

180. o. A Pesti Műegylet kiállításának katalógusa 1841-ből. Szépművészeti Múzeum könyvtára

183. o. Erdély nemzetiségei – magyarok, románok, szászok egy erdélyi vásáron (részlet). Josef Landzelli színes litográfiája, Franz Neuhauser: Vásár Erdély országban című rajza után (1819 körül). TKCS ltsz.: T. 8872

184. o. A magyarországi nemzetiségek az 1840-es évek legvégén: románok, magyarok, szlovákok, németek. Színes litográfia Weber

Henrik rajza után. Prónay Gábor: Vázlatok Magyarhon népéletéből. XV. Pest, 1865

188. o. Az európai forradalmi áradat hatása – egykorú képrejtvényen. (Megfejtése: „Párizs eseményei és a sajtó szabadsága villany sebességgel a világon örömnapokat és diadalt szült.") Majer István fametszete. Képes Újság 1848. ápr. 8. 15. sz. 122. o.

189. o. A sajtó felszabadítása 1848-ban. TKCS ltsz.: 46/1931 Gr

190. o. Kossuth és a parasztság jelképes kézfogása 1848 márciusában. Vidéky János rézmetszete. Pesti Divatlap 1848/I márc. 25. 15. sz. mell.

192. o. Batthyány Lajos. Barabás Miklós litográfiája (1848). TKCS ltsz.: 881

193. o. Tanácskoznak az első magyar parlamentáris kormány tagjai: Batthyány Lajos, Szemere Bertalan, Eötvös József, Széchenyi István, Klauzál Gábor, Kossuth Lajos, Esterházy Pál, Deák Ferenc és Mészáros Lázár. Befejezetlen litográfia, (1848). TKCS ltsz.: 10679

194. o. Kossuth az ország őrén. Egykorú karikatúra. Vidéky János rézmetszete (1848). TKCS ltsz.: 2735

196. o. A császáriak Jellačić vezérletével megindulnak Magyarország ellen. Franz Xaver Zalder litográfiája (1848). Jókai M.–Bródy S.–Rákosi V. (szerk.): Ezernyolcszáznegyvennyolc. Bp. 1898, 94. o.

197. o. Kossuth 1848. szeptember 24-én fegyverbe hívja a ceglédieket. František Kolarž tussal lavírozott ceruzarajza. TKCS ltsz.: 39/1952 R

198. o. A szolnoki ütközet 1849. Március 5-én. Than Mór vízfestménye. TKCS ltsz.: T. 6691

198. o. A császáriak kitakarodnak Magyarországról. A. Strassgschwandtner litográfiája (1849). TKCS ltsz.: T. 383

199. o. Bem József. Barabás Miklós krétarajza (1849). TKCS ltsz.: 10857

202. o. Táncsics Mihály. Barabás Miklós litográfiája (1848). TKCS ltsz.: 7270

203. o. Teleki László. Franz Eybl litográfiája (1843). TKCS ltsz.: 492

204. o. Orosz büntetőosztagok egy gerillatámadás megtorlásául 1849. augusztus 8-án felégetik Losonc városát. Zámpory Lajos olajfestménye (1854). TKCS ltsz.: 785

205. o. Görgey Artúr. Barabás Miklós rajza (1849). MNG Grafikai osztály, ltsz.: 1944–3790

206. o. I due carnefici (A két hóhér). Egykorú olasz gúnyrajz. Acélmetszet (1849). TKCS ltsz.: 12/1948 Gr

207. o. Batthyány Lajos kivégzése Pesten, 1849. okt. 6-án. Louis Noelli litográfiája Kovács Lajos rajza nyomán (1852). TKCS ltsz.: 6289

208. o. Orlai Petrics Soma vízfestményei a szabadságharc tábornokairól: Guyon Richárd honvédtábornok; Kiss Ernő altábornagy, aradi vértanú; Nagy-Sándor József tábornok, aradi vértanú; Pöltenberg Ernő tábornok, aradi vértanú; Dessewffy Arisztid tábornok, aradi vértanú; Damjanich János tábornok, aradi vértanú; Dembinszky Henrik honvéd altábornagy; Török Ignác tábornok, aradi vértanú; Leiningen-Westerburg Károly gróf honvédtábornok, aradi vértanú (1850-es évek). Magántulajdon

210. o. Ferenc József első látogatása Magyarországon. 1852. június 5–14. C. Lanzedelli litográfiája. TKCS ltsz.: 61.160

211. o. Arany János. Barabás Miklós olajfestménye (1864). Magyar Tudományos Akadémia gyűjteménye. Elnöki terem

213. o. Hans Gasser Széchenyit mintázza Döblingben (1860). Kiss József olajképe. MNG ltsz.: 4170 T

214. o. Széchenyi István halálára megjelent emléklap. Felirata: Gróf Széchenyi István /Széchenyi nagy Magyarunk bár élete napja letűne Szellemi kincseiben őrködik honja felett./Vinzenz Katzler litográfiája. TKCS ltsz.: 55.99

217. o. Kossuth Lajos emigrációban kiadott „kölcsönjegye". London (1860). MNM Éremtár

218. o. Kossuth Lajos ravatala a Magyar Nemzeti Múzeumban. Fotóművész Szövetség Archívuma

220. o. Eötvös József követté választása. Fametszet Sterio Károly rajza után. Az Ország Tükre, 1862

221. o. Deák Ferenc. Barabás Miklós olajképe (1877). Miskolc, Herman Ottó Múzeum, ltsz.: 62.128

222. o. Gr. Andrássy Gyula. Klösz György felvétele (1880 körül). MMM ltsz.: 1904/1951 fk

222. o. Erzsébet királyné koronázási díszben. Robending és Mowckhoven felvétele (Bécs, 1867). MMM ltsz.: 3396/1958 fk

223. o. Mindenféle mulatságok az „alsóbb" néposztályok körében a koronázás alkalmából. Jankó János rajza. Album du couronnement du roi de Hongrie, 1867

225. o. A királyi palota Budapesten. Egykorú fénykép

226. o. Bosznia okkupációja. Vasárnapi Újság, 1878

231. o. Tarokkparti a Szabadelvű Pártkörben. Nyomat Ferraris Arthur olajfestménye után, (1894). TKCS ltsz.: 55.767

235. o. Ganz Ábrahám vasöntödéje Budán. Vasárnapi Újság, 1862, 604. o.
236. o. Az Általános Munkásegylet vezetői. MTI
238. o. A budapesti MÁV Gépgyár munkásai az 1870-es években. MTI
239. o. Frankel Leó. Atelier Frida fényirda felvétele. MMM ltsz.: 64.515
241. o. A Ferenc József híd (ma: Szabadság híd) építése. 1896. MMM ltsz.: 2087/1953 Fk
241. o. Az Erzsébet híd építése. 1903. MMM ltsz.: 221.1959 fk
242. o. Summások aratnak a századfordulón a kompolti Károlyi birtokon. MMM ltsz.: 73.188
242. o. Csongrádi kubikosok a századvégen. Néprajzi Múzeum
243. o. A földalatti villamosvasút építése az Andrássy (ma: Népköztársaság) úton. MMM ltsz.: 60.2096
243. o. Az első pesti villamos a Nagykörúton. MMM ltsz.: 145/1989
244. o. Amikor 1 forintért 100 000-et lehetett nyerni. Benczur Gyula plakátja (1885). OSZK Plakáttár
245. o. Mechwart András. Marastoni József litográfiája. TKCS ltsz.: 10239
245. o. Kandó Kálmán. Strelisky felvétele. MMM ltsz.: 2042/1951 fk
245. o. Puskás Tivadar. Kandó László olajképe (1890 körül). MMM ltsz.: 383/1956 fk
245. o. Baross Gábor. MMM
246. o. Kandó első villamos mozdonya. MTI
247. o. Semmelweis Ignác. MMM ltsz.: 148/1960 fk
248. o. Zichy Mihály: Vége a komédiának. Illusztráció Madách Imre: Az ember tragédiája című művéhez. MNG Grafikai gyűjtemény ltsz.: 1905-1762
251. o. Liszt Ferenc 50 éves jubileumán, 1873-ban. A képen: Haynald Lajos bíboros, Liszt Ferenc, gr. Apponyi Albert, gr. Karácsonyi Guido, Huszár Imre, gr. Széchényi Imre, Mihálovics Ödön, br. Augusz, Hans Richter, J. N. Dunkl. MMM 3069/1958 fk
251. o. Jókai Mór Abbáziában Nagy Bellával és családjával
253. o. Wekerle Sándor az újságírók között. Mikszáth Kálmán: Az én kortársaim, Bp. 1904, 18. o.
254. o. Az ezredévi kiállítás plakátja. Vasárnapi Újság, 1896, 217. o.
255. o. Ruhadivat a 80-as években. Budapesti Bazár, 1880. 189. o.
258. o. Az Első Horvát Takarékpénztár épülete Zágrábban. Szalon Újság, 1900
259. o. A Memorandum-per vádlottjai, 1894. Enciclopedia Românie II. Bukarest, 1939. 444. o.
261. o. A kelebiai Podmaniczky kastély. Szalon Újság, 1912
262. o. Vadásztársaság (Vadkacsavadászat). Mészöly Géza olajfestménye (1882). MNG ltsz.: 54.554
263. o. Seenger építész és családja, 1899. Fotóművész Szövetség Archívuma
263. o. Kornfeld Zsigmond bankvezér díszmagyarban. Hungary, 1905
264. o., 265. o. Matyó pár ünneplőben (Mezőkövesd); balassagyarmati palócok; és bátai lakodalmi viselet. Néprajzi Múzeum ltsz.: F. 300; f.13611; MMM ltsz.: 84.184
267. o. Cséplés 1905 körül. MMM ltsz.: 2088/1953 fk
268. o. Szakmunkások a Láng-gyár kiseszterga-műhelyében. Láng Fotótár
270. o. Magyar kivándorlók a fiumei kikötőben, 1903. MMM ltsz.: 68.31
272. o. Tisza István. Benczur Gyula után Balló Ede olajfestménye. TKCS ltsz.: 1823
273. o. Választás Budapesten, 1905 januárjában. Menet az Andrássy úton. BTM Kiscelli Múzeuma
274. o. Korabeli újságok fejlécei
278. o. A bölcsesség allegóriája az új Országházban. Lotz Károly falképe. Művészet, 1902. 169. o.
279. o. Jászi Oszkár, Lesznai Anna, Szabó Ervin, Jászi Aliz. Vezér Erzsébet gyűjteménye
280. o. Justh Gyula a képviselőház elnöke hivatalában. Jelfy Gyula felvétele (1905). MMM ltsz.: 183/1958 fk
281. o. Nagybányai festők a szabadban. Új Idők, 1899. 104. o.
282. o. Ady Endre. Petőfi Irodalmi Múzeum
284. o. Bartók Béla és Kodály Zoltán. Zenetörténeti Tár
288. o. Nagyatádi Szabó István családja körében. Az Est jubileumi évkönyve, 1935
289. o. Tüntetés az általános választójog érdekében. Barikád Budapesten, 1912. május 23-án. Müllner János felvétele. MMM ltsz.: 653
291. o. I. Ferenc József és Ferenc Ferdinánd utolsó látogatása Budapesten, 1914. MMM ltsz.: 62.1404
292. o. Mozgósítási plakát. OSZK Plakáttár
293. o. Bevonulók. Müllner János felvétele (1914). MMM ltsz.: 140/1959 fk
295. o. Életünket és vérünket! A Hadtörténeti Múzeum fotógyűjteménye
295. o. A Keleti pályaudvar körül táborozó katonák. 1914–18. Müllner János felvétele. MMM ltsz.: 736/1948 fk
296. o. Folynak a harcok. A Hadtörténeti Múzeum fotógyűjteménye
298. o. Munkások gyűlése az Országház téren a békéért, 1918. okt. 27-én. Müllner János felvétele. MMM ltsz.: 317/1948

303. o. Károlyi Mihály. Erdélyi Mór felvétele (1912). MMM ltsz.: 63.81
304. o. A Józsefvárosi 48-as Kör megkoszorúzza Kossuth Lajos szobrát a köztársaság kikiáltása alkalmából. 1918. november 7. Müllner János felvétele. MMM ltsz.: 581/1948 fk
309. o. A Magyarországi Szocialista Párt gyűlése az Országház téren. 1919. március 22. Garbai Sándor beszél, mellette Kun Béla. Müllner János felvétele. MMM ltsz.: 606/1948 fk.
310. o. Vörös katonák előre. Uitz Béla plakátja (1919). MTI
311. o. Felvonulók látványa a Millenniumi emlékmű környékén, az első szabad május elsején. A csepeli Vörös Vízi repülőszázad légifelvétele. MMM ltsz.: 57.52
313. o. Román csapatok Budapesten. A Hadtörténeti Múzeum fotógyűjteménye
314. o. Balatoni nyaralásra utazó gyermekek 1919 nyarán. Müllner János felvétele. MMM ltsz.: 66.1795
319. o. Apponyi Albert 1920 februárjában a párizsi békekonferenciára utazik. Müllner János felvétele. MMM ltsz.: 2611/1957 fk
321. o. Vagonlakó család az 1920-as évek elején. MMM ltsz.: 67.336
323. o. Az első Bethlen-kormány az eskütétel után, 1921. április 15. MMM ltsz.: 5891/1957
325. o. Bethlen és Mussolini aláírja az olasz-magyar szerződést, 1927-ben. Az Est jubileumi évkönyve, 1935
326. o. A százpengős. MNM Éremtár
328. o. Nyomortanya Budapesten, az 1920-as években. Müllner János felvétele. MMM ltsz.: 66.2811
329. o. Csendőrök feltűzött szuronnyal. Tüntetés Budapesten, 1930. szeptember 1-én. MMM ltsz.: 63.004
333. o. Neurath, Darányi és Kánya Berlinben, 1937 novemberében. MMM ltsz.: 62.5997
334. o. Horthy Hitlerrel az Állami Opera díszelőadásán Berlinben, 1938. (Göring, Horthyné, Hitler, Horthy, Göringné.) MMM ltsz.: 72.243
340. o. Összejövetel Balatonszárszón, 1943 nyarán. Veres Péter beszédet tart. MMM ltsz.: 73.84
342. o. Egy magyar világmárka. Tolnai Világlapja, 1938. jan. 5.
343. o. Aratók ebédje a negyvenes évek elején. MMM ltsz.: 61.2
348. o. Az első közlekedési lámpa Budapesten. Tolnai Világlapja, 1927. jan. 1. Címlap
349. o. A harmincas évek divatja. Tolnai Világlapja, 1938. márc. 30.
350. o. Kabos Gyula és Kiss Manyi a „Hölgy hozzám tartozik" c. darabban. Tolnai Világlapja, 1938. febr. 9.
351. o. A legnagyobb szórakozás a foci. Az Ambrosiana–Újpest mérkőzés. Színházi Élet sportrovata, 1930.
354. o. Károlyi Mihály az emigrációban. Mellette Charlie Chaplin. MTI
355. o. Lukács György feleségével egy Moszkva környéki kiránduláson. Lukács Archívum
356. o. Emigránsok. Kassák Lajos kollázsa (1929). Kassák Múzeum
358. o. Móricz Zsigmond. Petőfi Irodalmi Múzeum
359. o. József Attila. Petőfi Irodalmi Múzeum
360 o. Babits Mihály otthonában. Tolnai Világlapja, 1927
363. o. Darányi meghirdeti a győri programot, 1938. március 5-én. MMM ltsz.: 2689/1957 fk
364. o. A Revíziós Liga nagygyűlése 1938 áprilisában. MMM ltsz.: 67.6186
365. o. Teleki Pál temetése. Tolnai Világlapja, 1941. ápr. 16.
368. o. Harcok a Donnál. Tolnai Világlapja, 1942
369. o. Kerékpáros század. Tolnai Világlapja, 1940
372. o. Német megszállók Budapesten a Várban, 1944. október. MTI
373. o. Gettóba költöztetik a kőszegi zsidókat, 1944-ben. MMM ltsz.: 65.584
373. o. Deportálás. MTI
374. o. Radnóti Miklós. Petőfi Irodalmi Múzeum
377. o. Szovjet tüzérek 1945 januárjában Budapest felszabadításáért folytatott harcokban. MTI; APN
378. o. Kiss János, Nagy Jenő és Tartsay Vilmos. MMM ltsz.: 74.605; 64.3347; 64.3348
379. o. Bajcsy-Zsilinszky Endre. Bojár felvétele. MMM ltsz.: 70.946
380. o. A felrobbantott Lánchíd. MTI
381. o. Földosztás a felszabadulás után. MTI
382. o. A két párt egyesülése 1948. június 12-én. MTI
384. o. A forint. MNM Éremtár
385. o. 1957. május elsején Kádár János a tömegben. MTI
386. o. Batyuzók. MTI
387. o. Plakát a 3 éves terv idején. MTI
387. o. Belépés a tszcs-be. MTI
389. o. Az első ötéves terv építkezéseiből. Veszprémi Vegyiművek, Tiszalöki Vízierőmű. MTI
391. o. Nyers Rezső a Központi Bizottság titkára ismerteti az Országgyűlésen az új gazdaságirányítási rendszert (1968). MTI

391. o. A Paksi Atomerőmű. MTI
393. o. Lakótelep Miskolcon és Szegeden. MTI
394. o. Dolgozók festőiskolája. Domanovszky Endre olajfestménye (1950). MNG ltsz.: 50.446 T
395. o. Bevezetik a csökkentett munkaidőt. Ludas Matyi, 1968. V. 23.
396. o. A helsinki konferencián Magyarország küldöttsége, 1975. augusztus. MTI
396. o. Megnyílt a Hilton-szálló, 1976. MTI
397. o. Az M7-es autópálya. MTI
398. o. Az MSZMP XIII. kongresszusa, 1985. MTI
400. o. Az első Kossuth-díjak kiosztása: Major Tamás, Molnár Erik, Bajor Gizi, Somlay Artúr, Ferenczy Noémi. MTI
401. o. A Várszínház előadása: Csíksomlyói passió. MTI
403. o. István a király . . . MTI

Színes képek

Tarsolylemez Szolnok-Strázsahalomról, 10. század. MNM ltsz.: 1912. 58. l.

Szkíta aranyszarvas Tápiószentmártonból, i. e. 6. század második fele. MNM ltsz.: 47/1923. 1

A magyar királyi korona. Bizánc, 1074/77 és Magyarország (?) 12–13. század. MNM

MS mester: Mária és Erzsébet találkozása, 1506. Táblakép. MNG ltsz.: 2151

Jánosréti mester: Szt. Miklós legendájának jelenetei, a Jánosréti Szt. Miklós főoltáron, 1476 körül. MNG ltsz.: 53.903. 11–14

Magyarországi festő: Kuruc–labanc csatajelenet. Olajkép, 18. század. TKCS ltsz.: 1265

Mányoki Ádám: II. Rákóczi Ferenc. Olajkép, 1712. MNG ltsz.: 6001

Franz Anton Maulbertsch: Királyok imádása. Falkép a sümegi plébániatemplomban. Corvina Archívum

Schoefft Ágoston: Széchenyi a Vaskapunál. Olajkép, 1836. Veszprém, Bakony Múzeum, ltsz.: 53.7.28

Madarász Viktor: Hunyadi László siratása. Olajkép, 1859. MNG ltsz.: 2800

Munkácsy Mihály: Siralomház. I. Olajkép, 1870. MNG ltsz.: 65.54 T

Szinyei Merse Pál: Majális. Olajkép, 1873. MNG ltsz.: 1547

Gulácsy Lajos: Varázsló kertje. Olajkép, 1904. MNG ltsz.: Fk. 10.192

Csontváry Kosztka Tivadar: Zarándoklás a cédrusokhoz Libanonban. Olajkép, 1907

Rippl-Rónai József: Piacsek bácsi és a család a szőlőben. Olajkép, 1908

Kassák Lajos: Képarchitektúra. Olaj, tus, ceruza, 1922. MMK ltsz.: 68.109

A címlapon: Mátyás a Codex Philostratusból. OSZK

A borító- és kötésterv Vaisz György munkája

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

Szedte és a reprodukciókat készítette az Athenaeum Nyomda
Felelős vezető: Szlávik András vezérigazgató
Nyomta és kötötte a Zrínyi Nyomda (86.1319/10) Budapest, 1986
Felelős vezető: Vágó Sándorné vezérigazgató

Felelős szerkesztő: Sólyom Gáborné
Műszaki vezető: Tóbi Attila
Műszaki szerkesztő: Vaisz György
Megjelent 37,18 (A/5) ív + 16 oldal színes melléklet terjedelemben,
az MSZ 5601–59 és 5602–55 szabvány szerint